

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

ГАЙ-НИЖНИК Павло Павлович

УДК 94 (477): 328.1: 336.02 (1917/1918)

**ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА УРЯДІВ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
(березень 1917 р. – квітень 1918 р.)**

07.00.01 – Історія України

Д и с е р т а ц і я

на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

**Науковий консультант
КОЛЕСНИК Віктор Федорович
доктор історичних наук, професор**

Київ-2008

ЗМІСТ

ЗМІСТ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	
Історіографія і джерельна база дослідження	14
1.1. Історіографія історії становлення грошової системи і фінансової політики урядів УНР (1917–1918 рр.).....	14
1.2. Джерельна база дослідження.....	37
РОЗДІЛ 2	
Становлення національної фінансової системи в Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.)	49
2.1. Перші заходи Центральної Ради та Генерального секретаріату у фінансовій сфері (березень–листопад 1917 р.).....	55
2.2. Започаткування національної фінансової системи. Перші українські паперові грошові знаки і фінансово-податковополітика уряду УНР (листопад 1917 р. – січень 1918 р.).....	102
РОЗДІЛ 3	
Внутрішня фінансова політика УНР (січень–квітень 1918 р.)	150
3.1. Організація Народного міністерства фінансів УНР і основні напрямки його діяльності.....	150
3.2. Емісійна політика Центральної Ради на початку 1918 року.....	184
3.3. Заснування Державного банку УНР і стан банківських установ України.....	210
3.4. Становлення митної служби в Україні. Податково-	

бюджетна ситуація в країні і політика уряду УНР.....233

РОЗДІЛ 4

Міжнародна фінансова політика Української

Народної Республіки (1917–1918 рр.).....276

4.1. Українсько-французькі контакти, як віддзеркалення
взаємин Центральної Ради та країн Антанти: фінансовий аспект.....276

4.2. Фінансові аспекти Берестейського договору. Грошові
взаємини УНР з державами Почвірного союзу в контексті гос-
подарчо-фінансової політики уряду Центральної Ради.....304

ВИСНОВКИ.....353

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....358

ПОКАЖЧИК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....442

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Бунд – Загальний єврейський робітничий союз в Литві, Польщі та Росії

ЕЗДП – Експедиція заготовок державних паперів

Зв. зак. Рос. імп. – Зведення законів Російської імперії

РНК – Рада народних комісарів

РСДРП (б) – Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

ТУП – Товариство українських поступовців

УНДП – Українська національно-демократична партія

УНРП – Українська народно-республіканська партія

УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів

УПСС – Українська партія самостійників-соціалістів

УПСФ – Українська партія соціалістів-федералістів

УПРД – Українська партія революціонерів-демократів

УСДРП – Українська соціал-демократична робітнича партія

Фолькспартай – Єврейська народна партія

ВСТУП

Кошти, а відтак і фінансова політика з давніх часів відігравали одну з провідних ролей у суспільному житті. Спосіб ведення фінансової політики, обігу коштів і створення капіталу, форма організації грошової системи безпосередньо впливали (і впливають) на ступінь розвитку суспільного життя, яке, в свою чергу, сприяло еволюції фінансових відносин. Невдала фінансова політика уряду тієї чи іншої держави здатна призвести до економічної руїни, соціальних катаклізмів, військового знесилення і, врешті, до занепаду самої держави. Фінансова система – це сукупність матеріальних засобів, що знаходяться у розпорядженні держави та органів місцевого самоврядування. Планомірна діяльність держави, спрямована на здобуття необхідних матеріальних засобів і на їхні витрати, є фінансовою політикою держави. Природа держави обумовлює значні відхилення її господарства від господарства приватного. Успішна фінансова політика є одним з основних урядових завдань державного організму і, відповідно, однією з ознак самої державності, одним із гарантів державної безпеки. Від ступеня незалежності держави в справах фінансових великою мірою залежить і ступінь незалежності державної організації народу чи суспільства. Фінансова політика здавна є складовою політики як економічної, так і суспільно-політичної і державної. Не став винятком у цих історичних та політико-економічних закономірностях і народ України. Досвід здійснення власної грошової політики Україною у 1917–1918 роках є не лише надбанням минулого, але й надзвичайно актуальним з огляду сьогодення.

Актуальність дослідження та його наукова значимість обумовлюються низкою факторів, як з огляду на стан наукової розробки

проблеми в існуючій історіографії, так і з огляду на розвиток фінансового господарства сучасної України від часу здобуття нею незалежності в 1991 р. та пошуку майбутніх моделей фінансової політики за різних імовірних історичних внутрішніх та зовнішніх військово-політичних та соціально-економічних обставин.

Актуальність теми визначається необхідністю розв'язання і розкриття даної наукової проблеми, яка має як загальнотеоретичне, так і практичне значення. Сьогодні не існує цілісної концепції тогочасної фінансової системи і політики України. Фінансова політика України протягом 1917–1918 рр. та питання утворення грошової системи і ведення фінансової політики Центральної Ради та її урядів залишається малодослідженою темою в українській історичній науці. Необхідність наукового розв'язання цього питання диктується одразу низкою потреб, як з огляду історичного аналізу, так і з огляду досвіду сучасної доби. Поки що не написано жодної праці про стан наукової розробки питання, ступінь залучення до висвітлення поставленої проблеми бібліографічної, джерельно-документальної бази, де б розглядалися здобутки й недоліки в існуючій історіографії фінансової політики України в період її державного існування в 1917–1918 рр. На жаль історики надають перевагу здебільшого вивченню політичних, військових, соціальних, культурних, меншою мірою – економічних, проблем, проте таку важливу складову державотворення як фінансова політика, без якої жодна з зазначених вище галузей виявляється практично нежиттєздатною, згадують лише епізодично, або й зовсім залишають поза увагою.

Водночас досвід світової історії, нинішня дійсність переконливо свідчать, що без наявності власної фінансової системи жодна держава просто немислима. Без провадження дієвої фінансовою політики досить складно тривають процеси становлення й молодії державності, а успішність і плідність цієї політики багато в чому обумовлюють подальшу

державотворчу спроможність нації та суспільства. Одним з прикладів цієї закономірності слугує й історія України ХХ століття, коли наша країна неодноразово здобувала державну незалежність. Між цими двома історичними подіями в житті нашого народу можна і потрібно провести відповідні паралелі, а надто – в царині започаткування грошових систем і початку ведення власної фінансової політики її урядами.

Так, зокрема, сучасна Україна після розпаду СРСР, як і підросійська Україна 1917 р., ставали на шлях незалежності у вкрай складних соціально-економічних і політичних умовах, за відсутності національної грошової одиниці, недостачі грошової маси в розпорядженні української влади і за глибокої системної політичної та економічної кризи в країні. Центральна Рада вперше в історії України запровадила національні паперові грошові знаки (кредитові білети і знаки державної скарбниці), оголосила про створення власної податкової і банківської системи, Державного банку та Державної скарбниці, створила урядове фінансове відомство (Генеральне секретарство фінансів, а потім – Народне міністерство фінансів), провадила фінансову політику на міжнародному рівні тощо.

Разом з тим досвід фінансової політики Центральної Ради та уряду УНР 1917–1918 рр. є корисним для сучасної та майбутньої України. Сучасна українська державність не має практики державного будівництва і ведення фінансової політики в умовах світової війни, зовнішньої військової окупації, перманентної громадянської війни, потужних сепаратистських озброєних рухів, безконтрольного впливу сусідньої держави на внутрішній грошовий ринок України експансією знеціненої грошової маси, відсутності вертикалі влади, але наявності громадського безладу і соціальної анархії тощо. Досвід України 1917–1918 рр. у сфері розбудови державних фінансів для її сучасної спадкоємниці особливо важливий і корисний, адже грошова система нинішніх держав з несталою

економікою та з іще несформованою демократією та громадянським суспільством, надто залежна не лише від внутрішніх катаклізмів, але й від різного роду потрясінь зовнішніх. Помилки, що здійснила (чи не спроможна була виправити) Центральна Рада та її уряди у фінансовій політиці, і які виявилися однією з причин падіння УНР, мусять стати повчальним уроком для нинішньої держави Україна, а набутий досвід від усвідомлення їхніх причин і наслідків – моделлю розробки шляхів для уникнення подібного в сучасній і майбутній історії, ціною яким може бути державна незалежність.

Територіальні межі дослідження охоплюють українські землі, що входили до складу Російської імперії на час її розпаду (1917 р.) і на які поширювалася влада Центральної Ради та уряду УНР у 1917–1918 роках.

Хронологічні рамки дисертації окреслені періодом від часу створення Центральної Ради в Києві в березні 1917 р. до 29 квітня 1918 р. – днем повалення влади Центральної Ради і припиненням існування УНР.

Об’єктом дослідження є представницький орган України – Центральна Рада, її уряди та державні фінансові інституції та установи УНР, їхній устрій, структуризація та штатний розпорядок, а також законодавчі акти та міжнародні угоди УНР.

Предметом дослідження є внутрішня і зовнішня фінансова політика Центральної Ради та урядів УНР, грошова система України, її теоретичні підстави та характер, правова база розбудови вітчизняних фінансів і структура управління фінансовим господарством УНР у період існування Центральної Ради.

Мета дослідження полягає у науковій реконструкції, осмисленні й комплексному аналізі процесу формування й особливостей ведення фінансової політики Центральною Радою та урядами УНР у 1917–1918 рр., вивчення її рушійних сил, реальних подій та невітлених в життя проектів. Разом з цим автор ставить за мету на основі теоретичного і

науково-історичного опрацювання доробку попередників та залучення нових досі невідомих документальних джерел, створити цілісну, комплексну, системну та науково обґрунтовану картину формування й перебігу становлення вітчизняного грошового господарства, здобутків чи втрат Центральної Ради та її урядів у фінансовій політиці протягом визначеного хронологічними рамками періоду.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати рівень науково-теоретичного опанування проблеми в українській і зарубіжній історіографії та інформаційний потенціал джерельної бази дослідження;
- вивчити фінансово-економічну і політичну ситуацію в Україні під час революційних подій 1917–1918 рр.;
- дослідити обґрунтованість і зміст перших заходів Центральної Ради у фінансовій сфері;
- з'ясувати погляди української політичної еліти на спосіб ведення Центральною Радою фінансового господарства в країні, встановити рівень перших заходів Генерального секретаріату на чолі з В. Винниченком у фінансовій сфері;
- визначити причини та спонуки, що призвели провідників Центральної Ради до рішення закласти основи національної фінансової системи в УНР та охарактеризувати її теоретичне підґрунтя, встановити шляхи і підстави запровадження Центральною Радою власної грошової одиниці;
- дослідити податкову політику Генерального секретаріату та її вплив на стан державних фінансів і процеси українського державотворення;
- реконструювати процес формування основ фінансової політики Ради народних міністрів на чолі з В. Голубовичем на 1918 р., встановити

структурну будову Народного міністерства фінансів, в'яснити повноваження та завдання його підрозділів;

- проаналізувати емісійну, податкову та банківську політику Народного міністерства фінансів у 1918 р.;
- вивчити і оцінити міжнародну фінансову політику Центральної Ради та її урядів у 1917–1918 рр., з'ясувати її рушійні сили, плідність і вплив на вітчизняне державотворення;
- охарактеризувати загальні тенденції та місце фінансової політики уряду Центральної Ради в розбудові української державності.

Методологічну основу дисертації склали принципи історизму, об'єктивності і діалектичного розуміння історичного процесу, що обумовлено предметом пізнання і конкретними завданнями роботи, а також засоби всебічності та сукупності загальнонаукових і спеціально-наукових методів властивих історії, історіографії, джерелознавству, археографії та специфічних методів історико-архівознавчого дослідження. Загальнонаукові **методи** (історичний, логічний, абстрагування, системно-структурний) із залученням методів проблемної хронологізації та персоналізації, наукової евристики, класифікації і критики джерел, конкретно-пошукового, історико-структурного, проблемно-хронологічного, актуалізації, порівняльно-історичного, ретроспективного, а також історико-функціонального і конкретно-історичного аналізу політичної та фінансової діяльності керівництва Центральної Ради та її виконавчого органу, дозволили комплексно вивчити об'єкт і предмет дослідження, здійснити наукову реконструкцію процесу становлення й розвитку фінансової політики вищих органів влади України протягом 1917–1918 рр.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проблема фінансової політики включена до науково-дослідних тем кафедри теорії та історії держави і права Академії державної податкової

служби України та кафедри давньої і нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукова новизна визначається як постановкою, так і самою авторською концепцією фінансової політики Центральної Ради та урядів УНР у 1917–1918 рр. Переосмислено роль і місце Центральної Ради та її урядів в державотворчому процесі України. Вперше розкрито цілісну картину фінансового стану країни у 1917–1918 рр. і заходів, що були застосовані Генеральним секретарством (Народним міністерством) фінансів щодо його покращення та організації адміністративно-державного апарату тощо. Грошову діяльність уряду УНР у 1917–1918 рр. пов'язано з теорією тогочасної фінансової думки, виявлено політичні і економічні обумовленості тих чи інших законодавчих актів, висвітлено міжнародну фінансову політику Центральної Ради та її урядів та інше. В дослідженні вперше встановлено провідні тенденції та основні напрями урядової діяльності в галузі формування державних фінансів, обґрунтовано позитивні чи негативні впливи фінансового господарювання уряду на перебіг національного державотворення в Україні. В дисертації вказано на особливості процесу становлення грошової системи в Україні 1917–1918 рр., запровадження національних грошових знаків, ведення емісійної політики. З нових позицій з'ясовано питання керівництва фінансовим відомством Центральної Ради, встановлено його структуру і завдання підрозділів, досліджено становлення і розвиток податкової та банківської політики та їхній вплив на долю української державності, виявлено досі невідомі сторінки внутрішньої та зовнішньої фінансової політики УНР у 1917–1918 рр. До наукового обігу введено раніше невідомі документи і матеріали. Дисертація є першим комплексним дослідженням фінансової політики України за доби Центральної Ради.

Науково-теоретичне й практичне значення дисертації полягає в тому, що одержані результати збагачують знання з історії не лише

фінансової політики України у 1917–1918 рр., але й висвітлюють певні нові, невідомі досі, аспекти Української революції і національного державотворення, руйнують упередження щодо другорядності стану національної грошової системи і фінансової політики в долі державного утворення в часи соціальних і революційних перетворень та військових дій, висвітлюють її високий рівень впливу на життєспроможність державного організму. Дисертація не лише аналізує всебічний перебіг становлення фінансового господарства країни, але й реконструює генезис української грошової системи і фінансової політики, відтворює основні тенденції й особливості їх розвитку, форми організації, персоніфікує внесок політичних та державних діячів на спосіб урядової фінансової політики, висвітлює її взаємозв'язок із загальним процесом державного будівництва.

Документальні матеріали із вітчизняної фінансової політики (зокрема невідомих досі законодавчих актів), досвід емісій паперових грошей, банківської, митної, податкової політики тощо можуть використовуватися під час викладання курсів з історії України, допоміжних історичних дисциплін, історії дипломатії на історичних факультетах. Фактичний зміст дослідження може використовуватися на економічних і юридичних факультетах, міжнародних відносин тощо. Основні теоретичні, фактичні положення дослідження і висновки можуть також бути використані державними відомствами при розробці базових моделей фінансової поведінки за умов кризових явищ соціально-політичного та економічного становища в країні, а також за умов структурних перетворень в суспільстві.

Апробація роботи. Основні положення і результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри давньої та нової історії України та Вченої ради історичного факультету (протокол № 7 від 17 квітня 2008 р.) Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Загальна

концепція дисертації знайшла своє відображення у доповідях на всеукраїнських і міжнародних конференціях: “Україна і Росія: досвід історичних зв’язків та перспективи співробітництва” (Кривий Ріг, 2004), “Соціально-економічні, політичні та етнонаціональні чинники буття народу в системі українознавства” (Київ, 2004), “Знаки питання в історії України: українська історія у східноєвропейському контексті” (Ніжин, 2004), “Наддніпрянська Україна в контексті історичного розвитку Центрально-Східної Європи” (Дніпропетровськ, 2006), III Міжнародному науковому Конгресі українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу” (Луцьк, 2006), “Знаки питання в історії України: регіональний вимір української історії” (Ніжин, 2007), Міжнародних наукових гуржіївських читаннях (Черкаси, 2007), на Першій науково-методичній школі-семінарі “Історія торгівлі, податків та мита” в рамках конференції “Митна політика та актуальні проблеми економічної безпеки України на сучасному етапі” (Дніпропетровськ, 2007), “Україна в контексті європейських революційних процесів перших десятиліть ХХ ст.” (Київ, 2007), “Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917–1921 років” (Кам’янець-Подільський, 2007) та під час роботи круглого столу, присвяченому 90-річчю утворення Української Центральної Ради “Українська Центральна Рада: від громадської організації до парламенту УНР” (Київ, 2007).

Публікації за темою дисертації. Результати дослідження відображені в 2-х індивідуальних монографіях та 48 публікаціях (в тому числі 30-ти статтях, видрукованих у фахових виданнях).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія історії становлення грошової системи і фінансової політики урядів УНР (1917–1918 рр.)

Вивчаючи та аналізуючи наукове опрацювання історії фінансової політики Центральної Ради та її виконавчих органів (Генерального секретаріату та Ради народних міністрів) у 1917–1918 рр., дослідник неминуче стикається з подвійною ситуацією: з одного боку – практичною відсутністю ґрунтовних праць з означеної проблематики щодо зазначеного періоду; з іншого – досить об'ємним шаром праць узагальнюючого характеру.

З огляду на специфіку проблеми, що досліджується, і своєрідністю історіографічної бази ми вважаємо за доцільне розглянути напрацювання цієї теми нашими попередниками у наступній послідовності. Перш за все звернемо увагу на перші спроби проаналізувати фінансову політику Центральної Ради та стан державних фінансів за УНР, що були зроблені ще за часів тривання національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Логічним продовженням аналізу перших праць з історії фінансової політики урядів УНР 1917–1918 рр. є розгляд робіт з цієї теми, автори яких емігрували з України після втрати нею державності і які, переважно, були свідками української революції. Відтак такий аналітичний підхід дає нам змогу природно перейти до розгляду здобутків іноземних вчених.

Зарубіжну історіографію в сфері ведення фінансової політики Україною можна поділити на такі підрозділи: а) видання енциклопедичного характеру; б) узагальнюючі видання з історії

української революції, в яких тою чи іншою мірою згадується про українські фінанси чи грошові знаки; в) історичні праці фінансово-економічного характеру; г) дослідження з міжнародної політики, однією з фігурантів яких є УНР (чи так зване “українське питання”) і в яких є наявним фінансовий аспект; д) російська історіографія.

За завершенням огляду зарубіжної історіографії доробками російських вчених раціональним є перехід до розгляду досліджень радянських істориків (1919–1991 рр.). В її базі можна виділити три основних періоди: початок 1920-х – середина 1930-х рр. – поява перших праць із спробою часткового висвітлення деяких аспектів ведення фінансової політики урядом УНР; середина 1930-х – середина 1970-х рр. – період замовчування факту ведення Центральною Радою власної фінансової політики та закладання нею національної грошової системи, актуалізація політичного аспекту цькування “українського буржуазного націоналізму”; середина 1970-х – 1990 рр. – період від поступової появи окремих згадок про українські грошові знаки, як об’єкта боністики, до друку видань енциклопедичного характеру (каталогів грошей, бон тощо) та публікацій праць з історії українських грошових знаків.

Сучасна українська історіографія (1990–2007 рр.) розглядалася нами, знову ж таки з огляду на специфіку теми дослідження, за таким принципом: а) праці енциклопедичного характеру; б) дослідження з історії українських грошових знаків періоду Центральної Ради (з боністики); в) роботи з історії фіскальної політики; г) історія банківської справи; д) українсько-російські фінансові взаємини 1917–1918 рр.; е) історіографія зовнішньої політики урядів Центральної Ради у фінансовій сфері, а саме: узагальнюючі праці, фінансові аспекти у стосунках з країнами Антанти та з Центральними державами; є) узагальнюючі праці з історії фінансової політики урядів УНР 1917–1918 років.

Перші праці, автори яких певною мірою намагалися змалювати і дати оцінку окремим аспектам фінансової політики керівництва Центральної Ради та її урядів вийшли друком ще у 1918–1919 рр., коли національно-визвольна боротьба українського народу ще не була програна, а процеси державотворення набували нових ознак, проте вже за якісно відмінних умов, аніж за часів існування Центральної Ради. Це, зокрема, стаття М. Грушевського “Українська гривня. Гроші Української Народньої Республіки”, що була надрукована 1918 р. в газеті “Народня Воля”, а згодом перевидана однойменним часописом у Скрантоні в США [162], а також спроба Л. Фрея здійснити аналіз вітчизняного грошового ринку у нарисі “Денежное обращение на Украине” в харківській газеті “Южное дело” [536]. Того ж року В. Шат надрукував у “Финансовом журнале” статтю про створення української валюти (“Создание украинской валюты”) [814], а наступного (1919-го) року в Одесі з’явилася монографія В. Твердохлебова “Местные финансы”, в якій автор торкнувся й грошових випусків, здійснених Центральною Радою [488]. Слід зауважити при цьому, що зазначені автори, обмежившись лише темою випуску та опису грошових знаків УНР, не вдавалися до вивчення та аналізу інших аспектів фінансової політики Центральної Ради, зокрема до питань урядової діяльності у податковій, банківській сферах тощо.

Ці прогалини були певною мірою висвітлені в роботі Л. М. Неманова “Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 – 4 декабря 1919 г.)”, що вийшла друком у 1919 р. в Києві [333]. Саме тоді він прибув з денікінським обозом до Києва після залишення столиці Директорією і зумів опрацювати певну частину українських урядових документів фінансового спрямування. Робота Л. Неманова являє собою насичене численним фактичним і документальним матеріалом дослідження. Водночас ця праця надто заполітизована й наскрізь просякнута українофобством, що звичайно ж завадило авторові

об'єктивно оцінити фінансову політику уряду Центральної Ради, і, крім того, дослідник не мав можливості у 1919 р. опрацювати належний шар документальної бази з вказаного питання (так, наприклад, автор не вказує на джерела отримання поданої інформації чи фактів) та оцінити його з певної часової відстані.

Поразка національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. спричинилася до нової хвилі політичної та інтелектуальної еміграції українців. На чужині вони продовжили боротьбу, але вже на політичній та науково-публіцистичній ниві. Однією з її складових стала популяризація ідеї української державності, серед ознак якої, як відомо, є національна валюта. Як наслідок, в еміграційній періодиці з'явилася низка публікацій з історії українських грошових знаків. Слід відзначити чи не перший каталог українських паперових грошей, виданий анонімно 1923 р. у Львові українською, англійською та французькою мовами під назвою “Гроші Української Держави 1917–1920 рр.” [156; 875; 888], який згодом було передруковано в США [155]. Серед публікацій науково-популярного характеру виділяються доробки М. Грушевського [161], В. Зварича [221], М. Біди [25], В. Вакуловського [44, 45], Є. Гловінського [143–145], М. Гнатишака [147], С. Кікти [246], Б. Мартоса [301], Я. Зозулі [223], С. Ленкавського [280], В. Ніньовського [339–341], М. Обідного [343], М. Слободи [460], О. Соколишина [463; 464], П. Стерча [476; 477], С. Шрамченка [817; 818], В. Трембіцького [499], публікація аноніма (під ініціалами “А. Б.”) про доповідь В. Трембіцького “Українська державна валюта в 1917–1923 рр.” [1] та інших дослідників.

Згодом до україномовних авторів, що описували українські грошові знаки, долучилися й представники інших народів, які, однак, розглядали українську валюту у ще більш стислому варіанті і в контексті загальноросійських емісій. Як правило, зарубіжні автори користувалися вже виданими україномовними нарисами, що призводило до багатьох

неточностей і взаємних дублювань, а їхні доробки були спрямовані не для уваги істориків фінансової політики України, а переважно для колекціонерів. Найбільшого поширення за кордоном набули доробки І. Бейлі [829], А. Браїловського [34; 35], С. Віноградова [84], В. Голубничого [866], Дж. Елмера [843], Л. Іольсона та Н. Кардакова [226], Р. Йожефа [224], Н. Кардакова [237–241], К. Міхали [886], Н. Росбера [438], С. Робертса [898], Дж. Тьорнера [906], В. Ушкова [530; 907–909] та інших.

За останні роки за межами України з'явилося лише кілька видань описів емісій грошових знаків, в яких тою чи іншою мірою, як правило фрагментарно, згадується про українську валюту 1917–1921 рр. Це, зокрема, праці А. Васюкова, В. Горшкова, В. Колеснікова та М. Чістякова [46], А. Малишева, В. Таранкова та І. Сміренного [293], В. Малишева [294], І. Грінберга [154], А. Подчаського [894; 895]. Говорити про якусь наукову інформативність чи історичну новизну у такого роду виданнях, не доводиться, позаяк, створені для колекціонерів, вони, здебільшого, дублюють одне одного і мають вузько довідковий характер, що аж ніяк не дає розуміння не лише фінансової, а й навіть емісійної політики українських урядів 1917–1918 рр.

Разом з тим за межами України вийшли друком кілька ґрунтовних праць з історії української революції та державотворення, в яких ширше, проте в загальних рисах було викладено основні заходи уряду Центральної Ради у фінансовій сфері. Перш за все, це видане 1930 р. в Ужгороді та Нью-Йорку двотомне дослідження Д. Дорошенка “Історія України 1917–1923 рр.” [188; 189], яку 2002 р. було перевидано в Україні [190; 191]. Узагальненість інформації щодо фінансової політики уряду Центральної Ради, яку Д. Дорошенко подає лише на двох сторінках (190, с. 186–187), де фактично перелічує лише основні кроки України в цій сфері, не лише не дає розуміння фінансової політики Генерального

секретаріату і Ради народних міністрів, але й не розкриває усіх заходів українських урядів в цьому напрямкові, їхніх рушійних сил та наслідків для вітчизняного державотворення [190, с. 185–187].

1939 р. в Едмонтоні (Канада) було видано англійською мовою “Історію України” Д. Дорошенка, в якій, однак, фінансова політика практично не висвітлюється [842], що свідчить про недооцінку автором ролі державних фінансів у процесах вітчизняного державотворення, яку згодом було повторено й іншими істориками діаспори. Лише побіжною згадкою торкається питання фінансової політики Центральної Ради та її урядів й Т. Гунчак у своєму англійськомовному дослідженні української революції 1917–1921 рр. [868], яке 1993 р. було видано в Києві [163]. Подібним чином можна охарактеризувати й “Ілюстровану історію України. З додатком Нового періоду історії України від 1914 до 1919” М. Грушевського, вказаний додаток якої було перевидано в Україні [159], узагальнюючі монографії П. Мірчука [319], І. Нагаєвського [889] та О. Субтельного [902], що були перевидані в українському перекладі у Києві [327; 484], а також праці з історії України П. Магочія [880], Т. Олщачького [891] і такого ж роду дослідження історії української революції та державотворення початку ХХ ст. П. Христюка [540–542], Дж. Решетаря [897], О. Федина [533], О. Підгайного [892] та інших. О. Мицюк, аналізуючи наукову діяльність колишнього генерального секретаря фінансів М. Тугана-Барановського, на жаль, лише побіжно згадав цей бік діяльності видатного вченого [317], як, власне, і його колеги Н. Кондратьєв [258], Л. Коваль [251] та інші численні його біографи.

На жаль, вкрай обмеженою є географія фінансово-економічних праць з теорії і практики ведення державних фінансів за часів 1917–1918 рр. Тогочасні фінансово-економічні погляди на спосіб провадження вітчизняної грошової політики можна зустріти хіба-що у працях М. Тугана-Барановського [501–504], Б. Мартоса [302], М. Тимофіїва [493],

І. Витановича [91], О. Мицюка [316], Б. Винара [83], І. Коропецького [873], але й в них містяться лише загальний аналіз фінансово-економічної думки тих часів.

Загально-хронологічного характеру є розділ про грошову політику українських державних утворень початку ХХ ст. [144] у монографії Є. Гловінського “Фінанси У.С.С.Р”, що побачила світ 1938 р. у Варшаві [145, с. 10–57]. Фахівцями-економістами і сучасниками тих часів були відомі державні діячі та історики вітчизняних фінансів Б. Мартос і Я. Зозуля, головною працею яких є спільна книжка “Гроші Української Держави”, що була видана 1972 р. у Мюнхені [299]. Їхня робота, лояльна до політичної орієнтації республіканських урядів УНР, містить широкий, проте також загальний фактичний та теоретичний матеріал з історії фінансової політики урядів України 1917–1918 рр. і складається з трьох основних частин і додатку: дослідження Б. Мартоса “Українська валюта 1917–1920 років” [302, с. 9–33], роботи Я. Зозулі “Гривня і карбованець в українській грошовій системі” [223, с. 34–46], їхній спільній німецькомовній статті “Die wdhnung des ukrainischen states 1917–1920 mit album” [885, с. 47–56] та додатку альбому українських паперових грошей С. Ленкавського, якому було подано стислі технічні характеристики карбованців, гривень та марок-шагів різного номіналу [280, с. 57–99]. Подібну поверхову і необ’ємну за величиною інформацію щодо української фінансової політики у 1917–1918 рр. подає й фахівець кооперативної та фінансової справи Б. Мартос у своїх дослідженнях історії українських національно-визвольних змагань і у статтях “Перші кроки Центральної Ради” [300] та “Українська валюта 1917–1920 рр.” [301].

Досить великий об’єм інформації, проте більшою мірою узагальнюючої, подає ілюстрований історико-іконографічний нарис М. Гнатишака “Державні гроші України 1917–1920 років”, виданий у

Клівленді (США) 1974 року [146]. Книга складається, власне, з самого однойменного нарису М. Гнатишака [146, с. 1–98] та додатку. Першу частину складають стислі описи правлінь України 1917–1920 рр., монетних систем, назв державних банкнот, організації заготівлі банкнот та їхнього технічного виготовлення, а також ґрунтовна іконографія банкнот, знаків Держскарбниці, облігацій (3,6%) та марок-шагів. У додатку вміщено: енциклопедичні замітки; нумізматичні статті Є. Гловінського [146, с. 133], М. Гнатишака [146, с. 134–135], В. Шугаєвського [146, с. 138–140], Б. Кравціва [146, с. 142], Є. Онацького [146, с. 158], М. Слободи [146, с. 213–218]; анонімну статтю “Про гроші на українських землях по втраті державности” [146, с. 143–156]; витяги з згадуваних нами вище праць Д. Дорошенка [146, с. 159–174] та Б. Мартоса [146, с. 175–176]; історію діяльності емітентів банкнот і життєписи керівників цих установ [146, с. 177–181]; опис роботи Експедиції заготовок державних паперів [146, с. 183–195] тощо. Попри все вищезазначене, суттєвий обсяг книги займають загальні нариси основних заходів уряду УНР у фінансовій сфері та знову ж таки описи паперових грошових знаків України.

На цьому тлі окреме місце займають дві роботи колишнього директора Держскарбниці Х. Лебідь-Юрчика, присвячені одному з аспектів вітчизняної фінансової політики у 1917–1918 рр. Перш за все, це ґрунтовна монографія “Бюджетове право” з додатком першого державного бюджету України на 1918 р., що вийшла друком 1927 р. у Львові, і яка й досі залишається цінним дослідом з бюджетової справи тих часів [277]. Не менш значимою є також його ж німецькомовна робота “Das erste ukrainische Staatsbudget fur das Jahe 1918” (“Перший український державний бюджет на 1918 р.”), що була опублікована в Берліні в “Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin” у 1929 році [876]. Заслуговує на увагу й розвідка І. Кабачківа “Державний бюджет України і Чехо-Словацької Республіки у 1918 році” (Прага, 1932),

витяги з якої наводить Є. Гловінський [145, с. 13, 19, 20, 22]. Втім, окрім того що вказані праці стосуються лише бюджетного питання, вони здебільшого висвітлюють період Гетьманату, а тому не дають належного уявлення про державну фінансову політику Центральної Ради.

Певною мірою фінансові аспекти української політики в контексті українсько-французьких взаємин у своїх працях висвітлює В. Косик [260; 261], проте в його роботах вони носять епізодичний, здебільшого з огляду на французьку позицію, характер. Українсько-німецькі стосунки досить ґрунтовно було висвітлено у німецькомовних працях Д. Дорошенка [840; 841]), І. Каменецького [233; 234; 869], Б. Дмитришина [839], О. Федина [850], але й у цих дослідженнях питання фінансових взаємин, а тим паче міжнародної фінансової політики уряду УНР, зачіпалося лише фрагментарно.

Як правило міжнародній політиці чи міждержавній (німецько-українській, австро-українській, антанто-українській) були присвячені практично всі дослідження західних істориків, що займалися українською проблематикою початку ХХ ст. Деякі з них у своїх узагальнених працях з історії російської та української революції, як наприклад Ф. Епштейн [845], Ф. Щапп [901], Р. Бондіолі [833], Р. Марк [884], І. Бейлі [829], П. Пайпс [893], Р. Саква [900], Т. Гасегава [863], П. Магочій [880] та інші, практично не торкаються фінансових аспектів вітчизняного державотворення, приділяючи основну увагу військово-політичним процесам. Більше того, низка західних істориків, як то М. Ерцбергер [849], К. Ердманн [847], Г. Май [881], І. Гейсс [855], С. Горак [867], А. Тейлор [490], Д. Футман [854], Б. Лінкольн [877], Р. Уорт [528], К. Вишевіч [92], у своїх працях, торкаючись українського питання, не лише вважали його дрібним (місцевого значення) під час тривання Першої світової чи громадянської війн, а подекуди й ототожнювали з російським. Другорядним для Німеччини у протистоянні з державами Згоди вважав

український фактор й піонер досліджень між цими країнами в Німеччині Ф. Фішер. Можливо й тому у його працях з вказаної проблематики фінансовий аспект взаємовідносин було змальовано лише поверхово і, до того ж, не враховуючи українські політико-економічні інтереси [851; 852], а Й. Епштейн зосереджував свою увагу на політичних та військових вигодах для Німеччини українського питання у Першій світовій війні [844].

Інші західноєвропейські історики, які досліджували той період і торкалися українського питання, розглядали його здебільшого у контексті східної політики та радянсько-німецьких відносин, а тому лише побічно звертали свою увагу на його фінансовий бік. Серед них на найбільшу увагу заслуговують праці Л. Фішера [853] та Ф. Кляйна [830; 872]. П. Групп вивчав питання німецької зовнішньої політики щодо України, але недооцінював міждержавні фінансові зносини між Києвом, Берліном та Віднем та їхню перспективу [862]. Політику Німеччини у 1918 р. безпосередньо щодо України досліджував П. Боровський, який проте приділив основну увагу торговельно-економічному аспекту двосторонніх відносин. Автор на значній кількості архівних матеріалів розкриває визискувальний характер реалізації німецької політики в Україні окупаційним командуванням, але також лише в загальних рисах торкається міждержавних фінансових аспектів таких взаємин [834]. Після проголошення незалежності України серед німецькомовних істориків значно зріс інтерес до її історії. На початку 90-х років ХХ ст. з'явилися узагальнюючі праці з історії України А. Каппелера [870], К. Гаусманна [864], К. Ремера [896], в яких автори зауважують на корисливих мотивах в німецькій політиці щодо України у період Першої світової війни і революційних подій в Росії, проте фінансовий бік в цій політиці висвітлено досить поверхово. Українсько-німецькі взаємини досліджує на сьогодні й Ф. Голчевські, який розглядає українську політику Німеччини в

період з 1917 по 1926 роки. При цьому в своїх працях вчений практично нехтує ґрунтовним вивченням міждержавних фінансових взаємин, вигод і розрахунків [857–859].

Так само й дослідники австрійсько-українських взаємин, як, наприклад, В.-Д. Бігль [831; 832] і Х. Гребінг [860], лише побічно торкалися фінансових аспектів в контексті Берестейського договору, військово-політичного чи сировинного (продуктового) питань. Більшої уваги фінансовим питанням у стосунках європейських країн з Україною приділяє К. Мілов, проте й цим автором, очевидно, не ставилося завдання більш ґрунтовно зупинитися на темі грошей у великій політиці [887].

Таким чином можна зробити цілком впевнений висновок, що західна історіографія поки-що не досліджувала історію української фінансової (в тому числі й міжнародної) політики 1917–1918 рр. на належному науковому рівні, а висвітлювала лише її фрагменти в контексті студій з військово-політичних та соціально-політичних питань, практично не використовуючи при цьому вітчизняні архівні матеріали.

Російська історіографія щодо фінансової політики Центральної Ради та її уряду виглядає зовсім кучо. Як правило історики Росії розглядають український контекст в форматі загальноросійської політики. За роки, що минули з часу розвалу СРСР, можна відзначити лише кілька досліджень в яких автори тою чи іншою мірою торкаються української тематики фінансово-економічного спрямування. Це, зокрема, роботи Д. Бондаренка [32], Н. Крестовської [33], Ю. Петрова [369], Н. Євдокімової [197], Л. Гетьман [141] та публікації збірника “Первая мировая война: дискуссионные проблемы истории” [360].

Певне розуміння структури фінансової системи Російської імперії, залишки якої дісталися у спадок революційній Україні після краху царизму, дають праці з історії діяльності імперської Експедиції заготовок державних паперів С. Вознесенського [95], А. Гур’єва [165],

В. Михайловського [311], А. Міхаеліса і Л. Харламова [313] та історії рубля в працях Ю. Бокарева, А. Боханова, Ю. Петрова та В. Степанова [30], А. Васюкова, В. Горшкова, В. Колесникова та М. Чистякова [46] та інших. Для розуміння російських внутрішніх державних і військових позик, білети яких діяли на фінансовому ринку України в якості грошових знаків впродовж 1917–1918 рр., в пригоді стануть дослідження В. Страхова [479–483] та А. Потьомкіна [384], а також праці з історії економічної політики Тимчасового уряду таких дослідників як К. Петров [368] і Н. Хмелевский [539] та інших. Ось, власне, й усі надбання сучасної російської історіографії з фінансового питання періоду першої чверті ХХ ст. в яких, так чи інакше, присутній “український” фактаж.

Така чисельність історіографічного матеріалу закордонного походження не дає необхідного ґрунту для глибокого й комплексного висвітлення і розуміння фінансової політики урядів УНР. Слід зауважити, що значна доля вищеназваних авторів часто дублюють одне одного хронологічними даними і каталогічними свідченнями емісій та замальовок державних грошових знаків України. Зарубіжна історіографія, як українська еміграційна, так і іншомовна, не спромоглася належним чином висвітлити процес здійснення фінансової політики і перебіг становлення грошової системи в УНР та урядових заходів на цій ниві національного державотворення. Найповажніші українські еміграційні історики революційного і національно-визвольного періоду, багато з яких самі були його свідками чи учасниками, майже не згадують в своїх працях про цю галузь державотворення. Обходять цей напрямок урядової політики, за винятком окремих загальних згадок, й іноземні історики. Очевидно на заваді ґрунтовному висвітленню даної теми стала не лише “непопулярність” подібної теми, а й відсутність на чужині відповідних документальних матеріалів. Саме недолік належного джерельно-документального підґрунтя, часто заангажованість і узагальненість

зарубіжної історіографії, зокрема в дослідженні державної фінансової політики України 1917–1918 рр., не дають їй можливостей претендувати на належну вагомість і авторитетність у вивченні вказаної проблеми з огляду сучасних вимог історичної науки.

З огляду на недостатню наукову розробку та обмеженість бібліографічної географії стану вивчення питання фінансової політики Центральної Ради в зарубіжній історіографії, варто розглянути й рівень її опрацювання істориками радянськими. За часів існування СРСР, з антинауковим ставленням радянської офіційної історіографії та її відомою риторикою щодо періоду існування УНР, Гетьманату та ЗУНР, годі було сподіватися не те що б на об'єктивне висвітлення фінансової політики національних урядів, а й на сам факт виходу в світ публікацій такої тематики. Проте в області дослідження цінних паперів все ж можна зафіксувати певні доробки, що хронологічно припадають на перше десятиліття існування Радянського Союзу.

Чи не першим дослідженням місцевих фінансів стала однойменна книга В. Твѣрдохлѣбова, видана 1919 р. [488], після чого 1922 р. з'явилися узагальнюючі праці про паперові гроші Л. Боголєпова [27] та А. Брайловського [34; 35]. 1925 р. хрестоматію з історії грошей і кредиту, доповнену таблицями, було видано Ф. Міхалевським [312]. Хоча в цих виданнях лише частково згадувалося про українські грошові знаки періоду національної революції 1917–1921 рр., вони подають не лише перші радянські уявлення про емісійну політику уряду Центральної Ради, але й загальне розуміння фінансово-економічної політики тогочасними більшовицькими науковцями, що, втім, здобули освіту ще за часів царату. З огляду на це і взагалі на вивчення тогочасних економічних вчень заслуговують на увагу монографія з основ фінансової науки І. Озерова [353], порівняльне дослідження податку за Заході і в Росії Г. Богомазова [28], праця А. Трівуса про податки як засіб економічної

політики [500], а також доробки О. Могилевського [320], Ф. Чучіна (1927) [811], Л. Юровського [822], А. Буковецького [37] та інші роботи.

Безпосередньо емісію паперових грошових знаків українськими урядами 1917–1921 рр. дослідив М. Калиновський, який опублікував 1925 р. дві статті на цю тему [230; 231]. Наступного року світ побачило дослідження з історії грошового обігу в 1914–1925 рр. Л. Юровського [332]. В розділі “Нарис місцевих емісій”, поряд з іншими регіонами колишньої Російської імперії, подаються емісії, здійснені й урядом УНР [332]. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. Е. Вайнштейн опублікував невеличкі статті, що безпосередньо стосувалися українських міських, зокрема одеських [43], та загальнодержавних грошових знаків [41; 42], а за ним Е. Стефановський видав замітку про бони на Україні під час іноземних інтервенцій [478]. При цьому слід зазначити, що вказані публікації не містять якогось аналітичного матеріалу, а, знову ж таки, носять суто довідковий характер.

В цьому контексті необхідно відмітити, що в другій половині 1920-х рр. світ побачили кілька каталогів грошових знаків, що були емітовані в Росії та СРСР, і в переліку яких згадувалися й українські урядові емісії. Це, зокрема, два тифлістських видання (1922 та 1924 рр.) В. Кацитадзе [242; 243]. Перше видання містило досить багато помилок, зокрема, до нього потрапили деякі неіснуючі грошові знаки, а натомість не були включені ті, що існували, проте й у другому виданні не вдалося уникнути помилок [243, с. 1]. Не був позбавлений недоліків й ґрунтовний каталог грошових знаків, що були емітовані на території колишньої Російської імперії в період від 1769 по 1924 рр., виданий 1925 р. у співавторстві Л. Іольсона, А. Байєра, В. Белоусова, Г. Ліхачева, С. Вігільова та Т. Редька, де українські емісії згадувалися у третьому розділі, що хронологічно охоплював 1917–1924 роки [225]. Низку помилок та недоречностей містив у собі й довідник “Бумажные денежные знаки,

вупущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 г.”, що був надрукований 1927 р. у Москві [38]. Вже за рік зазначений вище “Каталог бон і грошових знаків Росії, СРСР, окраїн та утворень (1769–1927 гг.)” Ф. Чучіна (1927 р.) [811] було піддано численній критиці, найавторитетнішими авторами якої були В. Соколов [465] та В. Монсе [323]. Разом з тим варто відзначити, що вже за кілька років поява навіть таких невинних досліджень статистично-довідкового характеру стане в СРСР неможливою. Факт же появи подібних каталогів у 1920-х рр., очевидно, обумовлений певною відлигою у політиці більшовицького керівництва у той період становлення радянської влади до остаточного утвердження сталінізму, а також тим, що ця галузь науки належить до спеціальних історичних дисциплін, зокрема – боністики, і не містила історико-політичного підтексту та й, власне, публікації мали надто вузьке коло читачів.

Проте вже наприкінці 1920-х рр. з’являються й суто ідеологічні праці, як, наприклад, робота Д. Ерде “Революция на Украине: От керенщины до немецких оккупантов” [201], що була видана 1927 р. у Харкові і яка стала однією з перших ознак якісних змін не найкращого спрямування, що очікували на радянську історіографію у наступні десятиріччя. Численні праці з “викриттям” імперіалістичної політики Заходу щодо революційної України і радянської влади (зокрема праці І. Кулика [266], Д. Сташевського [475], І. Попа [376], Р. Симоненка [457–459], А. Чубар’яна [810], І. Теодоровича [491; 492], Г. Нікольнікова [338], К. Ремера і П. Баха [434], І. Кулінича [267] та інших) і тавруванням “націоналістичної” і “буржуазної” Центральної Ради (в збірникові наукових праць “Правда истории против фальсификаторов: Критика буржуазных и буржуазно-националистических фальсификаций истории Украины” [385], в роботах І. Мазепи [288], А. Ліхолата [282; 283], В. Тичини [497], М. Супруненка [485; 486] та інших) заповнили

радянську історіографію, проте в них годі було віднайти дослідження не те що б фінансової політики урядів Центральної Ради, але й об'єктивний аналіз її діяльності взагалі.

Не торкалися теми ведення українськими “націоналістичними” урядами фінансової політики й такі ґрунтовні академічні видання як “Історія Української РСР”, що була видана у восьми томах та десяти книгах (головний редактор А. Шевельов) і, зокрема, її п'ятий том “Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920)” (відповідальний редактор М. Супруненко) [229], тритомник “Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр.” [513–515] та інші багатотомники, що містили окремі розділи, присвячені фінансово-економічному розвитку України у зазначений період. Подібна ситуація спостерігається й у працях економічного спрямування, як, наприклад, в дослідженнях З. Атласа [11], Л. Юровського [822], С. Дрбакіної [195], Д. Вірника [94], Б. Ривкіна [435], І. Берхіна [24], Г. Єлізаветіна [199] та інших радянських істориків. Про факт випуску Центральною Радою паперових грошових знаків згадав у дисертації на тему “Бумажные денежные знаки, бонны как источник по истории Украинской ССР периодов гражданской войны и восстановления народного хозяйства 1918–1925 гг.” (на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук) у 1975 р. Р. Тхоржевський [505], який у 1980-х рр. також торкався цієї тематики, але лише в рамках боністики та за відомих обмежень, що накладалися радянською державною ідеологією і цензурою на подібні наукові розвідки [507; 509].

Таким чином радянська історіографія фінансової політики Центральної Ради та уряду УНР впродовж 1917–1918 рр. виявляє або суцільне ігнорування зазначеної теми, або ж поверхове згадування про факт емісії українських карбованців і гривень на рівні допоміжної історичної дисципліни – боністики, що, звичайно ж, не дає підстав

вважати рівень розробки цієї проблематики радянськими дослідниками за всебічний та науковий.

За таких обставин теперішні історики здебільшого лише приступили до вивчення та опрацювання відповідного шару документального матеріалу в архівах держави. До відновлення новітньої незалежності України (1991 р.) існування подібної лакуни певною мірою обумовлювала тоталітарно-політична система СРСР з відповідним накладанням жорсткого табу на певні напрямки й періоди історичних досліджень. Отже, логічно було б передбачити, що такий поверховий, але від того й привабливий з огляду наукової перспективи, стан розробки проблеми мусив би зацікавити істориків свіжого покоління за нових часів. Цьому, між іншим, мали б посприяти демократичні та економічні перетворення, зумовлені перебудовою в СРСР у другій половині 1980-х рр., а тим паче після набуття 1991 р. Україною державної незалежності.

Новітній період національного відродження в Україні цілком природно розбудив у її населення та істориків цікавість до прихованих і заборонених за часів радянського тоталітаризму сторінок вітчизняної історії, а особливо – до років національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Цілком логічним було те, що у фінансовій сфері історію українського державотворення вітчизняні історики почали досліджувати саме з розвідок про грошові знаки УНР. Тому не дивно, що серед перших авторів цих досліджень були люди, пов'язані з боністикою або фалеристикою та нумізматиною, позаяк навіть за часів Радянського Союзу вони так чи інакше стикалися з цією темою. 1990 р. А. Бойко у своїй статті про Г. Нарбута згадав, що той був автором українських паперових грошових знаків [29], а С. Білокінь побіжно вказав на це у публікації, присвяченій гербу міста Києва [26]. З 1991 р. почали друкуватися перші українські каталоги паперових грошових знаків і бон, укладені, зокрема, П. Рябченком і В. Нібаком [443], А. Бадаєвим [15], А. Рудиченком [440],

П. Рябченком [442], Б. Стасенком, Е. Штейнбуком і В. Степкіним [473], В. Швецем [815], Д. Харітоновим [537]. 2005 р. у Харкові вийшов альбом “Грошові знаки та монети України”, проте вступна стаття до нього, написана В. Абросимовим, І. Кіржнером та С. Салатовим, має досить узагальнюючий характер, зокрема щодо грошової політики Центральної Ради [157].

З 1991 р. почали з’являтися також і публікації та монографії з історії українських паперових грошей періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Так 1991 р. світ побачила праця визнаного фахівця з боністики Р. Тхоржевського “Паперові гроші України 1917–1920 рр.” [510], в якій автор вперше зробив спробу узагальнити відомі на той час історіографічні надбання з цієї проблеми. 1995 року сукупність опрацьованого матеріалу і джерел із власним баченням історії українських грошей Р. Тхоржевський виклав в дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук “Паперові грошові знаки, бони як історико-економічне джерело та об’єкт боністики (1917–1925 рр.)” [511]. На жаль доробки інших авторів з історії національних грошових знаків періоду 1917–1921 рр., що побачили світ за роки незалежності, як от В. Писарєва [370], І. Вєтрова і М. Виговського [82], Р. Бабича [13; 14], А. Родіонова [437], Ю. Артем’єва [3], П. Рябченка [441], В. Ющенко і В. Панченка [825], А. Загороднього, Г. Вознюка і Т. Смовженко [202], Н. Дорофєєвої і З. Комаринської [185], О. Мозгового, А. Головка, О. Науменка, Ю. Ровинського [322] та інших мали швидше популярний, аніж науковий характер.

Наукового рівня робіт з історії українських паперових грошових знаків доби 1917–1921 рр. можна виокремити лише кілька, а саме дослідження: Р. Тхоржевського [506; 508; 512]; Г. Марковецької [297; 298]; Г. Сапожника [445; 446]; В. Черноіваненка [804] та інших. Описовий і загальноосвітній характер має й спільна монографія, яку видали у 2000 р.

А. Загородній, Г. Вознюк та Т. Смовженко “Дизайн і захист грошових знаків України” [202] і яка не висвітлює фінансової політики Центральної Ради, а торкається лише окремих аспектів емісійної діяльності УНР. Втім, всі ці дослідження або безпосередньо належать, або дуже близькі до боністики, а засобами такої спеціальної історичної дисципліни неможливо змалювати процес формування, становлення, структуризації та функціонування національної грошової системи, висвітлити її суть і, тим паче, відобразити багатогранну і комплексну картину фінансової політики урядів Центральної Ради, визначити її теоретичне і практичне підґрунтя, виявити рушійні сили, здобутки та втрати тощо.

Іншим, менш популярним серед науковців, але не менш важливим у фінансовій політиці і державному функціонуванні, напрямком досліджень вітчизняних істориків стала фіскальна політика українських урядів доби революції та національно-визвольних змагань 1917–1921 років. Узагальнюючі й досить поверхові з наукової точки зору нариси фіскальної політики УНР здійснила Н. Нечай [336; 337]. У 2000 р. в Харкові світ побачила колективна праця місцевих митників та науковців “На варті митних рубежів. Митна справа на Слобожанщині: 1660–1870–1992–2000” [326]. Вона, як видно вже з назви, охоплює досить об’ємний (майже 350 років) часовий проміжок, через що період, який в даному випадку безпосередньо цікавить нас, висвітлений доволі стисло. Крім того, автори обмежилися не лише митною проблематикою, а й територіальним ареалом – Слобожанщиною. Заслуговує на увагу й історіографічна розвідка про зовнішню торгівлю і митну політику України протягом 1917–1921 рр. В. Капелюшного, що була опублікована в “Історичному журналі” 2003 року [235]. З свого боку, ми протягом останніх років низкою публікацій також прилучилися до дослідження та аналізу історії як митної служби в Україні за доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., так і податкової політики державних

правлінь у цей буремний період [103; 109; 114; 122; 125–127; 137]. Певний внесок до стану наукової розробки цієї галузі фінансової політики України здійснили в публікаціях і кандидатських дисертаціях вчені-юристи, зокрема, Ю. Тлушак [498], А. Мицак [314; 315] та В. Юрченко [824; 823].

Стан наукових досліджень з історії розвитку банківської справи за часів національно-визвольних змагань початку ХХ ст. в Україні можна охарактеризували як такий, що знаходиться на своїй початковій стадії. Це питання частково висвітлювалося лише кількома науковцями, серед яких П. Гай-Нижник [99; 100; 102; 104; 107; 108; 110; 118; 124; 128; 129], О. Краснікова і Д. Селіхов [262], Д. Крохмалюк [264], З. Комаринська [254–256], Н. Гловацька [142] та інші.

Мусимо також констатувати про практичну відсутність досліджень про російсько-українські фінансові взаємини, чи грошове питання як складову таких зносин, наприклад, між Центральною Радою та Тимчасовим урядом чи більшовицькою владою. Як правило досить велика кількість наукових розробок, які вже є на сьогодні з українсько-російської проблематики, розглядають переважно політичний та військовий її аспекти, невиправдано ігноруючи присутній в ній і фінансово-економічний бік. Про це, наприклад, яскраво свідчать дослідження О. Кудлай [265], В. Єшпанова [200] та О. Несук [335], Г. Бевз [22], О. Затоки [219] та інших. В окремих публікаціях ми спробували частково заповнити цю лакуну [102; 121; 123], проте для повносяжного висвітлення такої багатогранної і непростой проблеми цього явно замало. Так само не дає відповіді сучасна українська історіографія й на питання перспективи, обширу, величини і ваги вітчизняних фінансових взаємин з державними утвореннями, що виникли на окраїнах колишньої Російської імперії. Цієї теми у своїх дослідженнях торкалися фактично лише кілька осіб, зокрема П. Гай-Нижник [111] та В. Матвієнко [304], та й те переважно щодо часів гетьманування П. Скоропадського.

Міжнародна ж фінансова політика України в період з 1917 по 1918 рр. практично взагалі не висвітлюється вітчизняними істориками, які надають перевагу у своїх дослідженнях військово-політичним та торговельно-продуктовим її складовим, забуваючи про їх фінансовий чинник і уникаючи окремих розглядів фінансових угод, або проектів таких угод з державами-партнерами України. Як приклад, можна навести кілька загальних праць з історії української міжнародної політики того періоду. Це зокрема дослідження: М. Копиленка і О. Копиленка [259]; В. Чалого [802]; А. Каляєва, О. Кучика та В. Трофимовича [232]; В. Ковалю [248]; О. Кучика [271]; В. Матвієнка та В. Головченка [303]; В. Сергійчука [448; 449]; В. Соловйової [469; 470] та інших.

Вивчення фінансових питань як складової міждержавних зв'язків України у 1917–1918 рр. уникають сучасні вітчизняні автори й в більш зорієнтованих на окремі держави дослідженнях міжнародної політики. Так, в низці публікацій, а згодом й у кандидатській дисертації О. Кучика щодо взаємин України з країнами Антанти, автор практично не торкається їхніх фінансових аспектів [272–274]. Українсько-французькі грошові взаємини за часів Центральної Ради зробив спробу дослідити П. Гай-Нижник [130; 134]. Отже, питання міждержавних фінансових взаємин Центральної Ради та країн Антанти в сучасній українській історіографії можна вважати нерозв'язаною.

Фінансові стосунки України з Центральними державами, попри значну популярність серед істориків українсько-австрійської та українсько-німецької теми, також не набули належного висвітлення. Починаючи з 1990-х рр. дослідженням теми взаємин України з Центральними державами займалися, зокрема, В. Павленко [357], А. Воронянський [96], О. Лупандін [285], М. Держалюк [177; 178], М. Несук [334], Б. Малиновський [292; 291], В. Коваль [249; 250; 247], П. Барвінська [16; 19; 17; 18], П. Притуляк [386–391], О. Кураєв [270] та

інші. Як правило в подібних дослідженнях автори аналізують мирні угоди між УНР, Німеччиною та Австро-Угорщиною, територіальні проблеми в Галичині, на Волині та Підляшші, військово-політичні чинники тощо. Попри великий масив опрацьованих документів, економічному аспекту відносин України з Центральними державами приділяється увага лише на рівні господарчих, торговельних і сільськогосподарських питань, недооцінюючи їхніх фінансових складових та стану грошових систем і ролі фінансів в житті договірних країн в період 1917–1918 рр. В регіональному обширі це питання намагався висвітлити Г. Сапожник [445], але авторові явно забракло матеріалу аби співставити волинську фінансову ситуацію з загальнодержавною тощо. Міждержавним фінансовим взаєминам України з Центральними державами присвятив низку публікацій П. Гай-Нижник [112; 113; 115; 131; 133; 135]. Фінансову складову українсько-німецьких відносин в період Першої світової війни та українських національно-визвольних змагань (1914–1921 рр.) послідовно досліджує В. Перепадя [362–367]. В його працях фінансовому питанню приділяється належну вагу. Проте географічне обмеження автором своїх досліджень взаємин з Німеччиною не дає повносяжного бачення не лише української фінансової політики у зазначений період взагалі, але й її міжнародної політики зокрема.

Загальний різнобічний огляд фінансової політики українських урядів, в тому числі й уряду Центральної Ради, в ґрунтовних монографіях та публікаціях з історії української революції 1917–1921 рр., нажаль, не посів належного рівня. Так, наприклад, В. Верстюк [80; 81], В. Кондратюк і С. Буравченкова [257], С. Кульчицький [268; 269], О. Мироненко [308], О. Реєнт [433], О. Рубльов [439], В. Солдатенко [466–468], Ю. Павленко і Ю. Храмов [358], О. Гамотюк [138] та інші в своїх поважних аналітичних дослідженнях лише фрагментарно згадують про грошовий стан в

тогочасній Україні та про фінансову політику її урядів, а іноді й взагалі уникають цієї теми.

Більш глибоко і докладніше проаналізували емісійну політику українських урядів у 1918–1919 рр. М. Дмитрієнко та О. Лисенко у статті “Національна валюта України (1918–1919 рр.)”, в якій було зроблено спробу відобразити історію запровадження та подальшої емісії української національної валюти [179] та П. Гай-Нижник в низці публікацій з історіографії, теорії та підстав запровадження карбованця та гривні в Україні, емісійної політики українських урядів, а також про вплив Першої світової війни на європейські державні фінанси [97; 101; 105; 116; 119; 120; 136]. Загальну картину фінансової політики різних українських урядів висвітлювали І. Лебедева [276] та П. Гай-Нижник [98; 106; 117; 132], але чи не єдиним на цей час ґрунтовним науковим дослідженням з цієї проблематики залишається спільна монографія М. Дмитрієнко, В. Литвина, В. Юценка та Л. Яковлевої “Гроші в Україні: факти і документи”, що побачила світ 1998 року [180]. Попри це в книзі, яка безумовно є знаковою в історії дослідження фінансової політики України 1917–1921 рр., представлено переважно історію паперових грошей України ХХ ст. (їхню емісію) та короткі біографічні дані причетних до їхнього випуску осіб, що, звичайно ж, в повному обсязі не характеризує фінансову політику тогочасних урядів і не подає вичерпних відомостей про новостворювану тогочасну грошову систему молоді держави.

Отже, після відродження незалежності України (1991 р.) у вітчизняній історіографії з’являються праці, що по-новому висвітлюють період визвольних змагань. Потреба у подібних дослідженнях була і залишається зумовленою не лише в практичній повномірній нерозкритості вказаного питання в історіографії національно-визвольних змагань, а й схожістю за своєю сутністю з процесами та проблемами, які спіткали українське суспільство у 1917–1921 рр. та за сучасних умов у розбудові

національних фінансів. Аналіз процесу започаткування на початку ХХ ст. вітчизняної грошової системи, організації фінансово-адміністративного апарату влади й проведення державою власної фінансової політики є не лише корисним і необхідним чинником наукових досліджень з історико-пізнавальної точки зору, а й в багатьох випадках повчальним з огляду сьогодення. Тому висвітлення фінансових справ і політики минулих державотворень будь-якої країни не повинно обмежуватися лише фактологічними чи хронологічними даними без поєднання з історико-теоретичним описом, як і навпаки. Втім саме таких праць в сучасній українській історичній науці явно надто в обмалі і питання становлення національної грошової системи та фінансової політики України 1917–1921 рр. здебільшого все ще очікує на своїх дослідників.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження складає основу історичних пошуків і відіграє визначальну роль у науковому дослідженні. Відтак при написанні дисертаційної роботи нами було використано різний комплекс речових і письмових історичних джерел. Джерельна база дослідження широка і різноманітна, що вимагає її аналізу за видами (опубліковані і неопубліковані), характером (законодавчі акти, офіційні звіти, доповідні записки, обіжники, інструкції і розпорядження), а також за походженням (документи урядових установ, приватних інституцій, діячів тощо). Опубліковані джерела і документальні архівні матеріали за принципом свого походження та цільового призначення поділяються на такі групи: законодавчі акти вищих та місцевих органів влади; збірники документів та матеріалів; періодичні видання; наративні джерела – спогади та

щоденники сучасників подій, що відбувалися в Україні у 1917–1918 роках. Неопубліковані джерела, значну частину яких вперше введено до наукового обігу, представлені різного роду та походження архівними матеріалами.

Такі значні прогалини в історіографічній та документальній базі стало за можливе усунути через залучення до наукового опрацювання неопублікованих досі джерел, які склали основу дисертаційного дослідження. Це, перш за все, величезний пласт документів і матеріалів, що зберігаються у сховищах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Основними фондами, які було опрацьовано і використано в процесі написання дисертації, стали фонди: Ради народних міністрів Української Народної Республіки (ф. 1063; 3 описи із 37 справами); Української Центральної Ради (ф. 1115; 1 опис із 84 справами) і, звичайно ж, фонди Народного міністерства фінансів УНР – ф. 1434 (2 описи із 67 справами), ф. 1509 (6 описів із 1516 справами), ф. 2199 (6 описів із 825 справами). Плідним джерелом додаткової інформації послужили також фонди: 2592 – Народного міністерства закордонних справ УНР (4 описи із 161 справою), 3690 – Державного контролю УНР (2 описи із 38 справами) та 1064 – Ради міністрів Української Держави (3 описи із 372 справами). Ці фонди містять визначальні документи з української внутрішньої і зовнішньої фінансової політики України у 1917–1918 рр., а саме: протоколи засідань Генерального секретаріату, Ради народних міністрів УНР, Центральної Ради, Малої Ради, закони і постанови загальнодержавного характеру, фінансові законопроекти і пояснюючі записки урядовців, внутрішні розпорядження і обіжники Міністерства фінансів та його підрозділів тощо.

Так, наприклад, фонди Народного міністерства фінансів (ф. 1434, 1509, 2199) містять різноманітні кошториси, обіжники, кошториси

прибутків та видатків державних підрозділів, відомості з акцизних та інших зборів, пояснюючі записки голів фінансового відомства та директорів його департаментів тощо (ф. 1434), проекти законів фінансового спрямування, як, наприклад, тимчасовий Закон “Про випуск державних кредитових білетів Української Народньої Республіки” (ф. 1509), протоколи засідань уряду з питань митної і податкової політики, доповіді міністрів фінансів, супровідні записки голів департаментів Міністерства фінансів УНР тощо (ф. 2199).

Фонди Міністерства закордонних справ містять листування комісара Французької республіки Ж. Табуї з секретарем закордонних справ УНР з питань економічної та технічної допомоги для боротьби з більшовиками (ф. 2592), листування послів України в Берліні з керівництвом України (ф. 2592), групу справ української делегації на переговорах в Бересті, протоколи і стенограми пленарних засідань, доповідні й службові записки міністру (ф. 2592). Фонд 3766 (опис 1) містить тексти господарчої угоди з додатками між Україною та Німеччиною на 1918–1919 рр. Матеріали Міністерства торгівлі і промисловості Української Держави містять аналіз Берестейського мирного договору (ф. 1118), матеріали з аналізу економічної ситуації в Україні у 1918 р., тексти та характеристики українсько-німецького економічного договору від 23 квітня 1918 р., матеріали українсько-німецької економічної комісії, загальний аналіз економічної політики Німеччини в Україні (ф. 1118) тощо.

Для повноти осягнення державної фінансової політики уряду УНР та її втілення в провінції було опрацьовано також документацію, що зберігається в регіональних архівах країни, зокрема у Державному архіві Харківської області (ДАХО) та відділенні Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (ВДАЧОН), відповідно фонди 84 (Харківська митниця) та 344 (Ніжинське повітове казначейство, м. Ніжин

Чернігівської губернії). Фонди містять документацію місцевого характеру, листування з керівництвом Народного міністерства фінансів та майже усі обіжні матеріали, що надсилалися з Києва до регіональних Фінансових палат, відділень Державного банку, місцевих податкових інспекцій тощо. Так, наприклад, у фонді Харківської митниці (ф. 84) нам прислужилися документи про об'єднання службовців Харківської митниці та листування для керування у митних справах, а у ніжинському архіві (ф. 344) зберігаються циркуляри Чернігівського відділення Державного банку: про курс і порядок обміну німецьких марок, австрійських крон і румунських лей; про відновлення операцій з цінними паперами; про поточні рахунки, відкриті різним більшовицьким організаціям; про діяльність всіх Кредитових установ (1917–1918 рр.), а також обіжники та розпорядження Міністерства фінансів, Департаменту Держскарбниці, Чернігівської Казенної палати про перечислення залишків кредитів, відкритих на воєнні витрати в кошториси 1918 р., про карточні операції тощо.

Важливість опрацьованих нами архівних документів полягає не лише в тому, що практично всі вони досі не перебували в науковому обігу, але й в тому, що вони висвітлюють не лише офіційну законодавчу базу в області ведення Центральною Радою державних фінансів, а й позалаштункові навіть для тогочасних фахівців відомості у цій галузі, зокрема, проекти законодавчих актів, пояснюючі записки урядовців, протоколи засідань уряду та різноманітних комісій, документи для внутрішнього користування тощо.

Крім того, досить багату документальну спадщину (закони, постанови, накази, обіжники фінансового спрямування) було виявлено в офіційних виданнях владних структур УНР (“Вісти з Української Центральної Ради”, “Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки”, “Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки”, “Вістник Краєвого Комісаріату Української

Народньої Республіки на Холмщину, Підляше й Поліссє“) та в газеті Ради міністрів Української Держави “Державний вістник“. Серед них, зокрема, такі важливі для ведення державних фінансів законодавчі акти як:

- декларації та відозви “До Українського Народу” (Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – 19 березня), “Позика волі” (Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 5. – травень);

- закони “Про утримання Центральної Ради за державний рахунок” та “Про виключне право Центральної Ради видавати законодавчі акти УНР” від 25 листопада 1917 р. (Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – 1 грудня), “Про Головну скарбницю (казначейство)”, “Про Державний банк”, “Про Державні кошти України”, “Про скасування Дворянського та Селянського банків”, “Про цукрову монополію” від 9 грудня 1917 р. (Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – 21 грудня; Народня Воля. – 1917. – 12 грудня), “Про Головну скарбницю УНР”, “Про Державний банк” від 9 грудня 1917 р. (Народня Воля. – 1917. – 12 грудня), “Про випуск Українським Державним банком кредитових білетів на суму 500 млн. крб.” (Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – 31 грудня), “Про підвищення поштово-телеграфного тарифу” від 19 грудня 1917 р. (Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 16 квітня), “Про грошову одиницю, биття монети та друк державних кредитових білетів” від 1 березня 1918 р. (Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 15 березня; Вістник Краєвого Комісаріату Української Народньої Республіки на Холмщину, Підляше й Поліссє. – 1918. – 12 квітня), “Про випуск на 100 млн. знаків Державної скарбниці” від 30 березня 1918 р. (Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 13 квітня);

- постанови Фінансової комісії, ухвалені Українською Центральною Радою 23 квітня 1917 р. (Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 5. – травень), “Про купони облігацій військових позик та “Позики волі”, терміном не пізніше 1 березня 1918 р.” (Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – 31 грудня), “Про податкову політику” від 20 грудня 1917 р. (Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – 23 грудня), “Про порядок забезпечення розмінних марок, які були випущені згідно з законом бувшої Центральної Ради від 18-го квітня 1918 року” від 8 липня 1918 р. (Державний вістник. – 1918. – 18 липня);

- обіжники “В справі державних податків”, “В справі реквізиції лишків хліба і фуражу для потреб населення УНР” від 5 квітня 1918 р. (Вістник Ради Народних Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 24 квітня), “Про закони й розпорядження, якими повинні керуватись митні установи при виконанні своїх обов’язків” від 26 квітня 1918 р. (Державний вістник. – 1918. – 29 липня) тощо.

Суттєві фактичні та документальні відомості (витяги з протоколів засідання Центральної Ради та уряду, закони, аналітичні статті тощо) містять близькі до владних партій за часів Центральної Ради “Народня воля”, “Нова Рада”, “Робітнича газета” та впливові столичні, фахові і регіональні часописи як “Киевская мысль”, “Украинская жизнь”, “Последние новости”, “Финансовый журнал”, “Українська кооперація”, “Народное хозяйство”, “Одесский листок”, “Южное дело” та інші. Втім зазначені часописи не подають загальної картини стану грошової системи в тогочасній Україні, а тим паче не відображають фінансової політики урядів Центральної Ради. Вони висвітлюють лише епізоди багатогранної і неоднозначної ситуації, що склалася на грошовому ринку України у 1917–1918 рр., що не дозволяє нам вважати їх вичерпними та достатніми з огляду на поставлені мету і завдання нашого дослідження.

Певну джерельну інформацію сучасні дослідники можуть віднайти також в раніше вже опублікованих документах і матеріалах, але й вони не можуть претендувати на вичерпність, позаяк науковцю постійно слід зважати не лише на обмеженість об'єму вміщеної в тому чи іншому опублікованому збірникові документальної бази, а й на суб'єктивний її підбір до оприлюднення укладачами. Так, наприклад, радянські дослідники, затиснуті в лещата ідеологічних догм і обмежень з боку компартійної диктатури та державної цензури, що існували в СРСР, здійснювали публікацію джерел вибірково, винятково для таврування “українського буржуазного націоналізму” та його “антинародної” сутності. Попри це, серед виданих джерел дослідники і сьогодні можуть віднайти цінні з наукового погляду документи і матеріали. Серед таких, зокрема, “Наше денежное обращение: Сборник материалов по истории денежного обращения в 1914–1925 гг.” [332], “Разгром немецких захватчиков в 1918 г. Сборник материалов и документов” [429], “Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов)” [263], “Документы о разгроме немецких оккупантов на Украине в 1918 г.” [184], тритомник “Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. (Февраль 1917 г. – апрель 1918 г.): Сборник документов и материалов” [77–79], “Гражданская война в Украине 1918–1920 гг. Сборник документов и материалов” [152; 153], “Матеріали до історії українського руху за світової війни” О. Гермайзе [140] та інші.

Певний обсяг документів історії національно-визвольних змагань, серед яких можливо віднайти й фінансові аспекти державної політики, розмістили у своїх книгах П. Христюк в “Замітках і матеріалах до історії української революції 1917–1920” [540–542], Д. Дорошенко в “Історії України 1917–1923 рр.” [188–191] та Т. Гунчак в виданні “Українська революція. Документи” [164]. Окремі відомості з фінансової політики уряду Центральної Ради можна зустріти серед австро-угорських і

німецьких документів, розміщених з збірниках, виданих за межами України, зокрема в “Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe” (під редакцією Т. Горникевича) [848] та “Germany and the Revolution in Russia, 1915–1918. Documents from the Archives of the German Foreign Ministry” (під редакцією З. Земана) [856]. Обмежену документацію фінансово-економічного характеру можна віднайти в ґрунтовному збірникові “Brest-Litovsk“, присвяченому переговорам у Бересті (Бресті-Литовському), який містить протоколи нарад ставки німецької армії за грудень 1917 – лютий 1918 рр., протоколи засідань німецького парламенту з питань мирних переговорів [835], в збірникові “Russian and Germany at Brest-Litovsk. A Documentary History of the Peace Negotiations” [899], а також на офіційному сайті Єльського університету (США) “The Conclusion with the Central Powers of the Peace of Brest Litovsk” [905]. Серед документів Міністерства закордонних справ Німеччини та її військового командування 1918–1925 рр., що увійшли до збірника “Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945” [827; 828], теж можна віднайти окремі документальні матеріали, що характеризують фінансовий стан в Україні періоду української революції.

Значну допомогу в справі дослідження фінансової політики часів існування Центральної Ради сучасним історикам надає виданий протягом 1996–1997 рр. Інститутом історії України НАН України цінний двотомник “Українська Центральна рада. Документи і матеріали” [516; 517]. Збірник містить протоколи засідань Центральної Ради, Малої Ради, Генерального секретаріату, Ради народних міністрів УНР та публікації тогочасної періодичної преси з поточних процесів державної та урядової політики. На сторінках видання дослідник знайде також й необхідні матеріали, зокрема, з певних питань офіційної фінансової політики України доби Центральної Ради. Доповненням до вищевказаного збірника документів слугуватиме й робота І. Лебедевої “Неопубліковані протоколи засідань

Генерального секретаріату Центральної Ради” [275]. Інший бік української революції (реакцію на соціально-політичні та фінансово-економічні перетворення в країні громадських об’єднань, органів місцевого самоврядування тощо) відкриває збірник документів і матеріалів “Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року” [519]. Кілька документів фіскального характеру періоду Центральної Ради можна зустріти на сторінках видання “Митниці Слобожанщини: Збірник архівних документів і матеріалів: 1660–1870–1992–2000” [309]. Отже, за час новітньої незалежності України в нашій державі не було видано жодного збірника документів і матеріалів з фінансової політики Центральної Ради, а опублікована частина загальної джерельної бази з періоду революції та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. не є репрезентативною щодо фінансової політики уряду УНР через її фрагментарність щодо цієї сфери вітчизняного державотворення.

Наративні джерела, що оповідають про перебіг української революції та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., складають досить об’ємний бібліографічний шар, проте практично жодні спогади або щоденники учасників чи свідків тогочасних подій не містять вагомих свідчень з історії фінансової політики Центральної Ради та УНР у 1917–1918 рр. Автори зосереджують свою увагу на політичних, військових, соціально-економічних перипетіях тогочасного життя, лише фрагментарно згадуючи про грошові справи, як правило не рівня державної політики. Показовим підтвердженням цьому є й той факт, що навіть голова Генерального секретаріату В. Винниченко у своїх спогадах (“Відродження нації”) практично не зупиняє уваги на фінансовій політиці виконавчого органу Центральної Ради [85; 86], як не висвітлюють цей напрямок роботи уряду революційної України і його публіцистичні публікації [87].

Таку ж характеристику можна дати й спогадам чи щоденниковим записам інших учасників українського національного відродження 1917–1921 рр., які були членами Центральної Ради або її урядовцями, зокрема А. Гольденвейзера [148; 149], М. Грушевського [160], Д. Дорошенка [186; 187; 192; 193], М. Залізняка [217], К. Левицького [278], О. Лотоцького [284], І. Мазепи [289; 290], А. Марголіна [295; 296; 883], М. Могилянського [321], В. Мякотина [324], Г. Одинця [351], Я. Окуневського [354], М. Рафеса [431], О. Севрюка [447], І. Фещенка-Чопівського [534], Є. Чикаленка [805–809], М. Шаповала [812; 813], О. Шульгина [819; 820] та інших. Разом з тим на сторінках вказаних робіт зустрічаються окремі важливі факти зі способу ведення державних справ урядом УНР, про загальний грошовий стан Центральної Ради тощо. Тут варто зауважити, що такі об’ємні збірки спогадів учасників української та російської революцій як, наприклад, “Революція на Украине по мемуарам белых” [432] та двадцятидвохтомний “Архив русской революции” [4–10] практично не містять на своїх сторінках суттєвої інформації з фінансових питань в політиці не лише Центральної Ради, але урядів Гетьманату та Директорії, проте містять інформацію про ціни та грошову атмосферу в країні загалом. Окрему інформацію щодо перебігу переговорів і укладання мирного договору в Бересті (Бресті-Литовському), його певних фінансових і міжнародних військово-політичних аспектів, можна залучити з присвяченого цій події збірника спогадів і матеріалів, що вийшли друком 1928 р. у Львові під редакцією І. Кедрина [23]. Водночас, попри епізодичні свідчення про українські гроші чи стан фінансового ринку, ці наративні джерела дають нам змогу відчувати не лише дух тієї епохи, але й зрозуміти загальні політичні та економічні тенденції в керівництві країни, що, в свою чергу, полегшує аналіз логіки дій урядів України й у фінансовій сфері.

З цього огляду додаткову інформацію, зокрема щодо ставлення російського центру щодо українського політичного відродження (в тому числі з окремих фінансових аспектів), надають й спогади російських політичних та громадських діячів того часу, зокрема, А. Керенського [244; 871], Г. Лехтенбергського [279], В. Набокова [325], М. Родзянка [436], П. Мілюкова [305], І. Церетелі [800], М. Барятінської [21] та інших, а також колишнього царського міністра фінансів В. Коковцова, який змальовує стан загальноросійської фінансової системи напередодні і під час революції [252; 253]. Українська державність відроджувалася в складних міжнародних умовах, під час останньої фази світової війни, а отже її перебіг і політика провідництва Центральної Ради, особливо після укладення Берестейського договору, не могли відбуватися поза впливом зовнішніх подій. За таких умов, військово-політичні чинники тою чи іншою мірою мусили впливати й на провадження українськими урядами його фінансової політики. Саме тому спогади європейських дипломатів і військових діячів також, хоч і опосередковано, додають ясності щодо міжнародної та внутрішньої фінансової політики уряду УНР. В цьому контексті заслуговують на увагу спогади Дж. Бьюкенена [39; 40], Дж. Буріана [836], М. Гофмана [151; 865], В. Гренера [861; 904], Р. Кюльмана [874], Е. Людендорфа [286; 287; 878; 879], М. Палеолога [359], Ж. Садуля [444], Ж. Табуї [487; 903], О. Черніна [803; 837; 838] та інших.

Втім, усі вище перелічені українські діячі були активними учасниками або свідками вітчизняного національно-державного відродження 1917–1921 рр., а тому їхня оцінка того чи іншого кроку уряду не може бути об'єктивною. Ще менш об'єктивними, а надто з огляду на розуміння українських соціально-політичних та фінансово-економічних реалій, прагнень та урядових дій, є погляди російських та європейських

авторів, які, природно, у своїх міркуваннях виходили з військово-політичних та фінансово-економічних перспектив і вигод власних країн.

При написанні дисертації автор використовував також речові джерела, зокрема оригінали українських паперових грошових знаків, облігацій та розмінних марок-шагів із власної колекції. Сукупність актуалізованої та не актуалізованої інформації робить джерельну базу репрезентативною, уможлиблює дослідження фінансової політики Центральної Ради та уряду УНР 1917–1918 рр. з високим рівнем достовірності.

Таким чином, основну базу нашого дослідження склали документи і матеріали, що зберігаються в архівних установах. Переважна більшість архівних документів з фінансової політики Центральної Ради та урядів УНР у 1917–1918 рр. досі не аналізувалися дослідниками, а отже становлять значний науковий інтерес і лише тепер вводяться до наукового обігу, що, в поєднанні з іншими видами джерельних матеріалів, дозволяє нам вперше достовірно та всебічно відтворити усі грані урядових намірів та безпосередніх кроків у фінансовій сфері національного державотворення доби Центральної Ради.

Отже, опираючись на всю цю сукупність історіографічного та джерельно-документального матеріалу, автор дослідив і висвітлив цілісну і багатогранну картину формування в Україні грошової системи протягом 1917–1918 рр. та провадження урядом Центральної Ради внутрішньої і зовнішньої фінансової політики, взаємообумовлену зі складними політичними та соціально-економічними перетвореннями (чи, радше, потрясіннями), які вкотре довелося пережити нашому народові.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ (березень 1917 – січень 1918 рр.)

Лютий 1917 року приніс народам Російської імперії довгоочікувані зміни. Революція в Петрограді вивільнила з царських лещатів й давні сподівання українців на своє національно-культурне відродження. Її було сприйнято з захопленням і надією на позитивне вирішення так званого “українського питання”. З свого боку провідні тогочасні українські політики, об’єднанні в Товаристві українських поступовців (ТУП), одразу ж закликали широкі кола людей підтримати перетворення, які відбувалися в країні [222]. 12 березня 1917 р. в Петрограді українці російської столиці вийшли на вулиці і засвідчили не лише свою підтримку новому ладові, але й виразно показали свою органічну присутність та вагомість у вирішенні долі країни [85, с. 64]. За тиждень, 19 березня 1917 р., вже в Києві 100 тисяч громадян з українськими національними прапорами взяли участь в святковій маніфестації [85, с. 49]. Серця усієї української громади були переповнені тоді щирою надією й вірою в недалеке й світле майбутнє.

В тіні загальної ейфорії та святковості ще залишалися наслідки складного вузла проблем, що століттями накопичувалися в царській імперії Романових. Досить скоро його хитросплетіння, обтяжені військово-політичною та фінансово-економічною ситуацією, загостреною до того ж війною та революцією, поставлять перед провідниками українського національного руху споконвічне питання – бути чи не бути (а якщо “бути”, то якою) Україні. Чи не ключовим на той час у розв’язанні цієї дилеми стало питання наявності коштів для всебічного налагодження суспільного порядку і державного ладу. Фінансова політика у вдалому

вирішенні цієї проблеми набула життєвого значення і ваги для долі всіх напрямків побудови нового суспільства.

До Першої світової війни в Російській імперії діяла налагоджена система податків, сплат і монопольних стягнень, головну масу прибутків з яких до бюджету давала горілчана. Зрозуміло, що під цей механізм податкових зборів підпадали й дев'ять українських губерній. Проте струнка система не означала безхибну структуру. Переважну суму надходжень у бюджет імперії давали непрямі (посередні) податки (наприклад, у 1910 р. вони дорівнювали 986,7 млн. руб.), в той час як прямі (безпосередні) виявились розвинутими слабкіше (на той самий 1910 р. вони дали лише 216,1 млн. руб.) [145, с. 12]. Незначні надходження приносив і поземельний податок, що являв собою репараційний характер, як і далеким від довершеності був податок з промисловості. Заведений 1916 р. загально-прибутковий податок не зміг вже поправити фінансові справи агонізуючої Російської імперії. На думку фахівців, зокрема Є. Гловінського, така перевага посередніх податків "свідчила про досить низький рівень фінансового устрою колишньої Росії" [145, с. 12]. Нажаль, саме така структура податкового укладу відсталого, з низьким рівнем фінансової освіченості адміністрації і культурним невіглаством населення країни, до того ж розхитана війною й зруйнована революційним безладдям, дісталася у спадок новій Україні.

Світова війна і економічна криза¹ порушили ритм грошового обігу в Росії, а сільськогосподарська розруха ще більш підірвала фінанси імперії. Ще перед революцією обіг грошей в Росії був інфляційним і перебував у стані поступового, але швидкого розладу. Колишній імперський міністр фінансів В. Коковцов згадував, що стан грошового

¹ Так, наприклад, виробничість гірничого робітника в Донецькому басейні впала з 960 пудів на місяць у першому півріччі 1914 р. до 474 пудів на початку 1917 р., спостерігалось також падіння виробництва на українських металургійних заводах з 16,4 млн. пудів в жовтні 1916 р. до 9,6 млн. пудів в лютому 1917 р., а виробництво готового продукту знизилось з 12,9 млн. пудів в листопаді 1916 р. до 5,8 мільйонів на лютий наступного року [12, с. 28].

господарства Росії різко почав змінюватися на гірше ще з кінця 1905 р. На засіданнях Фінансового комітету імперії доповіді міністра фінансів І. Шипова та директора Государственного банку С. Тімашева все більше і більше носили понурий характер. Так, зокрема, доходи почали надходити надзвичайно мізерні, ощадні каси зіткнулися з масовою вимогою вкладників виплатити їм внесків золотом.

Революційна пропаганда і страйковий рух робили свою руйнуючу справу для державного кредиту та грошового обігу. “Государственный банк, – згадував В. Коковцов, – змушений був постійно збільшувати випуск кредитових білетів, і емісійне право непомітно дійшло до своєї межі” [252, с. 111–112]. Нарешті, з доповіді міністра фінансів І. Шипова 3 грудня 1905 р. виявилось, що лише за один останній тиждень з внутрішніх кас Государственного банку було вилучено золота на 200 млн. руб., а більш як половина губерніальних кас не надали жодних відомостей навіть за вересень, а натомість вимагали підкріплення білетної готівки та посилення військової охорони Казначейства. А після того, як доповідач заявив, що якщо розмін на золото не буде припинено², то його наявності вистачить лише на кілька днів, міністр фінансів заключив його категоричною вимогою припинити розмін на золото і посилити військову присутність в губерніальних центрах [252, с. 113]. З того часу і аж до 1917 р., робить висновок В. Коковцов, “фінанси Росії були розладнані і з дня на день керувалися все гірше та гірше” [253, с. 297–298].

Перший рік світової війни ще більш підточив фінансово-господарчу систему імперії, в чому немалу роль зіграли й помилки у внутрішньому управлінні країни царською владою. Так, зокрема, відомий тогочасний політичний діяч П. Мілюков зазначав, що вже у 1915 р. так звана політики “воєнного соціалізму”, що насаджувалася зверху, сприяла

² Напередодні Першої світової війни, 27 липня 1914 р., було скасовано розмін банкнот на золото і в п'ять разів – з 300 млн. руб. до 1 млрд. 5 млн. руб. – збільшено ліміт на емісію незабезпечених золотом банківських нот [150].

ще більшому розшаруванню суспільства, загострення протиріч у всіх колах російського громадянства та подальшому погіршенню фінансово-економічного стану держави [305, с. 19].

У фінансових показниках таке становище виглядало наступним чином. Від передвоєних років, коли на території імперії оберталося паперових грошей на суму в 1 млрд. 600 млн. руб. до 1 листопада 1917 р. їх збільшилося до 20 млрд. рублів [504, с. 126]. Інфляція наростала з непоборною силою. Розвиток російського імперіалізму, як складової частини світового фінансового процесу, відбувався на рівні середньої ланки, а себто і у фарватері боржника світових кредитових держав та міжнародних банків. За роки Першої світової війни, як повідомляв 6 квітня 1917 р. на нараді громадських організацій міністр фінансів Тимчасового уряду М. Терещенко, державний борг Росії виріс з 5,4–5,6 млрд. руб. у 1913 р. (за різними оцінками) до 55 млрд. руб. на весну 1917 року³. Лише один місяць війни коштував тоді скарбниці 0,5 млрд. руб. [146, с. 235], а воєнні витрати на одну добу у 1917 р. перевищували 50 млн. рублів [800, с. 36]. За підрахунками визначного тогочасного економіста професора Л. Яснопольського, річна оплата на 5% виносила боргів в 1 млрд. 665 млн. рублів [310].

Золотий запас Госбанку на 1 червня 1914 р. налічував 1 млрд. 744 млн. руб. і на 98,2% покривав паперово-грошовий обіг імперії, але на 1 січня 1917 р. скоротився до 1 млрд. 474 млн. руб., а на 1 жовтня 1917 р. – до 1 млрд. 295 млн. руб. і був здатен покривати лише 6,8% паперово-грошової маси, яка невпинно зростала [504, с. 253]. Як згадував М. Родзянко, вільна готівка державного Казначейства на початок Першої

³ 20 квітня 1917 р. на об'єднаному засіданні Тимчасового уряду, Виконавчого комітету і Комітету Державної Думи М. Терещенко, говорячи про важкий стан фінансів Росії, довів до відома присутніх, що борги держави за час війни з 9 млрд. руб. зросли до 40 млрд. рублів [800, с. 36]. Відомо, зокрема, що за час світової війни Британія надала Росії позик на суму 2 млрд. 766 млн. американських доларів, а Франція – на 762 млн. доларів США [528, с. 14]. Позики царському урядові надавалися також США, Японією та Італією, проте на значно менші суми [528, с. 14].

світової війни дорівнювала 475 млн. руб., державний бюджет на момент оголошення Німеччиною війни Росії зріс до 3 млрд. руб., а воєнний бюджет на час війни з Німеччиною з 350 млн. руб., яким його застала Японська війна, виріс до 750 млн. рублів [436, с. 10–11]. До Лютневої революції емісійне право Госбанку розширилося ще чотири рази і його ліміт досяг 8,4 млрд. рублів. З 1 липня 1914 р. по 1 березня 1917 р. кількість кредитових білетів в обігу зросла (за даними Госбанку Російської Федерації) з 1 млрд. 633 млн. руб. до 9 млрд. 950 млн. рублів. Вони на 1 млрд. 476 млн. руб. покривалися золотом, що було в наявності у Госбанка, і на 2 млрд. 141 млн. руб. – золотом, яке зберігалось за кордоном. Решта суми кредитових білетів була випущена в порядку обліку короткотермінових зобов'язань скарбниці. На 1 березня 1917 р. облік короткотермінових зобов'язань склав 7 млрд. 882 млн. рублів. Воєнні витрати Росії з початку Першої світової війни до Лютневої революції склали 28 млрд. 035 млн. рублів. Дефіцит держбюджету у 1916 р. досяг 13 млрд. 767 млн. руб., а його покриття на 29% відбувалося за кошт емісії паперових грошей.

Інтенсивна робота друкарського верстата та одночасне скорочення виробництва і переорієнтація його на виконання військових витрат викликали швидке зростання цін. Якщо у 1915 р. ціни зросли всього на 30%, то у 1916 р. підвищення склало вже 100%. В країні почалася інфляція. До Лютневої революції рубль на внутрішньому ринку знецінився майже в 4 рази, а це свідчило про те, що вже до революції грошовий обіг був досить сильно дезорганізований. Війна, що продовжувалась і за Тимчасового уряду, поглинала все більше і більше коштів. Дефіцит бюджету у 1917 р. досяг 22 млрд. 568 млн. рублів. Засоби його покриття були традиційними: збільшення податкового обкладання, внутрішні і зовнішні позики, емісія паперових грошей [150]. Країну

охопила інфляція, загальноекономічна руїна та державно-владна криза, а незабаром вибухнула революція в Петрограді.

Вир революції остаточно розхитав загальноросійську фінансову систему і зруйнував налагоджений механізм податкових зборів. Зростав зовнішньо-фінансовий державний борг, державні видатки перевищували загальні прибутки у кілька разів, вартість рубля стрімко падала, в країні зростала інфляція і безконтрольність, система податкових зборів все більше руйнувалася, держава втрачала спроможність їхнього стягнення. Населення ж не прагло самовільно сплачувати податки, розуміючи революційні перетворення і як звільнення від оподаткування взагалі. Цей процес продовжувався і за влади Тимчасового уряду. Будучи частиною населення імперії, український народ відчув на собі злидні військового часу і удар від інфляційного збільшення цін. Водночас із падінням вартості рубля та відсутністю в розпорядженні Центральної Ради готівкової грошової маси ситуацію ускладнювали й інші ознаки буремного часу. Собівартість залізничних перевезень на 1 версту за чотири роки війни (із 1917-м включно) зросла, наприклад, більше ніж у 50 разів [310].

В той же час революційні події послабили зв'язки колоній з метрополією, регіони почали домагатися від Тимчасового уряду своїх національно-культурних прав і ставати до налагодження самостійного життя. Саме за таких фінансових умов провід революційними українськими масами взяла на себе Центральна Рада – загальний представницький орган революційних партій та громадських організацій України, головно, соціалістичного спрямування.

2.1. Перші заходи Центральної Ради та Генерального секретаріату у фінансовій сфері (березень–листопад 1917 р.)

Майже через два тижні по своєму створенні Українська Центральна Рада 19 березня 1917 р. через газету “Вісти з Української Центральної Ради” повідомила широкій громадськості про факт своєї організації (4 березня) і оприлюднила персональний склад свого керівництва (президії), до якого увійшли М. Грушевський (голова), М. Науменко (заступник голови), Д. Антонович (товариш голови), С. Веселовський (писар) та П. Коваль (скарбник), а також голів новостворених дев’яти комісій, серед яких була й фінансова на чолі зі скарбником П. Ковалем [518]. 10 березня 1917 р. на засіданні Центральної Ради під головуванням Ф. Крижанівського скарбникові було доручено якнайшвидше виробити фінансову програму [679], а через десять днів усім вищевказуваним комісіям доручалося виробити фінансові плани і до 26 березня 1917 р. передати їх скарбникові [682].

Відсутність в розпорядженні Центральної Ради готівкових коштів, необхідних для власного функціонування, спонукали її до пошуків шляху їхнього набуття. Ще не володіючи повносяжною владою в країні, а швидше морально-декларованим провідництвом українським революційним рухом, вона очевидно могла розраховувати винятково на пожертви своїх прихильників та національно свідомого громадянства. Вихід було знайдено в установлені Національного фонду для добровільних внесків до скарбниці новопосталого представницького органу вітчизняної революційної демократії.

Вже 11 березня 1917 р. на засіданні Центральної Ради її скарбник П. Коваль виступив із доповіддю про проект Національного фонду [722]. За підсумками доповіді було прийнято рішення визнати збори до

Національного фонду за принципом подоходного податку, який мав прогресивно-подоходний характер без зазначення точної суми [722, арк. 261], а також:

- випустити блоки книжок, які б мали бути роздані великій кількості людей, що мали певну відомість серед громадянства (усі книжки мусили мати власний номер із підписом голови та скарбника);

- випустити підписні листи, за якими, власне, й мали збиратися кошти серед усіх кіл як організованого, так і неорганізованого українського громадянства;

- постанови проекту, затвердженого Центральною Радою, передати громадам на їхній розгляд;

- про термін проведення дня Національного фонду оголосити в часописах;

- усім київським організаціям вказати термін, протягом якого вони повинні були подати до Центральної Ради свою відповідь щодо пунктів засад проекту Національного фонду, зокрема надати списки всіх своїх членів (без зазначення прізвищ) з цифрами про кількість членів організації та їхні сукупні доходи;

- звернутися до всіх українських організацій (громад, спілок тощо), які через своїх представників входять до Центральної Ради, аби вони одночасно і вже на той час надали Центральній Раді якусь певну суму грошей;

- прагнути до того, щоби притягти до цього оподаткування (здійснення пожертв до Національного фонду) всі неорганізовані українські елементи;

- ті видатки, які громади роблять на місцях (якщо вони мають загальноукраїнський характер) мали б повертатися їм з коштів Національного фонду, так само з фонду мали б повертатися видатки усім

українським інституціям, після їхнього звернення і згоди на це Центральної Ради [722, арк. 261].

12 березня 1917 р. Центральною Радою було ухвалено розіслати відозви в справі Національного фонду до різних інституцій України та оповістити українською мовою про його установа в вітчизняних часописах⁴ [680]. Наступного дня парламентарями було ухвалено влаштувати збір пожертв до Національного фонду на кооперативному з'їзді (відповідні кошти визначалося вносити на поточний рахунок Союзбанку з виданням чеків за підписами скарбника Центральної Ради П. Ковалю та О. Волошинова) [681].

Чутки про те, що Центральна Рада збирає кошти на національну справу швидко поширилися Україною і дійшли через українські організації та військові комітети до фронту. Українське громадянство, національна самосвідомість якого з початком революції ширилася і зростала, з піднесенням відгукнулося на заклик Центральної Ради. Характерним зразком прояву віри у світле майбутнє України та в її провідників, виявом національного піднесення може слугувати лист з фронтової позиції єфрейтора М. Мороза від 15 березня 1917 р., який, не знаючи куди надсилати зібрані кошти, переправив їх для Національного фонду від імені своїх бойових товаришів по пошті в редакцію українофобської газети “Киевская мысль” [715]. Називаючи провідників Центральної Ради “Дорогі Невідомі Брати”, фронтовик супроводив свій грошовий переказ зворушливим, натхненним і сповненим віри листом в якому, зокрема, зазначалося:

“На підмогу заснованого Вами “Українського Національного Фонду” рівночасно з цим посилаю, через редакцію “Кіевской Мысли”, по почті 76 карб. 85 к., зібраних серед українців і друг[их] – (солдат 466

⁴ Того ж дня Центральна Рада постановила збирати в скарбницю Національного фонду з приватних осіб, які відвідуватимуть аудиторію Педагогічного музею, де вона засідала, більш як 75 коп. (за їхньою згодою) [680].

пѣх[отного] Мамлыжскаго полка), і іменем всіх прошу преїмїте цей маленький подарунок на Св[яте] діло, бо хочень він і маленький, але складав ся кождим з нас зі щирим серцем. Однак складчина ще протягає ся, і з першою нагодою буде відслано з величезною радостію дамо останню копійку, лише аби Вас і Вашу працю піддержать.

Ми упевніні, що Ви, Дорогі Наші Брати, в становищі Володарів зрозуміли наші безмовні до сеї пори серця, їх бажаня користі цілому нашому Народу, і що випавши на наш вік історичну задачу з великою відповідністю доведете до блискучого стану. Лише це одно всіх нас задоволить. Ведіть же нас! Ми все з Вами і все за Вас! Ведіть нас не взираючи ні на які перешкоди, та змаганя!

Ми працюватимем без відпочинку, бо знаємо, що лише в їднаню сила, котра нам загально потрібна до виконаня свого права, та вирваної від нас чести і, в кінці, блискучої будучности всього Руского Народу.

Бажаєм Вам, Дорогі Братерство успіха в великім ділі і безконечного терплїня.

Привітаєм свободний початок загальної праці! За славну будучність Великого Руского Народу, за нинішну свободу взагалі “Ура!”

По одержаню грошей прошу о ласку написать, так рівнож точну адресу Фонда” [715].

19 березня 1917 р. у своєму зверненні до українського народу Центральна Рада оголошує про відкриття збору грошей на заснування Національного фонду [194]. Попри це, багато людей, як і згадуваний вище єфрейтор-фронтвик М. Мороз, так і не дізналися адреси Центральної Ради для надсилання пожертв і просто передавали їх “куди слід”, як, наприклад, інший фронтвик, підпоручик Кох в переказі від 21 березня 1917 року [712]. В свою чергу Центральна Рада в черговій відозві до українського народу від 22 березня 1917 р. урочисто й оптимістично закликала народ вимагати відновлення права на рідну мову по всіх

школах, судах, урядових інституціях, а також у церкві, земствах та всіх неурядових закладах і до складання грошей на Національний фонд [190, с. 53]. Ставлячи, таким чином, перед собою завдання культурного і морального провідництва нації, діячі Центральної Ради наперед заявили про своє самоусунення від проводу політико-державотворчого та адміністративно-господарчого. Принаймні, до скликання і завершення роботи майбутніх всеросійських Установчих зборів.

Водночас, також опинившись у грошовій скруті, російський Тимчасовий уряд постановою від 26 березня 1917 р. оголошує до населення так званій "Заём свободы" ("Позику волі"). Цю позику було запроваджено всеросійською владою з метою покрити борги та забезпечити витрати на війну. Після повалення царату уряд сподівався на підтримку народу, в тому числі й в питанні про війну. Не сподіваючись отримати широкий відгук від українського населення, міністр фінансів Тимчасового уряду М. Терещенко звертається телеграмою до з'їзду Центральної Ради з проханням "сприяти успіху позики свободи, необхідному для переможного кінця війни і скріплення здобутої волі" [516, с. 534]. Телеграма надійшла до Києва 12 квітня 1917 р., вже по закінченні Національного з'їзду Центральної Ради. Наступного дня для розгляду вищевказаної телеграми було зібрано Комітет Ради. Українські соціалістичні партії (як, до речі, й російські), що займали позиції "революційного оборонства" підтримали цю позику Тимчасового уряду. Підтримала її й Центральна Рада: "Комітет Центральної Ради визнав потрібним закликати всю людність України до участі в реалізації сеї позики і доручити організаціям і установам допомогти Тимчасовому урядові в цій важній справі" [374].

Закликавши населення допомагати центральній владі у зборі коштів на продовження війни, Центральна Рада, можливо сама того не прагнучи, внесла певну плутанину у справу добровільних пожертв серед

простого населення, яке ще погано орієнтувалося в специфіці політичних відмінностей поточного моменту. Так, наприклад, 31 службовець Харківської митниці на зборах 5 травня 1917 р. замість передання пожертв до Національного фонду вирішили допомогти Тимчасовому урядові і ухвалили “зібрані при підписці гроші в сумі 86 руб. 55 коп. внести в Державну ощадну касу № 664 при Харківській митниці” [166]. Чи як, скажімо, українські вояки, які ще 19 квітня 1917 р. передали через редакцію газети “Нова Рада” 57 срібних медалей “при спискові, пожертвованих солдатами Тимчасовому Урядові”, зазначаючи: “просимо жертву направити по адресі, а одержання медалів просым підтвердити” [711]. Разом з тим хотілося б знову відзначити те велике бажання допомогти новій революційній владі з боку свідомого громадянства, в даному випадкові – солдатів, яке, перейняте величезною вірою у побудову кращого ладу, віддавали, за відсутності статків, чи не найдорожче для вояка – бойові нагороди.

Конкретніше питання призначення дати і перебігу дня (днів) зібрання коштів до Національного фонду вирішували II загальні збори (сесія) Центральної Ради, які тривали у Києві 22–23 квітня 1917 р. Щодо встановлення Дня Національного фонду, то з пропозиції Комітету Центральної Ради на II-й сесії вечірнього засідання 23 квітня 1917 р. “для побільшення коштів скарбниці Української Центральної ради [Фінансова] комісія ухвалила” влаштувати збори на 9 травня. Крім збору грошей на вулицях, мітингах, виставах і концертах, шляхом прожачу україномовних книжок і газет, пропонувалося “запропонувати всім свідомим українцям денний заробіток віддати на користь Національного фонду” [383; 450]. Головою Комітету Дня Національного фонду було обрано відому громадську діячку Л. Старицьку-Черняхівську [686; 720]. Проте, незабаром, 1 травня 1917 р., на засіданні Комітету Центральної Ради, День Національного фонду через технічні труднощі було вирішено перенести

на 21–22 травня 1917 р., що співпадало із “Зеленими” святами [683]. У відозві, що була випущена з цього приводу, від імені Комітету Національного фонду при Центральній Раді, зокрема, зазначалося: “Ми не маємо скарбових (казенних) коштів, ми не володіємо тими податками, що виплачуємо до казни, і через те Центральна Українська Рада призначає День Національного фонду. Цим днем призначено Зелені свята. Громадяне! Доля судила нам стати учасниками найсвятішої хвилини в житті України. Не залишаймося ж холодними глядачами історичного моменту, але як громадяне вільної рідної Землі рушаймо всі на допомогу їй. Товариші наші, що стали на чолі національної справи, віддають їй всю силу свого Духа, все своє життя, – віддаймо ж і ми на неї свій одноденний заробіток, або прибуток і тим зміцнимо дорогу всім справу” [709].

Як вже зазначалося нами вище, кошти від громадян почали надходити задовго до офіційних днів проведення зборів до Національного фонду. Надсилали свої пожертви й організації. Так, наприклад, ще 31 березня 1917 р. полтавська Спілка споживчих товариств в особах М. Токаревського та С. Касенко передала через Л. Сідлецького на рахунок Національного фонду 100 руб., виручені від продажу якогось “Секретного доносу” [713]. Організатори пожертв теж не сиділи склавши руки. Так, ще в квітні 1917 р. Прес-бюро при Центральній Раді випустило і розіслало по українським організаціям “Підписку Українського Національного Фонду”, в якій вказувалося: “Гроші належать відправленню Виконавчій Раді Українського Конгреса в Києві, на ім’я професора ГРУШЕВСЬКОГО; звіт по збору публікується в українській газеті “НОВА РАДА” та російській “РУССКОЕ СЛОВО”. Оригінал сеї підписки зберігається в уповноваженого депутата – офіцера” [714]. Голова Комітету дня Національного фонду Л. Старицька-Черняхівська, з свого боку, з кінця квітня – початку травня 1917 р. надсилала від імені Комітету і власного імені адресні листи до відомих громадян з проханням здійснити пожертву.

Всі вони були складені в одній редакції з відміною лише вказівки номера підписного листа, що додавався. В її зверненні зазначалося: “Комітет Дня Українського Національного Фонду, свідчучи Вам, Високоповажний Добродію, свою повну пошану, прохає Вас допомогти йому в організації збору жертв на Український Національний Фонд” [719–721]. Комітет просив адресатів надіслати зазначений лист і зібрані гроші не пізніше 30 травня 1917 р. до Центральної Ради (на ім’я скарбника Дня Національного фонду), або до Київської контори Держбанку (на ім’я В. Ігнатовича) чи до Союзбанку [719–721]. Збір грошей розпочинали раніше за означений термін й місцеві осередки громадських організацій та спілок. Так, наприклад, тимчасовий організаційний комітет однієї з управ подібних об’єднань, обраний на зборах 13 травня 1917 р., звернувся до товаришів з відозвою такого змісту: “Хто співчуває волі всіх народів, які населяють Україну, хто співчуває руху визволення України від гніту 250-літнього панування царизму, хто поважає той нарід, на землі якого він живе і хлібом якого користується, хто бажає добра Україні, в якій він родився, під світом сонця якої він виріс і жиє – той запише на національний фонд України свій одноденний заробіток. Збір на національний фонд відбудеться на Зелені Свята 21 та 22 травня, але для зручності збираймо наперед, бо на Зелені Свята нас в Управі не буде” [710].

Свята проходили з великим ентузіазмом і духовним піднесенням, проте вже під час їхнього тривання виявилися застережні для Центральної Ради (з грошового огляду) тенденції. Людність не поспішала жертвувати для нового представницького органу власні кошти і, перш за все, через юридичну невизначеність правового статусу та повноважень Центральної Ради. На заклик вищезгаданої управи відгукнулося, наприклад, лише дев’ятеро осіб, які разом внесли 42 рубля (тобто пересічно по 4 руб. 66 коп. на особу) [710]. Загалом по Україні та поза її межами відгукнулися

тисячі національно свідомих людей, але суми віддані ними у фонд керівного органу української революційної демократії були мізерними – колективні пожертви склали не більше 200 рублів [716; 717]. Це, зокрема, видно з підписних листів, в яких, крім загальної суми, вказувалися ще й поосібні внески як от: з зібраних 86 руб. основну масу внесків склали по одному, два, три та п'ять рублів [718]. В свою чергу М. Грушевський свідчив, що лише у Києві ця акція принесла у скарбницю Центральної Ради 40 тис. рублів [516, с. 534]. На ті часи такої суми навіть на влаштування урядування у місті було надзвичайно мало, а витрати вимагали дедалі більших коштів⁵. Цим виявилось пасивне прагнення трудящих до активних фінансових пожертв крайовому демократичному органу революційної влади.

Тим не менш цей акт мав величезну моральну вагу для становлення авторитету Центральної Ради як провідника української революційної демократії, який засвідчив центральному петроградському урядові, що саме ця інституція претендує виражати національні прагнення українців. Не менш важливим є й те, що завдяки цьому добровільному самооподаткуванню національно свідомою частиною населення не лише надала Центральній Раді початкові кошти для розвитку своєї діяльності, але й виявила, нехай і не величиною загальної суми отриманих пожертв, проте багатотисячною участю широкого кола громадянства, що долучилося до внесень до Національного фонду, довір'я до нового органу українського крайового самоврядування, а значить і підтвердила прагнення українського народу не лише до соціальних змін, але до свого національно-державного статусу як нації. Центральній Раді залишалося лише не розвіяти ці сподівання і використати наданий їй кредит довіри власного народу.

⁵ Станом на 21 серпня 1917 р. прибуток Центральної Ради, складений з добровільних пожертв, становив вже лише 4 тис. 25 рублів [702, арк. 1 зв.], а на початок грудня того ж року скарбниця Національного фонду виявилася взагалі порожньою [550].

Одночасно з плануванням наповнити скарбницю Центральної Ради пожертвами до Національного фонду, її керівництво 20 березня 1918 р. доручило всім своїм комісіям виробити фінансові плани і передати їх скарбникові [682]. Проте недостатність добровільних надходжень для крайового революційного органу (в тому числі й від зборів на Національний фонд) примусили його провідників заходитися шукати й інші шляхи свого грошового забезпечення. На зборах виконавчого комітету Центральної Ради, що відбулися 13 квітня 1917 р., було постановлено скликати для вирішення нагальних поточних питань загальні збори Центральної Ради на 21–22 квітня, одним з питань, які планувалося розглянути була “справа національного оподаткування” [220]. Цілком очевидно, що під “справою національного оподаткування” малося на увазі питання фінансування власне Центральної Ради і не лише через організацію збору коштів до Національного фонду. Про це свідчить й рішення засідання Комітету Центральної Ради, яке було винесене вже наступного дня, 14 квітня 1917 р., і серед пунктів якого, зокрема, був й такий: “Вислухано і ухвалено проект фінансової комісії про грошові засоби для Центральної ради та способи їх збирання (жертви й асигновки всяких установ, національне оподаткування, День Національного фонду й позички) [218].

Друга сесія Центральної Ради розпочалася 22 квітня 1917 р. Від імені Комітету доповідачі М. Ткаченко та В. Коваль запропонували до схвалення проекти наказу Центральній Раді та її Комітетові, а також фінансовий план. Для їхнього обговорення було створено відповідні комісії, які разом з членами Комітету провели спільне засідання. На засіданні Фінансової комісії було також обговорено доповідь скарбника Центральної Ради В. Ковалю [196].

Другого дня зборів (23 квітня 1917 р.) було ухвалило Наказ Центральній Раді і постанови її Фінансової комісії [383]. В ньому,

зокрема, зазначалося про потребу запровадження національного оподаткування всього українського народу на принципі поступово-подоходного податку. Оподаткуванню мали б підлягати особи, що мали дохід понад 800 руб. на рік і мали б сплачувати 25% від загальноросійського поступово-подоходного податку. Громадяни ж, що мали доходу менш зазначеної вище суми, повинні були б сплачувати 50 коп. на рік. Організувати збір такого податку в провінції мали спеціально створені при губерніальних комітетах фінансові комісії. Податок за 1917 р. планувалося зібрати до 1 серпня, але Комітет Центральної Ради ще лише мав виробити належну інструкцію для цих губерніальних фінансових комісій [383]. Проте результат цієї декларації звівся до банального підсумку: *Mare verborum, gutta rerum*⁶.

З 7 по 9 травня 1917 р. у Києві знову засідало загальне зібрання (III сесія) Центральної Ради. Попри кризу коштів, на сесії фінансове питання не підіймалося взагалі. Очевидно керманічі Центральної Ради ще очікували істотних надходжень до Національного фонду, а тому й без особливого натхнення звернулися до інших господарчих аспектів власної політики. Серед провідних тем, зокрема було питання економічної політики Тимчасового уряду щодо України. Стрижнем обговорення стала доповідь С. Веселовського, який зупинився на найближчих до здійснення економічних проектах Тимчасового уряду і зазначив, що Центральна Рада “повинна мати до цих проектів цілком ясно скристалізовану думку” [451]. В цьому контексті, вже вкотре було поставлено на розгляд питання ”чи може Центральна Рада, займатися розв’язанням економічних проблем, чи, може, вона повинна займатися тільки політичними справами щодо автономії України і т. д.” [451]. В підсумку було прийнято цілком слизьке рішення, не більше не менше, як про формування економічної комісії з представників тих партій, що мають власну економічну програму (по два

⁶ *Mare verborum, gutta rerum* – Море слів, крапля справ (лат.).

члени від кожної), тобто від революціонерів-демократів, соціал-демократів та соціалістів-революціонерів [451].

За кілька днів, 11 травня 1917 р., було вирішено реорганізувати й фінансову комісію на партійній основі з представників соціал-демократів, соціалістів-революціонерів і революціонерів-демократів. Тоді ж було вирішено надіслати до Тимчасового уряду делегацію з метою домогтися від нього видання чітко означеної декларації в справі автономії України та з проханням ”призначення в розпорядження Центральної Ради засобів з ”Государственного казначейства” на цілі національні, культурні і організаційні – причім на трати сего місяця [тобто травня 1917 р. – *П. Г.-Н.*] має бути для неї одкритий біжучий рахунок в Государственім банку на 5 млн. [руб.]” [684, арк. 9 зв.]. На найближчі видатки просилося одразу 500 тисяч валюти. Цікавим є те, що в перерахунку запланованих Центральною Радою розтрат зовсім не було вказано трати на влаштування адміністративно-керівної влади краю, на відновлення народного господарства тощо [684, арк. 9 зв.].

Українська делегація (від Центральної Ради та Генерального військового комітету) виїхала до Петрограда 13 травня 1917 р. Їй, між іншим, було доручено домагатися від Тимчасового уряду й “асигновки грошей на культурно-національні потреби українського народу і інші справи” [174]. 16 травня 1917 р. делегація у повному складі була прийнята головою Ради міністрів князем Г. Львовим і передала йому доповідну записку, звернену до Тимчасового уряду та Виконавчого комітету петроградської Ради робітничих та солдатських депутатів, в якій викладалися нагальні потреби українського народу з питань автономії. Щодо грошового аспекту, то в записці зокрема вимагалось: “8. Для задоволення національно-культурних потреб, задушених при старому режимі, необхідно одпустити з Державного Казначейства в розпорядження Центральної Ради відповідні кошти” [174]. Українці

прагнули, щоб доповідну від Центральної Ради було розглянуто міністрами Тимчасового уряду спільно з членами делегації, проте князь Г. Львов не погодився на таку вимогу [174]. 17 та 18 травня 1917 р. київська делегація, поділившись на декілька груп, мала перемовини з російськими міністрами В. Черновим і А. Мануйловим, а також з головою Ради робітничих і солдатських депутатів Н. Чхеїдзе, якому теж було передано аналогічну доповідну записку від Центральної Ради [174]. 20–21 травня 1917 р. урядова комісія таки провела спільні з українськими делегатами засідання, але до згоди дійти не вдалося. Як і слід було очікувати, до остаточного рішення не прийшли, “бо урядова комісія заявила, що задовольнити вимоги Української Центральної Ради неможливо” [174]. На це київські делегати відповіли, що в такому разі вони не можуть нести відповідальність за лад та спокій в Україні й виїхали з Петрограда на Батьківщину. Лише три члени української делегації залишилися у північній столиці очікувати офіційної відповіді Тимчасового уряду, проте, так і не дочекавшись її, повернулися до Києва [174].

Таким чином з боку Росії було розпочато тонку грошово-політичну гру з українськими провідниками, в якій були присутні всі ознаки пасивної (прихованої) фінансової війни (з переговорами, невиконаними обіцянками, проволіканнями тощо). Росія прагнула не лише втримати Україну в фарватері свого політичного майбутнього, а й контролювати власне саме українське національно-політичне, культурне і господарче відродження. Проте застосувати жорсткість чи, тим паче, силу Тимчасовий уряд на тоді був неспроможний. Росія продовжувала утримувати фронт світової війни, соціально-політична дестабілізація і господарська криза змушували центральний уряд (тимчасово) терпимо ставитися до національних рухів тощо. Україна ж саме у той час мала усі можливості власними силами максимально використати вигідну для неї

ситуацію для розбудови власної державності. Це дозволяли їй вибух національної свідомості українців, в тому числі й ще не розагітованих більшовиками солдатів, революційна ейфорія і віра в реальність самостійного існування країни серед народу, сільськогосподарський і промисловий потенціал тощо. Та задля досягнення цього необхідними були не демагогія, а практицизм, не соціалістичний інтернаціоналізм, а державотворчі переконання і політична воля провідників України. Проте саме цих прагнень тогочасні керманічі української соціалістичної демократії як раз і не мали.

Логічний розвиток наслідків Лютневої (1917 р.) революції сприяв культурно-політичному відродженню українства і само собою висував нагальну потребу відчутних політичних та економічних реформ і перетворень. Центральна Рада спромоглася висунути лише гасло культурного відродження й автономії для України, хоча й саме на той час, як можливо ніколи, був слухний момент для успішного здобуття повносяжної державності українським народом. Нажаль, його провідники, чудово розуміючи це, залишилися у своїй переважній більшості старими драгоманівцями і малоросами соціалістичної зафарбованості, відстаючи подекуди в національній еволюції від певних кіл простого вояцтва, робітництва і селянства. А про те, що можливість усамостійнення України на часі було реалією, розуміли тоді всі, від А. Керенського до М. Грушевського. Про це свідчать слова самого голови Центральної Ради, який 19 травня 1917 р. у приміщенні Центральної Ради заявив тому ж таки А. Керенському: "Ми мислимо Україну нероздільно з Федеративною Республікою Російською. Якщо б ми прагли до повної незалежності, то ми б зовсім означено так питання і поклали, тим більше, що обставини дозволяють так ставити питання" [688]. М. Грушевський, власне, й раніше висловлював подібні замирюючі думки. Так, наприклад, у своїй першій пореволюційній статті в "Новій Раді" (25 березня 1917 р.) під назвою

“Велика хвиля” визнаний авторитет тогочасної української революційної демократії зазначав: “Нема нічого більше помилкового, як витягати тепер старі українські петиції й подавати їх наново Правительству як наші домагання... Українського питання вже нема. Є вільний, великий український народ, який буде свою долю в нових умовах свободи.. Потреби і домагання України розгортаються в усій широті” [158]. Ним було виразно обмежено претензії України лише до рамок автономії.

Таку ж позицію голова Центральної Ради висловив і на сторінках виданої 1917 р. в Києві своєї книжки “Звідки пішло українство і до чого воно йде”, де червоною ниткою крізь загальний текст читається: “Українці не мають заміру одривати Україну від Росії. Коли б вони мали такий замір, вони виступили б щиро і одверто з такими гаслами – бо тепер за се вони б нічим і не ріскували” [190, с. 12]. Один з провідних діячів тогочасного українського політикуму С. Шелухин підтверджував ці антисамостійницькі погляди чи не усіх вождів Центральної Рад [461, с. 156]. Самостійники залишалися в глибокій меншості і не могли вплинути на загальний автономістсько-федералістський курс Центральної Ради.

Водночас, фінансова криза і непоступливість Тимчасового уряду висунули перед лідерами Центральної Ради дилему – як реагувати на подібну байдужість (якщо не погано приховувану ворожість) до їхньої установи російських можновладців і примусив її провідників вдатися до активних політичних заходів. 10 червня 1917 р. з’явився перший її Універсал, що проголошував автономію України у складі єдиної Росії [522; 523; 646]. В Універсалі радівські керманічі відверто повідомили своєму народові, що причиною такого їхнього політичного демаршу стала невдала місія їхніх делегатів до уряду Г. Львова [523; 646]. Серед найголовніших вказувалася й вимога, “щоб певна частина грошей, які збираються у Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам,

представникам цього народу, на національно-культурні потреби його” [523; 646]. Не маючи засобів для керівництва країною і, водночас відчуваючи хронічну нестачу коштів, Центральна Рада своїм Універсалом агітує українців запровадити добровільне самооподаткування (“накласти на людність особливий податок на рідну справу”) з 1 липня 1917 р. [523; 646]. Проте, народ не поспішав сплачувати податків добровільно, ще й паралельно старої російської, новій (хоч і українській) владі, яка практично влади по Україні не мала. Розбещений революцією і примарними ідеями соціалізму, він вирував, мітингував, розподіляв і прагнув владарювати. По всій країні опинився владний вакуум⁷.

Тим часом, розуміючи непевність свого становища, але відчуваючи нагальну необхідність в організації апарату управління проголошеної автономної України, 15 червня 1917 р. Комітет Центральної Ради ухвалив організувати власний виконавчий орган – Генеральний секретаріат [371]. Він став фактично урядом Центральної Ради і формувався за принципом коаліційного розподілу посад між партіями, а Комітет Ради ставав з того часу “Малою Центральною Радою”, що мала виконувати “законодатні функції в проміжутках між двома сесіями” Центральної Ради [452]. Очолив Генеральний секретаріат і Генеральне секретарство внутрішніх справ відомий письменник, соціал-демократ В. К. Винниченко, а генеральним секретарем фінансових справ було призначено кооператора Х. А. Барановського [371].

На В. Винниченка, як голову національного уряду, покладалися великі надії. Сучасники захоплювалися його колосальною енергією та організаторськими здібностями [472, с. 333]. Так, наприклад,

⁷ Ось як змальовує владне становище в провінції влітку 1917 р. тогочасний мешканець Катеринослава З. Арбатов: “Про провінцію ніхто не турбувався. Всі ці маленькі повітові Олександрівськи, Павлогради та Бахнути жили своїм окремим життям; якимось по своєму перероблювали життєві форми на новий революційний лад; забуті центром, полишені авторитетною і певною владою повіти швидко котилися до найстрашнішої анархії. Усілякий повіт, кожна волость створювали для себе окремі їм вигідні закони” [2, с. 84].

А. Ніковський змалював Є. Чикаленку чесноти голови Генерального секретаріату з присмаком певної ейфорії: “Орієнтується швидко, енергія колосальна; рішучий і простий; єсть просто таки державна інтуїція і непохитний, правдивий, послідовний демократизм. Це велика радість бачити розмах цієї людини” [281]. Водночас С. Шелухин навпаки, щоправда вже після поразки національно-визвольних змагань, оцінював В. Винниченка як особу, що зважувала лише на власні світоглядні погляди і кар’єрні інтереси, не здатну до організаторської роботи. Він, зокрема, писав: “Винниченко абсолютно не здатний ні до якої конструктивної громадської й державної роботи. Зарозумілий дилетант, він не шанував національної гідності й ради партійних інтересів не дорожив інтересами Українського народу, підмінюючи їх іншими інтересами” [816, с. 54]. Як керівник фактично крайового уряду В. Винниченко не залишив нащадкам власної концепції фінансово-економічної моделі розвитку революційної України, окрім його відомих соціалістичних поглядів загальнополітичного характеру. Очевидно, що її в нього просто не було, позаяк, будучи письменником, він мав досить поверхове уявлення про суть економічних моделей чи фінансового господарства. Цілком зрозуміло, що головою виконавчого органу Центральної Ради він став не з огляду на його організаторські здібності чи фінансово-економічні знання (людини, яку сьогодні назвали б кризовим менеджером), а завдяки відомості як письменника, таланту оратора та ореолу натхненого соціаліста (зокрема й через приналежність до Української соціал-демократичної робітничої партії). З огляду на це і на те, в якому вибуховому соціально-політичному та кризовому фінансово-економічному становищі опинилася тогочасна Україна, його призначення на таку важливу посаду можна вважати не більше як політичним жестом, засвідченням соціалістичного, проте загально уявного, курсу Центральної Ради.

В цьому контексті нам уявляється доречним навести бачення суспільно-політичних поглядів В. Винниченка І. Лисяком-Рудницьким. Останній характеризував їх таким чином: “Суть Винниченкової соціально-економічної концепції можна, мабуть, краще визначити її негативними, ніж позитивними цілями. Він пристрасно відкидав тодішній суспільний лад, “капіталізм”, в якому бачив явне втілення соціальної несправедливості. При цьому він не робив ніякої різниці між недорозвиненим, напівколоніальним капіталізмом російським (включно з українським) та в передових країнах Заходу. Він з глибини серця ненавидів “панів і буржуїв”, що їх уважав за паразиторський клас, та прагнув ліквідації цього класу. Він вірив, що тільки люди фізичної праці, робітники й селяни, – господарсько продуктивні й суспільно корисні. Зате буржуазія – це “клас непрацюючих..., вічно безробітні, вічно гулящі люди”. Трударі голодують, а буржуї об’їдаються кав’ярком і трюфелями, запиваючи шампанським і дорогими коньяками. Цей образ буржуазного обжерства настирливо повторюється на сторінках публіцистики Володимира Кириловича. Винниченко щиро обурювався на тих, які хотіли, щоб Україна була такою державою, “як у людей”, тобто з класовою диференціацією та звичною соціальною нерівністю” [269, с. 49]. Відповідно до цього в загальних рисах можна було на той час й передбачити основні кроки керованого В. Винниченком Генерального секретаріату в фінансовій сфері, а саме: націоналізація банків, запровадження державних монополій, соціалізація землі, податковий тиск на так звані “маючі” верстви, примусові реквізиції, і все це в поєднанні з досить аморфним поняттям надання “свободи пригніченим” тощо.

Не менш важлива роль у процесі становлення української автономії та, зокрема, у ступені успішності (чи навпаки) грошового становища Центральної Ради лягала на плечі генерального секретаря фінансів Христофора Антоновича Барановського. З огляду на це варто

розглянути особистість Х. Барановського та його життєвий і професійний шлях до часу отримання портфеля генерального секретаря фінансів. Незважаючи на відсутність середньої та вищої освіти, завдяки своїм здібностям висунувся як талановитий фінансист українського кооперативного руху. На час революційних подій Х. Барановський вже був знаним громадським діячем і одним із лідерів українського кооперативного руху. Як для людини, що не мала належної, а тим паче професійної, освіти така кар'єра була, безумовно, успішною. Початок національної революції в Україні, за умов нечисельності національно свідомої інтелігенції, надали йому додаткових бонусів і ваги як відомого кооператора. Щоправда відомий український громадсько-політичний діяч і меценат Є. Чикаленко був зовсім невисокої думки про професійні та організаторські якості Х. Барановського і вважав його одним з тих, хто “зовсім чужі нам люди, які з українством нічого спільного не мають” [808, с. 263]. Попри таку неприязну характеристику чи не найавторитетнішого діяча українського національного руху, політична та кооперативна кар'єра Х. Барановського дедалі йшла вгору⁸.

Новоствореному урядові слід було негайно домогтися вирішення фінансової проблеми. Непрофесійний підбір урядовців та кадрова криза, яку загострювало ще ігнорування соціалістичними партійними лідерами старих фахівців з адміністративним і господарчим досвідом, призвели до того, що, як згадував тогочасний директор Департаменту промислу

⁸ Х. Барановський народився 19 грудня 1874 р. в с. Немирівці на Київщині у селянській родині. Вважався одним з кращих знавців кооперативної справи. 1907–1917 рр. – директор, голова правління (1911–1917 рр.) Союзбанку в Києві. З березня 1917 р. він стає членом Виконавчого губернського комітету Київщини. 1917 р. – голова управи Українбанку. Член Комітету Центральної Ради. У червні–липні 1917 р. – генеральний секретар фінансів. З 25 березня 1918 р. – член спільної торговельно-економічної комісії між УНР та Центральними державами. Член українсько-німецько-австрійської фінансової комісії про встановлення розрахункових валютних курсів між УНР і Німеччиною та Австро-Угорщиною (березень–квітень 1918 р.). За гетьманату 1918 р. – член Фінансового комітету; член фінансової комісії по виробленні фінансової угоди між Українською Державою, Німеччиною та Австро-Угорщиною; член делегації Української Держави на мирових переговорах з РСФРР. Один з підписантів тексту Договору про припинення ворожих дій і відновлення залізничної комунікації між Українською Державою та РСФРР від 12 червня 1918 року. 1919 р. – директор Українбанку. 1920 р. – міністр фінансів УНР в уряді В. Прокоповича. Емігрував до Німеччини, а згодом до Бразилії, де й помер 5 травня 1941 р. у Сан-Пауло [190, с. 51, 54, 69–70, 86, 108–109; 191, с. 113–114, 203; 392, с. 34; 517, 351].

І. Фещенко-Чопівський, уряд було сформовано так, що “міністри не знали, з чого починати, директори департаментів тим менше” [534, с. 36]. Центральна Рада все більше і більше відчувала нестачу коштів, що примушувало її провідників більш рішуче взятися до розв’язання питання грошового забезпечення. Вірогідно, завдяки саме цим вищенаведеним упередженням, повільне поступове відмежування України від Петрограду почало передбачатися швидше через тиск ”голоду” коштів, аніж із свідомою метою започаткування власної грошової системи. Саме такий існуючий стан речей змушує Центральну Раду замислитися над підготовкою механізму свого фінансового самозабезпечення.

За таких складних фінансових і політичних умов в колах Центральної Ради почалася гостра дискусія з питання широти поняття автономії. Суперечки було винесено на широке обговорення під час роботи V сесії Центральної Ради, що тривала з 20 червня по 1 липня 1917 р. Сесія показала різне розуміння провідними діячами Ради поняття автономії. Окремі члени Центральної Ради змушені бути активно переконували її учасників в необхідності досягнення Україною повносяжного змісту автономного управління не лише в культурно-національній сфері, але й в області фінансово-економічній. Так, наприклад, революційний демократ О. Шульгин вимагав (23 червня 1917 р.) твердо заявити лише, “що ми маємо власть крайову, котра має певні функції: саме підготовлять автономію, переводити українську власть, творити статут автономії; творити українську школу, ставити економічні завдання. У[країнська] Ц[ентральна] Р[ада] працювала в цьому напрямі і раніше, але не підіймала справ економічних. Тепер саме життя поставило на чергу сі питання” [452]. Есер М. Ковалевський при обговоренні проекту декларації Генерального секретаріату, зазначаючи (26 червня 1917 р.), що в ній лише намічено план роботи, наголошував: “Треба зазначити важніші пункти, зачеплені в декларації. Перше – се

порушення фінансової політики, котра, як відомо, грає велику роль. Може, завдяки поганій фінансовій та економічній політиці український народ доведено до нинішнього його становища. Ми вважаємо, що Центральна рада і Генеральний секретаріат повинні закласти основи фінансової політики і привести до створення українського бюджету” [342].

Тим не менш, зачитуючи 26 червня 1917 р. “Декларацію” Генерального секретаріату, його голова соціал-демократ В. Винниченко з приводу грошової політики уряду Центральної Ради виголосив: “Маючи на увазі, що той стан, який зайняла Центральна Рада, є стан будування нового політичного життя на Україні з усіма наслідками, які випливають з цього стану, Генеральний Секретаріат у фінансових справах вважає необхідним розробити основи фінансової політики на Україні. Звісно, фінансові справи ми не можемо зразу ставити на цілком державний ґрунт, а повинні обходитись поки що засобами, які мають в своїй основі майже виключно моральну силу. Одначе разом з цим мається на думці вести підготовчу працю так, щоб Україна у фінансових справах могла стати на цілком державний ґрунт, тоді, коли їй прийдеться ці справи впорядковувати, яко автономній державі” [173; 540, с. 80].

Що ж до слів, що уряд Центральної Ради на той час мав у своєму арсеналі ”виключно моральну силу”, то в цьому з В. Винниченко погодитися цілком можливо. Д. Дорошенко, згадуючи події 1917 р., цілком слушно вказав на досить суттєву прогалину у вітчизняному державотворенні тих часів, яка полягала в тому, що Україну вкрила сітка не національних організацій (чи державних структур), а партійних органів, які національну справу ставили як формальне гасло для проведення виключно соціальних завдань [190, с. 63]. Крім цього, ним було відмічено ще один, не менш важливий, чинник, що гальмував шлях до державного будівництва: “Виявився великий брак інтелігентних сил на провінції. Київ стягнув до себе значне число активніших українських

діячів, і на місцях не було кому проводити директиви, що подавалися з центру. До того ж виявилось, що майже по всіх більших містах України провід захопила російська та зросійщена демократія, яка дуже противилася проведенню в життя українських домагань, особливо ж вороже ставилась вона до автономії України” [190, с. 63]. Проте, замість опертя на ”виключно моральну силу”, саме тоді уряд Центральної Ради мав би (і міг би) реально розпочати розбудову апарату державного управління у мірилах всієї номінально підпорядкованої йому території України засобами мобілізації державотворчих і фахових елементів з маси організованого революційно-активного народу, яких винесли на політичну арену хвилі національного відродження. Нажаль і цього зроблено не було.

Так, приміром, на розгляді 27 червня 1917 р. доповідей генерального секретаря фінансів ”Про загальні основи найближчої роботи у фінансових справах” та “Про систему та норми оподаткування населення”, обговорюючи питання податкових зборів, Х. Барановський щодо техніки збору податків ситуацію, що склалася, характеризував риторичною фразою: ”Не маємо апарату для зібрання, а анархістами бути не хочемо” [347]. Подібні думки висловлювали й інші виступаючі, але щодо пошуку шляху для вирішення проблеми кроків зроблено не було. Обговорювалися лише зміст і форма податків. Тезово міркування Х. Барановського щодо загальних основ найближчої роботи у фінансових справах виглядали наступним чином: “а) ніякий податок не може бути установлений без затвердження пленарним зібранням Ц[ентральної] ради; б) ніякі видатки та розходи не можуть бути виплачені без затвердження пленарним засіданням Центральної ради та Генерального секретаріату; в) Генеральному секретаріатові дозволяється робити грошові позички для задоволення потреб Ц[ентральної] ради, причому позички на строк більше одного року можуть бути зроблені тільки з дозволу пленарного засідання Ц[ентральної] ради, а позички на строк не більше року – по постанові

об'єднаного засідання Комітету Ради та Генерального секретаріату; г) Генеральний секретаріат має право погодитись з якоюсь банковою установою, щоб вона взяла на себе обов'язки обслуговування фінансової потреби Ц[ентральної] ради, і д) всі розходи і доходи контролюються ревізійною комісією, яка обирається загальними зборами Ц[ентральної] ради і про свої ревізії складає перед Ц[ентральною] радою справоздання” [489].

Що ж стосується податкової справи, то Х. Барановський рекомендував запровадити в Україні прогресивне подхідне оподаткування обпершись на норми подхідного оподаткування встановлені російським урядом, лише зменшивши його ставки в чотири рази. Проте, офіційно можливим його збирати пропонувалося з 1 серпня 1917 р., коли почнеться стягнення і загальноросійського податку в Україні. За умов же, що гроші уряду були потрібні вже одразу секретар фінансів пропонував стягувати ще по 3 руб. з кожної сім'ї “з тим, що при введені подхідного податку, кожний, хто цей податок заплатив, матиме право відчислити з своєї норми цих 3 крб.” [489]. Збирати податки, на думку доповідача, за пропозицією Генерального секретаріату, могли б кооперативи, земські установи, деякі банки та інші установи [489].

Доповідь, підготовлена явно на поспіх, викликала жваве обговорення і справедливу критику присутніх. Так, М. Любинський (націонал-революціонер) одразу ж заявив, що проєктований посімейний податок є гіршим за той, про котрий говорилося в Універсалі, і зауважив, що за умови його (податку) прийняття доведеться скасовувати постанову Універсалу. Крім того, відмітив він, “посімейний налог ляже тягарем на селян переважно, бо сім'ї поміщика заплатити 3 крб. нетрудно” [347]. Есер О. Рубас з цього приводу додав, що скасовувати податок, встановлений Універсалом не слід, але й податок на землю мусить

залишитися. Що ж до посімейного податку, то він запропонував, що такий “повинен залишитись для тих, хто землі не має” [347].

В свою чергу М. Коваленко висловив небезпідставну думку, що Генеральний секретаріат вніс вищевказаний проект через те, що не мав часу виробити кращої системи оподаткування. Стосовно, власне, протиріч проекту Х. Барановського виступаючий зауважив: “Обложити сім’ї неможливо. У нас давно не практикувалось. Та і сім’я буває різна, особливо тепер, під час війни, коли в одній сім’ї залишилась лише жінка або жінка і діти, а єсть, з другого боку, сім’ї, де єсть кілька жонатих. Бачимо нерівність. Для одних податок буде легким, а для других тяжким. Універсал уже розійшовся, зроблені заходи, щоб виповнити оподаткування, установлене ним, і скасування того податку викличе негарне враження. В останні часи у нас рідко практикувалась система подушного оподаткування, нарешті зовсім зникла, замінившись оподаткуванням землі, і повернення його викличе неприхильність населення. Крім того, генеральний секретар не сказав, чи сей податок добровільний чи обов’язковий. Ми бажали б, щоб не порушувати оподаткування, заведеного Універсалом; нехай Генеральний Секретаріат представить нам другу систему оподаткування замість спроектованого ним посімейного” [347].

Соціал-демократ М. Огородній, підтримуючи прагнення спертися в цій області на українізовані земства та кооперативи, категорично заявив: “Система ж оподаткування сім’ї не витримує критики, бо сім’ї неоднакові, зарібки їх також. Для потреб переведення автономії України треба багато грошей, але нехай той більше платить, хто більше має. Пропоную завести прогресивно-подоходний податок, податок, котрий мав би моральну силу” [347]. Його підтримав А. Збаражський, який емоційно зауважив, що коли слухав проект посімейного оподаткування, то негайно “перенісся в ті бажані времена, коли Володимир Святий, а за ним Ярослав Мудрий

збирали податки “від диму”. Але тоді не було соціалістів, і ніхто й не догадувався про прогресивно-подоходний налог, котрого тепер вимагають соціалісти і взагалі демократи” [347]. Виступаючий підтримав вимогу запровадження прогресивно-подоходного податку і висловив протест проти податку “від диму” у будь-яких його варіаціях. Він підтримав той податок, який було встановлено Універсалом, але з зауваженням, що “тільки треба зробити його також прогресивно-подоходним і установити його треба незалежно від загальнодержавного прогресивно-подоходного налогу” [347]. На далі слово знов взяв М. Коваленко, який зауважив, що з огляду на вкрай нагальну потребу віднайти кошти, слід зупинитися на такій системі, яка якомога скоріше приведе Генеральне секретарство фінансів до мети. Тому він запропонував погодитися на стягування по 3 руб. з сім’ї, але за умови, що така сім’я мала б прибутків завбільшки 1 тис. руб. на рік [347]. З свого боку представник селянства Т. Марцинюк заперечив: “Платіж від душі пригадує подушне, котре нам в’їлось в боки. Сім’ї неоднакові. Найкращим буде податок від десятини” [347].

Чи не єдиний, хто став на відносний захист податкового проекту генерального секретаря був І. Пугач, який спробував пояснити, що в основу офіційного податку планувалося покласти саме прогресивно-податковий механізм. Але, зауважував оратор, “для зібрання сього податку потрібен апарат, котрого ми не маємо, через се мається на увазі використати те, що з 1 серпня Тимчасовий уряд заводить по цілій Росії прогресивно-подоходний налог” [347]. “Свою національну справу ми ведемо окремо. Загальнодержавні обов’язки, – наголосив він, – ми виконуємо і довго ще будемо виконувати, доки справа у нас не буде налажена. До прогресивно-подоходного налогу ми готуємся. Він буде з 1 серпня [1917 р.] Тоді ми прилучемо себе до апарату. Але до 1 серпня гроші нам також потрібні. Остається або покинути думку дістати гроші зараз, або якимсь чином взяти їх тепер же. В докладі т. Барановського

сказано, що оподатковуються сім'ї, котрі можуть заплатити 3 крб., хто не може, ті не заплатять, бо такі і послі, після заведення прогресивно-подходного налогу, платити не будуть. Тут нема жодної несправедливості. Зараз ми берем зі всіх однаково, але коли будемо збирати прогресивно-подходний налог, то хто повинен буде платити більше, тоді з того більше і візьметься. Вбачаючи в проекті Генерального секретаріату ідею і початок прогресивно-подходного налогу, пропоную затвердити його” [347].

Зі своїми аргументами до захисту урядового проекту долучився й генеральний секретар фінансів: “В докладі звернуто увагу на прогресивно-подходний налог. А опріч нього заводиться ще і посімейний. Він являється податком тимчасовим. Опріч того, він заводиться перед прогресивно-подходним. Щоб завести прогресивно-подходний налог, треба багато часу. В Росії його заведено ще в 1916 р., але досі по ньому не прийнято ані одної копійки. Хоч заведення його остаточно призначено на 1 серпня [1917 р.], але великий сумнів, чи це вдасться зробити. Грошей більше зараз має той, хто працює: швець, скажімо, в селі має більше від селянина, котрий має 10 десятин. А городські землі, котрі коштують мільйони за десятину? Оподаткування по 10 коп. з десятини при сих умовах було б дуже нерівним. Приймаючи се на увагу, – продовжував захищати проект Х. Барановський, – Генеральний секретаріат вирішив установити посімейний податок, бо він тимчасовий, одноразовий і має статистичне значення, бо покаже, скільки у нас на Україні сімей, котрі “дозріли” до державного розуміння справ. Хоч 10 коп. з десятини заплатити легше, але зібрати їх трудно. Хоч при посімейному налогові поступленій буде менше, але сума буде більша” [347]. Наприкінці промови генеральний секретар фінансів, змальовуючи техніку збору податку, вказує на фактично патову ситуацію, що склалася для

Центральної Ради та її виконавчого органу: “Не маємо апарату для зібрання, а анархістами бути не хочемо” [347].

Проте доводи Х. Барановського, вочевидь, не переконали присутніх. Селянин Пиленко висловив думку, що “коли сказати нам в селі, що кожну сім’ю обложити на 3 крб., то се внесе велике незадоволення”. “Коли ж брати податок від десятини, – продовжив він, – то всі охоче згоджуються. А ті, що не мають землі, як от ремісники, ті нехай платять 1 крб., чи як?” [347]. Інший селянин Г. Касіка додав, що “неможна допустити таких, котрі мають млини, садок тощо. Ось таких потрібно обкласти непременно” [347]. Є. Томашевський зауважив, що прогресивно-подоходний податок можливо буде запровадити лише тоді, коли його буде введено по всій Росії, додаючи при цьому, що посімейний податок буде непопулярним. Разом з тим виступаючий вказав на необхідність винайдення нової системи, проте жодних пропозицій не запропонував [347].

Думку попередника про непопулярність посімейного податку підтримав й есдек М. Єремійв, наголошуючи, що його запровадження є небезпечним і може призвести до втрати популярності й самої Центральної Ради. Крім того, він застеріг, що бажання скасувати добровільний податок, встановлений Універсалом, “може показати, що ті, хто видали Універсал, Центральна рада, самі стоять на [не]твердому ґрунті” [347]. Есер М. Панченко запропонував скористатися для оподаткування тих, хто не має землі, статистичними даними з земств, а есдек Г. Кас’яненко, підтримавши думку про непопулярність посімейного (хоч і добровільного) податку, висловився дивитися на нього як на позику: “хто заплатить тепер 3 крб., той їх не заплатить при заведенні прогресивно-подоходного налогу” [347]. При цьому він зауважив, що краще було б запровадити якусь пропорційність. На непопулярність посімейного оподаткування, яке скрізь може викликати обурення та

підірве авторитет Центральної Ради звернув увагу й виступаючий О. Ільченко (есер). Він підтримав думку про запровадження подесятинного оподаткування, вказуючи, що після виходу Універсалу селяни одразу ж почали втілювати його настанови в життя, а “ті ж, хто землі не має, а[ле] свідомі українці – ті самі обкладають себе 1% з свого місячного жалування” [347]. Член партії есерів селянин Д. Личко, вказуючи на потребу рахуватися зі звичками і психологією народу, також виступив за податок лише з десятини, який за його свідченням, селяни вже запроваджують й самі. Він також висловив думку щодо видання Центральною Радою відозви до народу з закликом добровільно давати гроші “на рідну справу”, стверджуючи, що на нього люди відгукнуться [347].

Генеральний секретар фінансів Х. Барановський, податковий проект якого так і не знайшов прихильників серед учасників сесії, змушений був поступитися і, не досить впевнено виправдовуючись, запропонував взагалі не виносити рішення з цього питання: “Справа з оподаткуванням завше і скрізь викликала найбільше дебатів і непорозумінь. Так і у нас. Може Генеральний секретаріат невдало взяв назву “податок”, бо в дійсності се не податок, а “единовременный взнос”. Вводячи в інструкцію⁹ до Універсалу 10 коп. з десятини, [ми] зробили помилку, бо дали селянам можливість думати, що, мовляв, коли настала Ц[ентральна] Р[ада], то і податки стали зовсім іншими. Це небезпечно, особливо маючи на увазі, що незабаром податки будуть збільшені в кілька разів у порівнянні з нинішнім. З огляду на це, пропоную не виносити жодної певної резолюції, а вибрати фінансову комісію для детального перегляду проекту” [347]. В результаті учасники зібрання ухвалили: “передати розгляд проекту до комісії, котра складається по 1 чоловіку з

⁹ Згадувану Х. Барановським інструкцію до Універсалу було роздано делегатам II-го Всеукраїнського Військового з'їзду для роз'яснення на місцях значення автономії України та потреби створення і ролі самої Центральної Ради, а також змісту I Універсалу [516, с. 540] – П. Г.-Н.

фракцій і груп з правом кооптації” [347]. Тоді було визначено пропонуваній склад фінансової комісії: К. Калиненко (соціал-демократ), селянин Пиленко (соціаліст-революціонер), О. Рубас (соціаліст-революціонер), М. Хотовицький (трудолик), Я. Христич (позапартійний соціаліст) та Є. Томашевський (націонал-революціонер) [347].

Доповідь генерального секретаря фінансів про оподаткування на українські справи обговорювались тимчасовою фінансовою комісією ввечері 27 червня і на ранок 28 червня 1917 р. В зв'язку з тим, що ще на засіданні в Центральній Раді “ніяких суперечок з приводу загальних основ найближчої роботи фінансового секретаріату не виникло” [347], то комісією щодо цього аспекту було прийнято запропоновані попередньо пункти. Перш за все, було зазначено, що ніякий податок не міг бути установлений без затвердження пленарним зібранням Центральної Ради, а видатки та витрати не могли бути виплачені без дозволу об'єднаного засідання Комітету Центральної Ради та Генерального секретаріату чи, знову ж таки пленарного зібрання Центральної Ради. Генеральному секретаріатові дозволялося також брати грошові позики для задоволення потреб Центральної Ради. При цьому позики на термін більш як один рік дозволялося брати лише з дозволу пленарного зібрання Центральної Ради, а позики терміном менш як на рік – за постановою об'єднаного Комітету та Генерального секретаріату. Генеральний секретаріат отримав право погодитися з якоюсь банківською установою, аби вона взяла на себе обов'язки обслуговувати потреби Центральної Ради. Передбачалося, що всі прибутки і видатки будуть контролюватися ревізійною комісією, яка мала обиратися загальним зібранням Центральної Ради і звітувати перед нею [516, с. 540]. Отже, фінансовий зашморг, закинутий з Петрограду на шию уряду автономної України, довів абсурдність його становища до того, що резолюцією фінансової комісії Центральної Ради Генеральному секретаріатові було надано право брати для потреб Центральної Ради

позики у приватних банківських установах. Такий прецедент міг не лише підірвати моральний авторитет українського революційного представницького органу, але й окреслював цілком допустиму вірогідність в перспективі потрапити у боргову залежність від малого кола приватних ділків.

Інша доповідь фінансового секретаря (щодо оподаткування), яка й викликала бурхливе обговорення в Раді, у комісії також була сприйнята неоднозначно. Обговорення відносно оподаткування населення українським подходним податком та технічних питань його переведення, на відміну від проблеми податку поземельного, відчутних суперечок не викликало. Після довгих дискусій щодо поземельного оподаткування комісією було винесено рішення, які доповнювали п'ять попередньо прийнятих. Отже було вирішено встановити в Україні на 1917 р. національний прогресивно-подходний податок в розмірі j ставок загальноросійського подходного податку. На 1917 р. запроваджувався також і український поземельний податок у розмірі по 10 коп. з десятини усіляких земель: селянських¹⁰, приватних власників, церковних, монастирських і ті казенних, котрі здавалися в оренду (за казенні землі, які здавалися в оренду податок мали сплачувати орендатори) [347]. Сплата поземельного податку мала розпочатися негайно, а подходного – з 1 серпня 1917 р., коли починався збір і державного подходного податку [516, с. 540]. Крім того вводився ще й разовий заробітний податок розміром в j денного заробітку тих представників сільського та міського населення, а також робітників усіх установ і підприємств, які не підлягали подходному податкові. Разовий заробітний податок мав бути переданий до скарбниці Центральної Ради певного дня, що призначить Генеральний

¹⁰ Сільськими земельними власниками вважалися ті, що мали польової, присадибної чи лісової землі не менше як 1 десятину [347].

секретаріат¹¹. При цьому важливо варто два важливих аспекти: 1) оподаткуванню підлягало все населення України, а також ті українці, які жили поза її межами [347] і 2) вказані податки на потреби Центральної Ради були не обов'язковими, а лише “морально-обов'язкові для населення” [516, с. 540].

В те, що моральну обов'язковість платити Центральній Раді гроші (поряд з законним примусовим обов'язком сплачувати ще й Тимчасовому урядові) широкі кола населення виконувати очевидно не будуть передбачалося генеральним секретарем фінансів ще до прийняття законів. Як вже згадувалося вище, він вважав “оподаткування по 10 коп. з десятини при сих умовах... нерівним”, а посімейний податок – як одноразовий, і що мав, за його словами, “статистичне значення, бо покаже, скільки у нас на Україні сімей, котрі ”дозріли” до державного розуміння справ” [347]. Як показала сувора дійсність ”не дозріли” майже всі. В тому ж числі й урядовці, які так і не встановили чітку систему та механізм здійснення податкових зборів й виявили себе як талановиті самодіяльні диспутанти, а не практики-фахівці державотворення.

Тим часом, до Києва прибули представники Тимчасового уряду М. Терещенко та І. Церетелі. Владу в Петрограді непокоїла поведінка українців і для налаштування ситуації з намірами Києва у давню столицю прибули можновладці із столиці північної. А. Керенський, який невдовзі також прибув до Києва, у своїх спогадах назвав стиль ведення цих перемовин з боку російських політиків дуже “хитроумними”, зазначаючи, що Центральна Рада вимагала неможливого [244, с. 281]. Для Петрограду неможливим були поступки щодо українізації армії та можливості справжнього самоврядування України, а єдиним засобом впливу на Київ – грошові асигнування.

¹¹ Ті ж з громадян, хто в призначений день не мав би грошового заробітку, мав віддати Центральній Раді і свого грошового заробітку першого за призначеним Генеральним секретаріатом заробіткового дня [347].

На спільному з російськими представниками засіданні Генерального секретаріату, що, зокрема, відбулося 29 червня 1917 р., торкалися і фінансового питання. В перебігу перемовин виявилася вся глибина грошової скрути, в якій опинилася українська влада, коли Х. Барановський сам запропонував фактично ліквідацію навіть тих морально-зобов'язуючих українських податків, що, хоч і ефемерно, засвідчували елементи фінансової автономії України. “Додаткове обкладання навряд можна визнати доречним. – заявив він. – Центр всеросійськ[ий] повинен бути єдиним, але ми повинні отримати кошти не шляхом надбавки, а шляхом смітних асигнувань по бюджету, затвердж[еному] краєвим органом – Радою” [689, арк. 24–24 зв.]. В цих словах виявилось *testimonium paupertatis*¹² України Центральної Ради. І. Церетелі, відчувши тон вимовленого, одразу ж поставив умову, для вирішення, власне, якої вони з М. Терещенком і приїхали до Києва: “Якщо буде точно [з]формульовано, що це [тобто Генеральний секретаріат – П. Г.Н.] буде орган Тимчас[ового] ур[яду], то кошти безумовно, будуть відпущені на видатки по управлінню краєм” [689, арк. 24–24 зв.]. Тимчасовий уряд зажадав від Центральної Ради поступок і домігся очікуваного. Уряд України, не маючи за собою реальної сили, пішов на поступки. Водночас з боку Тимчасового уряду було задоволено мінімальні, як згадував І. Церетелі, національні вимоги українського народу, висловлені Центральною Радою, і покладено край українській кризі ще до скликання Установчих зборів [800, с. 126].

1 липня 1917 р. А. Керенський, М. Терещенко та І. Церетелі повернулися до Петрограда і ввечері того ж дня Тимчасовий уряд, який заздалегідь був ознайомлений по прямому дротові з прийнятими обома сторонами умовами, більшістю голосів ратифікував договір з Центральною Радою [244, с. 281]. 3 липня 1917 р. російський уряд своєю

¹² *Testimonium paupertatis* – Свідчення власної слабості (лат.).

постановою офіційно затвердив Генеральний секретаріат як підпорядкований йому крайовий виконавчий орган Центральної Ради в Україні [381]. Україну було визнано окремою територіально-адміністративною одиницею Російської республіки із своїм представницьким і виконавчим органом.

Того ж дня (3 липня 1917 р.) в своєму II Універсалі Центральна Рада повідомила народів: “Визначаючи що доля всіх народів Росії міцно зв’язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання” [524; 647]. Таким чином, застосувавши один з варіантів фінансової війни, а саме грошову ізоляцію, петроградський Тимчасовий уряд домогся своєї мети – юридичного та фінансово-економічного підпорядкування загальноросійській владі українського політичного керівництва і крайових виконавчих структур. То був окреслено певний крок відступу автономної України, політична поразка провідників Центральної Ради, зумовлена їхньою неспроможністю опанувати фінансово-економічною ситуацією в поєднанні з автономістською хворобою відчуття неповноцінності державотворчих можливостей українства, а по суті справи самих себе.

Тим не менш, наслідки перемовин в Києві було помічено по той бік фронту Першої світової. Так, наприклад, 9 серпня 1917 р. австрійське відомство з питань цензури повідомляло Інформаційному відділу Головного армійського командування, “що всупереч спротиву Тимчасового уряду створено Кабінет Міністрів України під назвою “Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради”” [848, с. 258–259]. До відома компетентних органів у Відні також доводилося про визнання новоствореного київського уряду делегацією Тимчасового уряду. При цьому віденські доповідачі, прагнучи визначити статус державного устрою тогочасної революційної Росії та місця в ньому

України після прийняття II Універсалу, зазначили: “Відносини, що склалися таким чином між Україною та Росією, можна порівняти з відносинами між Угорщиною та Австрією” [848, с. 259]. З юридичної точки зору така аналогія була цілком допустимою, проте дійсний стан справ був набагато складнішим для Києва.

15 липня 1917 р. Комітет Центральної Ради¹³ своєю постановою затвердив оновлений склад Кабінету В. Винниченка, в якому Х. Барановський зберіг свою посаду генерального секретаря фінансів [630]. Наступного дня, відповідно до вищевказаної домовленості з представниками Тимчасового уряду, Центральна Рада затвердила “Статут Вищого Управління Україною”, в якому відносно фінансового боку вказувалося, зокрема, що: “§ 11. Генеральний Секретаріат передає на затвердження Тимчасового Правительства тимчасові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула і ухвалила Центральна Рада. § 12. Такими коштами, які надходять на рахунок Центральної Ради, розпоряджується Генеральний Секретаріат по бюджету, ухваленому Центральною Радою” [474; 631, арк. 11].

За нових політичних обставин виконавчий орган автономної України, як і його кошторис, мав бути затверджений Тимчасовим урядом в Петрограді і де-юре йому ж підпорядкованим, а отже українське самоврядування (повносяжна автономія) відтоді перетворювалося на нічим не підкріплену ілюзію. Між тим Генеральний секретаріат заходився до вироблення власного бюджету. Генеральне секретарство фінансів було одним з ключових у його складі, а тому структуризація його складу та визначення суми на утримання службовців стало на порядок денний досить гостро. 13 липня 1917 р. одним з питань, які розглядалися Генеральним секретаріатом, було визначення бюджету генеральних

¹³ Повноваження та членство Комітету визначала Постанова Української Центральної Ради з дня 29 червня 1917 р. “Про компетенцію й склад Комітету Української Центральної Ради” [382; 629].

секретарств [700, арк. 25–25 зв.]. Урядом було ухвалено такий бюджет генерального секретарства фінансів (до 1 серпня 1917 р.), в якому на його утримання передбачалося віднайти 8 тис. рублів [634]. 15 липня 1917 р. Мала Рада розглянула й бюджет Генерального секретаріату [397]. За деякими виправленнями Малою Радою було затверджено бюджети лише трьох секретаріатів – земельних, судових та фінансових справ, інших дещо пізніше¹⁴ [397; 634].

Однак, в дійсності обставини виявились набагато складнішими, аніж на папері. У липні 1917 р. в касі Центральної Ради було лише близько 90 тис. рублів [516, с. 272–273], в той час як її видатки складали суми більші за прибутки. Так, видатки по бюджету (кошторису) Генерального секретаріату лише з 1 серпня по 1 вересня 1917 р., при складанні якого уряд “керувався даними з затвердженого бюджету за попередній місяць”, які було ухвалено 30 серпня 1917 р., складали 58 тис. 255 руб. 83 коп. [516, с. 272–273]. Загальна сума лише урядового бюджету за серпень 1917 р. складала 66 тис. 755 руб. 83 коп. [516, с. 272–273]. З цієї суми на організацію праці Генерального секретарства фінансів передбачалося 4 тис. рублів. Крім того, на платню генеральному секретарю – 500 руб., а його товаришам – 750 рублів [397]. Фінансувати більш розширені урядові інституції чи мережу адміністративних органів у губерніях та повітах Центральної Рада була неспроможною. Гроші знову ж передбачалося отримати від Тимчасового уряду.

З цією метою ще 14 липня 1917 р. Генеральним секретаріатом для відповідних переговорів до Петрограда було вирішено відправити В. Винниченка та фінансового секретаря Х. Барановського¹⁵ [700, арк. 26].

¹⁴ Постанови Центральної Ради про бюджети Генеральних секретарств до 1 серпня 1917 р.: судових справ – 5 тис. 100 руб. від 16 липня 1917 р. [632]; земельних справ – 7 тис. 750 руб. від 16 липня 1917 р. [633]; освіти – 23 тис. руб. від 18 липня 1917 р. [635]; генерального писаря – 101 тис. 425 руб. від 20 липня 1917 р. [636]; внутрішніх справ – 6 тис. 113 руб. 33 коп. від 28 липня 1917 р. [637].

¹⁵ На час від'їзду Х. Барановського обов'язки генерального секретаря фінансових справ тимчасово було доручено виконувати В. Садовському [700, арк. 27–27 зв., 29].

4 серпня 1917 р. в Петрограді Тимчасовим урядом було вироблено “Інструкцію” для Генерального секретаріату [228]. “Інструкція” визначала повноваження уряду автономної України та його правовий статус щодо загальноросійської влади. Отже де-юре українська національна влада опинялася в цілковитій залежності від загальноросійської влади, в тому числі й у грошових справах. Тимчасовий уряд погодився асигнувати на потреби Генерального секретаріату суму лише в 300 тис. руб., але й вона не була переведена урядові автономної України [88].

За таких скрутних обставин і цілковитому урядовому безладі в серпні 1917 р. сталася політична криза в Україні. Ситуація в середині українського політикуму загострилася настільки, що 6 серпня 1917 р. її голова М. Грушевський оголосив про вихід у відставку зі своєї посади. 9 серпня 1917 р., оперуючи формальним приводом, до демісії подав урядовий склад [826, с. 8]. 10 серпня 1917 р. на порядку денному засідання Малої Ради розглядалося питання відставки Генерального секретаріату [398], а 12 серпня 1917р. “відкликати із складу Генерального секретаріату решту своїх членів – Барановського та Голубовича” вирішила партія есерів [352]. З цього дня Генеральне секретарство фінансів опинилося без керівника.

Сформувати новий уряд 14 серпня 1917 р. було доручено Д. Дорошенкові. Тоді ж, на пропозицію М. Ткаченка, секретарем фінансових справ передбачалося запросити В. Дрелінга або когось іншого [399]. 17 серпня 1917 р., зачитуючи на засіданні Малої Ради претендентів на секретарські посади, Д. Дорошенко повідомив, що запропонував посаду генерального секретаря фінансів М. Тугану-Барановському, який, проте, ще не дав відповіді на цю пропозицію [400]. Втім, наступного дня Д. Дорошенко відмовляється формувати новий уряд і формування Генерального секретаріату знов було доручено В. Винниченкові, який, між інших претендентів на секретарські посади, також назвав М. Тугана-

Барановського [401]. 21 серпня 1917 р. Малою Радою нарешті було ухвалено склад Генерального секретаріату [638; 641, арк. 135]. Того ж дня було видано Постанову Комітету Центральної Ради про склад Генерального секретаріату [638], а вже 28 серпня 1917 р. Центральна Рада надіслала телеграму про сформування і затвердження нового крайового уряду до Тимчасового уряду [403]. Посаду генерального секретаря фінансів зайняв відомий не лише в Україні, а й поза її межами 52-річний професор М. Туган-Барановський¹⁶, який запропонував посади своїх товаришів (заступників) Храневичеві та Пекарському [576; 638].

М. Туган-Барановський був відомим вченим-економістом, кооперативним діячем, авторитетом як серед російської, так і серед української інтелігенції, людиною зі світовим науковим ім'ям. Цілком логічними були сподівання членів Центральної Ради, що така особистість дасть раду кепським фінансовим справам української крайової влади. Тут, вважаємо за доречне зупинитися на поглядах нового генерального секретаря фінансів, які він мав саме у 1917 р. На цей час М. Туган-Барановський вважав, що тогочасна Росія (а отже й Україна, як її складова частина) до соціалізму, “безумовно, не дозріла” і “в найближчому майбутньому вона не стане соціалістичною країною” [501, с. 31, 29]. Водночас після Лютневої революції він допускав, що за тогочасних російських реалій “вожді соціалістичних партій при бажанні могли б захопити владу в свої руки” [501, с. 5]. Разом з тим М. Туган-

¹⁶ Туган-Барановський Михайло Іванович (21 січня 1865 р., с. Сольоне Лохвицького повіту, Полтавщина – лютий 1919 р.) – громадський і державний діяч, економіст, відомий вчений, теоретик кооперації і суспільного солідаризму. 1890 р. – доктор політичної економії по закінченні природничого і правно-економічного факультетів Харківського університету. Професор політичної економії Петроградського університету, економічного факультету Петербурзької політехніки й Комерційного інституту. В 1895–1907 рр. – легальний марксист, згодом – кадет, з 1917 р. – член УПСФ. Влітку 1917 р. – повернувся в Україну, працював деканом юридичного факультету Народного університету в Києві. 8 вересня – 14 грудня 1917 р. – генеральний секретар фінансів. За Гетьманату П. Скоропадського 1918 р. – ординарний професор, декан фізично-математичного факультету Державного українського університету в Києві. Голова ради Українського центрального кооперативного комітету і Українського товариства економістів. У 1918 р. один із засновників Української Академії наук, голова соціально-економічного відділу. Склав першу програму “Кооперативного інституту”. Помер в лютому 1919 р. під час подорожі до Парижу в складі делегації УНР на мирову конференцію [392, с. 35–36; 517, с. 408].

Барановський був проти жорсткої централізації влади, навіть соціалістичної, прихильником якої він був. У своїй праці “Соціалізм як позитивне вчення”, яку вчений закінчив писати в листопаді 1917 р., М. Туган-Барановський вказує на небезпеки централізованого державного соціалізму, який може призвести до обмеження особистих свобод, ініціативи, встановлення системи примусу, бюрократизації суспільства, що викличе зниження продуктивності соціалістичної системи, господарчого регресу замість очікуваного прогресу. Отже, підсумовував генеральний секретар фінансів, “у непідготовленому соціальному середовищі соціалізм замість того, щоб стати царством свободи і загального багатства, мусить стати царством рабства й загальних злиднів” [502, с. 126]. Таким чином, можна зробити висновок, що, незважаючи на свої соціалістичні переконання, М. Туган-Барановський не був прихильником встановлення в Україні жорсткої вертикалі влади та безоглядної побудови соціалістичного ладу.

Новий секретар фінансів зіткнувся із тією ж проблемою, що і його попередник – відсутністю грошової маси. Тим часом несподівано в розпорядження Центральної Ради з Нью-Йорка через “Механік Метальбанк” було переведено 100 тис. руб., про що 18 серпня 1917 р. Малій Раді повідомив М. Грушевський [401]. Проте гроші ці було зібрано українцями США не для Центральної Ради, а для передачі українцям-виселенцям з Галичини, Буковини та прифронтових місцевостей Росії [402]. Очевидно ця сума ненадовго стала у пригоді українському керівництву, особливо в момент відсутності урядового складу.

30 серпня 1917 р. Малою Радою було затверджено новозасновану Фінансову комісію, що мала допомагати Генеральному секретарству фінансів у пошукові грошей і до складу якої увійшли М. Порш (есдек), І. Фещенко-Чопівський (есеф), М. Розенштейн (сіоніст), Пшещак, П. Тушкан (територіальне представництво) [401]. Того ж дня Мала Рада

затвердила бюджет Генерального секретаріату за серпень 1917 р. Фактично, то був не бюджет в класичному розумінні, а швидше кошторис місячного утримання органу крайового українського самоврядування, який мав податися Тимчасовому урядові для погашення. Нараховано загалом було 66 тис. 755 руб. 83 коп., а склали її наступні витрати: на, власне, утримання секретарств: внутрішніх справ – 3 тис. 828 руб. 33 коп., військових справ – 19 тис. 840 руб., освіти – 17 тис. 767 руб. 50 коп., судових справ – 750 руб., національних справ – 1 тис. 500 руб., продовольчих справ – 800 руб., фінансових справ – 4 тис. руб.; на утримання генерального писаря було витрачено 9 тис. 770 руб.; і на купівлю електричної арматури та меблів для готелю “Савой” – 10 тис. руб. [516, с. 272–273]. В розпорядженні ж Центральної Ради, згідно підрахунку ревізійної комісії, станом на 21 серпня 1917 р. було лише 4 тис. 25 руб. отриманих від різноманітних пожертв [702, арк. 1 зв.]. Видатки на цей день (а це винятково лише добові на поїздки урядовців, кореспонденцію та канцелярію) становили 1 тис. 920 руб. 95 копійок [702, арк. 2–2 зв.]. Отже коштів для урядування країною у Центральної Ради та її виконавчого органу не було.

За таких умов погляди провідництва автономної України знову було спрямовано в бік загальноросійського центру. Вже 8 вересня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату урядовці постановили: “просити секретаря в справах фінансових поїхати в Петроград для переговорів з Временним Правительством в справі потрібних, для існування Секретаріата, грошових ассігновок” [555; 576]. Український крайовий уряд прагнув домогтися від Тимчасового уряду “ассігування авансом на видатки Секретаріату одноразово на протязі перших двох місяців, вересня і жовтня, 2.315.000 р.” [555, арк. 2 зв.; 576]. Того ж дня подібне питання було доручено підняти перед петроградськими урядовцями й комісарові з

українських справ при Тимчасовому уряді П. Стебницькому [555, арк. 2 зв.; 576].

Грошей Україною отримано вкотре не було. 15 вересня 1917 р. М. Туган-Барановський звітується Генеральному секретаріатові “про наслідки його зносин з офіційними сферами в Петрограді щодо бюджету” [577, арк. 16]. Проаналізувавши ситуацію, урядовці вирішили нарешті обрахувати свої потреби та видатки і постановили: “1) До 1 жовтня [1917 р.] виготовити в кожному секретаріатові проекти обрахунків і штатів і передати їх на розгляд окремої комісії, яку буде обрано; 2) Обрахунок і штати подати на затвердження Центральної Ради; 3) Доручити генеральному писарю і секретареві фінансів виробити план бюджету” [577, арк. 16]. За кілька днів, очевидно сподіваючись все ж таки отримати певну суму від нової російської емісії, 21 вересня 1917 р. Генеральний секретаріат приймає пропозицію М. Туган-Барановського видати “від імені Секретарства [фінансів] заклику до людности мати довір’я до нових казначейських знаків, які випускає [російське] Міністерство фінансів” [578]. В Петрограді, однак, асигнувати кошти для українського “сепаратистського” уряду не поспішали, а вірніше – не збиралися взагалі.

І все ж таки, навіть за таких украй важких фінансових умов, 22 вересня 1917 р. урядом було прийнято рішення видати авансом щомісячну платню службовцям Секретаріату, а саме: “генеральним секретарям – 1000 руб., товаришам секретарів – 833 руб., директорам – 750 руб., помічникам їх – 600 руб., начальникам відділів – 400 руб., помічникам їх – 300 руб., канцелярським служачим по 150, 200, 250 і 300 руб., сторожам по 100, 120, 150 руб.” [579]. Щоб зберегти урядову адміністрацію і виплатити їй зазначену вище платню за вересень (1917 р.) М. Туган-Барановський змушений був узяти позику у 75 тис. рублів на два тижні у “Созбанку”, “позаяк кредит на содержание Секретаріату ще не

переведено з Петрограду”, – повідомляв генеральний секретар фінансів 2 жовтня 1917 р. на урядовому засіданні [544, арк. 4; 556, арк. 9; 580, арк. 29]. Втім, такий стан справ не міг тривати й на далі. Український уряд і, зокрема, його фінансове відомство ніяк не могли знайти вихід із складової ситуації ”pro publico bono”¹⁷, як для України, так і Росії. Проте, схоже, грошей від Тимчасового уряду довелося б чекати “аж до грецьких календ”. До того ж обстановка у самій Росії дедалі загострювалася, влада вислизала з рук уряду А. Керенського. В Києві ж можновладці ніяк не могли переступити через доведену ними до абсурду соціалістичну відданість великоруським братам у вірі в світле майбутнє.

Ситуація в країні та грошова задуха змушують Генеральний секретаріат знов повернутися до проблеми пошуку грошової маси й наповнення власного бюджету. Провідники Центральної Ради, уряд якої так і не спромігся ані налагодити владну вертикаль в країні та якоюсь мірою суттєвий механізм стягнення будь-яких податків, ані отримати асигновки валюти з Петрограду, наполегливо шукали вихід з лабіринту безгрошів'я. В повітрі віяло очікування радикальних заходів щодо заможніх “буржуазних” верств населення з боку соціалістично-революційної української влади. Ліворадикальні національні партії вже давно тиснули на Центральну Раду з цього приводу. І от 9 вересня 1917 р. українські есери (УПСР) домагаються від Малої Ради ухвалення рішення щодо “оподаткування великого капіталу і майна та конфіската військових прибутків на користь окремих країв і цілої держави” [405]. Тиск на уряд у напрямку більш рішучих дій зі свого боку здійснювала й інша найвпливовіша ліва партія – УСДРП. 23 вересня 1917 р. на загальних зборах своєї київської організації есдеки заявили про підтримку автономії України при федеративній Росії і прийняли низку вимог до Генерального секретаріату, серед яких були й вимоги націоналізації промисловості та

¹⁷ Pro publico bono – Для загального добра (лат.).

землі, конфіскація поміщицьких земель, конфіскація воєнних доходів для порятунку краю від господарчої руїни, “безмилосердне оподаткування” великих капіталів і маєтків тощо [541, с. 27]. Проте готівкових грошей вже не було не лише в розпорядженні Генерального секретаріату, а й у власників підприємств, по всій країні розгорталася кількамісячна заборгованість по зарплатні [583]. Вимоги суцільної соціалізації заходили у протиріччя з життєвими реаліями, а нестача обігових грошей і безсилля уряду, що мав у своєму розпорядженні з десяток кабінетних службовців, знов змушують провідників крайового самоврядування України шукати виходу на правових підставах.

29 жовтня 1917 р. в Києві розпочалася VII сесія Центральної Ради. Відкриваючи її, М. Грушевський з’ясовує причини, через які Мала Рада затримала скликання зібрання. Виявилось, що причини мали чисто технічний та грошовий характер: “Остання сесія коштувала 20 000 крб. з Національного фонду. А фонд цей, зложений з добровільних жертв українців, був майже увесь витрачений на удержання Генерального Секретаріату” [396]. На вечірньому засіданні В. Винниченко намагався виправдати вкрай невдалу урядову діяльність, звинувачуючи передусім в цьому Тимчасовий уряд. “Перші часи роботи Генерального Секретаріату, – заявив він, – пройшли на зміцнення самого Секретаріату в більш моральному смислі. Кожна державна власть твориться не днями, а віками... Правительство [петроградське] не давало ніяких грошей, хоч Секретаріат не збирав податків з України; воно старалось місцеві власті роз’єднувати з Секретаріатом” [88]. В. Винниченко торкнувся й фінансово-адміністративного боку проблеми: “Генеральний Секретаріат існував досі більш фіктивно, ніж реально, бо у нього не було майже жодних органів і апаратів. Через те діяльність його не відзначалась широтою і помітністю, бо багато праці йшло на внутрішнє налагодження апарату” [89]. Голова уряду, нарікаючи на неготовність національної

інтелігенції до урядової роботи та загальну кадрову кризу, заявив, що “так само на перешкоді стояла весь час фінансова справа, бо, не маючи в своїх руках крайових фінансів, Секретаріат не міг фінансувати і своїх органів, а [Тимчасове] Правительство навмисне держалось централістичної політики та давало зрозуміти місцевим органам, щоб вони обминали Генеральний Секретаріат і зносились просто з [Тимчасовим] Правительством. Таким чином [російське] Правительство не раз порушувало свою ж інструкцію і навіть призначувало комісарів всупереч бажанню Генерального Секретаріату” [89]. В. Винниченко також довів до відома членів Центральної Ради, що Петроград, окрім всього іншого, припинив асигновку коштів у розпорядження української автономії. Як бачимо Тимчасовий уряд, ізолюючи київських урядовців безгрошів’ям і користуючись їхньою абсолютною непрактичністю й безпорадністю, тим часом налагоджував зв’язки з владними структурами безпосередньо на місцях.

З подібною ж риторикою виступив і генеральний секретар фінансів М. Туган-Барановський, який також поскаржився на те, що російський уряд не виконує своєї ж власної інструкції, власноруч (навіть не ставлячи до відома Генеральний секретаріат) запроваджує цукрову монополію, яка здатна тільки но з України принести до російської скарбниці мільйони рублів. Фінансовий урядовець підсумував риторично і протестно: “Ми стоїмо нижче всякого земства, яке має право накладати податки, яке має свої власні бюджети, а ми [номінально] одержали тільки мізерних 300 000 [руб.] на всю Україну” [90]. Секретар фінансів додав, що російська влада, як стара, так і нова, “висосують соки з України через створення промисловості у Великоросії, через зберігательні каси, які дають Петроградів мільйони наших грошей” [90]. Підсумовуючи, М. Туган-Барановський зазначив, що виходячи з тої засади, що Україна мусить бути в федеративному зв’язку з іншими кряями Росії, відтепер жодного податку

з української території не повинно запроваджуватися без відома Генерального секретаріату. Генеральний секретар фінансів накреслив також найближчі завдання свого відомства: “Підпорядкування собі ощадних та позичкових установ, через які російський центр висисає з українського народу величезні гроші” та “утворення Національного Українського Банку, котрий дасть в руки Генерального Секретаріату могутню силу, за поміччю якої з України можна буде зробити справді цвітучий край” [372].

Прозрілі від грошової задухи, урядовці Центральної Ради нарешті перестали шукати згоди між неузгоджувальними канонами національних свідомостей політичного романтизму. 29 вересня 1917 р. з’являється “Декларація” Генерального секретаріату України, в якій, зокрема, вказувалося: “визнаючи, що в теперішнім часі неможливо скасувати капіталістичну форму промисловости і торгу, Генеральний Секретаріат одначе ж вважає, що інтереси трудящих мас вимагають державного контролю і регуляції господарського життя, для чого в осередку економічного життя України в найближчому часі має стати Економічний комітет, він має регулювати всю справу постачання та поділу харчів, сирих матеріалів та палива, і разом регулювати всю промисловість і торг” [172]. Окрему увагу в “Декларації” було приділено і фінансовому питанню. Генеральне секретарство фінансів визнало за необхідне виробити заходи по розмежуванні у напрямі децентралізації загальнодержавних і спеціально-українських фінансів. У перспективу винесено завдання створення поряд із загальноросійським бюджетом і окремо українського. Відзначним є спрямування на формування не бюджету Центральної Ради чи вузько урядового, а саме бюджету України [172].

Збільшення податкових зборів планувалося здійснити шляхом “підвищення оподаткування маючих верств людности”, для чого мало

бути застосовано прогресивне оподаткування маєтків та податок на незаслужений приріст їх вартості [172]. У “Декларації” зазначалося і на стару проблему для української влади, яка залежала в тому, що “недосить знайти нові джерела державних доходів, так само потрібно знайти способи для того, щоб платилися ті податки, які вже встановлено” [172]. В цьому плані урядовці зізнавалися, “що всі прямі податки не платяться”, але зауважували на необхідності адміністративних органів, яким доручено збір цих прибутків, виявити належну такій справі діяльність [172]. “Декларація” обіцяла, що “в найближчому часі буде вироблено законопроект про те, що на чолі всіх кредитових установ України має стати Національний Український Банк, до якого мусять перейти всі справи Київської контори Державного Банку та всіх його відділів на території України. Діяльність Національного Банку має бути погоджена з діяльністю другої центральної кредитової установи на Україні – Українського Народнього Банку” [172]. То була справді декларація прагнень вільної України, її зокрема фінансових потреб, декларація, що виголошувала про те, як тісно їй у панцирі обмеженої умовинами II Універсалу політично-господарчої автономії. Цілком правдоподібно припустити, що писана вона (декларація) не без впливу нового генерального секретаря фінансів відомого економіста М. Туган-Барановського.

2 листопада 1917 р. на урядовому засіданні було заслухано доповідь М. Туган-Барановського про стан вітчизняних фінансів та про засоби налагодження справи і доручено йому ж виробити необхідні фінансові законопроекти. Судячи з запису в протоколі засідання уряду його генеральний секретар фінансів не зовсім володів інформацією з цього питання, позаяк урядовці доручили йому “вияснити стан фінансів і доложити Секретаріату” [545, арк. 10]. Тоді ж було вирішено відкрити кредит в сумі 1 млн. руб. з коштів Держскарбниці на поточні потреби

Генерального секретаріату [516, с. 387]. З цією метою наступного дня виконуючого обов'язки директора кредитного відділу Г. Афанасьєва було призначено тимчасовим комісаром Генерального секретаріату при Київській Казенній палаті для здійснення видачі вищезгаданого 1 млн. руб. в розпорядження українського крайового уряду [581].

Водночас лідери Центральної Ради не залишали надії на порозуміння з Тимчасовим урядом. 3 листопада 1917 р. на урядовому засіданні було ухвалено “дать відпустку для поїздки до Петрограду” М. Туган-Барановському, а його обов'язки тимчасово передати В. Мазуренку [546, арк. 11 зв.; 581, арк. 56]. Днем пізніше, 4 листопада 1917 р., в зв'язку з щойно прийнятим рішенням припинити висилку до центральних (всеросійських) установ капіталів удільного відомства, того ж таки Г. Афанасьєва¹⁸ було призначено ще й урядовим комісаром при Київській удільній окрузі [547, арк. 12 зв.]. Крім того члени уряду заслухали доповідь товариша генерального секретаря фінансів В. Мазуренка про стан фінансів в Україні, про нараду в цій справі з представниками кредитових установ та про міри, потрібні для подолання грошової кризи [582, арк. 60–60 зв.]. Такі рішення можна вважати за твердий намір урядовців автономії якісно змінити статус України щодо розподілу грошово-економічних повноважень між центром і крайовою владою (а це неминуче призвело б й до його юридичної зміни) та приступити до закладення правових підстав і фактичних підвалин до запровадження на практиці національної фінансової системи, хоч і у не окреслених поки-що обширах.

Вочевидь, на думку київських керманців, такий крок мав не лише якоюсь мірою розв'язати фінансові проблеми української влади, але й здійснити певний тиск на петроградських можновладців. Втім, за кілька днів змінилася політична ситуація в центрі Росії. В Петрограді відбувся

¹⁸ У тексті протоколу засідання Генерального секретаріату помилково вказано С. І. Афанасьєва.

державний переворот і владу захопила партія більшовиків. Пригадуючи ситуацію, що склалася в Україні восени 1917 р., Д. Дорошенко писав: “Генеральний секретаріат продовжував залишатися відірваним від країни, зображуючи з себе подібність спостережного або дорадчого органу. Ніхто з секретарів не показувався ніде, окрім Києва, а в Києві їхня енергія виходила на політику Центральної ради. Від них не лише не можливо було домогтися будь-якої відповіді на телеграми, але навіть приїхавши навмисно до Києва, неможна було досягнути того, щоби бути вислуханим і отримати будь-яку пораду, будь-яку вказівку. Проте всю провину за те, що автономний уряд ніяк не міг налагодити справи і дійсно взяти віжки правління в руки, звалювали на Тимчасовий уряд, на ігнорування ним генерального секретаріату й саботування його спроб налагодити ділові відносини. Частково це було вірно” [186, с. 79–80]. Після ж повалення Тимчасового уряду¹⁹, зауважував Д. Дорошенко, “Україні вже не залишилося нічого іншого, як відділитися від більшовицької Росії та розпочати влаштовувати свою долю зовсім самостійно” [186, с. 79–80].

Отже, за розглянутий нами 8-місячний період існування Центральної Ради (з березня по листопад 1917 р.), її керманічами так і не було здійснено істотних законодавчих і, що особливо важливо, реальних адміністративно-економічних кроків щодо стабілізації фінансового становища ані представницького органу української революційної демократії, ані, згодом, її виконавчого органу. Про заходи у цій сфері загальнонаціонального характеру й годі казати. Такі акції як збори до Національного фонду чи питання загальнонаціонального оподаткування

¹⁹ За період з березня по листопад 1917 р. Тимчасовому урядові через податки вдалося отримати 1 млрд. 158,3 млн. руб. Випущена ним “Позика волі” дала 3 млрд. 700 млн. руб. Воєнні ж витрати, що склали за 1917 р. 22 млрд. 561 млн. руб., були покриті за рахунок емісії грошей. Ліміт банкотної емісії Тимчасовий уряд довів до 16,5 млрд. руб. За вісім місяців перебування при владі випустив до обігу кредитових білетів – на 6 млрд. 412,4 млн. руб., розмінних марок – на 98,5 млрд. руб. і розмінних скарбових знаків – на 38,9 млн. руб. Було випущено паперових грошей на 9,5 млрд. руб. В підсумку загальна сума паперових грошей, що знаходилася в обігу на 1 листопада 1917 р. склала 19 млрд. 575,7 млн. руб. Ціни за 1917 р. зросли в 4 рази [150].

мали спонтанний, вимушений потребою моменту і добровільно-моральний характер (не більше і не менше як ситуаційну спробу тимчасово залагодити нестачу коштів за рахунок громадських пожертв). Українська крайова влада обмежувалася лише деклараціями про наміри та соціалістичною риторикою і, як юридично, так і практично сама усувала себе від розв'язання фінансових питань. Тим паче всеукраїнського масштабу. На загальноросійську владу було перекладено не лише проблему налагодження фінансового господарства в Україні, а й, власне, й забезпечення коштами самої Центральної Ради та Генерального секретаріату.

В розумінні тогочасних провідників української революційної демократії досягнення автономії навіть не передбачало фінансового контексту, а отже й не ставилося Центральною Радою на порядок денний національної та соціальної революції чи вже автономної України. Все це не лише значно звужувало культурно-соціальні можливості та впливи Центральної Ради та вкрай обмежувало здатність Генерального секретаріату здійснювати адміністративно-правові дії, а й загалом підривало авторитет української революційної влади загалом та ідеї національного відродження як такого серед різних верств населення.

2.2. Започаткування національної фінансової системи. Перші українські паперові грошові знаки і фінансово-податкова політика уряду УНР (листопад 1917 р. – січень 1918 р.).

Внаслідок більшовицького перевороту урядувати в Росії розпочала Рада народних комісарів. Жовтневий (листопадовий) переворот у Росії і узурпація влади в Петрограді в руках більшовицької партії, змусили

Центральну Раду прискорити процес державного і фінансового унезалежнення від Росії. 7 (19) листопада 1917 р. Центральна Рада своїм III Універсалом проголошує УНР, яка, однак, все ще залишася федеративною складовою Російської Республіки [525; 571, арк. 7; 645]. Проголосивши УНР, Центральна Рада все ж так і не змогла позбутися російського тяжіння, не насмілившись оголосити самостійність України. Проте, за відсутності власної правової бази, будь-яке планомірне налагодження фінансового порядку в країні було практично неможливим. Генеральний секретаріат де-юре як був виконавчим органом самоуправління автономної України із центральною загальноросійською владою – Тимчасовим урядом в Петрограді, так ним і залишився. Із більшовицьким переворотом у столиці Росії та проголошенням федеративної УНР в Києві постало питання про подальше законодавче визначення підстав управління Україною. Його Центральна Рада не зволікаючи розв’язує цілою низкою законодавчих актів.

Значною мірою сприяла цьому й грошова криза в Україні. 10 листопада 1917 р. В. Винниченко заявив урядові, що “товариства заводчиків повідомили Генеральний Секретаріат, що вони не можуть зробити виплату грошей за браком їх” [583, арк. 70 зв.]. В підсумку Генеральний секретаріат постановив: 1) Київську контору державного (тобто російського “государственного”) банку тимчасово перетворити в Центральний банк України; 2) Звернутися до всіх цивільних і військових відомств (щоправда не було визначено чи то з закликом, чи то з вимогою) встановити свої бюджети на листопад і грудень 1917 р. та на перше півріччя 1918 р.; 3) Видати розпорядження, щоби всі урядові (очевидно малися на увазі державні) установи та підприємства свої прибутки направляли до Київської контори Державного банку; 4) Звернутися до населення з оповіщенням про ті заходи, які робить Генеральний секретаріат в справі поладження грошової кризи [583]. Водночас слід

вказати, що урядом не було схвалено пропозиції щодо запровадження винної монополії, заклику до населення внести до фонду Центральної Ради золото та золоті речі, випуску спеціальних грошових бон та посвідчень державного банку [583].

Таким чином в колах українських можновладців вперше виникла (принаймні офіційно пролунала) думка про можливість видання власних платничих знаків, хай навіть й у вигляді грошових сурогатів. Натомість було постановлено Київську контору Государственного банку тимчасово перетворити в Центральний банк України [583], а це свідчило про те, що українські можновладці силою обставин таки змушені були розпочати робити перші кроки до ведення власної фінансової політики, логічним продовженням яких рано чи пізно мало стати запровадження власних грошових знаків.

Водночас, наступного дня (11 листопада 1917 р.), генеральні секретарі доручили В. Голубовичу створити при Секретарстві торгу і промисловості міжвідомчу Фінансово-економічну комісію для розгляду фінансово-економічних та інших справ [584], а також вирішили вдатися до більш рішучих (так званих революційних, але доволі сумнівних як з огляду морально-етичного, так і з правового) заходів щодо покращення свого фінансового становища – реквізицій. Відповідний законопроект було доручено скласти юридичній комісії при генеральному писарстві. При його ж господарчому відділі було ухвалено призначити комісара в справі реквізицій (при існуючих реквізиційних комісіях як у Києві, так і по всій Україні) [584]. Тоді ж з Петрограда, де все ще знаходився генеральний секретар фінансів М. Туган-Барановський, до Києва прибув транспорт з невеликою грошовою масою [333, с. 8]. Як згодом виявилось – останній.

13 листопада 1917 р. В. Мазуренко проінформував уряд про грошову ситуацію. Він повідомив, що скликана ним фінансова нарада

визнала найбільш слушним на той час “не складати окремого бюджету України, бо зараз дуже важно виділити видатки на війну і розділити прибутки від залізниць, косвених податків і т[аке] ін[ше], а обмежитися вивченням рахунку тільки звичайних видатків на першу половину 1918 р.” [585]. При цьому мали обліковуватися й видатки і на Генеральний секретаріат, і на поширення просвітньої, культурної, адміністративної діяльності тощо, тобто – “утворити федеративний розпис видатків” [585]. Потрібні кошти на покриття таких видатків, – на думку товариша генерального секретаря фінансів, – повинні були б бути переданими у розпорядження українського уряду центральним урядом Петрограда, себто – більшовицькою Радою народних комісарів. В. Мазуренко додав також, що грошова криза минула, позаяк “гроші з центру зараз почали знов надходити акуратно” [585]. Очевидно мався на увазі потяг з невеликою сумою грошей, відправлений ще Тимчасовим урядом, що, як ми згадували вище, прибув до Києва 11 листопада 1917 року [333, с. 8].

При цьому слід особливо зауважити на одному аспекті в доповіді В. Мазуренка. Товариш генерального секретаря фінансів наполегливо переконував членів уряду, що “видати якісь свої грошові знаки зараз неможливо, бо золотого фонду на Україні нема, державне ж майно, як землі тощо, зараз не може вважатися за твердий ґрунт у такій справі” [585]. Генеральні секретарі погодилися з міркуваннями свого колеги та ухвалили якнайшвидше скласти витратний розпис і утворити особливу фінансову комісію. Усім генеральним секретарствам було запропоновано до 20 листопада 1917 р. виробити штати секретарств і обрахунки видатків [585]. Таким чином, уряд УНР, вперше торкнувшись питання запровадження власних платничих заходів в листопаді 1917 р., одразу відкинув таку можливість, вкотре поклавшись на асигнування коштів для потреб автономної України всеросійською владою.

Проте ілюзії про грошові дотації від нових російських можновладців розвіялися з блискавичною швидкістю. 15 листопада 1917 р. Генеральний секретаріат змушений був повернутися до обговорення фінансових справ в зв'язку з тим, що більшовицький уряд, через невизнання його за всеросійській Центральною Радою, міг припинити надсилання грошової маси Києву [586, арк. 76–76 зв.]. Виходячи з такої неоптимістичної перспективи уряд доручив Генеральному секретарству фінансів: а) укласти разом з фінансовою комісією фінансовий план та б) телеграфувати генеральному секретареві фінансів М. Туган-Барановському про нагальну потребу його негайного повернення до Києва. Усім секретарствам було вказано на необхідність якнайшвидше скласти штати та обрахунки по відповідних відомствах, а Генеральному секретарству фінансів – створити міжвідомчу комісію для остаточного вирішення кошторису Генерального секретаріату [586, арк. 76–76 зв.]. До цього переліку слід також додати й ще одне рішення, винесене урядовцями після виступу К.Мацієвича в справі державних маєтків в Україні, яким визначалося “припинити усяке надсилання грошей і других засобів” до центральних (тобто петроградських) установ [586, арк. 76–76 зв.].

Тим не менш, незважаючи на те, що Центральна Рада не визнала Раду народних комісарів як законний уряд Росії, вона продовжувала сподіватися на петроградські гроші. Ситуацію в Києві загострювали страйкові настрої залізничників і робітників, а також більшовицькі організації, що активізувалися після приходу до влади в Росії їхньої партії. 17 листопада 1917 р. представник ЦК УСДРП і член Центральної Ради М. Порш та член Київського обкому РСДРП (б) С. Бакинський мали перемовини по прямому дротові з представником Раднаркому Росії Й. Сталіним. Одним з двох піднятих у розмові питань було й питання фінансове. М. Порш, зокрема, звернувся до Й. Сталіна з тим, що: “місцеві

відділи Державного Банку, обслуговуючи фронт і тил, а також і промисловість, мають великі труднощі в грошовім обороті через брак грошових знаків. Ся обставина викликає серйозні ускладнення в промисловості, особливо в такій сезонній промисловості, як бурякоцукрова, не кажучи про те, що брак грошей може викликати неспокій в робітничій масі, якій, як служащим, так і урядовцям, нічим платити. Тому прохання доставити всім відділам Державного Банку на Україні достатній кількості грошей...” [361]. Й. Сталін пообіцяв, що повідомить про прохання українців Раду народних комісарів і запевнив: “Не сумніваюся ні на одну хвилину, що вона зробить усі необхідні заходи” [361].

Втім, більшовицький уряд насправді мав зовсім інші наміри. Його вожді апріорі зайняли щодо УНР агресивну і відверто ворожу позицію, а у фінансовій сфері ними вже було розпочато добре сплановану фінансову війну проти України. І перша її фаза полягала у тому, щоб остаточно затягнути зашморг грошовому голоду на шиї київської влади (фінансова ізоляція), а друга – в наданні потрібних коштів радикальним більшовицьким організаціям і боївкам та антирадівським колам для здійснення страйків і збройних виступів (в Києві вже точилися збройні сутички, що переходили у бої). Останньому своєю неспроможністю налагодити адміністративно-політичний лад і організувати фінансово-економічне життя країни багато в чому сприяло й само керівництво УНР.

Для загальнодержавного управління країною фінансів в розпорядженні уряду УНР коштів проте не було. Про це, з свого боку свідчить і той факт, що плануючи провести вибори до Українських Установчих зборів, уряд однак не мав на те відповідних коштів. Прагнучи якомога швидше легітимізувати себе в очах громадськості й на протипагу узурпаторам влади – більшовикам, Центральна Рада заходила ся щонайшвидше скликати українську подобу всеросійського

“Учредітельного собрания”. Вихід було знайдено в доволі сумнівному, з точки зору втілення в життя, рішенні Генерального секретаріату надати дозвіл волосним, повітовим, губерніяльним народним (земським) управам, а також міським і містечковим управам, допоки вони не одержать державні кошти на видатки в цій справі, позичково витратити на нею гроші з усіх капіталів, перехідних сум тощо страхових громадських, волосних та сільських позичкових кас і банків [586, арк. 77].

Тим часом, 24 листопада 1917 р. про перебіг переговорів з Петроградом і плани розв’язання грошових проблем доповідав Генеральному секретаріатові виконуючий обов’язки секретаря фінансів В. Мазуренко. Тоді ж він вперше повідомив уряд УНР про прийнятий фінансовою нарадою проект випуску українських грошових знаків (бонів) з забезпеченням цукровим фондом та відсотковими паперами [587]. Ця нарада відбулася в Генеральному секретарстві фінансів ще 24 жовтня 1917 р. за участі директорів державних і приватних банків та кредитових установ [506]. Отже саме в колі співробітників Генерального секретарства фінансів знов постала думка про запровадження власних грошових знаків Україною та створення національної фінансової системи [302, с. 9]. Як зауважував Б. Мартос, незважаючи на те, що таку ідею підтримали всі українські державні й політичні органи, “однак це був дуже сміливий крок, як з політичного, так і з економічного погляду, оскільки не було відомо, як широкі кола населення зустрінуть нові українські гроші” [302, с. 9].

Зрозумілим є його застереження про те, що несприйняття народом нових грошей загрожувало б провалом нашої державності. Що ж до побоювань відносно економічних результатів заведення Україною власної валютної системи, то незважаючи на вкрай загострений стан в країні, з огляду на пануючі тодішні фінансово-теоретичні концепції світової економічної науки, найпоміркованіші представники якої переважали серед

фахівців колишньої російської імперії, вони, здавалося б, мали під собою певне підґрунтя. У ті роки більшість економістів вважали, що випуск паперових грошей можливий лише за умови забезпечення їх вартості достатньою кількістю золотого запасу. Навіть за умов, коли б ті паперові гроші не потребували на разі їхнього розміну на золото, що мало б зберігатися в склепах Держбанку, то, за логікою субстаціональної (металічної) теорії, якої дотримувалася й переважна більшість вітчизняних економістів, наявність такого золотого запасу в держави була необхідною.

На той час фінансисти, банкіри й економісти щодо організації банківської та державно-емісійної грошової системи, як правило, керувалися уявленнями, в загальних рисах змальованими М. Тимофіївим. Він, зокрема, зазначав: “Зібрання по можливості більших запасів золота стало одним з домінуючих мотивів банкової діяльності. Але не дивлячись на ясну свідомість у тому, що при золотій основі валюти лише золото юридично є справді певним платничим засобом, від часів винайдення банкнотів ні одна держава не думала серйозно про те, щоб обмежитись виключно золотими грошима і зовсім відмовитись од паперових. Вигода заведення паперових, але забезпечених золотом грошей, збільшуючи оборотні засоби емітента і роблячи його в скрутну годину посідачем реальної цінності – благородного металю – а його кредиторів власниками лише паперових зобов’язань, були настільки очевидні, що відмовитись од них, звичайно, ні один емітент добровільно не хотів, тим паче, що й не міг би зробити цього без шкоди для всього народнього господарства” [493, с. 86–87]. Цілком очевидно, що поштовхом до зміни позиції провідних фінансових функціонерів УНР щодо питання запровадження власної грошової одиниці стало надзвичайне поглиблення грошової кризи, загострений внаслідок цього соціально-економічний стан і, нарешті, повалення в Росії влади Тимчасового уряду та захоплення влади в

Петрограді більшовиками, а відтак й грошова ізоляція української влади та спричинений нею голод коштів в офіційному Києві.

Втім, для здійснення власного нового політичного та фінансового курсу УНР необхідно було позбутися політико-юридичного підпорядкування Петрограду і вийти поза рамки законодавчо-правового поля російської (більшовицької) влади. Цю проблему було розв'язано без проволікань. Вже наступного дня після виступу перед Генеральним секретаріатом В. Мазуренка, 25 листопада 1917 р., світ побачили перші законодавчі акти УНР, якими Центральна Рада виразно протиставила себе більшовицькому Петрограду, але не російській центральній владі.

Перший з них – Закон “Про виключне право Центральної Ради видавати законодавчі акти УНР”, в якому, зокрема, зазначалося, що до часу, поки не буде сформовано Федеративної Російської Республіки і створено її Конституцію, виключне і неподільне право видавати закони для УНР належатиме Центральній Раді. Ним також визначалося, що всі закони і постанови, які мали силу на території України до 27 жовтня 1917 р. (тобто всі юридичні акти російського центрального уряду, що діяли до більшовицького перевороту), оскільки вони не змінені й не скасовані універсалами, законами та постановами Центральної Ради, матимуть чинність й надалі як закони і постанови УНР. Право ж творення урядування в Україні з того часу надавалося Генеральному секретаріатові УНР, який міг видавати відповідні розпорядження на підставах законодавчої бази Російської Республіки, що мала чинність до більшовицького перевороту і не була скасована Центральною Радою [210].

Отже, для розбудови власного фінансового господарства УНР отримала хоч і не досконалу російську, але правову базу. Нерідко її правові засади заходили у протиріччя з проголошеним Центральною Радою курсом соціалізації. Того ж дня, 25 листопада 1917 р., було

прийнято й Закон “Про утримання Центральної Ради за державний рахунок” [216]. Подібного роду був і законопроект “Про порядок видатків на утримання державних інституцій Української Народної Республіки і виконання функцій, поставлених їм в обов’язок за 1917 рік”, підготовлений В. Мазуренком [654]. В ньому генеральний секретар фінансів прагнув законодавчо унормувати вже існуючі правила фінансування урядових підрозділів. За ним, на випадок недостачі кредитів для державних інституцій УНР, які були ухвалені до їх розпорядження витратними розписами до кінця 1917 р., ці відомства мали б запросити умотивоване додаткове фінансування через відповідне Генеральне фінанси. Такому правилу підлягали й ті безкредитові видатки, що були зроблені за заявкою окремих Генеральних секретарств після більшовицького перевороту в Росії (після 27 жовтня 1917 р.), але ще до видання вказаного закону. Штатні ж і контрактні видатки, які з різних причин не увійшли до витратного розпису на 1917 р., мали здійснюватися Скарбовими (казенними) палатами за розпорядженням другорядних розпорядників кредитів з готового фонду державних прибутків, але на тій умові, щоби про видані суми Скарбові палати негайно оповіщали Секретарство фінансів. На таких же підставах повинні були робитися й видатки добових і відсоткових додатків на платню урядовцям державних інституцій²⁰ [654].

Потреба у його затвердженні, як випливає з документу, обумовлювалася тим, що до більшовицького перевороту юридичною підставою для таких операцій слугувала законодавча база Тимчасового уряду, проте після подій у Петрограді де-юре новопроголошена УНР мала

²⁰ У початковій редакції стаття 5 виглядала наступним чином: “Штатні і контрактні видатки, які по ріжним причинам уникли з розходного розпису на 1917 рік, робляться розпорядженнями другорядних розпорядників кредитів з готового фонду державних прибутків, але на тій умові, щоби про видані суми негайно було донесено відповідному Генеральному Секретарству і Секретарству Фінансів. Таким же порядком робляться видатки добових /суточних/ і процентних добавок на платню урядовцям державних інституцій” [730, арк. 14 зв.].

виробити власні подібні правила. Початково документ зазначав свої рамки фразою “до кінця 1917 року” [730, арк. 14], яку потім було замінено терміном за весь 1917 рік [654, арк. 18]. Законопроект ухвалено не було, про що свідчить намагання В. Мазуренка, також невдале, провести його у 1918 р. [653, арк. 17; 658, арк. 22]. Попри це його зміст дає можливість дослідникам ясно побачити і зрозуміти систему фінансування урядових інституцій за часів Центральної Ради й ще раз переконатися, що відбувалося воно за старими принципами, які перейшли у спадок провідникам УНР ще з часів царату.

25 листопада 1917 р. з'явилися перші ознаки протистояння між українською і більшовицькою владами у сфері фінансів, а вірніше – намагання більшовиків в односторонньому порядку встановити контроль над усіма галузями фінансової системи колишньої Росії. З того дня до Генерального секретарства фінансів почали надходити протести від контор Держбанку з приводу того, що більшовицький Раднарком попризначав до них від себе комісарів, які починають заходи по захопленню банківських установ України [589, арк. 95 зв.]. 27 листопада 1917 р. В. Мазуренко доповів Генеральному секретаріатові про фінансові справи та заходи щодо випуску українських грошей, про негайний продаж на місцях цукру, можливість вивозу якого до північних (російських) губерній через відомі політичні обставини припинилася, а також про призначення народними комісарами – комісарів до відділів Держбанку, та про потребу негайного збору податків. Урядовці ухвалили відозву до населення в справі внесення податків та доручили комісарові при Київській конторі Госбанку Є. Голіцинському виконувати надалі свої обов'язки і ніяких інших комісарів не допускати [588, арк. 94 зв.].

Проте вже наступного дня дійшло до перманентного конфлікту (своєрідної проби сил) безпосередньо на фінансовому полі між російським більшовицьким та українським соціал-демократичним урядами –

Генеральний секретаріат дізнався про спроби більшовицького Раднаркому призначити власних комісарів до низки контор Госбанку на території УНР [589, арк. 95–95 зв.]. У відповідь уряд України повідомив зазначені контори Госбанку, що вони повинні не допускати до свого керівництва більшовицьких комісарів і, за потреби, звертатися за військовою охороною до українських місцевих властей. Відповідальним за охорону контор та відділів Госбанку на терені УНР було призначено С. Петлюру. До тих же контор та відділів Госбанку, від яких київською владою ще не було отримано подібних протестів щодо більшовицьких зазіхань, урядовці вирішили призначити комісарів від місцевих самоврядувань [589, арк. 95–95 зв.].

На цьому ж засіданні В. Мазуренко вкотре виніс питання друку українських грошей на засідання уряду УНР. Генеральний секретаріат нарешті ухвалив замовити малюнок грошових знаків, а “ціну грошей позначити на чотирьох мовах” [589, арк. 95–95 зв.]. Виконуючому обов’язки секретаря фінансів було доручено переговорити з приводу видруку облігацій з власником однієї з київських друкарень В. Кульженком [589, арк. 95–95 зв.].

Попри це, 30 листопада 1917 р., очевидно з візи Генерального секретаріату, відбулася телефонічна розмова по прямому дротові генерального секретаря праці М. Порша з комісаром Госбанку РСФРР Г. П’ятаковим [516, с. 577]. Позаяк в УНР ще не було встановлено власної фінансової системи їй вкотре довелося звернутися до банківських установ Росії (в даному випадкові – до більшовицької Росії) з проханням асигнації певної суми грошової маси. Не дивно, що Раднарком намагався використовувати це (і, подібно до Тимчасового уряду, не раз використовував) як один з засобів тиску на УНР. В розмові йшлося про виділення коштів з Госбанку РСФРР для виплати залізничникам України, які погрожували в разі затримки заробітної платні оголосити загальний

страйк. Г. П'ятаков пообіцяв, що гроші будуть надіслані безпосередньо страйковому комітетові Південно-Західної залізниці. Він також заявив М. Поршу, що асигнування грошей Україні можливе лише за умови визнання нею Раднаркому верховною владою та влади Рад на місцях [516, с. 577]. То був неприхований ультиматум державотворчій Україні, не перший і не останній...

Всі ці та інші факти змусили нарешті остаточно схилитися провідників УНР до твердого переконання про нагальну необхідність створити повномірну національну фінансову систему та започаткувати власну грошову одиницю. Вся подальша щоденна праця Генерального секретаріату вже не оминала цих життєво важливих для українського державотворення питань. Почався етап безпосередньої підготовки до законодавчого запровадження та практичного випуску вітчизняної валюти.

Того ж дня (30 листопада 1917 р.) В. Мазуренко вже доповідав генеральним секретарям по низці взаємопов'язаних між собою фінансових аспектів, а саме: “про стан справ з випуском українських грошей, про заснування Головного Українського Казначейства, про потребу видати подвійні пайки цукру на Україні, щоб швидше одержати потрібні гроші, бо вивіз цукру за межі України припинився” [590, арк. 101а зв.], а вже 1 грудня 1917 р. Генеральний секретаріат ухвалив: “видати популярну брошуру і велику брошуру з поясненням щодо фінансового плану Генерального Секретаріату і фондів забезпечення українських грошей, а також, опублікувавши розмову Порша з П'ятаковим, почати газетну кампанію проти фінансової політики Совета народних комісарів, що може спричинитися і до спопуляризування українських грошей” [764, арк. 48 зв.]. Для початку кампанії генеральний секретар фінансів мав скликати в Києві та інших великих містах України нараду з представників преси. Як наслідок вже 6 грудня 1917 р. столична преса повідомляла про

офіційні плани Генерального секретаріату щодо випуску українських грошей, вказуючи при цьому, що “близько 10-го грудня будуть випущені у обіг гроші Української Народної Республіки у формі кредитових білетів... вже затверджено форму українських державних кредитових білетів” [139]. Через день газети надрукували й одну з причин, що змусила Київ вдатися до власної емісії грошової маси – “в грудні Рада Народних Комісарів розпорядилася взагалі “не надсилати ні яких грошових знаків для України”” [356]. Праця уряду УНР в напрямі формування національної грошової системи, в першу чергу в області створення відповідної законодавчої фінансової бази, розпочалася посиленими темпами. Українські можновладці немов би прагнули за останні тижні 1917 р. надолужити безповоротно втрачені минулі місяці мітингів, гасел, безплідних балачок та постійного клянчення грошей у російського уряду.

Вперше думка про потребу мати в розпорядженні Центральної Ради власну друкарню виникла у політичних провідників України ще наприкінці весни 1917 р. Тоді, 13 травня 1917 р., Комітет Центральної Ради уповноважив М. Грушевського, М. Стасюка, В. Садовського і П. Христюка за 65 тис. руб. купити “з деякими можливими додатковими витратами” київську друкарню В. Бондаренка [685]. Вочевидь власники друкарні погодилися на продаж, бо вже 17 травня 1917 р. Ф. Крижанівський доповів членам Комітету Центральної Ради про стан друкарні. Вона виявилася досить маленькою, позаяк працювало в друкарні три машини (одна з них була, проте, зовсім маленькою, а інша – “американка”). З огляду на те, що власники просили прискорити рішення, члени Комітету вирішили таки придбати її, врахувавши зауваження М. Грушевського, що “в друкарні є один великий плюс, що вона має помешкання досить порядне, там можна буде поставити ще одну велику машину” [687, арк. 13]. Купівлю та прийом друкарні поки що було доручено Саливону з тим, що коли до Києва приїде І. Лизанівський,

запропонувати йому стати завідуючим нею. Скарбник Центральної Ради В. Коваль мав сплатити колишнім власникам 5 тис. руб. одразу, а решту суми – до 1 червня 1917 р. [687, арк. 13]. Чи була виплачена вся сума і чи було здійснено купівлю достеменно невідомо. Судячи з подальших фінансових проблем керівництва Центральної Ради, очевидно – ні. Це підтверджує й те, що коли 28 листопада 1917 р. виконуючий обов'язки генерального секретаря фінансів В. Мазуренко вкотре виніс питання друку українських грошей на засідання уряду УНР, йому було доручено переговорити з приводу видруку облігацій з власником однієї з київських друкарень В. Кульженком [589, арк. 95–95 зв.]. Отже, власної друкарні Центральна Рада та її уряд у розпорядженні ще (або вже) не мали.

Складнощів у пошукові належної друкарні виявилось чимало. Пошуком друкарні займалася група призначених осіб на чолі з інженером Є. Голіцинським, яка зупинила свій вибір на київській друкарні В. Кульженка, що розташовувалася в столиці по вул. Пушкінській, 6 і випускала часописи й книги, а її робітники вважалися свідомими українцями [302, с. 10–11]. 1 грудня 1917 р. Секретарству фінансів було доручено реквізувати папір для друкування грошей та столичну типографію В. Кульженка, а також помешкання лазарету навпроти цієї друкарні для експедиції нових грошових знаків [764, арк. 48 зв. – 49]. Наступного дня секретар судових справ М. Ткаченко виступив перед урядовцями з проектом тексту написів на нових вітчизняних державних кредитових білетах УНР. Тоді ж Генеральний секретаріат ухвалив форму нових українських кредитових білетів. На їхній лицевій стороні передбачалося розмістити серію і номер та такі написи: “Українська Народня Республіка”, “Державний Кредитовий Білет”, “3 карбованці рівняють 3 російським рублям. (1 карбов. – 1/15 золотої п'ятнадцятирублевої монети і містить 17,424 долі щирого золота)”, “Директор Державного Банку Української Народньої Республіки –

(підпис)”, “1917 р. Скарбничий – (підпис)” [765, арк. 51–51 зв.]. На зворотньому боці купюри планувалося зазначити: “3 карбованці” (польською та єврейською мовами), “Державні кредитові білети Української Народньої Республіки – забезпечуються всім державним майном Української Народньої Республіки, як-то: землями, лісами, залізницями, державними доходами, монополією цукру і іншими монополіями і всяким іншим майном Республіки. Державні кредитові білети Української Народньої Республіки ходять рівно з золотою монетою. За фальшування державних кредитових білетів винуваті караються позбавленням прав і каторгою” [765, арк. 51–51 зв.].

Того ж дня (2 грудня 1917 р.) урядом було ухвалено законопроекти про державні доходи УНР, перетворення Київської контори Госбанку на український Держбанк і реформу казначейств, а також про ліквідацію Дворянського і Селянського земельного банків через перетворення їх на український Державний Земельний банк [765, арк. 51–51 зв.]. Іншим завданням урядовців стає укладання бюджету республіки на 1918 рік. Базою для складення українського бюджету стає бюджетне право Російської імперії, яке Центральна Рада юридично відновила вищезгадуваною постановою від 25 листопада 1917 р. Російське ж бюджетне право спиралося на “Загальні кошторисні правила” від 22 травня 1862 р. та на “Правила про порядок державного розпису прибутків і видатків та про асигнування з скарбу видатків розписом непередбачених” від 8 березня 1906 р. [144, с. 13]. 3 грудня 1917 р. до всіх “казенних палат” України було надіслано наказ переслати до Секретарства фінансів не пізніше 18 грудня 1917 р. проекти губерніальних видатків на 1918 рік [328]. Проте через внутрішню дезорганізацію в країні наказ цей виконано не було.

Тим часом, 4 грудня 1917 р. Радою народних комісарів, в день представлення відомого ультиматуму РНК Центральній Раді, було

офіційно заявлено про припинення асигнації українському урядові рубльової готівки [333, с. 8]. Ілюзії про грошові дотації нових російських можновладців розвіялися з блискавичною швидкістю. Зашморг фінансового голоду затягувався над державотворчою Україною все сильніше і загрожував катастрофою. З свого боку Генеральний секретаріат, прагнучи вийти з патової ситуації, надав генеральному секретареві фінансів В. Мазуренку право “реквізиції всіх потрібних матеріалів для друку грошей” [766, арк. 54] і, намагаючись вгамувати відсутність в обігу дрібновартісної готівки, видав обов’язкову постанову про практичне використання в якості грошових знаків колишніх російських державних облігацій внутрішньої позики, зокрема білетів Держказначейства (серій), 5% зобов’язань Держказначейства попередніх термінів, купонів 4% серій, воєнних позик 1914, 1915, 1916 рр. і державної “позики волі” 1917 року [168; 348]. Її доповнила постанова про прийняття скрізь, яко грошей, чеків випущених київськими банками на Київську контору Держбанку до 1 березня 1918 р. Крім того, тоді ж окремим законом було встановлено, що 5% зобов’язання “Російського Государственного Казначейства” мають обіг нарівні з грошовими знаками [746, арк. 28].

Події ж розгорталися з карколомною швидкістю. Цього ж дня в Києві розпочав свою роботу З’їзд Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України. 5 грудня 1917 р. В. Мазуренко від імені уряду УНР проінформував учасників зібрання, що Генеральним секретаріатом вже вироблено і внесено на розгляд Малої Ради законопроект про те, щоб усі державні податки вносилися до скарбниці УНР. Урядовець наголосив, що тоді “ми зможемо обійтися без більшовиків, позаяк одна київська казенна палата навіть до війни мала 15–16 млн. [рублів] прибутків” [428]. Більшовики, в свою чергу, відповіли радикальними заходами вже наступного дня. Несподівано для уряду УНР

штаб Південно-Західного фронту висунув Центральній Раді вимогу асигнації 40 млн. руб.²¹, штаб Румунського фронту – 500 тис. руб., мотивуючи це тим, як повідомив генеральний секретар військових справ С. Петлюра, що “невважаючи на їх телеграми до Петрограда, ніяких грошей не получають” [557, арк. 20].

Генеральний секретаріат губився в роздумах щодо винайдення готівки. На запитання В. Винниченка, чи можна задовольнити вимоги штабів, В. Мазуренко відповів, що 50 млн. руб. було надіслано з Петрограда на погашення боргів Південно-Західних залізниць, а в Держбанку готівкою є в наявності лише 6 млн. рублів [557, арк. 20]. Голова українського уряду також довів до відома генеральних секретарів, що московський та петроградський банки згодні відкрити УНР кредит на велику суму. В. Винниченко, напевно, чи то забув ще нещодавні грошові російські лецата, в яких було затиснуто національні державотворчі потуги українців, чи робив вигляд, що забув, або все ще не усвідомлював небезпеки такого кроку. На противагу йому, О. Золотарьов запропонував погодитися взяти позику в вітчизняному синдикаті банків, які мали зобов'язання розмінювати майбутні карбованці на російські рублі. Урядовці пристали на цю пропозицію й вирішили “запросити до Київа представників де-яких банків [–] Вишнеградського, Когана, Розенберга і інших [–] для переговорів в справі позики”, а для задоволення потреб фронту було постановлено “одпустити в розпорядження Г[енерального] С[екретарства] В[ійськових] С[прав] 20.500.000 карб., взявши десять мільйонів з Державного Банку, 10.500.000 [крб.] позичково з переводних сум поштово-телеграфного відомства і сум правленій всіх залізниць України” [557, арк. 20].

²¹ За цим, 19 грудня 1917 р., рахунок в 40 тис. 774 руб. 05 коп. Генеральному секретаріатові за користування автомобілями висунув Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу в особі його відділу автомобільної тяги [707].

Проте було б несправедливо вважати, що Центральна Рада та її уряд в грудні 1917 р. не намагалися виправити ситуацію, принаймні щодо вирішення питання фінансового голоду. Але розв'язати цілий вузол проблем у лічені тижні (а то й дні) після майже року риторики, мітингувань і загравань з хвилими настроями анархізованих нижчих верств населення було вже якщо не надто пізно, то вкрай складно. Заходи, спрямовані, здавалося б, на утвердження самостійності УНР, як виявилось з проекту “Конституції Української Народньої Республіки” від 6 грудня 1917 р., були зумовлені лише прагненням позбутися грошової кризи та залежності від більшовицької Ради народних комісарів. Не більше і не менше. Про це яскраво свідчить, зокрема, пункт перший загальних постанов проекту Конституції УНР [393–395; 640], який виголошував: “Відновивши своє державне право для оборони свого краю, для забезпечення права і охорони вільностей і добробуту своїх громадян, Україна, яко Народня Республіка входить разом у склад Федеративної Республіки для легшого здійснення сих завдань як що до сеї країни, так і інших країв Федерації” [640, арк. 118]. Щодо відносин УНР з майбутніми федеративними органами Росії, то в пункті 14 проекту передбачалося, що Україна мала передавати федеративним органам Російської Республіки (парламентові та урядові), зокрема у фінансовій сфері, право установлення мір, ваги і монети (що, ще раз підтверджує намір української правлячої соціалістичної демократії лише тимчасово запровадити випуск вітчизняних карбованців), а також митне законодавство [394; 640, арк. 119 зв.]. Крім того, було зазначено, що Україна погоджувалася передавати до федерального скарбу Росії певну частину своїх доходів [395; 640, арк. 119 зв.]. При цьому, однак, завважувалося, що без ухвали Всенародних зборів УНР жодні податки не можуть збиратися на терені Республіки з приміткою, що висота митних, поштових і комунікаційних оплат може визначатися федеральним

парламентом, але поступатимуть вони до скарбниці УНР. Без постанови Всенародних зборів УНР також не могли бути здійснені ніякі позики за рахунок Української Республіки [395; 640, арк. 119 зв.].

Між тим страйки, безлад і анархія ланцюговою реакцією поширювалися цілою країною. Грошова криза поглиблювалася з дня на день. Так, наприклад, 7 грудня 1917 р. генеральний секретар торгу і промисловості В. Голубович, доповідаючи уряду про події в Одесі, визнавав: “Фінансове становище в Одесі надзвичайно скрутне, представники банків просять як можна швидше прислати українські бони, щоб банки не були змушені випустити свої бони. Щодо українських грошей, то банки не мали б нічого проти їх випуску, але для цього треба Київську контору Державного банку перетворити в Український національний державний банк. Згоджуються банки підтримати українську позику, причому зобов’язуються покрити 130 млрд. позики” [776, арк. 11–11 зв.].

В цей скрутний для УНР момент обов’язки генерального секретаря фінансів тимчасово виконував його товариш В. Мазуренко. Д. Дорошенко свідчить, що саме В. Мазуренку довелося лише розпочати організацію українського Генерального секретарства фінансових справ [190, с. 185]. У Генеральному секретарстві фінансів нарешті розпочинається справжня державотворча робота. Розпочалася й праця над укладанням бюджету на 1918 р., і до всіх “казенних палат” України 3 грудня 1917 р. було надіслано наказ надати до Секретарства фінансів не пізніше 18 грудня проекти видатків по кожній губернії [190, с. 186; 328]. Після кропіткої роботи службовців фінансового відомства, 9 грудня 1917 р. Мала Рада УНР “заслухала і прийняла кілька невеликих, але важливих законопроектів, внесених Генеральним Секретарством Фінансів” [535]. Обговорення відбувалося досить швидко й без яких-би то не було ускладнень. З критикою виступив лише Ф. Крижанівський, але вдалий і

аргументований захист цієї законодавчої ініціативи В. Мазуренком схилив присутніх до позитивного рішення [535]. То було п'ять проектів законів УНР, які де-юре заклали основи грошової системи УНР.

Перший з них, Закон “Про державні кошти України” установлював “українізацію” державних податків і прибутків в країні, які визнавалися скарбом УНР [206; 535; 747, арк. 82]. Безперечно, то був закон, що закладав перші підвалини здобуття фінансової незалежності Україною. І хоча, на разі, він вже не був у змозі виправити скрутне державне становище, що склалося в Україні у грошовій сфері наприкінці 1917 р., все ж мав надзвичайну політичну й господарчу вагу з огляду перспективи.

Не менш важливими були й решта законів, прийнятих Центральною Радою того ж дня. Обов'язки Головної скарбниці УНР мала перебрати на себе Київська губерніальна скарбниця, яка засновувалася “для прийняття і переховування прибутків Державного Скарбу і одпуску сум на Державні видатки”, а генеральному секретареві фінансів доручалося виробити її Статут і визначити штати [204; 535; 747, арк. 82]. Всі губерніальні і повітові казначейства, що існували на території України, з того часу ставали скарбницями УНР. Обов'язки Головної Скарбниці, до видання особливого Статуту і штатів цієї Скарбниці, доручити виконувати Київській Скарбниці [204; 535; 639; 747, арк. 82].

Давно назрілим і надзвичайно актуальним було й питання про керівництво українською владою державними банківськими закладами, що існували на терені республіки. Прийняття Закону “Про Державний банк” давало урядові Центральної Ради правовий і оперативний простір у безпосередньому вирішенні фінансових проблем. Цим законом було постановлено ”1/ “Кіевскую Контору Государственнаго Банка” перетворити в Український Державний Банк, який має тимчасово керуватися уставом Государственнаго Банка (т. II, ч. 2. св. Зак. Рос. Имп.). Цей же Банк має взяти на себе тимчасово всі функції Київської Контори

Українського Державного Банку. 2/ Усі місцеві установи Государственного Банка на території Української Народньої Республіки стають відділами Українського Державного Банку” [205; 535; 639; 747, арк. 82]. Новоустановлений Державний банк УНР тимчасово мав керуватися статутом колишнього російського Государственного банка. Йому було надано й емісійне право – виконання авторизацій законодавчого органу для друку банкнот – кредитових білетів.

Одночасно, в законодавчому порядку Центральною Радою, із подання відповідного проекту Генеральним секретарством фінансів, було прийнято рішення про скасування Дворянського земельного та Селянського поземельного банків [208; 535; 747, арк. 82–82 зв.].

Ще в листопаді 1917 р. в Україні, на підставі закону від 14 вересня 1917 р., було визнано цукрову монополію [209]. Проте визнавалася вона як монополія центрального російського уряду. Тепер же, згідно грудневого закону, прибутки що мали отримуватися від неї, повинні були надходити в розпорядження уряду УНР на законній підставі, якою вказувалося: ”Цукрову монополію, що заведена з 1-го листопаду 1917 року на підставі закону з 14 вересня 1917 року визнати на території Української Народньої Республіки виключним правом Державного Скарбу Української Народньої Республіки” [209; 535; 747, арк. 82 зв.]. Практичної, порівняно, користі, однак, через анархізовану соціалізацію на селі, поштовхом до чого послужив III Універсал²², з цього закону Центральною Радою досягнуто не було. Підтвердженням цьому може слугувати доповідь генерального секретаря торгу і промисловості

²² III Універсал було надруковано в друкарні Центральної Ради, якою завідував І. Лизанівський і що розташовувалася в Києві по вул. Михайлівській, 18, 10-тисячним накладом за ціною в 1 тис. 18 руб. (рахунок № 133 від 28 листопада 1917 р.) [705]. Принагідно зазначимо, що друк, наприклад, відозви “Від Генерального Секретаріату України” українською, польською, єврейською та російською мовами (наклад – 25 тис. примірників) коштував урядові 1 тис. 265 руб. (рахунок від 2 травня 1917 р.) [703], відозви “До громадянства України. Старий лад загинув” (наклад – 30 тисяч) – 284 руб. (рахунок від 3 серпня 1917 р.) [704], а першого числа “Вістника Генерального Секретаріату України” (наклад – 15 тисяч) – 1 тис. 334 руб. (рахунок № 137 від 5 грудня 1917 р.) [706].

В. Голубовича та директора відділу промисловості відповідного Генерального секретарства І. Чопівського про стан цукрової промисловості, що була подана до уваги уряду 8 грудня 1917 р. [548]. В ній, зокрема, вказувалося, що цукрова промисловість, яка має першорядну вагу для УНР, як основа її фінансів і добробуту населення, швидко прямує до занепаду [548]. Брак грошей, значне зменшення площі бурякових плантацій. недостача палива та інші ознаки тогочасної української дійсності, зазначали доповідачі, “являються погрозливою ознакою того, що в майбутньому [1918-му] році цукрова промисловість може опинитись в катастрофічному становищі” [548].

Вихід з положення пропонувалося знайти щойно заснованій 7 грудня 1917 р. міжвідомчій комісії по цукровій промисловості, склад якої було затверджено 12 грудня 1917 р. [548]. Між тим, цукрозаводчики звернулися до уряду з прохання виділити їм кредит у 20 млн. руб. для покриття акцизу, аби “можна було випустити цукор з заводів” [549, арк. 24]. З огляду ж на те, що коштів в розпорядженні Генерального секретаріату просто не було, можновладці 16 грудня 1917 р. постановили передати це питання на остаточне вирішення Фінансовій комісії [549, арк. 24]. Проте цілком очевидно, що ці комісії так і не встигли напрацювати суттєвих розробок, а тим паче втілити їх у життя, через швидкий початок українсько-більшовицької війни та породжені нею несприятливі для УНР військово-політичні обставини.

Більшовицьке ж керівництво перейшло у наступ. Спочатку у війні фінансовій, а згодом і у збройній. Водночас з фронтів світової війни (Західного та Північного) до Києва прибували посланці від російських армій з проханням, з огляду на загрожуєче продовольче становище, відправки в частини хліба. З цього приводу Генеральний секретаріат 11 грудня 1917 р. постановив звернутися до всіх армій фронту з відозвою, де наголосили на тому, що “з огляду на фінансову політику

Петроградського правительства Україна примушена вивозити свій хліб тільки за гроші” [591, арк. 102]. Генеральний секретаріат поклав відповідальність про безпечне слідування до фронтів хліба на армійських представників і заявив при цьому, що “однозначно армія повинна вплинути на Совіт Народних Комісарів, щоб він негайно припинив війну з Україною, признав Українську Народню Республіку і не вмішувався цілком у її внутрішні справи” [591, арк. 102]. Втім, заклик цей залишився без відповіді, позаяк армія Росії сама вже підпала поволі, але все більше і більше, під роз’їдаючий її більшовицький вплив.

Між тим в розпорядженні ж Держбанку готівкою було лише близько 6 млн. рублів. В. Винниченко знов повертається до думки спробувати взяти велику позику в московському і петроградському банках [557, арк. 20]. З Петрограда ж в розпорядження Управління Південно-Західними залізницями було спішно надіслано 50 млн. рублів [557, арк. 20]. Немає сумніву, що, маючи в розпорядженні значні емісійні можливості, більшовики широко використовували друкарський верстат як для виплати грошей всім, кому можливо, що підіймало їхній авторитет й підривало довіру до Центральної Ради, так і для фінансування власних бойових та агітаційних організацій в Україні.

Тим часом 12 грудня 1917 р. в Києві відкрилася VIII сесія Центральної Ради. В перший же день сесії, заслухавши доповідь М. Грушевського, делегати прийняли запропоновану есерами формулу, в якій сесія підтримала діяльність Малої Ради та Генерального секретаріату і висловила їм довір’я [453]. Наступного дня перед учасниками сесії виступив з доповіддю про діяльність уряду В. Винниченко, який заявив, що однією з основних засад роботи його Кабінету було творення української державності. Поміж іншим, він відмітив також, що уряд намагався вжити належних заходів по зборі податків, “котрих тепер людність майже зовсім не платить”, і Генеральний Секретаріат все ще

почуває велику грошову скруту [454]. Під час обговорення виступу В. Винниченка оригінальних пропозицій висловлено не було. Так, С. Шелухін у тривалій промові, засудивши більшовиків за розв'язану проти українців війну, докладно зупинився на скрутному фінансовому становищі держави. В підсумку ж цей впливовий політичний діяч прийшов до висновку, що після закінчення війни (в якій, звичайно ж, більшовики мають зазнати поразки) “Українська Республіка швидко стане на рівні ноги і всі її господарські справи поправляться за ті кошти, яких досі мало не половина з податків України залишалась на Московщині для розвитку її господарства та промисловості” [454].

Інший виступаючий (П. Пожарський) зауважив, що “селянство ставиться дуже свідомо до того, що державі потрібні гроші, і готово давати гроші, але людність досі ще не знає, чи ті податі підуть в український скарб (казну), чи загальноросійський” [454]. При цьому він запропонував урядові видати для населення виразне пояснення з цього приводу, а також зазначив на очевидній, проте й досі чомусь не зрушеній з місця, проблемі – необхідності “також завести зборщиків [податків], бо їх тепер нема, і хоч би люди хотіли вносити рати, то нема кому” [454]. О. Степаненко, в свою чергу, нагадав про невизначеність юридичного статусу УНР. Він, зокрема, наголосив, “що для того, щоб зміцнити становище Української Республіки з кожного боку, як господарчого, так і політично-міжнародного, щоб їй могли інші держави вірити і позичати гроші та вести з нею торговельні й інші стосунки, – треба остаточно в'яснити, чи наша держава сама собі господар, чи над нею ще є хтось старший” [454]. 16 грудня 1917 р. есер М. Шраг, виносячи оцінку діяльності уряду, поряд з іншими недоліками, щодо грошового боку відмітив, що з відсутністю в Україні М. Туган-Барановського фінансове секретарство все ще залишалося без свого проводиря. Тим не менш Генеральному секретаріату було висловлено довір'я [455].

З свого боку Генеральний секретаріат прагнув знайти вихід зі складного військово-політичного та соціально-економічного становища. 14 грудня 1917 р. було засновано як тимчасову інституцію Експедицію заготовок державних паперів УНР [333, с. 33], однак досить швидко питання про її тимчасовість відпало само собою. Вона створювалася на зразок подібної російської імперської установи. Грошові знаки мали бути надрукованими до 23 грудня 1917 р., однак, судячи з того, що вже наступного дня (15 грудня 1917 р.) В. Мазуренко повідомив урядовців про те, що випуск української валюти затримався через брак помешкання [690, арк. 12 зв.], маємо всі підстави говорити про купівлю приміщення друкарні, але без належної повної комплектації для виконання цього завдання.

Тоді ж на засіданні уряду генеральний секретар шляхів В. Єщенко повідомив про зростання впливу більшовиків як серед широких кіл населення, так і серед українських військових. Він чи не вперше відверто заявив, що в Генерального секретаріату сил для боротьби з більшовизмом немає. Певному гальмуванню швидкому наближенню червоних загонів до столиці сприяє саботаж залізничників, але, зазначав доповідач, щоб на них опертися потрібні гроші. В черговий раз урядовцями було визнано непересічну роль здорових фінансів (а в нашому випадкові – взагалі їхньої наявності) у життєспроможності державного організму. В результаті В. Єщенко лаконічно підсумував: “Без грошей ніяка боротьба неможлива” [690, арк. 12–12 зв.]. Цю думку підтримав й С. Петлюра, який для винайдення коштів запропонував “конфіскувати налічні капітали, де б вони не були” [690, арк. 12 зв.]. З свого боку М. Порш запропонував тимчасово конфіскувати ще й гроші з ощадних кас і негайно випустити українські грошові знаки, наголосивши при цьому, що “коли робітники і військо не одержать грошей, буде крах республіки [690, арк. 12 зв.]. У відповідь В. Мазуренко повідомив, що випуск української валюти

затримався через брак помешкання, але до 23 грудня гроші будуть випущені [690, арк. 12 зв.]. В результаті, на пропозицію О. Шульгина, було створено фінансову комісію в складі генеральних секретарів В. Мазуренка, М. Ткаченка та О. Золотарьова, яка мала вести всі фінансові справи від імені уряду УНР [690, арк. 12 зв.]. Разом з тим, як повідомив М. Порш, сховища Дворянського та Селянського банків із державними відсотковими паперами та готівкою піддаються грабунку. На це уряд доручив генеральному секретарю фінансів організувати негайний контроль на Дворянським і Селянським банками, “щоб не допустити вивіз грошей і процентних паперів” [690, арк. 12 зв. – 13]. Інший урядовець (О. Золотарьов), підтриманий рештою генеральних секретарів, в цьому контексті запропонував службовцям Державного контролю здійснити ревізію також і приватних банківських установ [690, арк. 13].

16 грудня 1917 р., за пропозицією М. Ткаченка, було ухвалено змінити текст напису на майбутніх українських грошових знаках у двох місцях, а саме додати, що 1) кредитові білети УНР “забезпечуються надрами, лісами і т.д.” та, 2) що “1 карбованець містить 17,424 долі щирого золота” [597, арк. 24].

18 грудня 1917 р. уряд визначився й з керівником Держбанку. Його директором було призначено (з залишенням на попередніх посадах), з місячною оплатою по 2 тис. крб., члена ради генерального секретаря фінансів і директора кредитової канцелярії Генерального секретарства фінансів Михайла Єремійовича Кривецького [777, арк. 26]. В свою чергу генеральний секретар шляхів В. Єщенко знову підняв питання грошового забезпечення з Петрограда. Зазначивши, що, займаючи вказану посаду, він “обіцяв задовольнити потреби служащих в самому найкоротшому часі” і цією обіцянкою в Україні вдалося тимчасово припинити страйк на шляхах. Тепер же, коли “Совіт Народних Комісарів” не надіслав до Києва обіцяних 90 млн. руб., обіцянки дотримано не було. В зв’язку з цим

В. Єщенко заявив, що не вважає можливим далі залишатися на посаді генерального секретаря [777, арк. 26]. Урядовці не задовольнили прохання колеги про відставку, проте нагадування про грошову ізоляцію України більшовицьким урядом, залежність від петроградських рублів не лише соціально-економічної ситуації в країні, але й політичної долі власне самої УНР, змусили Генеральний секретаріат вдатися до більш рішучих кроків у фінансовому напрямкові. Уряд нарешті затвердив запропонований генеральним секретарем М. Ткаченком проект Закону “Про випуск кредитових білетів УНР” і вирішив внести його на розгляд Центральної Ради [777, арк. 26].

Тим не менш невеликі суперечки щодо доцільності та форми запровадження національної валюти відбулися у Малій Раді й в день обговорення в ній відповідного законопроекту. 19 грудня 1917 р. з доповіддю про випуск вітчизняних кредитових білетів виступив М. Корчинський, а у дебатах взяли участь В. Мазуренко, М. Стасюк, І. Чопівський та інші. Так, наприклад, меншовик М. Балабанов радив випускати власне не гроші, а бони, які мали б лише тимчасовий характер. На його думку, українські грошові знаки не могли набути такої вартості, як, скажімо, російські рублі, бо, мовляв, карбованці не забезпечені золотим покриттям [406]. Аргументи В. Мазуренка на користь нових грошей були простими. Він, зокрема, зазначив, що український карбованець матиме більш потужнішу за рубль вартість не лише завдяки наявним політичним обставинам, але й через те, що “на Україні більше ладу, ніж на Московщині” [406].

Слід відзначити, що рішення карбувати свої паперові гроші було єдиновірним на той час і перспективним, та й іншого виходу в українській владі вже не було. В підсумку, 19 грудня 1917 р. Центральна Рада нарешті прийняла в цілому тимчасовий Закон “Про випуск державних кредитових білетів УНР”, в якому, зокрема, зазначалося, що кредитові

білети мають випускатися Держбанком після одержання ним на відповідну суму зобов'язань Держскарбниці й в розмірі строго обмеженому дійсними потребами грошового обміну під тимчасове забезпечення (до утворення золотого фонду) майном Республіки: нетрями, лісами, залізницями, прибутками від монополій. При цьому розмір випуску не повинен був перевищувати S річної суми прибутків від монополій і мав здійснюватися лише в законодавчому порядку²³. Кредитові білети мали випускатися в карбованцях, при чому один карбованець повинен був містити 17,424 долі щирого золота²⁴ і ділитися на 200 шагів. Карбованець мав обертатися нарівні з золотою монетою й визначався законним оплатним засобом, обов'язковим до всіх оплат. При цьому російські кредитові білети залишалися в обігу на попередніх підставах, а 1 рубль дорівнювався до 1 карбованця. За фальшування українських кредитових білетів винні мали каратися позбавленням прав і каторгою. Право вироблення зразків кредитових білетів УНР надавалося генеральному секретарю фінансів [494; 495; 643; 748]. Закон підписали заступник голови Центральної Ради М. Шраг, секретар А. Постоловський і ствердив виконуючий обов'язки генерального писаря І. Мірний [643, арк. 172 зв.; 748, арк. 83 зв.]. Цікаво що такий важливий і, поза сумнівом історичний, закон не завізували перші люди республіки – ні голова Центральної Ради, ні голова уряду, ні генеральний секретар фінансів (чи виконуючий його обов'язки) УНР. Що це – свідчення про вимушеність державних мужів до випуску подібного закону, підтвердження пасивної опозиції до запровадження Україною власних державних фінансів чи безвідповідальний страх і невпевненість у здійсненому кроці та, у випадку

²³ В поданні змісту вказаного закону “Новою Радою” в пункті третьому було вказано також, що “Перший випуск кредитових білетів визначається сумою 500 міль. крб.” [495].

²⁴ 1 доля золота = 0,044 434 896 грама, 0,685 775 тройського грана, 0,001 4276 тройської унції, 0,2143 карата; 1 золотник = 96 долям, 1 лют = 288 долям, 1 фунт = 9234 долі, 1 грам = 22505 долі [143].

провалу нових грошей, бажання перенести тягар відповідальності на інших? Так це, чи інакше, сьогодні поки що довідатися не вдається.

Юридично закон торкався правової позиції українських карбованців і визначав їх емісію. Відмітимо також, що легальність вільного обігу будь-яких російських коштовних паперів в Україні не лише не зазнало змін, а й підтверджувалось законом. Того ж таки дня, 19 грудня 1917 р. Мала Рада ухвалила закон про випуск Держбанком кредитових білетів на суму в 500 млн. крб. [203; 642]. Проте, карбованці на тоді не являли з себе скарбову валюту (вони стануть нею лише з 30 березня 1918 р.), а до того дійсно мали відігравати роль кредитових білетів²⁵. Центральна Рада, в даному випадкові представлена Держскарбницею, мала в своєму розпорядженні надзвичайно мізерну масу золота, а, отже, фактично не володіла необхідним для подібної акції золотим запасом. Саме з цього приводу і розгорілася дискусія на державному рівні. Думку скептиків і противників запровадження без золотого покриття української грошової одиниці висловлював, зокрема, відомий економіст і авторитетний ще за часів царизму професор Л. Яснопольський. Свого офіційного завершення суперечка набула під час тривання з'їзду представників земельних комітетів наприкінці грудня 1917 р. Взявши слово для доповіді, Л. Яснопольський доводив, що до того часу, поки УНР не накопичить належного золотого запасу, запровадження нею власної грошової одиниці з економічного погляду є неможливим. Пан професор пропонував абсурдний засіб накопичення державою золотого скарбу “через продаж конфіскованої в поміщиків землі селянам за золото” [302, с. 10]. Проте, загальновідомо, що такої ціни українське селянство

²⁵ Дехто з дослідників, як наприклад Л. Неманов [333, с. 36], зазначає їх як знаки Держскарбниці (маються на увазі перші банкноти вартістю в 100 крб.), а Є. Гловінський взагалі не бажає зупинятися “на контроверзах з приводу природи цих перших українських грошей, залишаючи це питання на боці” [144, с. 15].

сплатити не могло. На з'їзд промова професора справила не найкраще враження.

Слово-відповідь виголошував голова з'їзду, генеральний секретар земельних справ Б. Мартос. Він висловив, тепер вже офіційну урядову відповідь і рішення, прийняте Центральною Радою 19 грудня 1917 р., про карбування перших українських грошових знаків номіналом по "100" карбованців. Б. Мартос, як він сам згадує, опираючись на функціональну економічну теорію, заявив, "що на погляд Української Центральної Ради паперові гроші можуть мати довір'я в населення, хоч би вони й не мали золотого забезпечення" [302, с. 10]. Вартісне ж забезпечення національних грошей мали підтримувати запаси цукру та борошна, що були в розпорядженні уряду ще з наслідку заведеної на ці продукти монополії всеросійською владою.

20 грудня 1917 р. уряд ухвалив асигнувати 200 тис. крб. в розпорядження фінансової комісії на встановлення машин та для інших потреб з метою друку грошей. На його ж доповідь було задоволено бажання банків випустити відозву до населення у фінансовій справі [592, арк. 109–109 зв.]. Тим часом грошова криза досягла апогею. 22 грудня 1917 р. на засіданні уряду М. Ткаченко довів до відома генеральних секретарів, що випуск до обігу нових українських грошових знаків 23 грудня 1917 р., як те планувалося й було загально оповіщено, не відбудеться "з технічних причин" [595, арк. 119]. На це В. Єщенко та М. Порш виступили з наполегливою вимогою неодмінної емісії нової валюти, зазначаючи, що "інакше може бути крах Генерального Секретаріату" [595, арк. 119]. За таких обставин урядовцям нічого не залишалося, як доручити Фінансовій комісії вжити всіх заходів до випуску грошей [595, арк. 119].

23 грудня 1917 р. уряд продовжив пошуки чергового виходу з хронічної грошової кризи [691]. Присутній на урядовому засіданні

полковник В. Поплавко, доповідаючи про становище в Одеській окрузі, зазначив, що в Одесі відчувається великий брак грошових знаків. При цьому він повідомив, що в банках є до 6 мільйонів готівки, але здебільшого номіналом у тисячу рублів. Згодом полковник додав, що в одеських банках лежить вже до 100 млн. руб. (з яких кілька мільйонів – золотом). Рішення запрошувалося саме собою – вилучити. Проте урядовці так і не винесли подібної ухвали. В. Поплавко запропонував й шлях до отримання готівки від населення та угамування продовольчої і фінансової кризи: негайно приступити до демобілізації зайвого військового майна (зокрема вказувалося, що в Кременчуці є мільйон солдатських шинелів, кілька мільйонів чобіт, обози тощо), а також розпочати систематичну демобілізацію, в першу чергу, вояків-неукраїнців. Він також довів до відома київських можновладців, що в Одеській окрузі всі чекають виходу до обігу українських грошей, які будуть прийматися населенням краще, ніж рублі, бо ходять чутки, що карбованці забезпечені золотим фондом. З цього приводу В. Мазуренко попросив уряд затвердити форму українських кредитових білетів, на що генеральні секретарі постановили друкувати всі карбованці так, щоб зручно було читати написи назв, повертаючи навкруги довгої вісі [691]. Тим не менш київська преса того ж дня (23 грудня 1917 р.) вже повідомила, що о 13-й годині “до Київської контори українського державного банку поступають нові українські гроші в сумі від 5.500.000 до 5.800.000 карбованців (рублів)”, додаючи, що “українські гроші випущені поки вартістю сто карбованців” [521].

Впевненість українських можновладців у необхідності запровадження національних грошових знаків, не озираючись на наявність в УНР золотого фонду (вірніше, на його відсутність) підтримав 29 грудня 1917 р. й директор Держбанку М. Кривецький. У своєму досліді “Економіко-фінансові перспективи Української Республіки і найближчі економічні, фінансові та політичні завдання Генерального Секретаріату.

Короткі міркування М. І. Кривецького” [605] він, спираючись на аналіз стану державних фінансів країн-учасників світової війни, зокрема Франції (зроблений за допомогою А. Вольського), доводить невірність твердження тогочасних економістів про обов’язкову необхідність забезпечення грошових знаків золотом. З цього приводу автор, зокрема, зазначав: “Золотий запас французького банку складає близько 5 мільярдів франків, а випуск банкнотів досягає у Франції 21 мільярда франків. Якщо б цінність паперових грошей визначалася золотими запасами національних банків, французький паперовий франк коштував би близько 24 золотих сантинів²⁶, між тим французький паперовий франк розцінювався на Нью-Йоркській біржі у вересні 1917 року у 38 $\frac{1}{2}$ золотих сантина. Із співвідношень цих фактів витікає, що по[-]перше війна розвіяла упередження, в силу якого курс банкнотів визначався золотими запасами національного банку; по[-]друге, золоті запаси емісійних банків занадто мізерні для того, щоб покривати суми по воєнних витратах і по[-]третє більшість воюючих країн надто переповнені паперовими грішми для того, щоб ці країни могли повертатися шляхом колосальних жертв [до] золотої валюти, що не має ніякого практичного значення” [605, арк. 34]. Згодом це твердження головного українського банкіра отримало практичне підтвердження в багатьох країнах і поширилося на увесь світ²⁷.

На останньому в 1917 р. засіданні Генерального секретаріату (30 грудня) з ініціативи М. Ткаченка, постало нове питання – “встановити основну міру українських грошей – гривну, яка ділиться на 100 шагів” [554, арк. 40]. На це уряд постановив доручити генеральному секретарю М. Ткаченку “обстоювати в Центральній Раді назву основної міри укр[аїнських] грошей – “дукат”” [554, арк. 40]. Втім, як відомо, перші

²⁶ Тут і далі М. Кривецький припускається помилки у назві грошової одиниці, правильно не “сантинів”, а “сантимів” – П. Г.-Н.

²⁷ Таку втрату вирішального впливу “жовтого металу” на вартість та стабільність грошових одиниць експерти згодом назвуть “деградацією золота” [227].

вітчизняні грошові знаки зберегли назву “карбованець”. Хоч із запізненням, питання запровадження національних грошових знаків все-таки було висунуто на порядок денний і необхідність такого кроку вже ні в кого з державних діячів УНР не викликала сумнівів.

В царині податків уряд також вдався до швидких і рішучих кроків. 15 грудня 1917 р. на урядовому засіданні було розглянуто повідомлення В. Голубовича, “що п. Гудим-Левкович пропонує дозволити продажу легких вин на протязі трьох тижнів”, а урядові УНР “може належати акциз” [690, арк. 13]. Про прохання дозволу такого продажу (а також, крім вина, ще й спирту) від деяких органів місцевого самоврядування вказав також і Л. Абрамович, “бо винних складів все одно охоронити неможливо” [690, арк. 13]. О. Золотарьов і Д. Одинець запропонували дозволити розпродаж легких вин, проте заборонити продавати горілку, на що власне й пристали генеральні секретарі й доручили щойно створеній Фінансовій комісії “виробити способи контролю над продажем вина” [690, арк. 13]. На часі ж уряд постановив: “дозволити органам місцевого самоврядування продажу легких вин перед святами, а Фінансовій комісії організувати контроль і встановити акциз” [690, арк. 13 зв.].

Щодо вищезгаданого прохання Товариства цукрозаводчиків відкрити їм кредит в сумі 20 млн. руб. для покриття акцизу з тим, щоб можна було випустити цукор з заводів [597, арк. 24 зв.], то до цього питання уряд знову повернувся 16 грудня 1917 р. [777, арк. 25]. Як і попереднього разу, думку цукрозаводчиків доповів М. Ткаченко. Він, зокрема, підтримав їхнє прохання щодо дозволу випустити з заводів принаймні одноденну норму виробу цукру за вільною ціною “для задоволення робітників, яким нема чим виплатити [заробітну платню]” [777, арк. 25]. Цьому різко заперечив М. Ковалевський, який вважав, що “дозвіл випустити на вільний продаж одноденний вироб цукру буде мати

катастрофічні наслідки для монополії²⁸ цукрової промисловости” [777, арк. 25]. Тим не менш Генеральний секретаріат постановив: “Дозволити випуск одноденного виробу цукру для продажу по вільних цінах з тих цукрових заводів, які потребують негайно виплатити робітникам і служащим за роботу. Випуск повинен бути зроблений під доглядом заводських комітетів. Продавати цей цукор доручити лише кооперативам. Постанову цю провести через акцизне управління” [777, арк. 25–25 зв.]. Щодо оплати цукру, який було випущено заводами по нарядах “Центросахару” поза межами УНР до 1 листопада 1917 р. і за який ті підприємства коштів не одержали, уряд вирішив прийняти її (тимчасово чеками) “на кошт Української Республіки” [777, арк. 25–25 зв.]. Попутно уряд постановив на 1 січня 1918 р. здійснити облік тих запасів цукру, що малися в продовольчих управах [777, арк. 25–25 зв.]. Тоді ж, щодо запиту Тростянецького цукрового заводу чи повинні сплачувати одноразовий податок особи, які мають прибуток понад 10 тис. руб., урядовці ухвалили що вносити такий податок “обов’язково треба” [777, арк. 25 зв.].

16 грудня 1917 р. генеральні секретарі також затвердили проект Закону “Про одноразовий податок на телефонні апарати” [777, арк. 26]. 19 грудня 1917 р. Центральна Рада на 100% підвищила поштово-телеграфний тариф (галузь, діяльність якої ще контролювалася державою) і запровадила окремий податок на телефони (телефонний апарат обкладався особливим податком у 25 крб. кожний) [207]. Того ж дня, розглядаючи пропозицію В. Мазуренка про дозвіл продажу горілки, уряд не дійшов до певного рішення і постановив звернутися до органів місцевого самоврядування, Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів та інших громадських і професійних організацій з запитом “щодо розпродажу населенню запасів спирту, яких трудно охоронити і

²⁸ Державну монополію на цукор в Росії було запроваджено 24 березня 1916 р., в УНР – з 1 листопада 1917 р. [517, с. 338].

знищити” [692, арк. 1–1 зв.]. Крім того Генеральний секретаріат затвердив поданий Генеральним секретарством фінансів проект штатів службовців в центральних управліннях Генерального секретаріату [692, арк. 1]. Штати, в тому числі й Генерального секретарства фінансів, вводилися з 1 грудня 1917 р. [692; 693].

Наступні кроки виконавчої влади УНР були безпосередньо пов'язані з пошуком шляхів негайного отримання готівки. До радикалізації пошуків готівки уряд підштовхувала й Центральна Рада, секретар якої М. Єремійв 11 грудня 1917 р. надіслав голові Генерального секретаріату лист з вимогою вжити заходів до якнайшвидшого повернення в розпорядження законодавчого органу УНР коштів, що були взяті урядом від часу його заснування і до 1 серпня 1917 р. з Національного фонду, позаяк “скарбниця Національного фонду порожня і ті заклади[,] які користувалися з нього мають спинити свою діяльність, що цілком неможливо допустити” [550]. Уряд розглянув зазначеного листа 16 грудня [550]. Того ж дня урядовці доручили генеральному секретарю фінансів вияснити суму, яку мала б повернути в розпорядження Генерального секретаріату президія Центральної Ради, що була раніше взята нею з Національного фонду [597, арк. 24].

20 грудня 1917 р. Генеральний секретаріат, вкотре прагнучи негайно отримати хоч які-небудь гроші у власне розпорядження, вдається до застосування одноразових примусових вилучень (фактично – реквізицій) коштів у ділових та підприємницьких кіл. Своєю Постановою “Про податкову політику” уряд визначав, що в зв'язку з відсутністю в державному розпорядженні необхідних обігових коштів, Генеральний секретаріат зобов'язав всі торговельні заклади м. Києва, кооперативи, ресторани, готелі, театри, кінотеатри тощо внести до Київської контори Держбанку України або в державні ощадні каси не менше 75% денної виручки за 21, 22 та 23 грудня 1917 р. Всі промислові та комерційні

підприємства в Києві повинні були не пізніше 1 січня 1918 р. внести туди ж всю свою готівку, за винятком коштів, призначених для виплати службовцям заробітку. Крім того, не пізніш, як до 22 грудня 1917 року. 50% своєї грошової готівки, яка значилася б на 21 число місяця, мали внести й усі київські товариства взаємного кредиту, всі кооперативно-кредитові інституції, земські каси дрібного кредиту, ломбарди, позичкові каси та інші публічні кредитові заклади²⁹. Якщо ж 50% касової готівки окремих закладів не перевищували 50 тис. крб., то їм однаково припусувалося віддати коштів не менше за вказану суму. Всі ж подібні заклади та підприємства, що розташовувалися поза межами Києва, зобов'язані були зробити подібні ж внески не пізніш як до 5 січня 1918 р. [380; 594]. Такі внески зараховувалися як звичайні поточні рахунки вкладників, а в ощадних касах – як внески, якими власники мали право розпоряджатися на загальних підставах. В цілях економії часу особи, що ще не мали рахунків у банках та в ощадній касі, повинні були вносити свої гроші під тимчасові квитанції цих інституцій. Винних в невиконанні цього наказу зажадало притягнення до судової відповідальності. Метою цих заходів було не що інше, як негайне погашення "голоду" коштів у державному розпорядженні.

Інша частина постанови, зобов'язувала всіх осіб та інституції, котрі ще на той час не уплатили подорожного та інших державних податків, а також земських і міських зборів, сплатити їх "в сумах, що не заперечуються платниками" (тобто на власний розсуд) не пізніш як до 15 січня 1918 р. Тим же, хто не виконає цієї постанови, погрожувалося окрім сплати встановленої пені ще й притягненням до судової відповідальності [380; 594]. Зазначена постанова викликала загальне невдоволення серед підприємницьких і комерційних кіл суспільства,

²⁹ Від виконання цього пункту увільнялися лише ті київські приватні акціонерні банки або банки, що вже зробили відповідні внески раніше.

особливо в столиці. Передбачаючи таку реакцію, того ж дня урядом було видано відозву про торговельну та фінансову діяльність, яка, на думку можновладців УНР, мала заспокоїти ділові кола та тримачів банківських вкладів [592, арк. 107 зв.]. У відозві В. Винниченко та В. Мазуренко зверталися до громадськості: “В останній час серед населення розповсюджуються усілякого роду чутки про міри та дії, спрямовані проти вкладчиків на їхні збереження і внесок в ощадних касах, банках та інших кредитових закладах.

З огляду на турботу, що вноситься цими чутками у фінансово-економічне життя Української Народньої Республіки, Генеральний Секретаріят оголошує, що ним прийнято всі міри для спокійної течії торгово-промислової і фінансово-економічної діяльності.

Генеральний Секретаріят не допустить будь-яких порушень у вказаному сенсі проти прав власників поточних рахунків, вкладів та інших капіталів, що обертаються в ощадних касах, банках та інших закладах, які знаходяться на території Республіки.

Стоячи всеціло на ґрунті III-го Універсалу і проголошених ним соціально-економічних реформ, продовжуючи йти в напрямкові створення державного контролю над торговельно-промисловим життям і обкладання капіталів, Генеральний Секретаріят пропонує населенню ставитися з повним довір'ям до фінансових заходів всіх кредитових установ Української Народньої Республіки, які нині знаходяться під його контролем” [593].

Урядовці дозволили також “зробити облаву на спекулянтів розмірними грошовими знаками” [692, арк. 1 зв.]. Невдовзі такі “облави” було вчинено в окремих місцях столиці, а деякі зі скоєних заходів навіть стали об'єктом розгляду в Малій Раді. Так, 21 грудня 1917 р., на її черговому засіданні Е. Литваков від імені Об'єднаної єврейської соціалістичної партії вніс запит про труси в кав'ярнях “Семадені” та

“Француа” (на Хрещатику), коли “українські юнкери, разом з солдатами, обступили ці кав’ярні і трусили всіх гостей, відбираючи під розписку гроші в кожного, хто має їх більше 500 крб.” [407]. В. Мазуренко, у відповідь, повідомив, що ці обшуки і конфіскації було вчинено відповідно до урядового наказу, а причиною послужило те, “що в кав’ярнях “Француа” та “Семадені” весь час товчуться різні фаринники, котрі носять з собою по кілька сот тисяч карбованців і міняють на гроші чеки тих фабрикантів, які мусять платити гроші робітникам, а в банках дістати грошей на чек не можуть, бо там їх нема” [407]. Генеральний секретар фінансів обґрунтував жорсткість дій вояків наступним: “Ці грошові фаринники (“спекулянти”) поховали в свої кишені всі гроші. Деякі за розмін грубих грошей та чеків беруть до 15 відсотків. Один фабрикант за розмін чека на 100 тис. крб. мусив такому фаринникові дати “куртажу” 8 тис. крб. Щоб трохи вкоротити зажерливість цих фаринників, Генеральний Секретаріят і наказав зробити у них труси, повідбирати гроші і покласти їх в банк на біжучі рахунки. Через кілька день їм ці гроші було повернуто. При трусові були представники прокуратури та представники банків, які видавали фаринникам розписки на відібрані у них гроші. Самих фаринників, які заробляли гроші на такому загальному лихові, як грошова скрута, потягнуто буде до суду” [407].

Тим не менш такі дії уряду засудили окремі члени Малої Ради, а сіоніст Н. Сиркін навіть застерігав, що спекулянти можуть підняти розмінні відсотки з 8% до 25% і, крім того, неприхильно зустрінуть нові українські грошові знаки [407]. Цікаво, що з огляду на обговорення, своєрідними захисниками “прав і волі” валютних мінял-спекулянтів виступали, як правило, представники єврейства. Проте, Мала Рада, після емоційного виступу В. Винниченка (судячи з його промови, було загалом конфісковано 500 тис. крб.), не засудила застосовані заходи, а, натомість, зазначила, що “боротьбу з фаринництвом грошовими знаками треба вести

якнайрішучіше в інтересах трудової людности, причому треба вживати всіх можливих заходів” [407].

23 грудня 1917 р. уряд продовжив пошуки чергового виходу з хронічної грошової кризи [691]. Перш за все було затверджено законопроект “Про збільшення платні телеграфних і телефонних тарифів”. Центральній Раді було запропоновано підтвердити відміну попередніх §§ 18 та 19 і встановлення нових тарифів, зокрема: для газет, що виходили раз і двічі на тиждень, сплату за пересилку було встановлено в залежності від тиражу, а саме: до 15 тисяч – 15% підписної плати, до 30 тисяч – 20%, до 50 тисяч – 30%, до 100 тисяч – 40%, більше 100 тисяч – 50% (§ 21); плата за телеграми урядовими особами та інституціями мала вноситися щомісяця (§ 31); було встановлено дві категорії абонентів: фабрично-промислові й торгові підприємства, що мали сплачувати по 500, 300 і 200 рублів, та приватні особи, що мали платити 300, 200 і 150 рублів (§ 33) [691, арк. 16]. Підвищення поштового тарифу на перевезення газет було вироблено таким чином, що закон сприяв газетам з великим накладом і в збиток газетам з накладом до 10 тисяч примірників. В прибуток скарбниці УНР було запроваджено також збір з тих вантажів, що перевозилися залізницею [691, арк. 16 зв.]. “Важко зрозуміти, – писав з приводу останніх вищевказаних податкових законів Л. Неманов, – чому потрібно було починати тиск податкового гвинта з пошти та телеграфу, коли на скільки небудь помітні доходи за цією статтею за загального розладу сполучень розраховувати було неможна” [333, 157]. Очевидно такий крок було здійснено урядом через відносну легкість впровадження такого оподаткування та контролю за його збором і не більше.

За цим урядовці знов повернулися до пошуків шляхів винайдення грошової маси. Пропозиції звелися до позичок внутрішніх або зовнішніх [691, арк. 17 зв. – 18]. В грудні 1917 р. відділ Держскарбниці надіслав до місцевих скарбових палат обіжник в якому зазначалося, що “надалі до

встановлення нормальних відносин з центральним урядом, Генеральний Секретаріят бере на себе дозвіл асигнувань з сум Державного Казначейства на невідкладні потреби по управлінню на Україні” [74, арк. 8]. Такий крок уряду був зумовлений тим, що “внаслідок призупинення зносин місцевих урядових установ, на Україні по деяким відомствам установи зазнають ускладнення, що викликаються відсутністю кредитів як на утримання установ, так і на виконання цими установами покладених на них законом функцій” [74, арк. 8].

27 грудня генеральний секретар внутрішніх справ запропонував дозволити розпродаж запасів спирту, зазначивши, що така заява зроблена ним з огляду на прохання деяких органів місцевого самоврядування. Уряд схвалив таке рішення і доручив Генеральному секретарству фінансів організувати охорону спиртових запасів і місць його продажу, а також (за порозумінням з генеральним контролером) встановити акциз і фактичний контроль над продажем спирту [553, арк. 34]. Натомість 29 грудня, з ініціативи М. Ткаченка, Генеральний секретаріат доручив Фінансовій комісії розробити законопроект про одноразовий прогресивний податок на майно, з тим, що максимальна його сума не повинна була перевищувати 15% вартості майна³⁰ [596, арк. 136 зв.]. Останнє в 1917 р. засідання уряду, яке відбулося 30 грудня 1917 р., щодо фінансового боку життя країни минуло без ґрунтовного обговорення грошових справ і підведення підсумків року [554]. Разом з тим слід відзначити, що, незважаючи на активне просування більшовицьких військ Лівобережною Україною, українським фінансовим установам лише 30 грудня 1917 р. було заборонено “усякі зносини з російським урядом” [724, арк. 3].

Разом з тим київські можновладці (в контексті ескалації воєнних дій з більшовиками) мали визначитися у своєму ставленні до офіційного

³⁰ С. Чикаленко занотував у своєму щоденникові, зі слів В. Винниченка, що “Трушевський дуже перелякався за своє майно, коли дізнався, що Ткаченко виробляє законопроект, по якому уряд має одібрати в державну скарбницю 15–20% всього приватного майна” [809, с. 64].

статусу федеративного перебування УНР у складі Росії взагалі. Урядові необхідно було зважати не лише на політичні, але й на господарські вигоди та недоліки як за умови перебування України у складі всеросійської федерації, так і за можливості самостійного державного існування УНР. Дану ситуацію проаналізував директор Держбанку М. Кривецький у своїх міркуваннях під назвою “Економіко-фінансові перспективи Української Республіки і найближчі економічні, фінансові та політичні завдання Генерального Секретаріату” 29 грудня 1917 р. [605]. У документі ретельно розглядалося питання стосовно перебування українських земель у складі Російської імперії за останнє перед вибухом світової війни п’ятиріччя (1908–1912 рр.) і перспективи подальшого розвитку країни після завершення воєнних дій як за умови її перебування тепер вже у федерації всеросійській, так і поза нею. Головне питання, що простежується протягом усього документу: чи в змозі УНР вести власні фінансові справи, створити (і на яких засадах) дієздатну національну грошову систему як самостійне державне утворення. Автором було здійснено детальний (по можливості) аналіз фінансового стану України як складової частини Російської імперії в останні передвоєнні роки. Перш за все, згідно з губерніальними кошторисними надходженнями й витратами було визначено (окремо по губерніях) державні фінанси України у складі імперії Романових у період з 1908 по 1912 рр. Підсумовуючи дані по усіх дев’яти українських губерніях, М. Кривецький дійшов таких висновків:

“а) у п’ятиріччя, що розглядається, доходи України збільшилися на 107.296.000 руб. або із залишком на 31%, а витрати зросли на 64.236.000 руб. або майже на 2%.

б) Перевищення звичайних доходів України над її звичайними витратами з 1910 року [,] тобто з часу пожвавлення на Україні цукрової, залізничної та кам’яновугільної промисловості[,], різко підвищилося, склавши майже 18% відносно загальної суми валових доходів.

в) У складанні доходів України головну роль грав дохід від скарбової винної операції, що склав у 1912 році 170.389.000 рублів або майже 38% відносно загальної суми звичайних доходів, а отже, назва “п’яного бюджету” повинна бути із усією справедливістю віднесена до царського бюджету України” [605, арк. 24].

Не маючи у розпорядженні даних про чисті прибутки Госбанку імперії від українських операцій, М. Кривецький визнає, що вони (такі прибутки) у будь-якому разі мали бути не нижчими за ї від усього прибутку Госбанку за 1912 р., який становив 33 млн. руб. Відповідно до державного доходу України за цією статтею мало бути віднесено не менше 8 млн. 250 тис. руб. Промисловий податок з України склав у 1912 р. приблизно 8 млн. 991 тис. руб. При цьому автором зазначається, що якщо відкинути інші поправки, як наприклад, митні збори та акциз на чай і сірники, які поступали за рахунок України до інших місць, то й за таких обрахунків чисті доходи України за 1912 р., складаючись з перевищення звичайних прибутків над звичайними видатками та 3% чистого прибутку державного банку, українських залізниць і поправки на промисловий податок, склали значну суму у 201 млн. 815 тис. руб. [605, арк. 25]. З цієї суми слід вирахувати (пропорційно кількості українського населення) витрати по центральному управлінню імперії і по сплаті державних боргів. Загальна сума видатків по імперії, відповідно до вищевказаних статей, склала 460 млн. 928 тис. руб., тому 32/171 цієї суми дають Україні 80 млн. 407 тис. руб. Таким чином, чистий дохід України за 1912 р. склав досить значну суму у 121 млн. 808 тис. руб., тобто Україна з власних коштів передавала цю суму на покриття видатків інших частин імперії, які жодним чином ї не стосувалися. При цьому М. Кривецький зазначає, що це і є “та контрибуція, котра була у 1912 році сплачена Україною за честь перебувати областю Імперії Романових” та наголошує на тому, що “контрибуція, котру Україна мала б сплачувати Російській

Народній Республіці, побудованій на самодержавництві усіляких Леніних, Бронштейнів, Розенфельдів, Іоффе та ін[ших] була б багато більшою контрибуції, що утримувалася царями” [605, арк. 25].

Приблизні розрахунки цієї (більшовицької) контрибуції викладаються автором у такому вигляді: “На перше січня 1913 року державні борги Російської імперії склали 8.858.054.000 рублів. За час війни зроблено внутрішніх і зовнішніх боргів близько 27.000.027 мільярдів рублів, та випущено паперових рублів, не забезпечених ні золотом, ані виробленим народним багатством, близько 12 мільярдів. Паперово грошова інфляція привела Росію до надзвичайного падіння [вартості] рубля, який нині слід цінити лише [у] 15 коп. по відповідності із золотим запасом Государственного банку й лише у 7 золотих коп. щодо обійнятого шаленою спекуляцією товарного ринку. За падіння рубля мусить заплатити народ: це падіння рівносильне примусовій виїмці з російської народної кишені приблизно 12 мільярдів рублів. Таким чином у даний момент [*мається на увазі кінець 1917 р. – П. Г.-Н.*] на шиї народу в Росії, що потрапив у рабство темноти й експлуатується Леніним і К-о[,] висить вже не менше 40 мільярдів рублів боргу” [605, арк. 26]. За таких обставин автор прогнозує, що ліквідація воєнного стану і яке-не-яке відновлення більшовицької руйнації, якщо припустити, що Росія прийде до певної рівноваги вже через 3–4 роки, мусить обійтись її народам щонайменше у 25 млрд. руб. Виходячи з цього, Росія таким чином (через вказані 3–4 роки) була б обтяжена боргом щонайменше у 72 млрд. руб., з яких не менш $\frac{1}{3}$ мало б випасти на Україну, як на найбільш багату частину держави. Одночасно відсотків по російському боргу Україна мусила б платити (рахуючи по 6% на рік) не менш 1 млрд. 440 млн. руб. Як логічний висновок, М. Кривецький зауважує, що “якщо Україна цілком від’єднається від Ленінського Царства, вона уникає 8-мільярдної тяжкості

державного боргу, та річного податку по сплаті цього боргу у 480.000.000 рублів” [605, арк. 26].

Вихід із стану з державними фінансами, що склався на грудень 1917 р., директор Держбанку УНР вбачав у проголошенні самостійної соціалістичної України й у суцільній монополізації, націоналізації і соціалізації промисловості, цін, банків тощо. Аналогічним було бачення М. Кривецького й кредитно-грошової ситуації та шляхів її вирішення. За його підрахунками “до [Першої світової] війни на території України працювало 3.660 кредитових установи різного типу. В тому числі знаходилося 161 відділення Акціонерних Банків і Банківських Контор, та 316 товариств Взаємного Кредиту, а всього в межах України до війни малося 477 гнізд спекулятивного кредиту, бо переважна більшість товариств взаємного кредиту, – на думку автора документу, – є розсадником самої неприборканої спекуляції” [605, арк. 28]. Обігові рахунки Госбанку (Табл. 1) можуть дати уявлення про розміри грошових обігів в Україні у 1908 та 1912 рр. (обчислення у млрд. руб.) [605, арк. 28]:

Таблиця 1

**Обігові рахунки Государственного банку Російської імперії
в українських губерніях (1908–1912 рр.)**

Сума граничних вимог		Зараховано зустрічних вимог		Перераховано по поточних рахунках		Відсоткове співвідношення сум до показників	
1908 р.	1912 р.	1908 р.	1912 р.	1908 р.	1912 р.	1908 р.	1912 р.
714,3	1502,8	439,9	964,6	274,3	538,2	61,6	64,2

Виходячи з аналізу кризового становища грошових систем всіх держав світу, зумовленого світовою війною, М. Кривецький зазначає, що

по завершенні війни розраховувати на іноземні капітали для відновлення вітчизняної економіки і фінансів не доведеться, адже усі країни знаходяться у кризовому стані й ще приблизно 4–5 роки інвестуватимуть кошти у власну економіку [605, арк. 35]. Єдиний вихід пропонувався власними силами налагодити народне господарство, запровадити залізнично-кредитове страхування, сільськогосподарську, торгівельну і зовнішньо-торгівельну монополії, тимчасово дозволити існування промислово-приватних підприємств, запровадити безмитний контроль тощо, аж до поступового примусового насадження соціалізму. З боку фінансів пропонувалося розпочати необмежений випуск Держбанком банкнот і обертати їх виключно на території своєї країни [605, арк. 36].

Для підняття курсу вітчизняних паперових грошових знаків пропонувалося “перш за все обмежити Україну від приливу російських грошей, курс яких буде, безсумнівно, падати. Україна не буде в силах зупинити падіння рубля” [605, арк. 43]. Крім того, з цією метою необхідно було здійснити штемпелювання російських грошових знаків, що на той час вже перебували в українському обігу, а для новозапроваджених встановити новий курс. Такі рублі мають пройти через українські кредитові установи і поповнять нестачу грошової маси. Приватні ж банки і товариства взаємного кредиту слід беззаперечно націоналізувати. Взагалі ж українську економічно-фінансову сферу, на переконанням М. Кривецького, яке, до речі, співпадало з офіційною думкою влади УНР, необхідно буде піддати суцільній соціалізації.

Підсумовуючи свої міркування, віну вбачав основні першочергові фінансові задачі Генерального секретаріату в такому: а) проштемпелювати російські грошові знаки до 1 березня 1918 р.; б) оголосити про те, що проштемпелювані рублі будуть замінені на українські карбованці до 1 січня 1919 р.; в) оголосити, що після 1 травня 1918 р. рублі без штемпеля будуть не дійсними на території УНР, а проштемпелювані набудуть

нового курсового співвідношення із карбованцем; г) не розраховувати на податкові і акцизні збори, а відтак побудувати державні фінанси на засадах монополій [605, арк. 48]. Подальший розвиток фінансової політики уряду УНР показав, що накреслені М. Кривецьким перспективи і напрямки, цілком сповідувалися і почали впроваджуватися у життя.

Слід зауважити також, що у 1917 р. урядом Центральної Ради було втрачено важливий час і історичну можливість сформування структури (або підміни її російського зразка на певний термін) гілок державного управління, розбудови війська, регуляції системи податкових зборів, організації національних фінансів, опанування міцною і авторитетною владою у провінції тощо. Все це згодом призвело до примусових реквізицій, провалу бюджетового процесу, хронічної відсутності в розпорядженні уряду обігових коштів тощо. В результаті цих та цілого комплексу іншого роду проволікань та невирішеностей у процесі державного будівництва, надзвичайним захопленням політичним популізмом, в Україні було вкінцець зруйновано залишки апарату втримання влади. По всій країні опинився владний вакуум.

Цей вакуум влади мали б заповнити структури Центральної Ради та її уряду, проте цього не відбулося. В цьому контексті показовими є спостереження за провідниками українського державотворення у 1917 р. генерала М. Омеляновича-Павленка, який вбачав в них романтиків, що “надто велику увагу надавали другорядним історично-театральним атрибутам та букві “с” (соціаліст)” [355, с. 75]. Тогочасний чернігівський губерніяльний комісар Д. Дорошенко згадував з цього приводу: “Практична робота у Києві налагоджувалась дуже мляво, хто зна чому. Казали, що петербурзьке правительство саботує, не відпускає коштів, не хоче зноситись з Секретаріатом. Але я думаю, що винні були самі наші люди: якби вони виявили стільки енергії в фактичному опануванні владою на місці, скільки вони її виявили в боротьбі з центральним урядом за

формальні межі автономії, то досягти б мети було дуже легко. Перш за все уряди губерніальних комісарів скрізь були обсажені своїми людьми: в Полтаві сидів Андрій Лівницький, у Києві О. Саліковський, на Волині Андрій Вязлов, на Поділлі Микола Стаховський, у Чернігові я. Але київський уряд не робив ніяких заходів, щоб зв'язати себе з провінцією або хоч зноситись регулярно з нею. Можу сказати з власного досвіду: в той час як з Петербурга мене щодня закидали десятками телеграм, навіть про дрібниці, від київського уряду не тільки нічого не присилалося, але не можна було добитись навіть відповіді на свої телеграми, і то в дуже важливих справах. Чи вони там були зайняті політикою в Центральній Раді, чи просто ніяк не могли налагодити біжучої праці, тільки самі не дбали, щоб поширити свій вплив і свою владу на провінцію" [193, с. 178]. Наше дослідження фінансової сфери в політиці Центральної Ради та Генерального секретаріату цілком підтверджує вищенаведені слова.

Разом з тим, варто відзначити, що низка спізнілих, але вже негайно прийнятих і здійснених законодавчих актів дала змогу використати вкрай необхідні Україні в той момент цінні папери з резерву колишньої контори Госбанку у Києві та інших містах республіки. Хоч і з запізненням, питання запровадження національних грошових знаків, все ж таки було висунуто на порядок денний і в необхідності такого кроку вже ні в кого з державних мужів УНР не викликало сумнівів. Зазначимо, що побічно прискоренню їх появи сприяла і позиція більшовицької Росії щодо УНР. Таким чином лише опинившись перед реальним фактом фінансового голоду і непередбачених подальших наслідків для власної влади провідники УНР нарешті прийшли до усвідомлення нагальної необхідності порятунку української державності шляхом створення вітчизняної фінансової системи і запровадження національної валюти. Нажаль тогочасній Україні у 1917 р. не поталанило, а спішно прийняті законопроекти, як виявилось, були запізненими.

РОЗДІЛ 3

ВНУТРІШНЯ ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА УНР

(січень – квітень 1918 р.)

3.1. Організація Народного міністерства фінансів УНР і основні напрямки його діяльності

Новий 1918 рік УНР зустріла у вогні війни з більшовиками, а невдовзі розпочала його ще й з новим урядом. Воєнні дії для військ Центральної Ради були вкрай невдалі. Коли 11 січня 1918 р. М. Грушевський урочисто зачитував членам Малої Ради (номінально прийнятий 9 січня) IV Універсал, яким проголошувалася самостійність УНР [526–527; 570; 799], лівобережжя Дніпра поволі опановувалося Червоною гвардією. В свою чергу більшовицьке керівництво почало активно спонсорувати робітників і власні бойові організації, які мали виступити проти української влади під час наступу їхніх військ на Київ [543]. Такі повстання, організовані за більшовицькі гроші, хвилею прокотилися в грудні 1917 – січні 1918 рр. по всій країні. 13 січня 1918 р. В. Ленін телеграфував по радіо у Брест-Литовський голові конгресу Румунського фронту і Одеської округи Л. Рuzеру: “Ваші повідомлення одержані. Гроші готові виплатити. Яким способом надієтесь їх одержати? Конче сповістить. Президентом Ради Народніх Комісарів Ленін”³¹ [774]. В Україну було направлено 15 тисяч більшовицьких агітаторів [261, с. 155]. Тим часом радянські “червоні” війська успішно просувалися Україною.

³¹ Українське керівництво, в особах генерального секретаря закордонних справ О. Шульгина та генерального секретаря військових справ М. Порша, знало про зміст зазначеної радіотелеграми В. Леніна. Його їм негайно з Бреста повідомив курінний отаман Лисенко із зауваженням, що Л. Рuzер – то лідер одеських більшовиків [774].

15 січня 1918 р. у Києві в умовах урядової кризи розпочала роботу IX сесія Центральної Ради. Того ж дня В. Винниченко передав голові Центральної Ради заяву про складання з себе повноважень голови українського уряду і міністра внутрішніх справ УНР, а також заяви про відставку міністрів: судових справ, праці і військових справ, морських справ, освіти, міжнародних справ та генерального контролера О. Золотарьова, а Центральна Рада, з пропозиції фракції УПСР, доручила сформуванню новий виконавчий орган країни народному міністрові торгу і промисловості В. Голубовичу³² [558; 694]. 18 січня 1918 р. новий голова Ради народних міністрів есер В. Голубович представляв делегатам IX сесії Центральної Ради кандидатів на міністерські посади³³ [456; 694]. На міністра фінансів пропонувався маловідомий більшості членам Центральної Ради С. Перепелиця [456; 694].

Тим часом більшовицькі війська просувалися до столиці України. 17 січня 1918 р. розпочався загальний наступ більшовиків на Київ [261, с. 188]. Невдовзі, 25 січня 1918 р., більшовицькі війська М. Муравйова опанували столицею УНР [261, с. 223, 226]. Прихід більшовицьких військ ознаменувався масовими арештами, конфіскаціями, контрибуціями та втратами. [31]. Із вступом військ М. Муравйова до столиці, одразу ж було оголошено про анулювання українських грошових знаків, і встановлено вкрай обтяжливий й обмежений обмін їх на загальноросійські. Мешканка

³² Д. Дорошенко вважав В. Голубовича за одну з найфатальніших фігур на українському політичному небосхилі за всі роки від початку революції. Він (Д. Дорошенко) характеризував нового голову уряду УНР як в'ялого, флегматичного, ніякого державного мужа і неспроможного. Задаючись питанням як така особа могла “могла виплисти на поверхню життя”, Д. Дорошенко подає дві версії: “це загадка, яку можна пояснити хіба тільки тим, що в часі революції бувають усілякі несподіванки”; та іншу, більш вірогідну, за якою “М. С. Грушевський, котрий завжди любив мати покірних і слухняних помічників в усякому ділі, навмисне підшукав собі такого “прем’єра”, щоб в усьому слухався його і служив лялькою, яку завжди можна сіпнути за ниточку, щоб вона повернулася сюди або туди” [193, с. 213–214].

³³ В день виступу В. Голубовича, вранці, більшовиками вже було захоплено київський Поділ, звідки вони по Володимирській вулиці просувалися до будинку Центральної Ради [456]. Т. Масарик, який у той час перебував в Києві, свідчить, що він разом з керівництвом чесько-словацьких легіонів вирішили стати на нейтральні позиції. Цьому нейтралітетові була своя ціна, яку сплатили більшовики: “домовилися з Муравйовим, щоб не заважали нашому відступу з України і не перешкоджали забрати з Київського банку значні суми на наші французькі й англійські чеки. Нарешті нам пообіцяли, що не буде перешкод виїзду корпусу до Франції” [245].

Києва княгиня М. Барятинська згадувала, що коли в місто увійшли більшовики українська валюта втратила будь-яку вартість і народ юрбами збирався під Держбанком, марно прагнучи обміняти її на російські рублі, або отримати свої вклади. Банк, натомість, почав видавати лише квитанції із обіцянкою виплатити гроші за тиждень чи десять днів [21, с. 319–320]. Обмін мав відбуватися протягом п'яти днів (до 21 лютого) в одному із вказаних в оголошенні дванадцяти банків Києва. При обміні в банк здавалася заява з додачею до неї карбованців, що мали б обмінятися. Проте, фактично, обмін відбувався лише в перший день, а потім замість грошей почали видавати квитанції. В підсумку операції, при якій замість українських грошей, що вилучалися, населенню видавалися квитанції, що не мали вартісного обігу, а ті карбованці, що залишилися на руках у людей, були оголошені недійсними. В наслідок таких дій наприкінці лютого 1918 р. в Києві настав гострий грошовий голод, торговельно-промислове життя міста завмерло, виплата жалування не відбувалася через відсутність грошових знаків [31].

Д. Дорошенко, який тоді переховувався в Києві, згадував, що більшовики заборонили вживати українські гроші й наказали примусово вимінювати їх на російські, пограбували банки й сейфові збереження, але “за цей короткий час вони не змогли ні переробити по-своєму всі суспільні порядки, ні взагалі виявити якусь планову акцію” [193, с. 227]. Перед відступом з України більшовики вивезли велику кількість сировини, цінних матеріалів, устаткування, продовольства, кваліфікованих робітників тощо. Так, наприклад, з Донбасу було вивезено 714 паротягів, понад 7 млн. пудів кольорових металів, більше 3 тис. вагонів з людьми та вантажами. Лише з Микитівського ртутного заводу у Горлівці було вивезено 6 вагонів ртуті, а з Харкова ними було евакуйовано найважливіше промислове устаткування, до 50 паротягів, сотні вагонів з кольоровими металами, близько 100 вагонів з хлібом, всі

банківські коштовності та інше [198, с. 1113–1115]. Московська “Правда” в січні 1918 р. писала, що по дорозі в Петроград з України відправлено 200 вагонів зерна та інших харчів та поверх 2 тис. вагонів вугілля [198, с. 1113–1115]. І це лише мізерна доля того, що було вивезено ними на північ Росії.

Більшовицька окупація остаточно зруйнувала основи фінансово-економічного життя в країні. Торгівля і промисловість завмерли. Під час більшовицького панування в Києві та інших містах буржуазію було обкладено контрибуцією (в Києві вона дорівнювала 10 млн. руб., з яких було внесено готівкою та чеками 5 млн. рублів) [333, с. 10]. Банки не могли здійснювати будь-які операції. Натомість було відчинено сейфи, золото конфісковано, а віднайдені у склепах готівкові гроші перенесено на поточні рахунки. Як заявив на нараді представників банків керуючий Держбанком В. Ігнатович, більшовики, залишаючи Київ, вивезли кредитовими білетами 20 млн. руб. і золотої монети за номінальною ціною 1 млн. 700 тис. рублів. “Комісари” вивезли з банків України близько 700 млн. відсоткових паперів і в Ростові-на-Дону було знищено на кілька сотень мільйонів рублів відсоткових паперів, які належали одеській конторі Держбанку й ощадним касам, що були розташовані в Україні [333, с. 10]. Крім того, український ринок було переповнено російськими грішми (майже виключно купюрами номіналами 1000, 250, 40 та 20 руб.), а українські гроші (100 крб.) – анульовано³⁴ [538].

Більшовики вивезли залишки білетів у 100 крб., каміння для виготовлення паперових грошових знаків, літографічні відбитки і продовжували їхній друк за межами УНР [333, с. 36]. Пізніше, влітку 1918 р., Кредитова канцелярія Міністерства фінансів Української Держави здійснила запит щодо вивезених більшовиками і тих, що малися у

³⁴ Український радянський уряд в Харкові оголосив їх “фальшивими” та “недійсними” і народний секретар фінансів В. Ауссем на початку січня 1918 р. “розіслав наказ, в якому забороняє всім державним установам України приймати гроші, випущені Генеральним Секретаріатом” [538].

відділеннях Держбанку, державних відсоткових паперів. Свідчення були отримані від усіх кредитних установ. Таким чином з'ясувалося, що вивезено й знищено більшовиками відсоткових паперів на 686 млн. 549 тис. руб., а в наявності малося 686 млн. 332 тис. 899 руб. в окремих конторах і відділеннях [333, с. 107–108]. Товариш міністра пошт і телеграфів УНР І. Шиманович у наказі по своєму відомстві від 5 березня 1918 р. зазначав, що “більшевицькі банди...на останку забрали біля сорока мільонів народніх грошей з Державного Банку, всі кошти приватних банків і майно мирних громадян; забрано також продовольчі запаси і зараз кіяне а особливо робітники zostались без хліба, одежі і грошеі” [701].

Крім того, за наказом з Петрограду більшовиками в Україні у триденний термін було здійснено вскриття у зайнятих ними містах сейфів українських банків та їхніх відділень і все що в них розташовувалось (цінні папери, облігації, грошові знаки тощо) було переведено до Госбанку РСФРР, золото у злитках та монетах конфісковувалося на користь російської (більшовицької) держави³⁵. В результаті УНР, по відновленні свого терену на весні 1918 р., опинилась у стані майже нульового запасу коштовних металів і готівкової грошової маси взагалі. Більшовицьке ж керівництво та Наркомат фінансів РСФРР, розпочавши необмежений випуск нічим не забезпечених паперових рублів і, безперешкодно наповнюючи ними грошовий ринок України, спричинило гіперінфляційні процеси в українській економіці. Київська влада постійно перебуваючи у стані грошової задухи й відсутності у своєму розпорядженні національної валюти, потопала в океані нічого не вартих,

³⁵ Тут доречно додати, що така політика ревізій банківського та іншого майна застосовувалася більшовиками не лише на теренах колишньої Російської імперії, а й щодо майна європейських держав, колишніх союзників Росії. Так, наприклад, в січні 1918 р. під час арешту та висилки з Петрограду румунського посла Діаманді, більшовиками було конфісковано золотий резерв Румунії, вивезений раніше під час війни до Москви задля збереження. Такі дії прикривалися нібито бажанням “зберегти [румунський золотий резерв] як власність румунського народу і не допустити до нього румунську олігархію” [528, с. 211–212].

знецінених рублів. До того ж Наркомат фінансів РСФРР отримав змогу здійснювати незаконний друк українських карбованців, позаяк, перебуваючи в Києві, більшовики захопили кліше для їхнього виробництва [848, с. 368–369]. Тим часом, потреби державного життя вимагали значних коштів. 26 березня 1918 р. австро-угорський посол в УНР граф Й. Форгач надіслав у Відень своєму міністрові іноземних справ О. Черніну конфіденційну доповідь про політичний та економічний стан в Україні, зазначаючи, що вона “містить достовірні й достатньо повні свідчення про стан справ на місці” [848, с. 333]. Змальовуючи ситуацію, зокрема, в грошово-банківській сфері австро-угорський спостерігач відмічав, що “українські державні каси повністю порожні, службовці вже більше місяця не отримували жалювання, а Міністерство добуває собі гроші, реквізуючи попри всього іншого цукор на цукрових заводах, а замість грошей видає документи, що підтверджують його отримання” [848, с. 337–338].

Розпочавши в лютому 1918 р. наступ проти більшовиків, австро-німецькі війська, спільно з українськими частинами, досить скоро (1 березня 1918 р.) увійдуть до української столиці і перед Радою народних міністрів постане нелегке завдання – відновлення структури державної влади та економіки країни. Проте, задля його успішного розв’язання, слід було мати неабиякі кошти, а отже потрібно було фактично заново організувати роботу підрозділів Міністерства фінансів, привести до ладу фінансове господарство та налагодити дієздатну грошову систему. Цілком природно, що у фінансовій сфері, перш за все, слід було створити дієздатне відповідне відомство, яке б могло плідно й оперативно розпочати свою працю у фарватері продовження формування національної грошової системи і здійснювати ефективну внутрішню і зовнішню фінансову політику. Д. Дорошенко згадував, що після відставки з посади голови фінансового відомства М. Тугана-Барановського, який

“показався зовсім невеликим практичним діячем, ...його пост поки не був замінений ніким, і справи перебрав тов[ариш] ген[ерального] секретаря Василь Мазуренко, з фаху інженер-технолог” [190, с. 185]. Саме йому наприкінці грудня 1917 р., властиво, й довелося організовувати урядову фінансову установу.

Тут варто здійснити невеличкий відступ і з'ясувати принципово важливе питання щодо керівництва як генеральним секретарством фінансів, так і згодом народним міністерством фінансів УНР, позаяк в історіографії фінансової політики України ця проблема практично не розглядалася. М. Туган-Барановський фактично очолював генеральне секретарство фінансів від 21 серпня до 14 грудня 1917 р. [576; 638], але практично, починаючи з 3 листопада і до 14 грудня 1917 р., через відсутність М. Туган-Барановського у Києві (він їздив до Петрограда), секретарством керував саме його товариш В. Мазуренко, який офіційно визначався виконуючим обов'язки генерального секретаря фінансів [581]. Після офіційної відставки М. Туган-Барановського, що відбулася 14 грудня 1917 р., і до оголошення в Центральній Раді про сформування нового уряду В. Голубовичем 18 січня 1918 р. Генеральне секретарство (Народне міністерство) фінансів залишалось без очільника. Весь цей час ним і фінансовою політикою УНР керувала урядова Фінансова комісія у складі тріумвірату: В. Мазуренко (УСДРП), М. Ткаченко (УСДРП) та О. Золотарьов (Бунд) [690, арк. 12]. З них провідну роль відігравали соціал-демократи: інженер-технолог В. Мазуренко як практичний керівник відомства, та як ідеолог – правник М. Ткаченко – людина, за словами Д. Дорошенка, “дуже щира й рішуча”, що, “не вважаючи на свої крайні соціалістичні погляди, був великий український націоналіст і патріот” [193, с. 232, 443].

Втім, навіть після затвердження в есерівському уряді В. Голубовича народним міністром фінансів С. Перепелиці 18 січня 1918 р. [456; 694],

воно так і залишилося без керівника через фізичну відсутність новопризначеного патрона. Саме з цієї причини вже 29 січня 1918 р. виконуючим обов'язки міністра було призначено народного міністра судових справ еседека М. Ткаченка [783], який поєднував ці посади до 10 березня того ж року [788, арк. 24]. З 10 по 24 березня 1918 р. обов'язки народного міністра фінансів знов обіймав В. Мазуренко, після чого міністерське крісло нарешті посів есер С. Перепелиця [414; 788, арк. 24]. Його 5 квітня змінив позапартійний П. Климович [529; 601, арк. 63; 848, с. 381–386], який перебував на посаді міністра до повалення Центральної Ради 29 квітня 1918 р.

Тим не менш саме на плечі В. Мазуренка, як на незмінного товариша генерального секретаря фінансів, так і в часи його виконання обов'язків генерального секретаря (народного міністра) фінансів, ліг основний тягар організації Народного міністерства фінансів УНР. Він запросив на відповідальні посади низку фахівців, які, до того ж, були свідомими українцями, а саме: А. Гуменного (на директора відділу посередніх податків), А. Маршинського (на директора відділу прямих податків), С. Афанасьєва (на директора загальної канцелярії), М. Кривецького (на радника міністерства і керівника відділу державної скарбниці) [190, с. 185–186], Г. Супруна (на директора кредитової канцелярії) [191, с. 189], П. Андреїва (на директора відділу митних зборів) [754] тощо. В підсумку на березень–квітень 1918 р. Народне міністерство фінансів УНР, з осідком міністра і основного правління по вул. Олександрівській, 15 в Києві, набуло такої структурної складової:

- загальна канцелярія (вул. Олександрівська, 15);
- кредитова канцелярія (вул. Олександрівська, 15);
- департамент державної скарбниці (вул. Хрещатик, 38);
- залізничний департамент (Софійський площа, Присутственні місця);

- департамент митних зборів (вул. Хрещатик, 8 а);
- департамент посередніх податків (вул. Золоторітська, 6);
- департамент простих податків (Софійський площа, Присутственні місця);
- окремий корпус кордонної охорони (вул. Хрещатик, 1);
- дирекція ощадних кас (вул. Миколаївська, 4);
- державний банк (вул. Інститутська, 9) [572, арк. 19 зв.].

Департамент державної скарбниці мав за завдання господарювати державними фінансами країни, забезпечувати державний бюджет через акумуляцію податків, інших прибутків та кредитових операцій, знаходження фондів для надзвичайних витрат тощо. Грошові знаки випускалися Держскарбницею як позика від Держбанку, на що йому подавалося письмове зобов'язання сплати наданого кредиту. При Держскарбниці працювало також 4 фахівці з бюджетової справи, виділені у бюджетну раду, 10 бухгалтерів, архіваріус тощо [604, арк. 15]. На базі Держскарбниці планувалося також заснувати Головну скарбницю Української держави [604, арк. 15 зв.]. Проте за час існування Центральної Ради її так і не було створено, про що свідчить квітневий (1918 р.) обіжник Департаменту держскарбниці в якому, зокрема, зазначалося, що “усі відомости, якими переводились на Головне Казначейство спеціальні засоби (ф. № 159) надсилати до Департаменту Державної Скарбниці, позаяк Головна Скарбниця Української Народньої Республіки ще не організована” [724, арк. 3].

Крім того, в рамках Департаменту держскарбниці цілком автономно діяли Фінансова та Бюджетові комісії, що містилися на Хрещатику, 38 [572, арк. 19 зв.]. До складу Бюджетової комісії входили представники Міністерства фінансів, Держконтролю, зацікавлених відомств і, з запрошення народного міністра фінансів, представники науково-економічних кіл [144, с. 18]. Її завданням, як видно навіть з відповідної

назви, було вироблення бюджетних розрахунків, складання кошторисів видатків та прибутків і підготовка проекту державного бюджету країни.

Головний тягар законодавчої праці та аналізу справ, пов'язаних з грошовою сферою державного життя лягав на Фінансову комісію [191, с. 277]. Законом “Про утворення Фінансової комісії при Міністерстві фінансів” щодо мети її запровадження та повноважень зазначалося, що вона потрібна “для розгляду законопроектів та справ фінансового значіння, або пов'язаних з асигнуванням коштів з державного скарбу, які вносяться на ухвалу Ради Народніх Міністрів” [598, арк. 59]. Відповідно до цього, усі законопроекти та справи, до представлення їх на ухвалу Ради народних міністрів, мали обов'язково передаватися відповідними відомствами на попередній розгляд та висновок Фінансової комісії [598, арк. 59].

Статутом же на Фінансову комісію покладалися такі обов'язки, як розгляд по суті і з технічно-фінансового боку законопроектів та справ фінансового значення або пов'язаних з асигнуванням коштів з державного скарбу, які вносяться на ухвалу урядові та представлення по цим законопроектам і справам своїх висновків через міністра фінансів до Ради народних міністрів [599, арк. 60 зв.]. Що стосується комплектування цього органу, то у Статуті зазначалося: “Фінансова Комісія складається з Голови Комісії; Неодмінного Члена – Директора Департаменту Державної Скарбниці, Радників та постійного представника Державного Контролю. Голова Комісії і Радники призначаються встановленим порядком по представленню Міністра Фінансів, а представник Державного Контролю – по представленню Державного Контролера. На одного з Радників Міністром Фінансів, по внесенню Голови Комісії покладаються обов'язки Заступника Голови. При Фінансовій Комісії, в підлеглости Голові Комісії, знаходиться постійний Секретарь і Канцелярія, згідно штатам. Особистий склад Канцелярії призначається Головою Комісії. Крім постійних

Радників, в засіданнях Комісії беруть участь представники зацікавлених відомств – по уповноваженням останніх” [599, арк. 60].

Засідання Комісії вважалися дійсними, коли в них брали участь, крім голови (чи його заступника) і представників Держконтролю та відомств, не менше двох радників. Голова Комісії у перебігу її роботи мав право поділяти членів Комісії на секції (з дорученням головування на них своєму заступникові або одному з радників), притягати до участі в засіданнях урядовців-доповідачів з Департаменту державної скарбниці та фахівців з різних галузей, як державних службовців, так й приватних осіб. Рішення приймалися простою більшістю голосів з переважаючим голосом (при поділі їх навпіл) голови Комісії. Незгодні з постановами Комісії (а ними могли бути лише її голова, неодмінний член, радники та представник Держконтролю) мали право подавати свої зауваження в письмовій формі не пізніше наступного дня по засіданні. Представники ж відомств мали право лише скласти заяву про свою незгоду з рішенням Комісії [599, арк. 60 зв.].

Статутом Фінансової комісії передбачалося також надання права народному міністрові фінансів, у випадку її постійної праці в позаслужбові години, за згодою з державним контролером призначати персональному складові Комісії окрему винагороду за участь в таких засіданнях [599, арк. 60 зв.]. І. Кабачків, розглядаючи з відстані років багатогранну роботу Фінансової комісії, наголошував й на причини її не досить плідної діяльності, зазначаючи, що “через брак загального фінансового пляну та цілої перспективи фінансового господарства не могло бути належного порівняння різних потреб і правильного визначення, які з них є найважливіші й вимагають негайного задоволення” [144, с. 22]. У свою чергу, директор Держскарбниці і голова Фінансової комісії Х. Лебідь-Юрчик відзначав, що при всій своїй корисній ролі Комісія зіграла й ”від’ємне” значення, бо ”замість інтенсивної праці над

бюджетом, над цілістю державних потреб і пляном їх заспокоєння, окремі відомства й фінансова комісія працювали над сепаратними законопроектами про різні асигнування на рахунок бюджету” [277, с. 115].

Кредитова канцелярія опікувалася державними позиками, а також обчисленням видатків по урядуванню, скарбовим операціям, виготовлення кредитових білетів, відсотками з капіталів, розміщених державою за кордоном тощо [742; 743].

Загальна канцелярія Народного міністерства фінансів знаходилася безпосередньо при міністрові і, обслуговуючи міністра фінансів, об’єднувала діяльність всіх департаментів відомства. Головним її завданням і колом діяльності був розподіл справ та паперів по департаментах, а також виконання розпоряджень міністра та справ, що не належали до жодного з департаментів, або тих, що міністр залишав для власного розгляду і вирішення. Загальна канцелярія перебувала під головуванням міністра фінансів, а її директор мав “тіж права і обов’язки, які належать кожному Директору Департамента” [750, арк. 3]. До особового складу Загальної канцелярії входили: директор, віце-директор, завідувачі відділами, вчений секретар, секретар міністра фінансів, урядовці для окремих доручень, бібліотекар, перекладач, бухгалтер, діловоди, помічники діловодів та урядовці за штатом. Підрозділи Загальної канцелярії складали 4 віділи: 1) віділ особистого складу; 2) фінансово-адміністративний (секретарський) віділ; 3) фінансово-економічний (інформаційний) віділ; 4) господарчий віділ [750, арк. 3].

Віділ особистого складу був подібним до сучасного відділу кадрів. Він займався сортуванням і збереженням наказів про призначення, звільнення, переміщення та відпустки урядовців Загальної канцелярії і старших, починаючи з V класи, урядовців Міністерства фінансів. В ньому також складалися і велися для зазначених службовців формуляри [750,

арк. 3]. Виділ займався публікацією в офіційному часописі Міністерства фінансів змін особового складу усіх, як центральних, так і місцевих, установ Міністерства фінансів УНР [750, арк. 4]. Крім того, при виділі велося діловодство комісії, що складалася з директорів Загальної канцелярії, Держскарбниці та Департаменту простих податків, і яка займалася призначенням кандидатур на посади управителів Фінансових палат, їхнім переміщенням та звільненням. У складі виділу знаходився також бухгалтер, який провадив рахівництво, складав обрахунки та справоздання по Загальній канцелярії [750, арк. 4].

Фінансово-адміністративний виділ провадив листування від імені міністра і з його наказу, товаришів міністра та канцелярії з усіх загальних питань, що виникали у відомстві. Він також виконував усі доручення міністра фінансів та його товаришів, які торкалися “фінансово-адміністративних стосунків, як з Департаментами Міністерства Фінансів, так і з установами інших Міністерств”, а також подавав “висновки Міністерства на проекти ріжних установ, які не торкаються ни до одного із Департаментів” [750, арк. 4]. Через цей виділ здійснювалися призначення представників від Міністерства фінансів на усі наради та до міжвідомчих комісій. В ньому також скеровувалася реєстрація вхідних та вихідних по міністерству паперів. При виділі числилися секретар міністра фінансів та урядовці для окремих доручень [750, арк. 4]. Фінансово-економічний виділ вів “справи по кермуванню діловодством Фінансової Консультації Міністерства та інших міністерських нарад” [750, арк. 5]. До завдань виділу входило: провадження діловодства Ради міністра фінансів (фінансові консультації); складання бюлетенів, протоколів та журналів нарад; заготовлення матеріалів для засідань, множення і розсилка їх членам Ради міністра; оповіщення про засідання Ради міністра фінансів тощо. Крім того він брав участь у нарадах та комісіях Міністерства фінансів, видавав бюлетені засідань, сповіщав пресу про роботу Ради

міністра фінансів (фінансові консультації) та нарад, а також про діяльність міністерства взагалі [750, арк. 5].

До кола діяльності виділу входило: “виконане по наказу Міністра як негайних робіт, так і складане постійних рухомих справ очних таблиць по всяких питаннях фінансово-економічного життя та головним галузям промисловости і торгівлі, а також складане щодення бюлетеня із газет державних і закордонних, рівно як і друкування спростувань на газетні стат[т]і, які критікують діяльність Міністерства Фінансів” [750, арк. 5]. В зв’язку з відсутністю у Міністерства фінансів власної редакції періодичних часописних видань і до часу її появи, виділ мав видавати офіційний двотижневик Міністерства для розміщення в ньому всіх грамот, наказів та обіжників Міністерства фінансів. При виділі числилися: вчений секретар, бібліотекар та перекладач [750, арк. 5].

Господарчий виділ провадив, відповідно, господарські справи Міністерства фінансів. У ньому було скупчено завідування міністерським будинком, гаражем, кур’єрами та сторожами. Через нього проходили всі замовлення для Міністерства, листування і зносини по господарчій частині. Крім того він готував необхідні для роботи Міністерства фінансів речі, канцелярські приладдя тощо [750, арк. 5–6].

Департаменти простих та посередніх податків опікувалися, відповідно, податковою сферою, про яку йтиметься окремо нижче. Тут лише зупинимося на комплектації цих департаментів. Департамент простих податків мав опікуватися державними зборами як от: податки поземельні з нерухомого майна та податі, подоходний, промисловий податки, збір з прибутків від грошових капіталів, гербові збори тощо. Всього постійних штатних працівників в департаменті нараховувалося 55 осіб, на утримання яких держава витратила 367 тис. 100 крб. [751]. Їхні посади, як і працівників інших державних установ на той час, підлягали

класифікації та поділялися на пенсійні розряди, від чого безпосередньо залежала висота заробітної платні.

Так, наприклад, посада директора департаменту належала до IV класи і II пенсійного розряду з утриманням в 10 тис. 800 крб., яке згодом було підвищено до 12 тисяч [751]. Двом віце-директорам (V класи і III пенсійний розряд I ступеня) заробітню платню планувалося підвищити з 9 тис. крб. до 10 тис. кожному, а завідуючим відділами (VI класи і III пенсійний розряд II ступеня) – з 7 тис. 200 крб. платню було піднято до 8 тисяч [751]. Нижчого рангу урядовці як, наприклад, бухгалтери, належали до VII класи та IV пенсійного розряду і отримували 5 тис. 400 крб., але оплату їхньої праці мали проектуватися підвищити до 6 тисяч [751]. Загалом на постійній основі в Департаменті простих податків працювали: директор, два віце-директори, три ревізори, два урядовця для доручень VI класи і такий же урядовець VII класи, правитель канцелярії, сім завідуючих відділом, два старших діловоди, дев'ять діловодів, скарбник-екзекутор, вісім бухгалтерів, архіваріус, вісім помічників діловодів, регістратор та вісім помічників бухгалтерів [751]. Департамент також наймав на роботу канцелярських урядовців першого та другого ряду (посада X класи) з оплатою, відповідно, в 3 тис. 600 крб. (в перспективі передбачалося підвищення платні до 4 тис. 200 крб.) та 3 тис. крб. (в перспективі – 3 тис. 900 крб.) [751]. Водночас “на утримання канцелярських урядовців вноситься в сміту кожний рік потрібна сума”, а їхня чисельність визначалася “в зв’язку з необхідністю” [751]. Для роботи в департаменті залучалися також і практиканти, яким пропонувалася заробітна платня розміром в 1 тис. 800 карбованців [751]. З часом, вже за гетьманату, штатний склад працівників Департаменту простих податків сягне 120 осіб [737].

Подібне ж штатне комплектування було й у Департаменті посередніх податків, який опікувався надходженнями з державних

монополій та акцизними зборами тощо. Крім того, при Департаменті посередніх податків діяла хімічна лабораторія, що розташовувалася в Одесі і в роботі якої були задіяні, крім завідуючого, старші й молодші лаборанти, помічник лаборанта, діловод та канцелярський урядовець [736, арк. 45]. Такі ж лабораторії малися при кожному губерніальному Акцизному управлінні, на обов'язок яких покладалося “досліджування якості горілки, води, спирту, вугілля та инш. матеріалів для горільчаній монополії”, а також випробовування товарів, що були “оподатковані акцизом або виготовлені в таких матеріалів: пиво, квас, солодкі матеріали й инш.” [736, арк. 45].

При Департаменті простих податків було засновано Гербову скарбницю у складі якої працювало 25 осіб, а саме: управитель, його помічник, два скарбника та два їхніх помічники, два бухгалтера, стільки ж їхніх помічників і п'ятнадцять рахівників [752]. Загальна сума утримання цього штату працівників склала 136 тис. крб. [752]. Невдовзі, за гетьманату, кількість робітників буде збільшено до 46 осіб [738], а потім – до 51 працюючого [739].

Департамент митних зборів, що розташовувався в Києві по вул. Хрещатик, 8-а, остаточно було сформовано лише наприкінці квітня 1918 року [753]. В департаменті за штатом мало працювати 60 осіб, а саме: директор (IV класа посади, II пенсійний розряд, зарплатня – 10 тис. 800 крб.), віце-директор (V класа посади, I ступень III пенсійного розряду, зарплатня – 9 тис. крб.), чотири начальники відділів (VI класа посади, II ступень III пенсійного розряду, зарплатня – 7 тис. 200 крб. кожному), два ревізори (VI класа посади, II ступень III пенсійного розряду, зарплатня – 7 тис. 200 крб. кожному), вісім діловодів, секретар та архітектор (усі VII класи посади, IV пенсійного розряду, зарплатня – 5 тис. 400 крб. кожному), тринадцять помічників діловодів, архівар та два перекладачі (усі VIII класи посади, V пенсійного розряду, зарплатня – 4 тис. 500 крб.

кожному), а також канцелярських урядовців: вісім – першого рангу (усі ІХ класи посади, VII пенсійного розряду, зарплатня – 3 тис. 600 крб. кожному), десять – другого рангу (усі Х класи посади, VIII пенсійного розряду, зарплатня – 3 тис. крб. кожному), вісім – третього рангу (усі XII класи посади, ІХ пенсійного розряду, зарплатня – 2 тис. 400 крб. кожному) [757]. Загалом утримання штату департаменту мало обійтися державній скарбниці в 283 тис. крб. на місяць, з яких: 267 тис. крб. складала заробітна платня урядовців, 10 тис. крб. – канцелярські і господарські видатки та 6 тис. крб. – платня охоронцям та кур'єрам [757]. Однак департамент був укомплектований без малого, ніж на 30%, позаяк, згідно “списку співробітників Департаменту митних зборів Міністерства фінансів” фактично у ньому працювало лише 28 осіб [755]. Зазначимо, що таке становище було чи не у всіх урядових підрозділах і приклад митного департаменту є не лише показовим щодо кадрових проблем уряду УНР, але й, нажаль, не найгірший в цьому плані.

Департамент митних зборів (директор П. Андреїв, віце-директор І. Гайдовський-Потапович) складався з чотирьох відділів: тарифного (директор – Я. Токарський), розпорядково-законодавчого (директор – Т. Троцький), рахункового (директор – М. Годлевський) та будівничого (директор – Д. Дяченко) [754]. Планувалося також в найближчому часі сформувати судового, статистичного та інших відділів [753, арк. 4], але урядові Центральної Ради не судилося втілити ці плани в життя. Канцелярія директора департаменту і розпорядкові-законодавчий відділ мали завданням вести: “розгляд проектів що до зформування митних установ і їх особистого складу; накази й листування, належні до особистого складу урядовців і доглядачів, як Департаменту, так і всіх митних установ; прийом проханій про посади; заміщення вакансій; командировання; вступ в дійство митних установ; переміщення митних установ в зв'язку з постановою нових мет; оповіщення митних установ

про всі закони й розпорядження загального характера; видання щорічних збірників загальних розпоряджень Міністра Фінансів і Департаменту митним установам, а також ріжних наказів та інструкцій митним установам, маючих на меті загальний порядок діловодства й доставу потрібних Департаментові відомостей; листування, дотикаючи розв'язання ріжних питань, не належних до інших відділів” [753, арк. 3–3 зв.]. Рахунковий відділ здійснював: “укладання щорічних обрахунків на видатки Департаменту й всіх митних установ; постачання кредитів митним установам; вияснення решт і браків кредитів; питання в зв'язку з кредитами; укладання рахунковости” [753, арк. 3 зв.]. Тарифний відділ розглядав питання про ввіз та вивіз в країну краму, застосування митного тарифу до краму, скарги щодо виконання митного тарифу митницями, а також мав видавати збірники розпоряджень про застосування митного тарифу [753, арк. 3 зв.]. Господарчо-будівельний відділ мав серед своїх обов'язків: будівництво приміщень для митних установ, їхній ремонт, а також “розгляд обрахунків; приготування й розіслання до митних установ річей господарського характеру, як то: печаток, штампіля, мір, приборів, вагонних замків і д.р., також книг, блянків, убрання доглядачів, канцелярського приладдя і т.д.” [753, арк. 3 зв. – 4].

Залізничний департамент опікувався фінансовими активами на залізницях, а також його представники приймали участь в керуванні їхньою роботою, зокрема через членів Міністерства фінансів в Радах місцевих управлінь державних залізниць члени Рад місцевих управлінь державних залізниць [620] тощо.

Державний банк опікувався забезпеченням вітчизняної фінансово-економічної системи грошовими знаками, зокрема емісією державних кредитових білетів, та, відповідно до замовлень Держскарбниці, випуском державних скарбових знаків. Держбанк був одночасно як емісійним і депозитним банком банків, так і державного короткотермінового кредиту,

який мав право приймати внески і надавати позики квазідержавним та іншим комерційним закладам та банкам. Втім, створення Держбанку УНР за часів існування Центральної Ради ще не набуло свого завершення. Держбанк не мав ані статуту, ані основного та запасного капіталів, не було налагоджено взаємодію між його місцевими підрозділами та центральною конторою в Києві тощо. Тимчасово Державний банк користувався розписом посад колишнього російського Государственного банку і визначеними ним розмірами платні для своїх службовців [762, арк. 21].

Державні ощадні каси з самого початку свого існування перебували у тісному зв'язку з Держбанком і користувалися з ним одними нормами платні для службовців [762, арк. 21]. В Україні та в Росії ощадні каси були установами державними, що підлягали Міністерству фінансів. Вони являли собою дійовий елемент фінансово-економічної системи країни, обшир діяльності яких в перше десятиліття ХХ ст. значно збільшився за рахунок запровадження багатьох банківських операцій, але такий, що проводив грошові операції меншого розміру, ніж Держбанк, проте безпосередньо з народними масами. М. Туган-Барановський зазначав з цього приводу: “Ці дрібні заощадження не можуть йти до звичайних банків через те, що банки не беруть вкладок менших за якусь певну суму. Для складання таких дрібних заощаджень, життя утворило окремі інституції – так звані ощадні каси” [504, с. 134]. Як звітував в квітні 1918 р. урядові народний міністр фінансів П. Климович, за останні десять років перед світовою війною вклади населення до державних ощадкас зросли в середньому до 100 млн. руб., за перший рік війни досягли 1 млрд. рублів [762, арк. 21 зв.]. На 1 січня 1918 р. вклади населення до державних ощадних кас України зросли до 5 млрд. руб., а якщо врахувати разом з відсотковими паперами, то – до 7 млрд. рублів [762, арк. 21 зв.]. Міністр також відмітив, що ощадні каси “по характеру своїх операцій фактично перетворились в установи банкового типу, тільки з тою різницею, що це

були установи народнього типу, які користувались величезною довірою людности через свою безпосередню близькість до народу, а головне в тому доброму поведженні, яке людність мала з боку урядовців кас і з великою довірою несла свої ощадки до каси, що дуже сприяло величезному розвитку ощадного діла” [761, арк. 16–16 зв.; 762, арк. 21–21 зв.].

Разом з тим М. Туган-Барановський, наприклад, вказував й на певний негатив в принципі роботи державних кас, що існували в Росії, а відповідно й в Наддніпрянській Україні. Він, зокрема, вважав, що “ці каси, ще в більшій мірі, ніж англійські, заслуговують на різні закиди, бо всі свої капітали, за невеликими винятками, вони вміщають у державні процентові папери, і таким чином, обезкровлюють місцеве дрібне господарство, від котрого відтягують капітали, так потрібні для господарства” [504, с. 135]. Вочевидь ці недоліки були відомими й керівництву Народного міністерства фінансів УНР. Саме тому П. Климович в квітні 1918 р. прагнув здійснити реформу роботи ощадних кас, приблизивши їх до вирішення потреб народних мас, позаяк “клієнтурою кас були в більшості широкі кола мійського та сільського трудового населення, які обставини вимагали від працівників не тільки виконання звичайних операцій ощадного діла, а й інформації в цім ділі та поважного відношення, аби не виникло з боку клієнтури якого небудь непорозуміння чи недовіри до Установи, що шкодило-б розвитку ощадного діла” [761, арк. 16 зв.; 762, арк. 21 зв.].

Міністр фінансів визначив нові роль і завдання ощадних кас в часи революційних перетворень і будівництва української державності. Він, зокрема, наголошував: “Роля, яку відігравали, а особливо відіграють ощадні каси в останні роки, – це роля зібрання трудових народніх ощадків, які слугують не тільки потребам державного кредиту, але й фінансуванню народньої праці. Такі широкі завдання, які повстають

зараз перед ощадними касами – вимагають і дуже серйозної уваги на те, аби всі ті ощадки, що з такою довірою несла людність до кас, не тільки не було повернено назад, а навіть вжити всіх заходів, аби ця довіра населення до ощадних кас ще більш зросла і вони б слугували концентрації всіх тих великих коштів, які зараз скупчилися по руках простого, особливо сільського населення, котре в більшості й буває клієнтурою ощадних кас.

Як що це завдання буде здійснено, тоді ощадні каси зможуть обернути значну частину свого капіталу на потреби економічно-господарчого відродження України, котра будує своє вільне життя на руїнах добробуту батьківщини, якій так багато сприяла війна та большевицька хвиля. За для розвитку продукційних сил України в справі сільсько-господарській та фабрично-заводської промисловости конче потрібні будуть величезні фінанси, частину яких змогли би дати і ощадні каси, яко народні установи, котрі обслуговують широкі трудові верстви людности. Щоби досягти цієї мети, повинно ще більш наблизити ощадні каси до людности шляхом поширення їх сітки та внесення в коло діяльності їх тих операцій банкового типу, які дали-б населенню різні вигоди” [761, арк. 17; 762, арк. 22–22 зв.].

Державні ощадні каси здійснювали також послуги по страховим операціям для населення³⁶, керуючись при цьому “Положенням про страхування доходів і капіталів за посередництва державних ощадних кас” від 10 червня 1914 р. [573; 574; 663; 664]. Штатний розклад державних ощадних кас передбачав посади: директора, діловода та його товариша, інспектора державних ощадних кас, страхового техніка, головного бухгалтера та бухгалтерів, головного лікаря, завідуючих відділами та їхніх

³⁶ 7 квітня 1918 р. урядом УНР було прийнято [664], а 9 квітня затверджено Центральною Радою, Закон “Про скасування крайніх норм по страховій операції в ощадних касах Української Народньої Республіки”, згідно з яким міністрові фінансів було доручено “встановити по окремим плянам страхування через державні ощадні каси Української Народньої Республіки розміри застрахованого на одну особу капіталу, або прибутку, відповідно певним в цьому потребам, але не вище, як до 25.000 карб. капіталу і до 3.000 карб. річного прибутку” [573; 574; 663; 664].

співробітників, правителя та робітників канцелярії, старшого, рядових і молодших ревізорів, старшого та рядових контролорів тощо. Посади, як і в інших державних установах, поділялися на класи та пенсійні розряди. Утримання поділялося на три категорії: платня, харчові надбавки та грошові на помешкання. Крім Київської ошадної каси, самостійний статус мали каси в Одесі, Харкові та Катеринославі, інші ж – були регіональними відділеннями [761, арк. 17 зв. – 20; 762, арк. 22 зв. – 23].

В квітні 1918 р. П. Климович запропонував ліквідувати розподіли утримання, “а натомість встановити для всіх служачих основні оклади платні без усякого поділу та удержань на пенсію; пенсійні внески робляться за рахунок прибутків ошадних кас³⁷. З осіб, яким по роспису не належить казюне помешкання, а в дійсности вони все ж будуть жити у таких помешканнях, – повинно що-місяця при видачі платні утримувати $\frac{1}{5}$ частину основної річної платні. Особам же, яким належить казюне помешкання, але за браком таких помешкань у казюнних або найнятих будинках – ці особи не можуть скористуватись помешканням, їм досить додатково виплачувати що-місяця при видачі платні j річної платні” [761, арк. 20; 762, арк. 23–23 зв.]. Міністр пропонував урядові також зменшити поділ службовців на розряди до двох по будь-якій категорії. Що ж стосувалося поділу посад на класи та пенсійні розряди, то ним пропонувалося залишити їх без змін до часу, поки не буде вироблено нового пенсійного статуту, але, при цьому, підвищити деякі посади в поділі по класифікації, а саме: інспектора та директора самостійних державних ошадних кас, а також “підвищити по клясу і інші молодші посади відповідно посадам по Державному Банку та його місцевим установам” [761, арк. 20; 762, арк. 23 зв.]. Водночас посаду молодшого ревізора пропонувалося понизити з VI до VII класи, зрівнявши її з

³⁷ Навпроти цієї пропозиції директор Державної скарбниці і голова Фінансової та Бюджетової комісій Х. Лебідь-Юрчик власноручно зауважив: “А що скажуть урядовц[і] інших держ[авних] інституцій?” [762, арк. 23] – П. Г.-Н.

посадою старшого контролера, “але залишити недоторканими усі належні до цієї посади права та привілеї для тих осіб, які зараз займають цю посаду і не матимуть, при заведенні нового розпису посад, підвищення по службі” [761, арк. 20; 762, арк. 23 зв.].

П.Климович, в поданому на розгляд уряду вищевказаному проекті “Розпису посад по Діреkcії Державних ощадних кас Української Народньої Республіки та її місцевих установ”, пропонував також такі зміни щодо статусу робітників державних ощадних кас:

- осіб, що при запровадженні нового штатного розпису не отримають службового призначення, передбачалося “залишити за штатом і на протязі одного року видавати їм по закону позаштатну платню в розмірі річного їх окладу, але без грошей на харчі та помешкання і інших ріжних додатків” [761, арк. 20; 762, арк. 23 зв.];

- роки служби на вислугу пенсії слід було зараховувати до стажу й тоді, коли ця служба відбувалася поза межами України (вочевидь малися на увазі працівники ощадних кас України, які до набуття УНР державності працювали в інших місцевостях Росії) [761, арк. 20 зв.; 762, арк. 23 зв.];

- службовцям дирекції ощадкас та їхніх самостійних відділів, “котрим доручено завідування казньонними будинками і взагалі господарським відділом ощадних установ – робиться додаткова нагорода за виконання зазначених обов’язків у розмірі $\frac{1}{5}$ річної платні”³⁸ [761, арк. 20 зв.; 762, арк. 23 зв.];

- видатки на службову подорож (відрядження) чинам інспекції ощадних кас видавати на підставі окремих правил, затверджених міністром фінансів [761, арк. 20 зв.; 762, арк. 23 зв.];

³⁸ Навпроти цього пункту рукою Х. Лебідь-Юрчика зазначено: “На які[й] підставі?” [762, арк. 23 зв.].

- кількість посад по кожній установі має встановлюватися міністром фінансів по мірі дійсної потреби [761, арк. 20 зв.; 762, арк. 23 зв.];

- директора ощадних кас у ставці заробітної платні прирівняти не менш як до посади товариша директора Держбанку, а також: товариша діловода прирівняти в платні до посади директора відділу Держбанку; інспектора та страхового техника – до посади старшого інспектора Держбанку; головного бухгалтера та головного лікаря ощадних кас – до відповідних посад Держбанку, завідуючого відділом, правителя канцелярії та старшого ревізора ощадних кас – до посади помічника директора відділу Держбанку, а інші посади – до відповідних посад у Держбанку [761, арк. 17 зв.; 762, 22 зв. – 23];

- Київській ощадкасі, як столичній, “та приймаючи нам увагу й ту дорожнечу, яка є і взагалі буває по столичних центрах порівнюючи другі міста, – повинно встановити оклади першорозрядного Відділу Державного Банку, а саме: посада Діректора порівнюється до посади Управителя першорозрядного Відділу Державного Банку, його помішника – до посади помішника Управителя і решта посад по касі порівнюється до відповідних посад по першорозрядному Відділу Державного Банку” [761, арк. 17 зв. – 20; 762, арк. 23];

- в інших самостійних ощадних касах (Одеській, Харківській та Катеринославській) пропонувалося залишити існуюче прирівнення посади директора ощадної каси до посади управителя другорозрядним відділом Державного банку, але посаду помішника директора – прирівняти до посади управителя таким же відділом Держбанку “і взагалі всі другі посади по цим касах порівняти до відповідних посад по Відділам Банку 2-го розряду” [761, арк. 20; 762, арк. 23].

Таке апелювання до прирівнення штатної платні працівників ощадних кас до відповідної платні в Держбанку, що віднедавна була

підвищена, міністр фінансів обумовлював досить обґрунтовано: “Позаяк ощадні каси з початку й до цього часу перебували в тісному зв’язку з Державним Банком, користуючись одними нормами платні, тому повинно залишити цю єдність і зараз, коли по інституціям Державного Банку утворюються нові норми платні, а саме: необхідно у прийнятому ощадними касами до тимчасового користування Російському Уставі всі посади та норми платні по Центральній Дірекції ощадних кас та місцевих її установах, відповідно вищезазначеному, підвищити і пристосувати – аналогічно проєктіруємих нормам платні по інституціям Державного Банку. Існуючі штати Російських Державних ощадних кас остільки старі, як і штати Російського Державного Банку, які заведено мало не чверть віку. Ці штати ще перед війною далеко не відповідали тодішнім умовам життя, через що і Російський Уряд аби поліпшити матерьяльний стан урядовців ощадних кас, – робив ріжні %% надбавки до основної платні. Але за той час, який пройшов після заведення роспису посад та норм платні по ощадних касах, обставини життя гостро змінилися як в загальних матерьяльно-економічних умовах існування людини, так і в тих задачах, які з початку становило собі ощадне діло і які далі випали на долю ощадних кас”[761, арк. 16; 762, арк. 21].

Наголошуючи, що важка праця співробітників ощадних кас “дає моральне право признати за працівниками установ ощадних кас велике державне значіння тої роботи, яка ведеть ся ними з такою користью на фінансування народнього труду, розвитку трудових народніх організацій і взагалі для зміцнення фінансів держави, а разом з цим потрібно зробити і відповідне матерьяльне оцінення їхньої праці”, П. Климович вказує також і на те, що “дуже часто помічається таке з’явище, що хоча з боку матерьяльного і у касі і в Банку одні умови, урядовці кас все-ж таки з великою охотою ідуть на службу до банкових установ” [761, арк. 16 зв.; 762, арк. 21 зв.].

Вихід міністр фінансів вбачав у порівнянні працівників установ Держбанку і ощадних кас в матеріальному забезпеченні: “Особливо цю єдність повинно тепер додержати, коли ощадні каси мають відігравати роль в справі будівництва молоді Держави, а саме – в розвитку та фінансуванню народнього труду і взагалі фінансів Української Народньої Республіки. Тому повинно поставити працівників ощадних кас в такі матеріальні умови, щоби не тільки зберегти існуючий склад по ощадним інституціям, а ще й притягти до цього живого діла нові свіжі сили” [761, арк. 17; 762, арк. 22]. Міністр не перестає нагадувати колегам, що “ті оклади, які зараз існують по установам ощадних кас, навіть зі всіма тимчасовими додатками, зовсім не відповідають вимогам життя і не дають змоги задовольнити самих простих життєвих потреб існування людини” [761, арк. 17 зв.; 762, арк. 22 зв.] і підсумовує: “Тому всі ці обставини вимагають від Міністерства Фінансів звернутися до Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки, аби при організації ощадних кас на Україні та при заведенні нового розпису посад і норм платні – було взято тіж самі принципи, які лягли в основу реорганізації інституцій Державного Банку, та прийняти, як це було і зараз є, такіж-самі норми платні і для працівників ощадних кас, які буде встановлено по розпису посад у Державному Банку” [761, арк. 17 зв.; 762, арк. 22 зв.].

Так докладно зупинитися на розгляді вказаних пропозицій П. Климовича ми вважаємо за потрібне принаймні з двох причин: 1) документ вказує на нерівномірність перетворень в підрозділах Міністерства фінансів держави, зокрема щодо підвищення ставок штатної платні співробітникам однієї з найважливіших складових новостворюваної фінансової системи УНР; 2) то була чи не єдина спроба хоча-б часткової реорганізації застарілої структури будови державних і урядових органів, що дісталася Україні ще з часів царату; 3) підсумок (невдалий) спроби часткового реформування системи комплектування і

оплати праці однієї з найважливіших державних установ вказує на неготовність керівництва УНР здійснити кардинальні перетворення в області державного управління і створення фінансової системи на якісно нових (відмінних від царських) адміністративних засадах.

Зазначений вище проект “Роспису посад по Дірекції Державних ощадних кас УНР та її місцевих установ” 24 квітня 1918 р. було зареєстровано під № 378 у Департаменті простих податків [762, арк. 21], що дає нам змогу встановити вірогідну хронологічну дату його подання до уряду. Зауваження, зроблені на полях документа рукою Х. Лебідь-Юрчика [762, арк. 23–23 зв.], вказують, що саме він був головним опонентом П. Климовича, що підтверджує й резолюція на першому аркуші проекту: “Не згоджуюсь. Леб[ідь]-Юрч[ик]” [762, арк. 21]. Проект так і не було ухвалено урядом УНР, що підтверджує й той факт, що згодом, за гетьманату П. Скоропадського, його знов було направлено на розгляд Ради міністрів, але вже новоствореної Української Держави [761].

При уряді УНР планувалося також заснувати й Вищу економічну раду УНР. Таку пропозицію було вироблено членами Фінансово-економічної комісії, які у пояснюючій записці до відповідного законопроекту зазначили: “Фінансова Економічна Комісія виходить з такого припущення, що питання демобілізації промисловості та праці, переходу всієї господарчої системи від військово-руїнницької до мирно-творчої діяльності, питання про налагодження після військових потрясінь процесу виробництва та накопичення матеріальних і культурних цінностей, що всі ці складні проблеми вперше в таких розмірах з’явилися перед організованим людством, не можуть бути вірно поставлені, а тим паче належно розділені жодною з воюючих і нині воюючих держав – без плану, без свідомої в державному масштабі розробленої єдиної системи заходів фінансово-економічної політики. Особливо складне і багате завданнями становище України, – держави, що отримала лише тепер свою

самостійність, що не поділила поки активи і пасиви колишньої Російської імперії з рештою її частинами. – Українській Народній Республіці доводиться в багатьох відношеннях будувати на білому аркуші: потрібно створити власну фінансову систему, створити власні банки, покласти початок своїй власній транспортній, торговельній, промисловій, експортно-імпортній політиці; потрібно напрацювати основи соціального законодавства, і всю цю політику узгодити з прийнятим методом аграрної реформи, націоналізації надр тощо” [678, арк. 189].

Саме ці загальні і, на думку авторів законопроекту, очевидні міркування диктували їм потребу у створенні такого органу, який сконцентрував би всі ланцюги господарського життя країни, який би став достатньо компетентним і авторитетним для виконання “відповідальнішого завдання епохи” [678, арк. 189 зв.]. Пропонована до заснування Вища економічна рада УНР мала б бути для уряду органом допоміжним, який би розробляв, об’єднував і узгоджував всі господарські заходи законодавчої та виконавчої влади з метою “сприяти створенню необхідного єдиного плану демократичної економічної політики, заснованого на вимогах різноманітного життя та даних статистики і науки” [678, 189 зв.].

Над усіма цими переліченими завданнями, в зв’язку з ними і як самостійна проблема, на думку авторів законопроекту, стояла фінансова політика уряду. Члени Фінансово-економічної комісії, зазначаючи, що нема потреби доводити неможливість розв’язання жодного з вказаних питань, як і залежність, в свою чергу, фінансів – від вірного ставлення питань промисловості, торгівлі тощо, а також вказуючи на відсутність в Україні банків у повному розумінні цього слова (існували лише регіональні відділення загальноросійських банків), окреслили нагальні поточні завдання у фінансовій сфері, які потребували вирішення. Зокрема, урядові Центральної Ради слід було: а) налагодити контрольний апарат з

метою регулювання діяльності банків, біржі та грошового ринку; б) створити власну валютну систему; в) реорганізувати податкову систему; г) підготуватися до майбутнього погашення боргів, невідомо, до того ж, в якому розмірі і на яких умовах; д) знайти модус для фінансової політики в зв'язку з аграрною реформою (малася на увазі проголошена III Універсалом соціалізація землі); ж) розробити умови внутрішніх і зовнішніх позик; з) розпочати пошук розв'язання питання щодо грошових та кредитових ресурсів для реалізації врожаю, що з наближення осені особливо загостриться, враховуючи і так обмежені можливості скарбниці для фінансування різних галузей господарського життя [678, арк. 190–190 зв.]. Таким чином, “якщо все це взяти до уваги, – підсумовували автори законопроекту, – то стане цілком беззаперечною необхідність об'єднуючого органа в особі В[ищої] Е[кономічної] Р[ади] Р[еспубліки]” [678, арк. 190 зв.].

Проект Закону “Про Вищу економічну раду” був представлений на розгляд Малої Ради членом фінансово-економічної комісії Ю. Новаковським 23 квітня 1918 р. Попередньо Вища економічна рада мала називатися Головною економічною радою, а сам законопроект про її утворення викликав гострі суперечки серед членів Малої Ради. Так, наприклад, С. Гольдельман (Паолей Ціон), небезпідставно заявивши, що “цей орган буде таким виродком, з якого жодної роботи не буде”, резюмував: “Така Економічна Рада буде тільки збиратись, вести нескінченні балачки і більше нічого. Цей законопроект треба одкинути, а коли треба вже утворити якийсь економічний державний орган, то краще утворити Міністерство Економічних Справ” [423]. Проти законопроекту також виступили А. Гольденвейзер (Фолькспартай), М. Балабанов (РСДРП-меншовик), О. Золотарьов (Бунд). В оборону проекту закону висловився М. Салтан (УПСР) і М. Кушнір (УПСФ), який заявив, що ця Економічна рада “повинна бути тим органом, який вироблятиме план

економічної політики й даватиме в цих справах поради Правительству” [423]. З свого боку доповідач законопроекту Ю. Новаковський здивувався критиці і зазначив: “Якби сюди прийшов і сам Карл Маркс, то й він не зміг би скласти програми економічної політики для України³⁹ тепер, коли ніхто не знає після цієї війни та всяких розрухів, в якому стані перебуває українська промисловість і що з неї тепер лишилось” [423]. Обговорення законопроекту продовжилося 25 квітня 1918 р. Міністр торгу і промисловості І. Феценко-Чопівський емоційно висловився за підтримку ідеї установа Вищої економічної ради, “яка забезпечить Державу од непродуманих експериментів, які можуть остаточно знищити наше економічне життя” [425]. В підсумку Мала Рада того дня все ж таки прийняла (по-статтево) проект Закону “Про Вищу економічну раду Української Народної Республіки” [424–425].

До складу Вищої економічної ради мали увійти: 9 виборних представників Центральної Ради; товариші міністрів: військового, морського, фінансів, торгу і промисловості, пошти і телеграфу, земельних, харчових справ, шляхів і праці, представники усіх міністерських відділів; “до 18 представників від ценових та демократичних організацій на паритетних началах, а саме: 9 представників од банків, організацій промислових, гендльових та транспортних підприємств і 9 представників од центральних органів робітників, служачих відповідних галузей і представника від Центрального Кооперативного Комітету, котрий розподіляє це представництво між різними галузями кооперації” [424]; 4 представники Головного земельного комітету, а також (з правом дорадчого голосу) представник Державного контролю [424]. Втім, остаточне визначення списку організацій, які мали б бути представлені у Вищій економічній раді залишалось за самою Радою, “при умові

³⁹ 17 квітня 1918 р. уряд, після доповіді М. Ткаченка про фінансові справи держави доручив Міністерству фінансів та Міністерству торгу і промисловості представити на найближче його засідання конкретний план фінансово-економічної політики [798, арк. 77] – П.Г.-Н.

додержання паритетного принципу” [424]. Крім того Вищій економічній Раді надавалося право запрошувати на свої засідання представників науки та інших фахівців з правом дорадчого голосу. Обрані члени Вищої економічної ради отримували свої повноваження не більше, ніж на один рік [424].

Обов'язки Вищої економічної ради були досить широким, зокрема вона мала: а) в якомога найкоротший час давати свої висновки з усіх надісланих до неї на розгляд як Радою народних міністрів, так і Центральною Радою законодавчих внесеннях, що стосувалися господарчих справ; б) погоджувати наряди окремих відомств, пристосовуючи їх до потреб приватної промисловості, та складати загальні планові наряди і замовлення, розподіляючи їх на внутрішній і зовнішній ринок по сезонах року та галузях продукції і транспорту; г) у згоді з цим розглядати і пристосовувати всі дотичні сюди рахункові внесення відомств; д) виробити план переведення різних гандльових монополій та вносити різні поправки до вже існуючих; е) виробляти системи регулювання різних галузей промисловості та загального державного контролю над нею; ж) виробити основи розподілу та організування праці, обчислення технічних сил, налагодження та збільшення перевізних засобів усіх відомств, а також обміркування інших питань, що стосувалися народного та державного господарства; з) виробити основи фінансової системи Республіки, основи зовнішніх позичок та засоби державного контролю над банками, біржею і грошовим ринком; і) виробити загальний план державної економії в зв'язку з земельною реформою, націоналізацією надр та іншими ґрунтовними реформами, а також визначити взаємовідносини між системами державного та муніципального господарства; к) вияснити і вишукати засоби дійсного контролю і регулювання вивозу та ввозу; л) організувати Центральний статистично-економічний комітет Республіки, керувати його

працею і зробити все належне для збору потрібних для економічної політики матеріалів та даних [424].

Задля виконання переліченого Вищій економічній Раді надавалося право: а) вимагати необхідні довідки, документи та інші подібні матеріали як від державних і громадських, так і від приватних установ та осіб з обов'язком таких установ і осіб виконувати домагання Ради, робити дослідження, посилати експедиції та приватних осіб з фаховим завданням як по Україні, так і за кордон; б) виробляти законопроекти, які вносити через Раду народних міністрів на затвердження законодавчої влади; в) безпосередньо через свого голову доповідати Раді народних міністрів, а також Центральній Раді та її комісіям⁴⁰; г) запровадити порайонні Ради в великих промислових центрах Республіки⁴¹ [424].

Вища економічна рада мала також виробити наказ, на основі якого діяв би її внутрішній розпорядок. Передбачалося, що справами Вищої економічної ради керуватиме Колегія в складі обраних її членами: голови Ради, його товариша та керуючого справами (при цьому керуючий справами міг бути обраний і з осіб, що до складу самої Вищої економічної ради не належали). Їхні права та обов'язки також повинні були бути зазначені у наказі Вищої економічної ради. Згадуваний вище Центральний статистично-економічний комітет підлягав безпосередньо управлінню ділами Ради. Позаяк Економічна рада являла собою “вищий орган в допомогу Владі законодавчій, виконавчій, а також для Державного Контролю”, то вона включалася до загальної системи вищих державних органів щодо службових прав і обов'язків [424]. Нею ж самою вироблявся власний бюджет, який через Раду народних міністрів вносився на затвердження Центральної Ради. Такій же процедурі кожного року

⁴⁰ Голова Вищої економічної ради на засіданнях Ради народних міністрів, Центральної Ради або її комісій користувався тільки дорадчим голосом [424].

⁴¹ Статут районних економічних рад мав бути розроблено Вищою економічною радою окремо та представлений на затвердження Центральної Ради [424].

підлягало й справоздання новозаснованого державного органу. До поки ж не було визначено бюджет установи, Центральна Рада асигнувала в її розпорядження 300 тис. крб. кредитом [424]. За загальне ж завдання Вищій економічній Раді УНР ставилося “об’єднання усіх державно-господарчих заходів Правительства, а також попередній розгляд усіх законопроектів в справі фінансів, торгівлі, промисловости та інших” [426].

Слід зазначити, що ці та інші, цілком об’єктивні, завдання, вирішенням яких мала зайнятися Центральна Рада та її уряд у фінансово-економічній галузі національного державотворення, так і не були розв’язані. Однією з причин цьому була й проблема кадрова. Військові перипетії січня–лютого 1918 р. не дали змоги урядові, який до того ж не мав сталого місця перебування, належним чином укомплектувати міністерські штати на рівні середньої та нижчої ланки, що, безумовно, далось взнаки у наступні місяці діяльності Народного міністерства фінансів. Цю думку, в свою чергу підтверджував й М. Капустянський, який як військовик лаконічно підсумував дії урядів УНР висновком: “Головна хиба соціалістичного уряду, а також, – ніде правди діти, – й попередніх – це цілковита відсутність певного фінансового пляну (через брак бюджету), а також контролю й жодної відповідальності” [236, с. 153].

Внутрішню ситуацію, яка аж ніяк не сприяла державотворчій роботі в урядових міністерствах і неухильно підривала авторитет української влади, яскраво змалював С. Шелухін, який згадував: “З 1917 р. ми мали дуже багато “міністерських кабінетів”, а в них повно “міністрів”, які лише самі себе вважали справжніми міністрами, бо за таких їх ніхто з людей серйозних не вважав⁴². Майже ніхто з них не мав для міністерської роботи

⁴² У своєму щоденникові В. Вернадський майже повторює за С. Шелухіним: “[Центральна] Рада справляє найпригніченіше враження – бовдури, безграмотності, слабкості, вузькості. Вона користується повною відсутністю авторитету й серед її службовців, і серед населення. Німці ставляться до неї з неприхованим презирством. [Голова уряду УНР] Голубович, молода людина, що нещодавно закінчила Політехнічний інститут – сіре враження... В [Центральній] Раді повна відсутність людей, величезна

ні знання, ні якоїсь підготовки, бо досить було зарозумілості, амбітності й приналежності до партії. На лихо України все треба було заводити наново, все вимагало конструктивності й організаторського уміння. Ділового апарату в цих міністрів ще не було, а підібрати потрібних робітників та організувати його майже ніхто з цих міністрів не вмів, бо шукав лише одно партійців і сам не мав поняття ні про апарат, ні про його функції. Єдиним службовим цензом на посаду міністра вважалася приналежність до партії, переважно до соціалістичної” [816, с. 57–58, 90]. Психологічний портрет вищого державного керівництва України часів Центральної Ради філософськи описав в листопаді 1920 р. один провідників вітчизняної соціалістичної думки М. Шаповал, який образно змалював київський політикум того часу наступним чином: “Українство бентежилось, метушилось, не знало, що робити з проблемою “соціальної революції”, проблемою “самостійности”, цукроварнями, фінансами, військом, федерацією і т. д.” [813, с. 44].

Поряд з цим слід зауважити й на тому, що практично до квітня 1918 р. саме Народне міністерство фінансів практично перебувало без свого керівника, що, звичайно ж, не сприяло поліпшенню його як законотворчої, так і функціональної діяльності. Мусимо також зазначити, що лише з квітня 1918 р. ініціативи керівництва головного фінансового відомства УНР щодо комплектування, структуризації та визначення завдань і обов’язків підрозділів міністерства набули конкретного та обґрунтованого характеру. Проте затягування їхнього схвалення Радою народних міністрів і затвердження Центральною Радою так і не дало змоги зробити перші дієві кроки до налагодження плідної роботи Народного міністерства фінансів. Департаменти та інші структури

кількість добре оплачуваного чиновництва – єдина гідність якого – знання укр[аїнської] мо[ви]” [821, с. 29] – П. Г.-Н.

Народного міністерства фінансів все ще перебували у стадії формування, яке так і не було завершено за влади Центральної Ради.

3.2. Емісійна політика Центральної Ради на початку 1918 року

Свою емісійну політику уряд Центральної Ради започаткував, як вже зазначалося нами у попередньому розділі, шляхом запровадження в грудні 1917 р. національної грошової одиниці – карбованця. Втім першої партії емітованих кредитових білетів вартістю в 100 крб. для функціонування державного організму, до того ж за умов тривання війни та економічної руїни, було надто замало. Відсутність коштів змушувала урядовців шукати й інші шляхи набуття грошових засобів. 7 січня 1918 р. Генеральний секретаріат доручив генеральному секретареві фінансів “розробити проект державної лотереї і внутрішнього займу” [770, арк. 94; 781, арк. 57], проте втілити на практиці в життя цей проект було можливо лише за сталої внутрішньої ситуації в країні та за умов довіри до дій уряду з боку населення. Ані на одне, ані на інше на той час Генеральний секретаріат розраховувати не міг. Емісію карбованців здійснити було неможливо через те, що Київ зовсім скоро буде окуповано більшовиками. Крім того, навіть за умов опанування столицею, відновити випуск карбованців було б вкрай проблематично, адже матриці, кліше і державні штампи, необхідні для їхнього друку, потрапили до більшовиків після їхнього відступу з української столиці [170].

Загалом же до обігу було випущено 532 тис. 500 банкнотів (вартістю по 100 крб.) на загальну суму 53 млн. 250 тис. крб., що, як справедливо зазначають М. Дмитрієнко та О. Лисенко було “не так вже й багато, якщо врахувати, що в Росії на цей період друкували білетів на 2 908 000 000

рублів” [179, с. 30]. Водночас таке порівняння є не зовсім коректним, з огляду на те, що емісія російського уряду була розрахована на всю величезну територію колишньої імперії і, крім того, частина випущених рублів потрапляла до обігу, інша ж – призначалася для державних потреб Тимчасового уряду, а не у розпорядження Генерального секретаріату України. Отже, уряд Центральної Ради змушений був з свого боку здійснювати власну емісію, аби мати кошти для урядування краєм. М. Туган-Барановський вважав, що “паперовими грішми, докладно кажучи, можна назвати тільки такі паперові грошові знаки, які виконують усе, що повинні виконувати гроші, – якими вимірюються ціни, і яких вживають для купівлі та виплати боргів. Через це розмінні паперові грошові знаки (цеб-то ті, які обмінюються на гроші металеві тими установами, які їх випустили), – не є паперові гроші, бо ціна розмінних грошових знаків визначається дзвінкою монетою, яку дістають на обмін. Тільки нерозмінні паперові грошові знаки – є паперові гроші у властивому розумінні слова. Держава для того починає випускати паперові гроші, щоб оплачувати, таким чином, свої видатки” [504, с. 125]. Втім, невдовзі (16 січня 1918 р.) українським урядом було припинено випуск кредитових білетів вартістю в 100 крб. через те, що вже на той час в обіг потрапила велика кількість фальшивок цього номіналу, а кліше для їхнього друку потрапило до рук більшовиків [157, с. 57; 179, с. 30].

За таких обставин урядовці знов повернулися до думки про запровадження в УНР нової грошової одиниці. Цьому, з свого боку, сприяла й загалом вдала спроба із випуском 100-карбованцевих банкнотів, адже, як згадував М. Обідний, “поява у відродженій українській державі українських грошових знаків викликала небачений ентузіазм серед населення. У той час, коли нечіткі слова універсалу викликали неясну тривогу, “нові гроші” із зображенням не царів та символів царської влади, а семян і пшениці, вселяли віру й бодрість” [157, с. 57]. 12 лютого 1918 р.

Рада народних міністрів доручила Міністерству фінансів “виробити і внести в Малу Раду законопроект про випуск грошової одиниці з відповідним написом – установити монетну одиницю: а) гривну, яка рівняється 100 шагам[;] 2 гривні – 1 карб. – 200 шагів. б) Установляється такий поділ дрібної монети: 1, 2, 5, 10, 20, 50 шагів. г) Що до паперових грошей установити треба в 2 гривни, 10, 20, 100, 500, 1000 гривен. д) Що до золотих грошей в 20 гривен”⁴³ [567].

1 березня 1918 р. (за новим стилем⁴⁴) в Житомирі було зібрано засідання Малої Ради на чолі з М. Грушевським. На порядку денному стояло лише одне питання: законопроект “Про грошову одиницю, биття монети та друк державних кредитових білетів” [696]. Від комісії законодавчих внесень Скнаръ зачитав присутнім проект закону і, після незначних правок [213; 603; 696], Мала Рада його затвердила. Закон від 1 березня 1918 р. являв собою також і програму до випуску грошових знаків. За результатами двох законів про запровадження грошових одиниць УНР (від 19 грудня 1917 р. та від 1 березня 1918 р.) можна констатувати, що основною грошовою одиницею ставала гривня, що мала містити 8,712 долі щирого золота (0,387117 грамів золота, 0,012446093 частина трійської унції⁴⁵) і ділитися на 100 шагів. Планувалося карбувати монету вартістю 20 грн. (золотом), 1 грн. (сріблом) та номіналами в 1, 2, 5, 20 і 50 шагів (з іншого металу). Розмір і вагу монет мав встановити міністр фінансів. На монетах передбачалося розмістити: назву монети, рік її биття

⁴³ Задля ж угамування поточних безпосередніх потреб уряд, що на той час знаходився у Житомирі, вирішив скористатися грошовим сурогатом (бонами) місцевого самоврядування. 14 лютого 1918 р. Рада народних міністрів дозволила Житомиру “видати бони з забезпеченням кредитовими білетами з тим, щоб всі відповідні написи були зроблені державною мовою, і мали напис: “Українська Народня Республіка”” [568].

⁴⁴ 16 лютого 1918 р. за старим стилем. 12 лютого 1918 р. Малою Радою було ухвалено Закон “Про заведення на Україні числення часу по новому стилю і перевод годинників на середне-європейський час” [61; 63; 695]. Законом визначалося: “1) Завести в Українській Народній Республіці нове (Григоріянське) числення з 16-го числа місяця лютого 1918 року. 16 число лютого рахувати першим числом місяця березоля (марця)” [695].

⁴⁵ Одна доля складає 0,044434896 грама, 0,685775 трійського грана, 0,0014276 трійської унції або 0,2143 карата [143; 221, с. 147].

та місто виготовлення (чільний бік); назву держави-емітента “Українська Народня Республіка” та герб УНР (зворотній бік).

Гривні мали випускатися також і у вигляді державних кредитових білетів вартістю в 2, 5, 10, 20, 100, 500 та 1 тис. грн. З їх зворотнього боку розміщувалися б написи: “Державні Кредитові білети Української Народньої Республіки забезпечуються всім Державним майном Республіки”, “Державні кредитові білети Української Народньої Республіки ходять нарівні з золотою монетою” та “За фальшування Державних кредитових білетів винувних карається позбавленням прав і тюрмою” [73; 213; 214; 559; 603; 744]. Зауважимо, що на практиці за тогочасних умов до лиття монети приступити було неможливо. Крім того, з купюр було усунено написи російською, польською та єврейською мовами⁴⁶; покарання за їхню підробку було (на тогочасний погляд) пом’якшено (каторга замінялася в’язницею (“тюрмою”), а також зникла деталізація майна, яким забезпечувалася вартість грошей: ліси, надра тощо заступалися фразою ”Всім Державним майном Республіки” [73; 744].

Новостворювана грошова система країни мала керуватися і контролюватися державою заходами двох інституцій, а саме – Держбанку та Держскарбниці, які самі знаходилися ще на стадії формування. Заходи ці регулювалися Народним міністерством фінансів. Державний банк повинен був опікуватися процесом забезпечення грошової системи і являв собою емісійний банк. Випущені ним кредитові білети вважалися банківськими грішми. Директора та урядовців Держбанку призначав

⁴⁶ 26 березня 1918 р. Комітет законодавчих внесень Центральної Ради одержав проект додаткового Закону “Про друк державних кредитових білетів”, авторами якого були М. Шац (Об’єднана єврейська соціалістична партія), І. Скловський (УПСР), П. Дубинський (Єврейська народна партія), Н. Сиркін (сіоніст), С. Гольдельман (Єврейська соціал-демократична партія Паолей-Ціон), М. Рафес (Бунд), Тжаз (РСДРП). Ними пропонувалося законодавчо постановити, що “валюта на державних кредитових білетах зазначається, крім української мови, також на російській, єврейській та польській мовах” [662], але, як видно з остаточного вигляду випущених згодом гривень, це формулювання не набуло юридичної сили.

міністр фінансів. Державна скарбниця ж через акумуляцію державних податків, різноманітних прибутків та кредитових операцій мала фінансувати бюджет країни. У випадку вилучення з обігу з тих чи інших причин грошових знаків (як це згодом сталося із знаками у 100, 50 та 25 крб.) з банкнот витиналися імена скарбника і директора Держбанку (чи Держскарбниці) [531; 532].

З огляду на запровадження нової грошової одиниці в УНР, слід зазначити одну деталь, яка, натомість, вкотре змушує нагадати про збереження урядовцями Центральної Ради недопустимої і небезпечної для державних діячів непослідовності чи, навіть, авантюристичності, у своїх діях. Йдеться, зокрема, про наказ № 9 товариша міністра пошт і телеграфів УНР І. Шимановича від 5 березня 1918 р. в якому “всім адміністративним особам відомства” пропонувалося не лише “українські гроші приймати безперечно”, але й як такі, що мають “висший курс над російськими” [701]. Залишається лише гадати, на яких юридичних підставах було здійснене подібне розпорядження, якщо відповідно закону від 19 грудня 1917 р. карбованець було прирівняно до рубля [494; 643; 748]. Гривня ж, згідно із законом від 1 березня 1918 р., складала лише S карбованця [73; 213; 214; 559; 603; 744], а отже й S рубля. Не варто й зазначати на те, що встановлення розмінних курсів валют взагалі не входило до компетенції Міністерства пошт і телеграфів УНР. Нажаль такий випадок був не поодиноким в діяльності вищих посадовців не лише вказаного міністерства, але й інших відомств УНР урядового щабля.

5 березня 1918 р., було опубліковано постанову Ради народних міністрів про обов’язкове прийняття російських кредитових білетів і серій російської держскарбниці за курсом 1 рубль = 1 карбованцеві [333, с. 37]. Уряд розглянув також питання про проведення одноразових фінансових реквізицій (майновий податок на заможні та торгівельно-промислові класи). Наступного дня Рада народних міністрів вирішила, що “купюри на

сто і вище гривень замовляються [для друку] в Німеччині на суму 500 млн. гривень”, а дрібніші мали виготовлятися в Києві [793]. Контролем, координацією співпраці та сприянням організації перебігу виконання німецькою стороною українського замовлення щодо друку гривень в імперській державній друкарні ”Reichsdruckerei” мала зайнятися спеціальна комісія уряду УНР на чолі з радником Народного міністерства фінансів Є. Голіцинським. Судячи з доповіді М. Ткаченка на урядовому засіданні 12 березня 1918 р., 14 березня “комісія по друкуванню грошей” отримала проекти малюнків грошових знаків, а 15 березня 1918 р. від’їхала до Німеччини [784].

Відповідну угоду з дирекцією німецької друкарні ”Reichsdruckerei”, яка отримала на це дозвіл від німецького уряду, було підписано Берліні лише 14 квітня 1918 року [157, с. 58]. Урядом УНР було сплачено за друкарські машини, спеціальний папір з водяними знаками, фарби та інші необхідні й дефіцитні в Україні для такої справи речі. Обумовлена угодою вартість замовлення – не більш як 8 пфенігів за кожний український грошовий знак, а розрахунок у німецьких марках мав відбуватися в Берліні не пізніше ніж за 4 тижні по отриманні фактури [157, с. 58]. Українські грошові знаки мали друкуватися у Лейпцигу [848, с. 348–349]. Комісія також мала стежити за виконанням замовлення з виготовлення українських цінних паперів. Малюнки купюр, фоторепродукції, гравюри та їхні гальванічні копії визнавалися власністю уряду УНР. Пробні зразки купюр друкарня зобов’язувалася надрукувати до середини травня 1918 року. Згідно з вищезазначеним договором німецька державна друкарня мала виготовити білетів на суму 1 млрд. грн. номіналами: у 1 тис. грн. (7% від загальної суми банкнот) – 7 тис. знаків; 500 грн. (відповідно 17%) – 340 тис. знаків; 100 грн. (35%) – 3 млн. 500 тис. знаків; 20 грн. (18%) – 9 млн. знаків; 10 грн. (12%) – 12 млн. знаків; 5 грн. (8%) – 16 млн. знаків і

2 грн. (3%) – 15 млн. знаків, що разом склали 55 млн. грошових знаків [157, с. 58].

Водночас, після відбуття української комісії з виготовлення грошей до Німеччини, Радою народних міністрів було звернено увагу й на установу, що мала виготовляти національну валюту в Україні та інші папери та документи державної ваги – Експедицію заготовок державних паперів (ЕЗДП). 17 березня 1918 р. урядовці, на пропозицію міністра фінансів, ухвалили відпустити авансом на потреби ЕЗДП 300 тис. крб. “для виплати робітникам, за папір для друку, на видатки, зв’язані з командировкою за кордон по справах Експедиції, й інші видатки” [626]. Як вже зазначалося, ЕЗДП розташувалася в друкарні В. Кульженка у Києві, що знаходилася по тогочасній вулиці Пушкінській, 6, де й було видруковано перші грошові знаки вартістю 100 крб. [146, с. 183, 189]. Війна з більшовиками не дала можливості Експедиції широко розвинути свою роботу, проте після того, як 1 березня 1918 р. в Житомирі Мала Рада прийняла Закон “Про грошову одиницю, биття монети та друк державних кредитових білетів” [213; 214; 603; 744] на її співробітників чекала маса роботи – країна потребувала коштів.

З цією метою при ЕЗДП розпочав роботу Мистецько-гравірувальний відділ на чолі з І. Мозолевським [146, с. 19, 236]. Відділ І. Мозолевського виготовляв проекти грошових знаків, поштових марок, державних гербів тощо. Над їх виробленням працювало понад 20 митців, які перебували у 6 підвідділах, а саме: літографічно-перекладному, конгревному (різноколірного друку), металевій гравюрі, фототипії, фотоцинкографічному та мистецькому з музеєм. Замовлення на виготовлення державних паперів отримував І. Мозолевський у порозумінні з директором ЕЗДП, яку очолював спершу земський діяч А. Веренакий, а потім банківський урядовець Барбарів. Згодом на цій посаді його замінить більш досвідчений колишній заступник директора

російської ЕЗДП А. Михайловський [146, с. 189]. З квітня 1918 р. всі замовлення провадитимуться тільки після їх реєстрації у Департаменті простих податків Міністерства фінансів [619].

Експедиція також оголошувала конкурси на проектування різновартісних цінних паперів. В конкурсах брало участь чимало вже визнаних митців, серед яких були такі фахівці, як І. Мозалевський, Г. Нарбут, А. Середа, Г. Золотов, М. Кричевський, А. Богомазов, М. Ждаха та інші. Оцінкою і прийняттям (чи відхиленням) проекту певного державного паперу займалася окрема комісія, що була створена при Народному міністерстві фінансів. До її складу належали: товариш (заступник) міністра фінансів В. Мазуренко (голова комісії), Барбарів (заступник голови комісії) та члени: від Міністерства освіти і мистецтва – Д. Антонович, від Української Академії мистецтв – Г. Нарбут, від Мистецько-гравірувального відділу І. Мозалевський, завідуючий цинкографією Н. Негель та гравери Гришманюк і Петенко. За умов прийняття проекту певного паперу, його автор отримував досить високий гонорар, а саме: за проект грошового знаку – від 2 тис. крб. до 5 тис. крб., за проект поштової марки – від 700 до 1 000 крб. [146, с. 19–20]. Попри ці заходи українська влада все ще не мала у власному розпорядженні нововведеної валюти, окрім емітованих на початку 1918 р. 100-карбованцевих кредитових білетів. Проте їхнього обсягу було надто замало для державних потреб, а наповнення українського фінансового ринку підробками вартістю у 100 крб. з Петрограда загрожувало остаточно підірвати не лише вітчизняні фінанси та економіку, але й взагалі державну структуру УНР [531; 532].

Становище ускладнювала й ситуація з кадрами в керівництві країни. Війна порозкидала членів уряду та Малої Ради по усіх закутках та широтах України. Міністри та їхні заступники змушені були взаємно замінити своїх відсутніх колег. Рада народних міністрів і, зокрема,

Міністерство фінансів, потребували перетворень та фахового оновлення. 24 березня 1918 р. на засіданні Малої Ради уряд було реорганізовано. Голова Ради народних міністрів В. Голубович виступив з урядовою “Декларацією”, в якій щодо програми майбутньої праці нового Кабінету у фінансовій політиці, зокрема, зазначив: ”У сфері фінансів у нас теж усе зруйноване, і все треба робити заново. Будуть заведені основні грошові знаки і поволі переводитиметься заміна знаків російських українськими. Мається на увазі урегулювання емісійного права, контроль над банками. Операціям ощадних кас буде надано більшої еластичності” [333, с. 16]. Фінансове становище уряду України навесні 1918 р., втім, продовжувало залишатися вкрай незадовільним. Виголошуючи перед Центральною Радою “Декларацію” оновленого уряду В. Голубович, між іншим, також заявив: ”По міністерству фінансів положення особливо важке. Тут все знищено і все потрібно створювати заново” [333, с. 16]. Того ж дня народним міністром фінансів було призначено С. Перепелицю [414; 848, с. 381–386]. Його кандидатуру В. Голубович вже пропонував на цю посаду 18 січня 1918 р. під час роботи ІХ сесії Центральної Ради, коли на вулицях Києва точилися бої з більшовиками [456; 694]. Втім, призначення 24 березня 1918 р. на посаду міністра фінансів С. Перепелиці аж ніяк не вплинуло на роботу міністерства, позаяк головний фінансист держави жодного разу не з’явився ані на своє робоче місце, ані на засідання уряду. Відтак товариш міністра фінансів есдек В. Мазуренко залишався фактичним керівником відомства аж до 5 квітня 1918 р., коли управляючим Народним міністерством фінансів було призначено П. Климовича [529; 601, арк. 63].

Ким був новий міністр? За повідомленням повноважного представника Головного командування австро-угорською армією при уряді України генерал-майора Вальдштеттена від 8 квітня 1918 р. своєму міністрові закордонних справ у Баден, П. Климович був соціал-

демократом і банкіром з Одеси, а “в решті нічого не значуща, випадкова людина, ставленик німців” [848, с. 383]. Втім тут є низка неточностей. Насправді новий міністр фінансів був не такою вже й безбарвною та незначною фігурою, яка випірнула з незвідки. Порівняно з молодими урядовцями Центральної Ради, П. Климович мав поважних 63 роки. Він був знаний українським громадсько-політичним діячем ще з часів “Громад” (тобто з кінця ХІХ ст.), молодшим братом одеського мирового судді, одного з засновників і одного, за словами Є. Чикаленка, з “найвидатніших членів” одеської “Громади”, “хранителя” її неписаної конституції М. Климовича [805, с. 150–151, 213]. Очевидно завдяки саме впливу брата П. Климович й долучився до тогочасного українського національного руху, ставши наприкінці ХІХ ст. членом одеської “Громади” та ТУП. В Одесі йому навіть доручили певний час редагувати тижневий журнал “По морю і по суше”, придбаний місцевою “Громадою” за 4 тис. руб. у Кірхнера, адже, як згадував Є. Чикаленко, П. Климович був на тоді людиною хоч і молодою та без досвіду, проте розумною та освіченою [805, с. 167]. За фахом П. Климович був правником, а не банкіром, але служив у банківській установі (звідси певно й походить помилкове твердження австрійського офіцера, що той був банкіром), а щодо його політичної приналежності, то певний час він належав до Української радикально-демократичної партії, а з червня 1917 р. – до Української партії соціалістів-федералістів [809, с. 286].

Як фінансист (чи економіст), то в цій галузі П. Климович звичайно ж не мав належних для міністра фінансів як теоретичних, так і практичних знань, проте вищенаведені та інші його спроби здійснити структурні перетворення у внутрішній діяльності та в правовому статусі підрозділів та службовців підпорядкованого йому відомства вказують на, щонайменше, прагнення закласти початки реформи застарілої (ще царської) схеми роботи урядових інституцій. Водночас слід зазначити, що

всі вони носили вузько структурний і внутрішньовідомчий характер (близький П. Климовичу як правнику), а не фінансовий щодо реформи чи поліпшення загального становища грошового господарства країни. Втім, зауважимо, що і ці початкові перетворення потрібні були урядовим установам, зокрема Міністерству фінансів УНР. Нажаль жодне з них не було втілене в життя. Причиною чому, поряд із швидким падінням 29 квітня 1918 р. влади Центральної Ради, можливо, й насправді була відсутність належних авторитету та важелів впливу літнього міністра-есефа (партії поміркованих, “буржуазних”, соціалістів) в уряді відносно молодих есерів (партії радикальних соціалістів). Що ж до зауваження австрійського військовослужбовця про П. Климовича як ставленика німців, то ця версія виглядає цілком імовірною з огляду на впливи київської окупаційної влади в квітні 1918 р., відвертого тиску на уряд УНР, надання нею надзвичайної уваги фінансовим питанням (від реалізації яких залежали розв’язанню й проблеми оплати перебування німецьких військ в Україні, розрахунків за постачання до Німеччини продовольства й сировини, зарплатні залізничникам, фінансування підприємств, вилучення через фінансово-економічні механізми необігових інфляційних коштів у селян тощо). Побічно у прихильності німецької окупаційної влади до П. Климовича свідчить і те, що він фігурував як один з тих, хто мав зберегти свою посаду у випадку зміни уряду В. Голубовича на більш поміркований й, очевидно, поступливіший (його склад почав накреслювати Є. Чикаленко 18 квітня 1918 р. на пропозицію відомого своєю близькістю до німецьких військово-політичних кіл О. Скорописа-Йолтуховського) [809, с. 15], що, власне, ще не є приводом для обвинувачень у німецькій “маріонетковості” чи посадовій нечистоплотності⁴⁷.

⁴⁷ Життя П. Климовича обірветься 1919 р., його розстріляють більшовики [809, с. 286].

Потребу в коштах український уряд намагався вирішити однобоко – через випуск державних кредитових і скарбових білетів. Щодо випуску кредитових білетів і скарбової валюти на золотій основі, то тут з’явилися певні негаразди та юридичні перешкоди. У законі від 19 грудня 1917 р. у п. 2 вказувалося, що ”розмір випуску кредитових білетів не повинен ні в якому разі перевищати половини річної суми прибутків від монополій” [643, арк. 172; 745; 747, арк. 82]. Тим часом розмір цих прибутків урядовці могли визначити хіба що теоретично, позаяк ті прибутки, які отримувала Центральна Рада, насправді були надзвичайно мізерними. До того ж ситуацію ускладнювала руйнація народного господарства. Вихід з грошової кризи уряд прагнув знайти шляхом прийняття закону про випуск скарбової грошової одиниці, проект якого й був вироблений у Кредитовій канцелярії [660]. 25 березня 1918 р. Кредитова канцелярія направила відповідний законопроект до канцелярії Центральної Ради [659; 661]. Наступного дня (26 березня 1918 р.) проект закону потрапив до Комітету законодавчих внесень Центральної Ради і тоді ж був ним розглянутий [659; 661]. 30 березня 1918 р. Закон “Про випуск на сто мільйонів знаків Державної скарбниці” представив на погляд Малої Ради А. Яковлів, зазначивши, що “знаки ці мають бути випущені до нового випуску кредитових білетів” [415].

Законом визначалося, що знаки Держскарбниці випускатимуться номіналом у 5, 10, 25 та 50 крб. і забезпечуються всіма державними прибутками і всім майном УНР. Термін погашення мав спливати 1 березня 1919 р., а платнича вага зберігалася до 1 березня 1924 р., після чого підлягали обміну У обігу вони дорівнювалися до кредитових білетів і були обов’язковими при будь-яких розрахунках [55; 57; 211; 564; 745]. Отже закон від 30 березня 1918 р. дозволяв урядові запровадити в Республіці скарбову валюту в карбованцях, але сумою не більшою, ніж 100 мільйонів. Відтепер карбованець став знаком Держскарбниці, якому

забезпечувалося право обміну на кредитові білети у гривнях за співвідношенням: один карбованець дорівнює двом гривням. На таких карбованцях мав міститися напис, що підіймав їхню вагу з-посеред інших – ”ходить нарівні з кредитовими білетами”. Таким чином, роль карбованця, як грошової одиниці, значно зросла, хоча й являв він тепер певну форму валютного сурогату. У багатьох галузях державного функціонування він міг вживатися вже поряд з гривнею, в тому числі й у фінансуванні бюджету держави. Закон дозволяв урядові покривати надзвичайні державні видатки незважаючи на рівень прибутків, а це означало, що карбованець знову посідав провідне місце у державно-фінансовому житті країни, на відміну від гривні. Отже він стає важливим чинником вітчизняної грошової політики.

Разом з тим окремі пункти закону від 30 березня 1918 р. викликали у певної частини тогочасних фахівців з фінансової справи деяке нерозуміння. Так, наприклад, Л. Неманов зазначав з цього приводу: ”Який сенс мають слова про обов’язкове погашення скарбових знаків до 1 березня 1919 р. Якщо б фінанси молодій республіці склалися так, що менше ніж через рік знаки ці можна було-би вилучити з обігу, то це завжди можна було б зробити шляхом випуску позики на відповідну суму або за рахунок перевищення доходів над витратами по бюджету, але писати про це в законі, що встановлює ходіння скарбових знаків у якості паперових грошей, було, по меншій мірі, дивно. Як показує подальший перебіг подій, ця обіцянка була забута, і випуски у обіг нових скарбових знаків продовжувались” [333, с. 38]. Емісія грошових знаків відбулася майже без зволікань. Одразу ж з виходом закону від 30 березня 1918 р. виконуючий обов’язки народного міністра фінансів дав розпорядження виготовити грошові знаки вартістю 25 та 50 крб. емісійним лімітом у 100 мільйонів. 3 квітня 1918 р. ЕЗДП запросила дозвіл у господарчого відділу реквізувати для її потреб “перфорольні і різальні машини в друкарнях:

Кушнерова, Яковлева, Чоколова, Крупянського і Штерензона, і плоскі машини у Чоколова, Крупянського і Штерензона” [621], а вже 6 квітня 1918 р. купюру номіналом 50 крб.⁴⁸ було випущено [54; 56]. Вказані знаки повинні вважатися гідними до тих пір, допоки на них залишатимуться неушкодженими підпис директора Держскарбниці та з величини купюри. З огляду на це Держбанк пропонував своїм інституціям, “після відповідального перегляду”, зачислити їх до обігової каси й приймати як до виплати, так і до обміну [54; 56].

Майже одночасно із 50 крб. на вітчизняний ринок було випущено й купюру вартістю 25 карбованців⁴⁹. Загалом, як повідомляв 5 квітня на засіданні Ради народних міністрів В. Мазуренко, ЕЗДП гарантувала випустити знаки Держскарбниці вартістю 50 та 25 крб. в обсязі наданого емісійного права (100 млн. крб.) до 25 квітня 1918 р. [601, арк. 63–63 зв.]. Графік емісії виглядав наступним чином: на 13 квітня 1918 р. здійснюється випуск купюр номіналом у 50 крб. на суму в 37,5 мільйони, на 22 квітня 1918 р. – ще 22,5 млн. і на 25 квітня 1918 р. – решта суми (до 100 млн.) купюрами вартістю в 50 та 25 крб. [601, арк. 63 зв.]. Законом від

⁴⁸ Знак Держскарбниці вартістю в 50 крб. емісії 6 квітня 1918 р. мав номінальну коштовну вагу 38,3328 г золота і друкувався в київській друкарні В. Кульженка (Пушкінська, 6) та пізніше в Одесі у друкарні Є. Фесенка (вул. Рішельєвська, 47). Випуск Центральної Ради. Малюнок виконав О. Красовський. За вартістю купюра дорівнювалася аналогічним кредитовим білетам. Видано не більше 10 серій по 1 000 примірників на суму 500 тис. крб. Сигнував директор Держскарбниці Х. Лебідь-Юрчик. На певних серіях не було вказано серії та числа. Відомі: київського випуску під серією ”АК” розміром 132 на 78 мм, зокрема серії ”АК-Г” з 3 мм заввишки бічної смуги, ”АК-Г” з 4 мм висоти тієї ж смуги, а також без серії і числа та з помилкою ”з кредитовим білетом” (замість ”кредитовим білетом”), також без серії і числа; одеського випуску під серією ”АО” з числом від 210 на збільшення. Відома також купюра серії ”АК-П 194” (4 мм) з чистим, незадрукованим зворотнім боком. Папір без водяних знаків. Фальшувалися. Уневажнювалися за гетьманату шляхом вирізання підпису директора Держскарбниці або його запламуванням. Інколи вимінювалися на серії ”АК” за курсом 4 за 1. Народні назви ”лопатки” або ”денікінські лопатки” та ”берізка” [146, с. 44–47, 185–188; 246, с. 15; 280, с. 84–85].

⁴⁹ Знаки Держскарбниці номіналом 25 крб. емісії 6 квітня 1918 р. Центральної Ради було виготовлено у Києві в друкарні В. Кульженка з занотованою вартістю, що відповідала на одну купюру 19,1664 г. золота (1 крб. містив 17,424 долі щирого золота (1 доля = 0,044 грама). Малюнок виконав О. Красовський. Сигнував директор Держскарбниці Х. Лебідь-Юрчик. Вартість дорівнювалася до кредитових білетів того ж номіналу. Папір без водяних знаків. Розмір купюри становив 128 на 73 мм. Вільні краї через неточності друку пересуваються на 1, 2 та 3 мм. Виготовлялися під серією ”АК”. Були чисельні випуски взагалі без вказаних серій та чисел з помилками у друці, зокрема в словах ”директор” (замість ”директор”), ”з кредитовим білетом” та ”кредитовим білетом” (замість ”кредитовим білетом”). Фальшувалися. Уневажнювалися через продіркування підпису директора Держскарбниці чи його запламування [146, с. 40–41, 185–188; 246, с. 16; 280, с. 80–81].

30 березня було також дозволено розпочати виготовлення, крім знаків вартістю в 25 та 50 крб., купюр номіналом у 5 та 10 крб., які однак з'явилися в обігу вже після падіння Центральної Ради.

Між тим Держбанкові доводилося докласти зусиль й для того, щоби прихилити довіру до нових грошей не лише серед населення, але й у власних установах в провінції. До Києва почали надходити відомості, “що де-які Інституції Банку та Скарбівні відмовляються приймати українські гроші” [60]. 17 квітня 1918 р. виділ місцевих інституцій Держбанку обіжником (№ 23) змушений був окремо звернутися до своїх контор, відділів та скарбниць УНР із наголошенням, що “українські гроші повинно приймати безумовно як до розміну, так само і в розплат по операціям Банку” [60].

Коли на початку квітня 1918 р. розпочиналася емісія скарбової валюти (в карбованцях), то урядом вважалося, що суми в 100 млн. буде цілком достатньо на потреби держави. Тим не менш, грошей катастрофічно не вистачало не лише у Ради народних міністрів, але й на вільному ринку. Ситуацію, що склалася на тоді в грошовій сфері України, багато хто вважав вже безнадійною. Так, австро-угорський посол у Києві Й. Форгач у своїй телеграмі від 30 березня 1918 р. до Відня міністрові іноземних справ О. Черніну так змальовував фінансово-економічний стан УНР: “Становище на залізничному транспорті, котрий майже не працює, включаючи й обслуговування військових ешелонів, і не має фінансових надходжень, є лише одним з елементів хаосу, що склався, та повного краху фінансової системи в Україні. Для приведення в дію державної машини хоча б наполовину доведеться центральним органам влади витратити, попри великих сум для виплати селянам за здане зерно, ще кілька сотень мільйонів рублів. І якби величина цих вкладень в теперішній час не була настільки значною, якщо б найбільші аванси та ссуди можна було б отримати зворотньо з цієї багатой корисними копалинами країни

при впорядкуванні суспільних відносин, то сьогодні перед нами стояла б майже нездоланна фінансово-технічна проблема, а саме нестача цінних паперів та грошових рублів, які повністю зчезли, приховані селянами. Не підкріплений, власне майже знецінений паперовий рубль, став недостатнім і тому дефіцитним товаром” [848, с. 348–349].

Українці сподівалися на швидке виготовлення гривень у Лейпцигу, але німецькі партнери дещо затягнули з їх виготовленням, і нові гроші з’являться в обігу лише восени 1918 р. вже за гетьманату. Втім, такі терміни виготовлення гривень не повинні були бути таємницею чи несподіванкою для українських урядовців, позаяк німці не приховували, що нові гривні, замовлені в Німеччині Києвом, будуть готові тільки до кінця літа 1918 року⁵⁰ [848, с. 348–349]. 6 квітня 1918 р. М. Ткаченко, доповідаючи Раді народних міністрів про ситуацію щодо замовлення виготовлення гривень в Німеччині, повідомив урядовців, що “раніше трьох місяців гроши не можуть бути надруковані” [625, арк. 7]. Тому 12 квітня 1918 р. урядом було дозволено Держскарбниці розпочати випуск державних білетів 3,6% облігацій терміном на 4 роки вартістю по 50, 100, 200 та 1000 грн., всього на суму в один 1 млрд. гривень [343]. Проте на випуск цих облігацій уряд не мав достатніх технічних можливостей, а тому їхнє виготовлення знову ж таки довелося замовляти в Берліні і за час існування УНР 3,6% білети Держскарбниці так і не поступили ані до обігу в країні, ані в розпорядження київських можновладців.

На середину квітня 1918 р., попри всі намагання, урядові так і не вдалося послабити грошової кризи. Цей факт був настільки очевидним, що 10 квітня 1918 р. представник австро-угорського Міністерства іноземних справ при головнокомандуючому армією Траутмансдорф в доповіді своєму міністрові О. Черніну про політичний та економічний

⁵⁰ Загалом “Reichsdruckerei” доставила в український Держбанк на жовтень 1918 р. 24 млн. 720 тис. штук гривневих банкнот на суму в 3 млрд. 906 млн. 500 тис. гривень [744].

стан в Україні зазначав: “В уряду [України] немає грошових коштів і навіть немає можливості надрукувати гроші, позаяк більшовики забрали з собою кліше. Єдиним джерелом фінансових надходжень для уряду є запроваджена рік тому монополія на цукор. Фіксована відпускна ціна складає 48 рублів за пуд. З цукрозаводчиками уряд так і не домовився й тішить їх кожного тижня обіцянками; тимчасово він пообіцяв їм 15 рублів, проте поки що нічого не виплатив” [848, с. 368–372]. Прагнучи якимось чином переломити таке становище, 17 квітня 1918 р. Рада народних міністрів доручила міністрові фінансів внести в негайному порядку на розгляд Центральної Ради законопроект, який дозволив би збільшити емісійне право Держбанку ще на 100 млн. крб., а також здійснювати безперервний друк грошових знаків і зобов’язань Держскарбниці, аби постійно мати в розпорядженні уряду запас грошової маси [798, с. 75 зв.]. Втім втілити в життя ці наміри провідникам уряду УНР не вдалося, позаяк за одинадцять днів владу Центральної Ради буде повалено внаслідок державного перевороту.

Формальне завершення формування структури системи українських грошових знаків відбулося 18 квітня 1918 р., коли Центральною Радою було прийнято Закон “Про надання Міністрові фінансів права випустити розмінних марок”⁵¹ [563; 616; 671]. на суму не більш 60 тис. крб., які в обігу могли прирівнюватися до металеві (“дзвінкої”) монети [616]. Отримали вони назву “шаги”. Попередньо “шаги” задумувалися лише як поштові марки, але з огляду на різку нестачу на ринку країни та в урядовому розпорядженні дрібних розрахункових знаків, потреба в яких зростала з місяця в місяць, й, одночасно, в зв’язку з відсутністю запасів коштовних металів для биття монети, було запроваджено паперові марки як розрахунковий знак [146, с. 130].

⁵¹ П’ятдесят примірників [668] проекту Закону “Про надання Міністрові фінансів права випустити розмінних марок” [670; 728] надійшли до Комісії законодавчих внесень 13 квітня 1918 р. [669].

Як відомо, першими вітчизняними паперовими грішми законом від 19 грудня 1917 р. було затверджено кредитові білети, що отримали назву карбованців. Саме поряд з карбованцем ми зустрічаємо вперше і таку грошову категорію, як “шаги”. В одному з його пунктів з цього приводу, зокрема, зазначалося: “4) Кредитові білети УНР випускаються в карбованцях, при чому один карбованець містить 17,424 долі щирого золота і ділиться на 200 шагів” [494; 495; 643, арк. 172; 748, арк. 83]. З 1 березня 1918 р. із запровадження в Україні нової грошової одиниці – гривні, підтверджувалося присутність у національній грошовій системі “шагів”. Гривня становила половину карбованця і поділялася на 100 шагів. Цим же законом запроваджувалася золота й срібна гривня і монети “іншого металю, який тимчасово встановить міністер фінансів – на 1 шаг, 2 шаги, 5 шагів, 10 шагів, 20 шагів і 50 шагів” [213; 214; 559; 603; 744]. Й, нарешті, майже через півтора місяця законодавчо було започатковано встановлення самого цього платіжно-розрахункового засобу державної України – шагів.

Походження назви “шаг” в історичній науці, боністиці та філателії і досі не з’ясовано. І. Свенцінський намагався вивести її походження з англійського “шіллінга” [146, с. 130], проте навряд чи ця думка відповідає дійсності. Далекими від реалій є й припущення, що “шаг” – то є русифіковане українське “крок”, яке означало місткість, довжину, величину карбованця й гривні. Очевидно, що назві “шаг” українська розмінна марка завдячує минулому України та історикам, які стояли при джерелах державності УНР, зокрема, М. Грушевському. Адже відомо, що “шагом” називалася срібна монета Польщі (з 1528 р.) і Литви (з 1546 р.) вартістю в три гроша. У Речі Посполитій “шаги” карбували з 1579 р. до 1794 р., а особливо багато у 1618–1624 рр. за короля Сигізмунда III Вази. З 1766 р. їх карбували з міді. У другій половині XVII – першій чверті XVIII століть у Лівобережній Україні шаг дорівнював трьом польським грошам

або двом копійкам. Згодом назва “шаг” поширилася на гріш – монету вартістю $\frac{1}{2}$ копійки. Таким чином, ми схильні вважати, що етимологія назви “шаг” як розмінної грошової одиниці УНР походить саме з польсько-литовської доби української історії.

Передбачалося, що марки-шаги розв’яжуть проблему дрібних грошей, яка досить гостро постала в Україні й ускладнювала приватні розрахунки. Подібну практику застосування розмінних марок, як засобу платежу замість дрібних монет, вже було використовувано на терені підросійської України за часів царату. З метою вгамувати нестачу дрібних грошей у перебігу Першої світової війни, такі паперові “монети” почала застосовувати Російська імперія, коли 6 грудня 1915 р. царський уряд видав закон про випуск по сміті Кредитової канцелярії на 1916 р. розмінні “казначейські” знаки. Вони, як зазначалося, були випущені на зразок розмінної срібної монети, яка, однак, на відміну від кредитових білетів, не визначалася золотим фондом, бо вважалося, що близько 50% коштовного металу відіграє для неї достатнє забезпечення [617, арк. 3]. Для видруку тих розмінних марок у Росії використовувалися кліше з поштових марок, що були видані 1913 р. на честь 300-ліття дому Романових і друкувалися на негумованому картонному папері, або й зовсім на простому, з низькими номіналами від 1 до 10 копійок. В 1917 р. такі марки продовжував друкувати й Тимчасовий уряд [146, с. 87].

Про намір “тимчасово допустити ходити нарівні з “звонкою монетою” українські поштові марки вартості до 2 гривень”, на зворотній стороні яких мав би бути зображений герб УНР і напис “Українська Народня Республіка”, Рада народних міністрів висловила ще 31 березня 1918 р., але втілити його законодавчо вдалося лише 18 квітня [796, арк. 54–54 зв.]. Народне міністерство фінансів планувало випустити до обігу розмінних марок “в розмірі дійсної потреби, але не вище суми 20 мільонів карбованців” [669; 670; 728], але остаточно граничну суму було

емісії збільшено до 60 млн. крб. [419; 563; 671]. Марки-шаги мали випускатися відповідно до таких правил: “1) Розмінні марки Скарбниці ходять на рівні з металічною розмінною монетою. 2) Розмінні марки Скарбниці виробляються і випускаються за окремий рахунок Державної Скарбниці вартістю: 1, 2, 4, 6, 10, 20, 30, 40 і 50 шагів. 3) Зразки розмінних марок затверджується Міністром Фінансів. 4) Попсована розмінна марка Скарбниці не приймається в платню в тому разі, коли вона має менше трьох чвертей цілої розмінної марки. 5) Міністр Фінансів має установити порядок як вийняти розмінні марки з обороту” [563; 671].

Випуск марок планувався здійснюватися Держскарбницею, що, таким чином (з огляду, що вони паралельно запроваджувалися поряд як з кредитовими білетами, так і з скарбовими знаками), створювало ще один різновид грошових знаків невідомого походження. Такий незабезпечений за покриттям випуск міг призвести лише до нового ускладнення в системі бюджетного законодавства і накопичення, а також у грошовому обігу. Справа в тому, що, запроваджуючи розмінні марки за прикладом царського та Тимчасового урядів, українські фахівці не врахували того, що у 1917 р. в Росії розмінні казначейські знаки вже не обчислювалися по прибуткам за кошторисом Кредитової канцелярії [618]. Це дає привід припустити, що вони, як і кредитові білети, були включені до балансу Держбанку.

Разом з тим, з огляду на те, що дозволені до випуску вищевказаним законом Центральної Ради від 18 квітня 1918 р. розмінні марки було прирівняно до срібної монети лише в розумінні ходіння нарівні з нею і у законі немає вказівок про порядок їх забезпечення, фахівцям Народного міністерства фінансів УНР слід було обов’язково доповнити цей закон положенням про їх забезпечення. Цього, проте, зроблено не було. Приймаючи ж до уваги, що розмінні марки за засадами їхнього випуску ближче за все підходять до кредитових білетів, як пізніше вважав

гетьманський міністр фінансів А. Ржепецький, ці марки в сенсі їхнього забезпечення потрібно було б прирівняти до кредитових білетів, тобто включити всю суму вищевказаних марок до балансу Держбанку і забезпечувати їх зобов'язаннями Держскарбниці, які виписуються на ім'я Держбанку, на підставах, що встановлені законом про випуск кредитових білетів, затвердженого Центральною Радою 20 квітня 1918 р. [617]. Лише за гетьманату ці недоречності було усунено відповідним законодавчим актом від 8 липня 1918 р. про те, що "розмінні марки, що до порядку їх забезпечення, прирівнюються до кредитових білетів, цеб то на всю суму розмінних марок, які випускаються Державною Скарбницею, видається Державному Банкові обов'язання на підставі закону Центральної Ради від 20 квітня цього року про випуск кредитових білетів" [379; 616].

"Дзвінка розмінна монета" (марки-шаги) відповідала половині копійки і була виготовлена на грубому негумованому папері (картоні) білого або жовтявого кольору без водяних знаків у п'яти вартостях, а саме: 10, 20, 30, 40 і 50 шагів. Проте не слід її плутати з поштовими марками-шагівками тих же номіналів, малюнку і розмірів. Перші поштові марки було спроектовано визнаними українськими графіками А. Середою (у 10 та 20 шагів) та Г. Нарбутом (у 30, 40 і 50 шагів) ще в грудні 1917 р., але їхній друк розпочато лише у переддень виходу закону УНР про випуск розмінної монети – шагів у вигляді марок [146, с. 91]. Однозначним є й те, що за Центральної Ради розмінна монета у вигляді марок-шагів ще не була випущена у обіг, а лише перебувала у процесі виготовлення. В інакшому випадкові гетьманська постанова від 8 липня 1918 р. була б просто зайвою. Номінально розмінні марки-шаги відповідали у золотому еквіваленті: 10 шагів – 0,0383328 г, 20 шагів – 0,0766656 г, 30 шагів – 0,1149984 г, 40 шагів – 0,1533312 г, 50 шагів – 0,1916640 г золота [146, с. 90]. З'явилися розмінні марки в обігу з 18 липня 1918 р. у Києві, а згодом й по всій Україні. У встановлені останньої дати ми посилалися на

доктора С. Кікту, дослідника з США, який стверджує її вірність тим, що “це устійнили поштовими штемпелями німецькі філятелісти, які побували тоді в Україні” [146, с. 90]. До того ж, побічно дата ця підтверджується й тим, що постанову від 8 липня офіційно було опубліковано саме 18 липня 1918 р.⁵² [379].

13 квітня 1918 р., одночасно з проектом Закону “Про надання міністрові фінансів права випустити розмінних марок” до Комісії законодавчих внесень Центральної Ради надійшов й проект Закону “Про випуск зобов’язань Державної скарбниці УНР на забезпечення грошових знаків в сумі 500 мільйонів карбованців (один мільярд гривень)” [666; 668]. Після незначних правок [667] проект закону було ухвалено 20 квітня 1918 р. Центральною Радою під назвою Закон “Про видачу Державною скарбницею УНР Державному банкові зобов’язань на забезпечення грошових знаків в сумі 500 мільйонів карбованців (один мільярд гривень)” [422; 565; 676; 677]. Вищезгаданий закон вказував на видачу Держскарбницею Держбанкові зобов’язання для забезпечення грошових знаків, що випускаються в сумі 500 млн. крб. [565; 676; 677]. Їхнє запровадження Центральна Рада ухвалила ще 30 березня 1918 р. Втім самостійно виготовити їх уряд Центральної Ради був не в змозі. Друк здійснювався також в німецькій імперській друкарні [299, с. 14]. Беручи до уваги пояснюючу записку до проекту бюджету державних прибутків і видатків на 1918 р., білети Держскарбниці повинні були покрити бюджетний дефіцит за рахунок емісії на загальну суму 1 млрд. 4 млн. 650 тис. крб. [708, арк. 117]. Втім, вказані облігації теж не поступили до обігу за Центральної Ради (їхню емісію було здійснено за Гетьманату).

⁵² За гетьманату розмінних марок було випущено на суму у 12 млн. 133 тис. 275 карбованців [333, с. 18]. М. Гнатишак зазначає, що за влади П. Скоропадського їх оберталося 71,5 млн. одиниць, а загалом розмінних марок-шагів, щоправда без вказівки на джерело, було видруковано в чисельності 106 млн. 361 тис. 530 штук на суму в 37 млн. 656 тис. 685 грн. [146, с. 198]. Подібну суму подає й С. Шрамченко (38 млн. 556 тис. 685 грн. на 9 липня 1920 р., що складало 19 млн. 228 тис. 342,5 крб.) посилаючися на свідчення колишнього директора Державного банку УНР К. Клепачівського [817, с. 2].

Загалом, за підрахунками відомого українського дослідника грошових знаків Р. Тхоржевського, яку, очевидно, було запозичено у Л. Неманова [333, с. 46], Центральна Рада емітувала українських паперових грошових знаків на суму 115 млн. 626 тис. 300 крб., з яких було випущено купюр номіналом: у 100 крб. – на суму в 53 млн. 250 тис. крб.; у 25 та 50 крб. – на суму 58 млн. 920 тис. крб., а також розмінних марокшагів – на суму 3 млн. 456 тис. 300 крб. [506]. Сума, як на той час, порівняно невелика.

Аналізуючи емісійну політику уряду УНР, слід відзначити і окремі недоліки у характері новозаснованих національних грошових одиниць, які було допущено Центральною Радою у фінансово-правовому полі їх випуску. Перш за все, розглядаючи Закон “Про випуск державних кредитових білетів УНР”, виникає питання: що вони собою являли – банківські ноти (тобто справжні кредитові білети) чи знаки державної скарбниці? Є. Гловінський взагалі намагається не зупинятися на контроверзах з приводу природи перших українських грошей. Разом з тим він зауважує, що “на підставі статті 2-ої можна навіть вбачати в них антиципацію прибутків від державних монополій” [145, с. 14–15]. Стаття ця стверджує, що випуски кредитових білетів не повинні перевищувати річного прибутку від монополій, що вказує на ідентичність їх з англійськими *treasurybills*-ами (білетами скарбниці) довоєнного періоду [333, с. 34]. Проте ці білети випускалися Держбанком, і навіть якщо б виконувалися вимоги вищенаведеної статті, то було б доволі важко передбачати майбутні прибутки від монополій, до того ж це не мало ніякого зв’язку з емісійною політикою Держбанку, діяльність якого базується на зовсім інших засадах.

Вже перша ж стаття закону викликає у спеціаліста з фінансової справи непорозуміння, яке наводить його на думку про те, що “автори його не сповна віддавали собі відлік у тому, що власне вони хтять

випустити” [333, с. 34]. Звернемося до зауважень фахівця. “Вказівка на те, що кредитові білети випускаються в розмірі, строго обмеженому потребами грошового обігу, – стверджує Л. Неманов, – логічно приводила б до висновку, що кредитові білети повинні забезпечуватися такого роду зобов’язаннями, котрі, маючи достатній ліквідент, відповідають правильно поставленій і гнучкій емісійній операції, тобто короткотерміновими торговельними векселями. Між тим, ми бачимо, що забезпеченням служать зобов’язання, навіть без додавання слова “короткотермінові”, держ[авної] скарбниці. Фраза про забезпечення “всім майном республіки” є не більш, як фраза, позаяк банкового забезпечення вона не надає...” [333, с. 34].

Подібні непорозуміння мав й інший закон УНР “Про випуск знаків Держскарбниці на суму в 100 млн. крб.” від 30 березня 1918 р. Тут, зокрема, незрозумілим виявилась стаття про термін погашення знаків до 1 березня 1919 р. і з приводу чого можна зауважити, що у цьому не було ніякої потреби, позаяк коли б фінанси молодій республіки склалися так, що менше ніж через рік ці знаки можна було б вилучити з обігу, то це виконалося б шляхом випуску позики на відповідну суму або за рахунок перевищення прибутків над видатками по бюджету [333, с. 34]. Важливий недолік мав і закон про випуск розмінних марок, який було ліквідовано за гетьманату і на чому ми вже зупинялися вище.

Закон від 20 квітня 1918 р. “Про видачу Державною скарбницею Державному банкові зобов’язань для забезпечення грошових знаків, які ним випускаються сумою в 500 млн. крб.” [421; 565; 676; 677], оформив стан, який фактично склався після випуску кредитових білетів Держбанком для потреб Держскарбниці. “Але цей же ж закон, – наголошує фахівець, – зайвий раз довів, що емісійне право державного банку є лише фікція” [333, с. 35].

Додатковою складністю новостворюваної української грошової системи була двоякість родів грошових знаків (кредитові білети і скарбові знаки). Дворідність грошових знаків існувала у фінансових системах, але в Україні того часу вироблені Центральною Радою закони саме цю системність і порушували. На Заході банківські ноти базувалися на приватному кредиті, тоді як в колишній Росії, а за нею і в Україні вони мали в основі кредит державний. Таким чином, поява в Україні поряд з кредитовими білетами ще й скарбових знаків (які фактично у фінансово-правовому відношенні їхнього випуску були ідентичними) лише створювала плутанину та перешкоди у правильному функціонуванні Держбанку і для майбутньої реформи грошової та кредитової систем. На ситуацію яка склалася внаслідок такої законодавчої плутанини щодо емісійної політики держави, створеної урядом УНР, та її можливі наслідки вказувало згодом й гетьманське Міністерство фінансів у доповідній записці до Ради міністрів Української Держави: “Випуск кредитових білетів від імені Державного Банку створює необхідність при здійсненні випусків кредитових білетів на потреби Державної Скарбниці прибїгати до удаваності кредитування Державним Банком Державної Скарбниці у вигляді обліку або купівлі у сеї останньої тих та інших її зобов’язань (серій), що спотворює дійсну картину державного бюджету. Надходження від випуску кредитових білетів повинні в такому випадкові показуватися як надходження від нормальних кредитових операцій, з проведенням по видатковій частині бюджету видатків по оплаті %% по відповідним позикам, котрі в свою чергу підлягають потім зарахуванню в прибутки скарбниці у вигляді прибутку Державного Банку. Крім того, такий порядок випуску кредитових білетів неunikливо зіп’яжений із зайвою стратою праці та грошових засобів на друкування зобов’язань Державної Скарбниці, що передаються Державному Банкові. Державний Банк з свого боку без потреби ускладнює свій баланс і свої рахунки мільярдами

обігами по емісійній операції, серед яких обіги по комерційним операціям майже достеменно втрачаються. Таке переобтяження балансу банку операціями за рахунок скарбниці повинно буде в майбутньому сильно ускладнювати всілякого роду заходи по створенню здорового життєздатного Центрального емісійного Банку, здатного врегулювати хід господарського життя і грошового обігу в країні. Разом з тим випуск кредитових білетів від імені Державного Банку навіює населенню невірний погляд на сутність емісійної операції і природу банкноти, що з точки зору інтересів майбутнього, коли відкриється можливість побудови нормального грошового обігу, вважається безумовно вкрай небажаним” [333, с. 48–49].

При цьому мусимо також зазначити, що загалом вдале практичне запровадження УНР власної грошової одиниці, все ж не можна вважати успішним з погляду створення справді державної (національної) валюти, формування сталої грошової системи і перспективи плідного проведення фінансової політики. Корінь цієї величезної помилки полягав у прив’язці української грошової одиниці (карбованця, а згодом і гривні) до російського рубля. Купівельна спроможність рубля мала яскраво виражену тенденцію наблизитися до нуля і, за існуючих на тоді умов, передавалася українським грошовим знакам. Через таку залежність українських грошей від рубля, його вільний обіг на українському ринку і необмежену емісію більшовицького уряду, як пізніше відзначали А. Ржепецький і Г. Лерхе, “грошовий обіг [України] регулюється не Державним Урядом, а чужою державною владою; фінанси держави, інтереси народного господарства, благополуччя найширших верств населення приносяться в жертву злочинним експериментам, що виробляються в зарубіжжі” [333, с. 201]. За таких умов неможливо було оздоровити й упорядкувати в Україні не лише фінансово-економічну ситуацію, а й соціально-політичну.

Отже, вважаємо, що створити міцну грошову систему урядові УНР не вдалося не лише через об'єктивні умови тієї пори, а й через непослідовність, непродуманість і випадковість застосованих Радою народних міністрів заходів у своїй фінансовій політиці. Центральною Радою було створено не українську валюту, а по суті лише нові назви (карбованець або гривня) для тих грошових знаків, що вже випускалися. Грошовою ж одиницею продовжував залишатися рубль, лише в рублях укладалися зробки і вироблялися грошові розрахунки. Карбованець і гривня, за тогочасним діючим законодавством, були фактично лише певним різновидом грошових знаків в існуючій рубльовій грошовій системі, а не самостійними, незалежними від рубля, грошовими одиницями. З огляду на вищевказане, важко не погодитися з характеристикою, яку дали емісійній законодавчій творчості влади УНР визнані фахівці з державних фінансів тієї пори А. Ржепецький і Г. Лерхе. “В підсумку, – зазначають вони, – законодавство Центральної Ради лише без потреби заплутало і ускладнило умови грошового обігу, не приносячи ніяких результатів” [333, с. 202].

3.3. Заснування Державного банку УНР і стан банківських установ України

Однією з вагомих основ фінансової політики сучасного типу будь-якої держави завжди були і залишаються досі банківські установи. Банківська система є однією з найважливіших і невід'ємних структур економіки сучасного типу. В період відновлення української державності протягом 1917–1921 рр. вітчизняна подібна установа мала назву – Український Державний банк. Його роль в процесах становлення

української державності початку ХХ ст., в умовах катастрофічної нестачі коштів і, водночас, воєнно- пореволюційної гіперінфляції рубля та інших валют, що загострювалася соціально-економічною кризою та чи не безперервними бойовими діями на всьому терені України, важко переоцінити.

Втім, банківська система незалежної України не закладалася на пустому місці. Наддніпрянська Україна, яка склала у 1917 р. основу території майбутньої УНР, до революції перебувала у складі Російської імперії. У 1860 р. було відкрито Государственный банк Росії, у складі якого було засновано три контори на території України – в Києві, Харкові, Одесі – та відділення у Полтаві [146, с. 176; 256, с. 51; 264, с. 58]. Після Лютневої (1917 р.) революції в Росії загальна фінансова криза торкнулася й України, хоча зовнішні її ознаки ще не були видимими для пересічного громадянина. І хоча на період кінця лютого – початку березня 1917 р. кризові явища ще не вимальовували катастрофічних тенденцій, фахівцям у банківсько-грошовій сфері ставало зрозуміло, що поступово країна котиться до фінансової прірви. Банківська система однією з перших відчула це на собі: в державних банківських відділеннях зникала готівка як великих номіналів, так і дрібних. Керівництво прагло приховати від населення брак готівкових грошей. Про це яскраво свідчить, наприклад, таємна телеграма керуючого Чернігівським відділом Государственного банка до ніжинської скарбниці від 13 лютого 1917 р., в якій він вимагав від підлеглої інституції “дотримуватися якомога більшої економії” у витрачанні дрібновартісної готівки (зокрема розмінних марок та скарбових знаків) і відносити до старезних лише справді непригідні до обігу гроші, позаяк каса відділу пуста і не зможе надсилати скарбницям навіть ці грошові знаки [48]. Проте дуже скоро людність України, а особливо її крайова революційна влада, зіткнеться з цим явищем і відчує брак коштів на собі особливо гостро.

Крім того, в Держбанку було вкрай мало грошової маси. Її залучити до банківського обігу спробували урядовою постановою від 21 грудня 1917 р. про прийняття до 1 березня (ст. ст.) 1918 р. скрізь, як грошових знаків, чеків, випущених київськими банками на ім'я Київської контори Держбанку від облігацій російських воєнних позик та “Позики волі” [70; 350]. Такі внески зараховувалися як звичайні поточні рахунки вкладників, а у ощадних касах – як внески, якими власники мали право розпоряджатися на загальних підставах. 31 грудня 1917 р. і 11 січня 1918 р. в пресі було опубліковано подібного роду урядову постанову про купони облігацій воєнних позик і “Позики волі” терміном не пізніше 1 березня 1918 р. [70; 377], та, відповідно, терміном не пізніше 1 травня того ж року [70; 377]. Їхню суть було втілено в одну фразу: “купони облігацій Воєнних Позичок і Позички Свободи, срочні не пізніше 1-го травня 1918 року, повинні обов'язково прийматися при виплатах і обрахунках державними, приватними установами і приватними особами” [70; 72; 377]. Метою цих заходів було не що інше, як негайне погашення голоду коштів у державному розпорядженні.

Як наслідок, банки одразу ж внесли 1 млн. рублів. Заощадження щойно заснованого Держбанку УНР почали поповнюватися. 20 грудня 1917 р. у його касі було лише 40 тис. руб., 21 грудня поступило на поточні рахунки 4 млн. руб., а 22 грудня 1917 р. – ще 5 млн. рублів. З метою отримання дрібних грошей 20 грудня 1917 р. урядом було санкціоновано здійснення облави на всі заклади, де збиралися маклери і “спекулянти” дрібних грошей. Гроші конфісковувалися і вносилися на поточні рахунки Держбанку. Всього, внаслідок цієї акції, було відібрано більш ніж 50 тис. рублів [333, с. 35–36]. Такі кроки уряду викликали зрозуміле невдоволення ділових кіл. Між тим, 23 грудня 1917 р. Київська контора Держбанку отримала в своє розпорядження перші українські паперові грошові знаки – кредитові білети вартістю в 100 крб., – перша партія яких

мала поступити сумою від 5 млн. 500 тис. до 5 млн. 800 тис. карбованців [521]. М. Калиновський уточнював, що до кінця 1917 р. було випущено карбованців на загальну суму в 5 мільйонів 616 тисяч, а загалом карбованцеві емісію (кредитових білетів вартістю в 100 крб.) було доведено до суми в 53 млн. 250 тис. карбованців [230; 231].

Ставши на шлях запровадження власної банківської системи, українському урядові, аби оживити офіційний фінансовий ринок і вивести грошовий обіг з тіньової сфери, вкрай необхідно було встановити контроль над відповідними державними закладами, оживити ринкові відносини в державі, забезпечити дієвий захист вкладів тощо і, врешті, опанувати владою в країні та гарантувати її сталість. 9 січня 1918 р. IV Універсал Центральної Ради проголосив державну самостійність УНР⁵³ і приписав урядові Республіки встановити державно-народний контроль над всіма банками, “які кредитами (позиками) нетрудовим масам допомагали визискувати кляси трудові” [526; 527; 570, арк. 5]. З цього приводу, зокрема, вказувалося: “Однині позичкова поміч банків має даватися, головним чином на піддержку трудовому населенню та на розвиток народнього господарства Української Народньої Республіки, а не спекуляції на різну банкову експлуатацію (визиск)” [526; 527; 570, арк. 5]. З приводу останнього визначення зважимо на те, що керівники Центральної Ради та її урядовці були непримиренними соціалістами. У їхньому розумінні усі приватні підприємці визначально вважалися експлуататорами трудового народу, а банкові заклади та їм подібні установи, як запевняв, наприклад, директор Держбанку М. Кривецький, – “гніздами спекулятивного кредиту, бо переважна більшість товариств

⁵³ 11 січня 1918 р. М. Грушевський зачитав текст IV Універсалу Малій Раді, яка зустріла його з великим захопленням, а особливо ті місця, де вказано про проголошення державної самостійності УНР, що влада в країні належатиме Центральній Раді та її виконавчому органу, який матиме назву Рада народних міністрів [409; 570, арк. 2–6].

взаємного кредиту є розсадником найнестриманішої спекуляції” [605, арк. 28].

Державний банк повинен був опікуватися процесом забезпечення грошової системи і являв собою емісійний банк. Випущені ним кредитові білети вважалися банківськими грішми. Директора та урядовців Держбанку призначав міністр фінансів. Тимчасово Держбанк користувався статутом, розписом посад та ставками заробітних плат, які було встановлено для колишнього російського Государственного банку [762, арк. 21]. За принципами російського законодавства він провадив і свою діяльність. Так, зокрема, згідно до свого статусу окремішньої інституції, Держбанк для відкриття, наприклад, кредиту котромусь з міністерств чи іншої офіційної установи (відомства), мав отримати забезпечення з боку держави. Забезпечення видавалося Держскарбницею в формі короткотермінових зобов'язань Скарбниці. Проте через недостатні типографські потужності, що були в наявності тогочасного українського Держбанку і негайність виділення коштів на державні потреби, часто короткотермінові зобов'язання замінялися одним соло векселем-зобов'язанням Держскарбниці Держбанкові, як це було, скажімо, у випадку з необхідністю асигнації Міністерству продовольчих справ обігових коштів в січні 1918 р. [726]. В цьому конкретному випадкові департаментові Держскарбниці для забезпечення рахунку Міністерства продовольства видавався відповідний борговий акт, в якому зазначалося, “що всі суми які будуть одержуватися від продажі продуктів продовольчих, повинно зараховувати на біжучий рахунок Державного Банку, а решта боргу яка може бути повинна бути повернена по перші[й] вимозі Державному Банку з інших джерел Державної Скарбниці” [727]. Тобто видачу короткотермінового кредиту, як це робилося в Російській імперії, було замінено соло векселем-обов'язком Держскарбниці Держбанкові з метою не обтяження майбутнього державного бюджету

[726]. Подібним чином оформлялося й тимчасове кредитування Держбанком потреб місцевих самоврядувань в квітні 1918 року [665; 672–675].

Після свого повернення до Києва, 1 березня 1918 р. міністром фінансів М. Ткаченком було розіслано начальникам всіх фінансових установ, Фінансових палат, Держбанку, контор та відділів цього банку, держскарбниць (казначейств), ощадкас і акцизних управлінь обіжників про українізацію справоведення в підпорядкованих міністерству установах і відомствах [75]. 3 березня 1918 р. уряд розглянув ситуацію що склалася у банківській сфері й взявся врегулювати діяльність банків в країні. Банківські установи передбачалося поставити під жорсткий контроль уряду. Як не дивно, але за такого руїнного стану цієї галузі фінансового господарства, урядовці ухвалили припинити діяльність банків, правління котрих знаходилися поза межами України. Без належного дозволу Міністерства фінансів їхня діяльність мала припинитися, а самі вони касуватися протягом 6 місяців. Відповідний законопроект доручалося виробити Міністерству фінансів і внести на розгляд і затвердження Малої Ради [569, арк. 9–9 зв.]. Тут, проте, варто зауважити на той факт, що таке неоднозначне рішення прийняло лише чотири особи, а саме М. Ткаченко, М. Порш, П. Христюк та Г. Сидоренко [569, арк. 8].

9 березня 1918 р. Держбанк офіційно отримав нового директора. Цього дня М. Ткаченко доповів на урядовому засіданні про неможливість залишити на службі директора Держбанку М. Кривецького “з огляду на його відсутність” [789, арк. 36 зв.]. Виконувати обов’язки директора Державного банку було доручено В. Ігнатовичу⁵⁴ [789, арк. 36 зв.].

⁵⁴ Володимир Вікторович Ігнатович народився 1883 р. Був членом “Старої громади” в Києві ще у XIX ст., а з 1901 р. повернувся до праці в Київське відділення Госбанку і залишався одночасно касиром “Старої громади” аж до її ліквідації [146, с. 179]. С. Чикаленко згадував, що “це був ширий українець, дуже акуратний і працьовитий чоловік, і на нього, як на фінансиста, наклали обов’язок громадського касира, яким він і був до кінця існування “Київської Старої Громади” [805, с. 214]. У березні 1917 р. В. Ігнатовича було запрошено до праці в спеціальній підкомісії Шкільної комісії Миської ради Києва, яка мала розробити план запровадження української мови в школах міста. В грудні того ж

Фінансове становище уряду України навесні 1918 р., втім продовжувало залишатися вкрай важким. Опановуючи під свій контроль територію України керівництво УНР застало її народне і фінансове господарство у ще більш жалюгідному стані, ніж це було у 1917 р. Більшовицька окупація остаточно зруйнувала основи фінансово-економічного життя в країні. Торговельне і промислове життя зупинилося. Так, відразу після свого вступу до столиці УНР, М. Муравйов покликав до себе представників банків та торговельно-промислового капіталу і “в найрозбійницькому тоні завів з ними мову про сплату накладеної на місто контрибуції” [149, с. 206]. В Києві вона дорівнювала 10 млн. руб., з яких було внесено готівкою та чеками 5 млн. рублів. Контрибуцією було обкладено й “буржуазію” в інших містах [149, с. 206]. Банкам було заборонено здійснювати будь-які операції, відкрито їхні сейфи, золото конфісковано, а віднайдені в склепах готівкові гроші перенесено на поточні рахунки. Державний і приватний кредит опинилися паралізованими. Більшовиками було заборонено видачу відсоткових паперів їхнім власникам з Держбанку та ощадкас, що по мірі опанування теренами України союзницькими військами скасовувалося відповідними вказівками губернських комісарів УНР [52], позаяк “всі декрети та розпорядження Петроградського Уряду Народних Комісарів, а також всіх його Представників недійсні і виконанню не підлягають” [51]. Залишаючи Київ, як заявив на нараді представників банків новий керуючий Держбанком В. Ігнатович, більшовики вивезли кредитовими білетами 20 млн. руб. і золотої монети за номінальною ціною 1 млн. 700 тис. рублів⁵⁵. Загалом більшовиками було вивезено й знищено відсоткових

року він став членом-засновником Української федеративно-демократичної партії. За гетьманату 1918 р. перебував на посаді виконуючого обов'язки, а потім й директора Держбанку. Після закінчення громадянської війни залишився у Києві, де й помер у 1928 році [146, с. 179].

⁵⁵ Готівкові гроші також викрадалися не чистими на руку різного роду посадовцями, які використовували непевні військово-політичні обставини з метою власного збагачення та більшовицькими агентами в державних і військових структурах. Так, наприклад, як повідомляв 2 березня 1918 р. міністрові фінансів головний скарбник армій Південно-Західного фронту, в ніч на 6

паперів на 686 млн. 549 тис. руб. з тих, що малися в наявності 686 млн. 332 тис. 899 руб. по окремим конторам і відділенням, а саме (Табл. 3.1) [333, с. 107–108]:

Таблиця 3.1

**Наявність і втрати відсоткових паперів у відділеннях
Державного банку внаслідок більшовицької окупації
(1917–1918 рр.)**

Відділення:	Малося в відділеннях відсоткових паперів:	
	що належать банку або державі	приватним особам та установам
Чернігівське	5 881 380	21 503 093
Юзівське	12 300	1 881 330
Харківська конт.	8 573 587	48 617 323
Сумське	947 515	23 208 720
Кременчугське	1 280 155	23 333 304
Слов'янське	561 442	4 403 570
Вінницьке	1 160 490	9 193 571
Мелітопольське	761 180	9 878 780
Маріупольське	1 420 267	9 350 852
Катеринославське	1 020 530	2 033 737
Полтавське	709 420	42 600 570
Лізаветградське	3 119 470	36 197 164
Олександрівське	2 227 175	10 098 747
Миколаївське	1 094 140	19 084 255
Бахмутське	1 004 260	5 271 330
Роменське	942 395	9 001 026

лютого 1918 р. членами армійського військово-революційного комітету спільно з командуючим Окремою армією Автократовим були захоплені велика сума готівки, цінні бланки і шифри по переказній операції та Держскарбниці [53].

Одеське	6 386 222	33 889 482
Бердянське	1 352 585	10 622 117
Житомирське	2 863 000	16 868 000
Всього	41 319 513	337 042 091
В и в е з е н о:		
Юзівське	922 370	8 831 905
Харківське	–	104 238 887
Слов'янське	99 665	3 330 550
Катеринославське	5 77 897	82 493 116
Полтавське	2 000	–
Олександрівське	14 900	–
Миколаївське	1 292 655	16 779 530
Бахмутське	197 300	1 516 150
Одеське	60 000	460 777 774 ⁵⁶
Всього:	8 364 987	677 967 912

Суми доволі великі для тогочасної України. Це не враховуючи тих паперів, що знаходилися на руках та які зберігалися в приватних кредитових установах. Державний і приватний кредит опинилися паралізованими. Крім того, за два тижні владарювання в Україні радянська влада не встигла провести націоналізацію банків. Коли Центральна Рада повернулася до влади, то її урядовці побачили, що всі банки зачинені, операції припинено, а грошових знаків в них не було. З вигнанням більшовиків банки відчинилися, але не мали змоги здійснювати (через відсутність грошових знаків) ані вексельних, ані

⁵⁶ В тому числі 243 млн., що належали вкладникам ощадних кас.

переказних операцій. Нижче подаються дані, які змальовують тогочасний стан банківської справи (Табл. 3.2) [333, с. 118–120]:

Таблиця 3.2

**Основні статі балансу Київської контори
Державного банку станом на 1 січня 1918 р.**

<i>Актив</i>	
Каса	4 171 788 р. 39 к.
Облік векселів і строкових паперів	161 711 866 ” 42 ”
Спеціальні поточні рахунки	43 618 796 ” 82 ”
Кредити по товарній операції скарбниці	179 002 250 ” 64 ”
Позики під заставу відсотк. паперів	3 922 263 ” 50 ”
Позики під заставу товарів	2 129 125 ” 86 ”
Позики установам дрібного кредиту	1 500 244 ” – ”
Позики селянським господарствам	1 268 823 ” 59 ”
Позики промисловим підприємствам	253 451 ” 31 ”
<i>Пасив</i>	
Внески	1 333 706 р. 21 к.
Поточні рахунки приватних осіб і установ (безвідсоткові)	77 829 266 ” 81 ”
Відсоткові поточні рахунки	18 176 269 ” 64 ”
Несплачені перекази	4 444 596 ” 68 ”
Рахунок з Державним банком	234 390 231 ” 66 ”
<i>Внесків на збереження у Державний банк було:</i>	
Відсоткових паперів і документів	102 667 648 р. 95 к.
Внесків на збереження і управління	130 282 951 ” – ”
Пересувних цінностей	110 972 498 ” 27 ”

Всі ці цінності було знищено або вивезено представниками радянської влади при евакуації з Києва. Якщо незначні капітали ще перебували на поточних рахунках, то лише тому, що видачі за цими рахунками було обмежено. Народ перестав довіряти міцності уряду і його фінансовій політиці. Директор Держбанку В. Ігнатович на засіданні фінансової комісії 21 квітня 1918 р. нарікав з цього приводу, що у банки грошей не вносять через те, що населення не вірить, що вкладені гроші йому повернуть [333, с. 107].

Таким чином, після визволення Києва і країни від більшовицької окупації стан фінансових справ державних банківських контор виглядав не кращим чином. У їхньому розпорядженні загалом залишилося відсоткових державних паперів лише на 686 млн. 332 тис. 899 крб., більшовиками ж їх було вивезено на 686 млн. 549 тис. крб. [333, с. 107]. В столичному ж відділенні Державбанку, як повідомив того ж дня на нараді представників банків у Києві В. Ігнатович, залишилося лише 15 млн. 750 тис. крб. Всі номіналом у 100 крб. через те, що за наказом більшовиків були здані населенням в банки для обміну на спеціальні квитанції [462]. Керівництвом Держбанку було прийнято рішення 9 березня 1918 р. повернути ці кошти людям, які змушені були обміняти їх на квитанції, якщо такі будуть представлені у відповідні банківські заклади міста [93].

Водночас Держбанком всім конторам, відділам та скарбницям (без дозволу на те військового міністерства УНР) було заборонено (обіжником голови Держбанку від 18 березня 1918 р.) здійснювати будь-які видачі по вкладам на збереження, по поточним рахункам, ощадним книжкам та іншим фінансовим операціям жодним військовим частинам, управлінням, установам і організаціям, котрі раніше працювали на оборону [69]. Дещо згодом, 25 квітня 1918 р., В. Ігнатович телеграмою сповістив всі місцеві відділи і контори Держбанку, що зазначена заборона “не поширюється на біжучі рахунки відкриті міністерством продовольчих справ установам в

порядку закона 16 травня 1917 р. позаяк вони ніякого відношення до військових кредитів не мають і військове міністерство ними не распоряджується”⁵⁷ [62].

Нестача грошової маси в провінційних відділах Держбанку змусила їх керівництво боротися з грошовою кризою залишенням в обігу в якості грошей навіть зужиті та часткового попсовані облігації різних колишніх російських позик. Так, наприклад, Чернігівське відділення Держбанку зверталось до підлеглих йому скарбниць з таким розпорядженням: “Відділ, з метою якомога більшого зменшення цієї кризи, просить Скарбницю по настанню термінів 5% зобов’язань Государственнаго Казначейства (на сер[еду] 1 березня [1918 р.], а також і на подальші, що знаходяться в портфелі Скарбниці) не прорубати такі і як не належні таким чином переведенню по рахунку платежів по купонам, до Відділу не надсилати, а зараховувати до обігової каси Скарбниці, переводячи їх витратою по цінностям та прибутком каси по рахунку 5% зоб[ов’язання] Госуд[арственнаго] Казначейства, розповсюджуючи зобов’язання замість грошей між бажаними клієнтами Скарбниці” [50]. Населення ж, яке тримало на руках величезну масу грошей, не зберігало їх у банках, які гостро відчували нестачу готівки. Стан банківської справи на державному рівні характеризує й той факт, що у першій половині 1918 р. центральна бухгалтерія Держбанку навіть не вела зведених балансів. Не отримували звітів й деякі регіональні відділення. Так, наприклад, керуючий Чернігівським відділом Держбанку 11 січня 1917 р. повідомляв керівникові однойменної Казенної палати “що багато підзвітних Відділу Скарбниць не надають у Відділ Банка зажаданих, на виконання розпорядження Директора Державного Банку Української Народньої

⁵⁷ Принагідно зазначимо, що, вочевидь, вказівка директора Держбанку або не виконувалася місцевими установами, або виконувалася не повною мірою, позаяк 2 травня 1918 р. (вже за гетьманування П. Скоропадського) директор Держбанку видав аналогічного змісту Обіжник [67].

Республіки, відношенням Відділу Банку від 31-го Грудня 1917 р. за № 35624, періодичних по телеграфові відомостей про готівку каси” [47].

Невтішною була ситуація й у приватному банківському секторі. Нагадаємо, що до Першої світової війни на території підросійської України працювало 3 тис. 660 кредитових установ різноманітного типу. Серед них було 161 відділення акціонерних банків і банківських контор та 316 товариств взаємного кредиту, а загалом в межах українських губерній діяло 477 кредитових фірм [605, арк. 28]. Всі вони проводили власні операції за чітко регламентованим і централізованим імперським законодавством. Правління найміцніших приватних банківських і кредитових установ знаходилися переважно у Петербурзі та Москві. Там же перебував і їхній основний капітал. Однак в українських відділеннях все ж були скупчені значні суми, як коштовностями, так і готівкою, що належали самим відділенням та їхнім вкладникам. Разом з тим, нетривке перебування “совітів” в Україні не залишило часу для знищення адміністративного апарату приватних кредитових установ. Відтак урядові УНР слід було надати можливість цим установам відновити операції власною ініціативою, а із свого боку створити політичне сприяння їхній економіко-кредитовій та грошовій діяльності. Зведені баланси всіх кредитових установ України (за винятком районів Одеської і Харківської контор та Кам’янець-Подільського і Рівненського відділень) вказують на фактично завмерлий стан приватного кредиту і недовіри населення до банків, зумовлених нестійкою позицією уряду Центральної Ради (Табл. 3.3) [333, с. 121]:

Таблиця 3.3

Баланси приватних кредитових установ (1918 р.)

Актив (в тис. рублях)						
Місяць	Каса	Поточні рахунки	Дисконт і позики	%% папери	Кореспонденські	Інші активні рахунки
Січень	30168	87242	723843	61853	183582	422810
Лютий	21552	92501	681698	57488	175990	494427
Березень	16737	88532	674126	53829	164643	440385
Квітень	23919	93073	657882	48418	184101	424905

Пасив (в тис. рублях)						
Місяць	Капітали	Поточні рахунки	Внески на поточні рахунки	Переоблік і переклад	Кореспонденські	Інші пасивні рахунки
Січень	43543	87242	896460	88245	189512	291739
Лютий	43126	92501	869313	93893	166840	300485
Березень	41306	88532	841560	95152	163926	296217
Квітень	41383	93073	833861	97666	160832	294429

В такій ситуації 6 березня 1918 р. виконуючий обов'язки міністра фінансів М. Ткаченко скликав нараду представників приватних банків для обговорення загального фінансового стану. На нараді виступив голова Ради народних міністрів В. Голубович, який сказав, що урядом буде продовжено курс на соціалізацію землі і що, незважаючи на присутність в Україні військ Центральних держав, ніяких змін в економічній політиці не відбудеться. В свою чергу міністр фінансів гостро критикував банківських

діячів за їхнє неспівчуття політиці Центральної Ради і звинуватив їх у прихильності до ідеї єдиної Росії [333, с. 14–15]. Крім того міністр закинув банкірам й невдачі УНР в боротьбі з більшовиками. М. Ткаченко висунув вимогу, щоб банки припинили будь-які зносини з Росією і заявив, що урядом вже розроблено низку заходів спрямовуваних на витіснення російського капіталу з українського ринку. При цьому він звинуватив банкірів у загальній фінансовій руїні та небажанні банків допомогти державі вийти з фінансової кризи через надання необхідних коштів. Міністр вказав також, що в такому разі уряд вирішив вдатися до примусового займу і запропонував присутнім негайно приступити до внесків в рахунок цієї позики. У відповідь банківські діячі зауважили міністрові, що грошей у банків немає і вони самі потребують державної підтримки. Втім, все ж таки, на нараді було вирішено відкрити банки 8 березня 1918 р. для повернення грошей особам, які здали білети у 100 крб. за радянської окупації для обміну і розпочати видачі по поточним рахункам [333, с. 14–15].

Своєрідною відповіддю на закиди міністра фінансів стала записка представників промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства України до Ради народних міністрів від 9 березня 1918 р. В ній, зокрема, зазначалося, що приватний кредит і банківський апарат знаходяться у стані, близькому до абсолютного паралічу: повний підрив довір'я до забезпечення приватної власності став причиною гострої і одночасно й зростаючої грошової кризи. Швидко використавши усю касову готівку, банки змушені підтримувати надзвичайно вузькі обмеження по видачам з поточних рахунків, що ще більш підриває довіру до них. Банківські активи, що складаються з векселів сільських господарств, торговців та промисловців за умов розрухи в промисловості, торгівлі і сільському господарстві загрожують перетворитися на zero. Податки не сплачуються. Помайнове обкладання перетворилося у фікцію. Все це створювало

надзвичайні складнощі у підтримці тривкості української грошової системи та її валюти. В записці також доводилося, що “величезне порушення балансу економічного і фінансового життя України при паралічі нормальних фінансових джерел будуть змушувати до подальшого випуску і знецінювання паперових грошей” [333, с. 14, 16, 37].

Фінансове становище уряду України навесні 1918 р. продовжувало залишатися вкрай важким. 24 березня 1918 р. на засіданні Малої Ради уряд УНР було реорганізовано. Голова Ради народних міністрів В. Голубович виступив з урядовою “Декларацією” в якій щодо програми майбутньої праці нового Кабінету у фінансовій політиці, зокрема, зазначив: “У сфері фінансів у нас теж усе зруйноване, і все треба робити заново. Будуть заведені основні грошові знаки і поволі переводитиметься заміна знаків російських українськими. Мається на увазі урегулювання емісійного права, контроль над банками. Операціям ощадних кас буде надано більшої еластичності” [414]. При цьому прем’єр ще раз наголосив, що “по міністерству фінансів положення особливо важке. Тут все знищено і все потрібно створювати заново” [414]. Подібну ж ситуацію змальовував 28 березня 1918 р. на спільному засіданні Комісії по товарообміну з Центральними державами й голова української делегації М. Порш, який у вступній промові вказав, що більшовики зруйнували весь фінансовий апарат України, вивезли мільйони рублів, провіантські запаси розграбовані або вивезені до Росії, пересувний склад залізниць вигнано на північ, мости підірвані, хліб потрібно купувати, а грошових знаків немає [333, с. 16].

Вихід шукали в різних площинах, в тому числі й у банківській. 26 березня 1918 р. М. Ткаченко запропонував Раді народних міністрів проект Закону “Про Державний банк”, однак урядовці вирішили відкласти розгляд законопроекту на інше засідання [791, арк. 44]. Міністри повернулися до розгляду банківського законопроекту наступного дня,

27 березня 1918 р., проте, знов не дійшовши до певного рішення, ухвалили: “з огляду на неясність редакції деяких пунктів проект закону повернути Міністерству Фінансів для остаточної редакції і доповнення, згідно з висловленими на засіданні Ради Міністрів поправками і побажаннями” [792, арк. 45]. З свого боку керівництво Держбанку в квітні 1918 р. видало низку обіжників, якими прагло впорядкувати й налагодити чітку роботу головної банківської інституції УНР. 6 квітня 1918 р. Київська контора Держбанку, на підставі закону Центральної Ради від 30 березня 1918 р., випустила нові грошові знаки – знаки Держскарбниці вартістю в 50 карбованців [54; 56]. З огляду на це, директор Держбанку В. Ігнатович та директор банківського віділу кредитових білетів Лаврівський обіжником від 8 квітня 1918 р. пропонували всім відділам, конторам Держбанку і скарбницям: “1) Надсилані знаки згаданої вартости, після відповідального перегляду, поставити в рахунок капіталу до обертання (зачислить вь оборотную кассу). 2) Приймати ці знаки до виплати і до обміну з дня випуску їх з Київської Контори. 3) Знаки, які надійдуть в каси Відділів та Скарбниць, видавати як у виплату, так і у обмін незалежно від того, чи випускає ця інституція такі знаки, чи ні. 4) Всі обороти з ціми знаками треба зазначувати як по книгам, так і по відомостям про готівку каси окремо. 5) Попсовані знаки Державної Скарбниці, після накладання на них знаків зніщення, належить висилати в Київську Контору порядком, встановленим обіжником 10 січня 1918 р. під № 7 задля українських карбованців” [54; 56].

Тим не менш в розпорядженні Держбанку не було достатньо коштів, аби сплачувати відсотки по 5% зобов'язанням (облігаціям внутрішньої позики) російського Госказначейства, за які клієнтами раніше вже були внесені кошти і які, проте, так і не отримали ці відсоткові нарахування і навіть самі папери. З метою розв'язання такої ситуації керівництво Держбанку рекомендувало своїм місцевим інституціям

ліквідувати надані ще за російської влади пільги покупцям згаданих зобов'язань, позаяк вони були зумовлені необхідністю поповнення коштів Госказначейства на провадження війни. З закінченням же війни, як повідомлялося в обіжникові Держбанку від 10 квітня 1918 р., “нема підстав для задоволення прохань клієнтів про налічування їм %% по внесеним їми, на придбання згаданих 5% зобов'язань Державної Скарбівні, сумам”, і тому “Державний Банк, по згоді з Департаментом Державної Скарбівні, пропонує Конторам, Відділам та Скарбівням оповістити зазначених клієнтів, що внесені їми суми можуть бути перелічені, по їхнім заявам, на біжучий рахунок, з налічуванням по ним %% по сучасним нормам з менту подачі заяв про перелічення, або повернені їм назад” [58]. Водночас, з огляду на те, що “уряд Української Народньої Республіки взяв на себе відповідну частину загально-російського державного боргу, як відносно своїх громадян, так і громадян чужоземних держав”, того ж дня Держбанк запропонував своїм конторам, відділам та скарбницям (обіжник № 19 від 10 квітня 1918 р.) все ж розпочати операції з цінними державними паперами, проте здійснювати їх (до тієї пори, поки не буде дано нових розпоряджень) лише за наступних умов:

“1) Коли в касі будуть грошові знаки, поновити видачу позичок (як строкових, так і спец. біжуч. рахунк.) під забезпечення загально-російськими державними паперами, оцінюючи їх в 50% номінальної їх вартости, а білети ви гральних позичок – по 130 карб. за 100 карб. номінальних (оббіжник від 10 листопаду 1916 року № 175). В зв'язку з цим належить ужити заходів відносно ранішних винуватців, витребувавши від них або частичного оплати борга, або додаткового представлення нових забезпечень.

2) При готівці тих-же знаків, справляти оплат купонів від згаданих паперів як по вкладкам на схованку та позичкам, так і в випадках подання

купонів приватними особами – на раніш існуючих загальних підставах; при цьому відносно купонів, строк оплат яких надходить після заведення на Україні нового стилю, провадити оплат таких купонів на 13 день пізніше того строку, який зазначено на купонах; наприклад: для купонів від “позички волі”, строкових на 16 березня 1918 року (стар. стилю), строк оплати надходить лише 29 березня 1918 р. по новому стилю.

3) По тим-же паперам і на таких-же підставах справляти виплат тиражного капіталу.

4) Оплачені цінності, по накладенню на них установлених знаків погашення, переховувати поки-що в кладовій Контори Відділу” [59].

Паралельно з вирішенням цілком фінансових проблем керманічі Держбанку змушені були поборювали й саботаж на місцевому рівні, позаяк навіть у квітні 1918 р. низка регіональних інституцій Держбанку та скарбниць відмовлялися приймати українські грошові знаки і розмінювати відсоткові папери. В розісланому по фінансовим і банківським установам обіжнику Держбанку (17 квітня 1918 р.) В. Ігнатович зобов’язував відповідні інституції здійснювати видачі по відсотковим паперам на підставі попередньо виданого обіжника Держбанку від 10 квітня 1918 р., а також вказував, що “українські гроші повинно приймати безумовно як до розміну, так само і в росплат по операціям Банку” [60].

В квітні 1918 р. на плечі Держбанку також лягло питання розв’язання бюджетної проблеми. Пов’язана вона була зокрема з наповненням коштами державної скарбниці Республіки, а саме – з правовими підставами випуску Держбанком скарбових грошових знаків (білетів Держскарбниці). Вихід із ситуації спробували знайти в ухваленому 20 квітня 1918 р. чергового закону про випуск кредитових білетів. Вищезгаданий Закон “Про випуск кредитових білетів” вказував про видачу Держскарбницею Держбанкові зобов’язання для забезпечення грошових знаків, що випускаються, в сумі 500 млн. крб. У ньому, зокрема,

говорилося: “Надати право Народньому Міністрові Фінансів підписати від імені Державної Скарбниці короткочасний з’обов’язок на суму 500 мільйонів карбованців /один мільярд гривень/ і видати його Державному Банкові для забезпечення кредитових білетів Української Народньої Республіки, які випускає Державний Банок, згідно закону, ухваленому Центральною Радою 19 грудня 1917 року про випуск кредитових білетів на суму 500 мільйонів карбованців. Строк цього з’обов’язку не повинен перевищувати 12 місяців”[565; 667; 677]. Фактично, цим законом було лише оформлено стан, який практично склався після випуску кредитових білетів Держбанком для потреб Держскарбниці. Він же (цей закон) ще раз доводить, що емісійне право Державного банку за Центральної Ради було лише фікцією, яку невдовзі буде ліквідовано гетьманським урядом.

Фікцією, по суті, було й установлення, власне, й самого Держбанку УНР. перейменування Київської контори імперського Госбанку в український Державний банк ще не означало його реального заснування. Не було вироблено Статуту Держбанку, не було створено ні основного, ані запасного фондів, не було запроваджено навіть центральної бухгалтерії, як і не налагоджено зв’язків з провінційними відділеннями, які існували автономно. Наприклад, Харківська і Одеська контори взагалі функціонували практично самостійно в такій мірі, що центральне управління не могло домогтися від них повідомлень про балансові зведення. Не кращим чином виглядав баланс і центральної (Київської) контори Держбанку. Все це, звичайно, було зумовлено не лише неналагодженістю чіткої роботи самих структурних підрозділів Держбанку, але незадовільним станом фінансово-економічної ситуації в УНР зокрема, та неспроможністю центральної влади держави забезпечити стабільність і владну вертикаль в країні.

21 квітня 1918 р. урядом було скликано спеціальне засідання фінансової комісії для обговорення загальної фінансової ситуації, на

якому критичну ситуацію у банково-фінансовій сфері у вступній промові визнав товариш міністра фінансів В. Мазуренко [333, с. 118]. Не варто й згадувати, що після зайняття України більшовиками більшість банківських накопичень було або вивезено до Росії, або знищено. Таким чином, після визволення Києва і країни від більшовицької окупації стан фінансових справ державних банківських контор виглядав не кращим чином. Населення, яке тримало на руках величезну масу грошей, не поміщало їх у банки. Подібна ситуація була і щодо Держбанку, якого практично не існувало. Не можемо охарактеризувати ми і фінансовий стан Київської контори Держбанку за час існування УНР у 1918 р., через те, як вже згадувалося нами вище, що навіть у центральній бухгалтерії не велися зведені банківські баланси [333, с. 120–121; 127–128].

Багато в чому цьому сприяла й неспроможність уряду В. Голубовича опанувати ситуацією в країні. Не найкращим чином функціонували не те що місцеві інституції, а й, власне, самі міністерства. Попри це, правління Держбанку продовжувало не лише консолідує роботу в своїй установі, а й здійснювало належні йому керівні функції через внутрішньовідомчі обіжники. Так, обіжником “Про курс і розпорядок обміну германських марок, австрійських крон та румунських лей” від 23 квітня 1918 р. до відома контор та відділів Держбанку доводилося про устанавлення між урядом УНР та представниками австро-німецького вищого командування в Україні курсу рубля щодо марки та крони, а саме: 1 рубль дорівнювався $1\frac{1}{2}$ німецької марки, або $2\frac{1}{4}$ австрійської крони [66, арк. 41; 68, арк. 52]. Місцевим банківським інституціям також нагадувалося, що було встановлено (терміном до 15 червня 1918 р.) також і твердий валютний курс для окремих сплат, за яким 1 марка рівнялася 75 копійкам, 1 крона – 50 копійкам. Далі вказувалося на перелік умов, за яких дійсним є твердий розрахунковий паритет. Це, зокрема: “1) коли платежі робляться військами центральних

держав на Україні; 2) для поштово-телеграфних та залізничних зносин; 3) для безпосереднього обміну монопольними товарами між державами; 4) для товарних умов (сдѣлокъ), які заключаються за дозволом Уряду тими центральними організаціями відповідних країн, котрі підлягають урядовому контролю; 5) для оплати (платежів) на Україні умов (сдѣлокъ) по тим товарам, які імпортуються та експортуються в означеній і раніше умовленій між правительствами кількості, а також умов і по тим товарам, які користуватимуться свободою експорту та імпорту” [66, арк. 41; 68, арк. 52]. При цьому в обіжникові окремо наголошувалося на тому, “що цей твердий розплатний курс не є обов’язковим для валютного обороту, ані для всіх тих умов (сдѣлокъ), які не перелічені в параграфах 1–5; для цих випадків дозволяється вільне встановлення курсу” [66, арк. 41 зв.; 68, арк. 52 зв.].

Повідомляючи про це, Держбанк радив конторам, відділам та скарбницям при здійсненні операцій із згаданою іноземною валютою, мати на увазі наступне: “а) приймати, на підставі посвідчень відповідних органів влади, по операціям, зазначених в п[унктах] 1–5 випадках, німецькі марки та австрійські крони по курсу: 1 германська марка = 75 копійк[ам]; 1 австрійська крона = 50 копійкам; 1 карбованець або рубель = $1\frac{1}{3}$ герм[анської] марк[и] = 2 австрійським кронам; б) як будуть в касі гроші, провадити вільний розмін німецьких марок та австрійських крон на кредитові білети (як рублі, так і карбованці) без перешкод по такому курсу: 1 карбованець або рубель = $1\frac{1}{2}$ германськ[им] маркам = $2\frac{1}{4}$ австрійськ[им] кронам; 1 германська марка = $66\frac{2}{3}$ копійк[и]; 1 австрійська крона = $44\frac{4}{9}$ копійк[и]; в) маючи на увазі необхідність прийти на поміч демобілізуємим урядовим установам (учредженням) та військовим частинам в справі ліквідації тих сум в румунській валюті, які маються в їх розпорядженні, – приймати румунські леї (франки) до розміну на кредитові білети та в закот вносів на відновлення кредитів

виключно від цих інституцій та частин по курсу 37,5 коп[ійки]; г) продажу зазначених грошових знаків з каси, до особливого розпорядження не провадити” [66, арк. 41 зв.; 68, арк. 52 зв.].

Наступного дня (24 квітня 1918 р.), обіжником за № 25, правління Держбанку вирішило здійснити перевірку поточних рахунків, які могли бути відкриті раніше більшовицькими організаціями або їх представниками [65]. Справа полягала в тому, що ще під час більшовицької окупації України 1917–1918 рр., ними були секвестровані грошові капітали та усілякі цінності, що належали різним урядовим і громадським інституціям України. Усе це було переведено чи зараховано на поточні рахунки в інституціях Держбанку та скарбницях на ім'я більшовицьких організацій або окремих представників їхньої влади. Серед таких організацій та посадових осіб, зокрема, фігурували: “Продовольчий відділ військово-революційного Комітету”, ”Відділ нагляду військово-революційного Комітету”, ”народний секретар фінансових справ України”, ”уповноважений адміністративного відділу військово-революційного Комітету по губернським продовольчим комітетам” тощо [65]. Частину цих цінностей і сум, після звільнення України від більшовиків, ними було вивезено, а частина залишилась на рахунках Держбанку. З огляду на це, Державний банк дав розпорядження банківським конторам, відділам та скарбницям негайно надіслати до Держбанку в Київ (у виділ місцевих інституцій) докладні відомості про відкриті більшовицьким організаціям та представникам цієї влади рахунки, а саме: “1) коли та по чийому розпорядженню й на чие ім'я відкрито було рахунок; 2) яка сума початково була залічена на рахунок та яка зараз мається решта по такому рахунку; 3) з яких коштів були складені всі ці рахунки, себ-то, чи були грошові суми внесені безпосереднє, готівкою, чи їх було перелічено з інших рахунків, через секвестр цих останніх; 4) хто був законним власником секвестрованих цінностей” [65].

При цьому було вказано, що будь-які видачі по зазначеним вище рахункам робити з того моменту забороняється [65]. Як виявилось, то був останній обіжник Держбанку і виконати його вказівки за існуючої революційно-демократичної влади підрозділам Держбанку вочевидь не вдалося, позаяк за п'ять днів Центральну Раду буде розпущено.

Очільники Центральної Ради, а згодом і провідники її уряду, очоливши український державотворчий рух, не мали попередньо виробленого плану побудови не лише національного державного, а й автономного ладу. Саме тому уся вертикаль і горизонталь крайового укладу фінансово-економічного та державного розвитку УНР залишалася такою ж, яка складала колись російську імперську, а згодом, із певними перетвореннями, й республіканську систему. Докорінних перетворень не відбулося, за винятком поверхових ретушів та запровадження революційних (виборних) методів управління в країні з яскраво акцентованими національним забарвленням та соціалістично-революційною риторикою. Не зазнала істотних змін й одна з найконсервативніших галузів державної системи – банківська.

3.4. Становлення митної служби в Україні. Податково-бюджетна ситуація в країні і політика уряду УНР.

З офіційним визнанням УНР у 1918 р. Центральними країнами і виходом України де-юре на міжнародну арену не лише як військово-політичного чинника, а й торговельно-економічного суб'єкта міждержавної політики, перед урядом Центральної Ради постало питання як збройного захисту кордонів УНР, так і оборони її експортно-імпортних інтересів. Одним з дієвих важелів захисту внутрішнього ринку країни і,

водночас, його регулятором та засобом поповнення державного бюджету є митна політика.

Митна політика є однією з найважливіших складових державної фінансово-податкової та економічної політики. За часів існування Центральної Ради в 1917 р. митні установи на території України підпорядковувалися в основному петроградському Міністерству фінансів. Так, після Лютневої революції в Росії Департамент митних зборів підпорядковувався російському Міністерству фінансів, комісарами по якому Постановою Тимчасового комітету членів Государственной Думи від 28 лютого 1917 р. призначалися І. Титов та В. Виноградов [326, с. 28–29]. Спробу підпорядкувати митниці урядові УНР було зроблено невдовзі після початку українсько-більшовицької війни у 1917 р. 22 грудня 1917 р. українське фінансове відомство через свій Обіжник (№ 18) запропонувало всім розташованим на території УНР митним установам “перервати всі зносини з Петроградом і всі донесення, відомости та справоздання, котрі раніш відсилалися до Петрограду, відсилати до Генерального Секретаріату у Києві” [760, арк. 13]. Проте через невдалий перебіг воєнних дій здійснити цей намір урядові УНР не вдалося. Внаслідок революційних подій митні установи в українських губерніях були повністю дезорганізованими і на практиці починають переходити до відання Департаменту митних зборів Народного міністерства фінансів УНР лише з приходом на терени України після Берестейського договору австро-німецьких військ та відновлення влади Центральної Ради у березні – квітні 1918 р.

Основними торговельно-економічними партнерами УНР у 1918 р., в силу воєнно-політичних обставин, були країни Почв'їрного союзу. Економічні відносини України з провідними державами цієї коаліції відбувалися на базі загального “Господарського договору” між УНР, Німеччиною і Австро-Угорщиною від 23 квітня 1918 р. Берестейською

угодою урядові УНР було нав'язано застосування певних пільг та привілеїв до товарів і підданих Центральних держав. Так, наприклад, що стосується митної справи, то мито з привозних товарів у стосунках з зазначеними країнами мало справлятися відповідно до загального тарифу по європейській торгівлі (видання 1906 р. з продовженнями від 1912, 1913 і 1914 рр. VI тому Зведення законів Російської імперії) з конвенційними при цьому ставками, закріпленими відповідними угодами. Мито з вивізних товарів стягалося на підставі розпису товарам відпускних загального і конвенційного митних тарифів (Зв. зак. Рос. імп., VI том, видання 1906 р. з продовженням від 1912 та 1914 рр.). Грошові стягнення, штрафи і пені по різних випадкам накладалися відповідно до ст.ст. 384, 401, 433, 440, 505, 957–971, 973–981, 983, 984, 990, 992, 997, 1000–1011, 1012, 1013, 1020, 1021, 1024 і 1040–1044 Статуту митного (VI Зв. зак. Рос. імп. від 1910 р.), статей 1027 і 1029 Статуту митного (по продовженні від 1912 р.), тому XI, частини II Статуту торговельного (видання 1903 р.), ст.ст. 98, 356, 1216 і 1246 “Уложення о наказаніях” (том XV, видання 1885 р.), ст.ст. 36–42 і 44 “Правил про митних обрядностях по відпуску товарів за кордон” (додаток до ст. 650¹ Статуту митного, по продовженні від 1914 р.) [740, арк. 1 зв. – 2].

Відрахування на користь скарбу (частина суми, одержаної від продажу конфіскованих товарів і коней, а також від пені, стягнутої з нелегальних виробників) відбувалися на основі ст.ст. 201, 260, 963–976, 977, 984, 989, 994, 998, 1011¹, 1020, 1022, 1043, 1044, 1164, 1167, 1169, 1172 і 1229 Статуту митного (том VI Зв. зак. Рос. імп. від 1910 р.), ст. 1022¹ – Статуту митного (по продовженні 1912 р.) і ст.ст. 36, 39 та 44 “Правил про митних обрядностях по відпуску товарів за кордон” (додаток до ст. 650¹ Статуту митного, по продовженні I від 1914 р.). Оплати гербові, судові, канцелярські та в записку документів стягувалися на підставі ст. 182 Статуту митного (том VI Зв. зак. Рос. імп. від 1910 р.) та

ст. 65 додатку до ст. 3 (прим) Статуту митного (по продовженні від 1913 р.) [740, арк. 2 зв. – 3]. Збір за збереження товарів в митних будинках брався у відповідності ст.ст. 524 і 770 Статуту митного (том VI Зв. зак. Рос. імп. від 1910 р.) та ст. 22 “Правил про митних обрядностях по відпуску товарів за кордон” (додаток до ст. 650¹ Статуту митного, по продовженні від 1914 р.), а відрахування з квартирних ставок митників, що мали помешкання в натурі, відбувалися за ст. 68² Статуту митного (том VI Зв. зак. Рос. імп. від 1910 р.) [740, арк. 2 зв. – 4].

Держскарбниця отримувала також гроші через повернення видатків, утворених за рахунок приватних місць та осіб. До прибутків такого роду належали: “а) збір з купців, заводчиків, фабрикантів і шкіперів за командування митних доглядачів; б) суми, які вступають по розрахунку з торгуючими за їх товари, продані митницями, а також втрачені з митних помешкань; в) збір за таврування товарів і товарних місць; г) збори з купців на повернення потрат Держави по догляду за товарами, які переходять на схоронення в приватних помешканнях; д) збори з чаєторговців за бандеролі для наклейки на дрібні пакунки з чаєм і е) суми, які вступають на покриття видатків по проводженню митного догляду мануфактурних виробів, котрі вивозяться за кордон на умовах повернення мита за матеріали і машини” [740, арк. 3 зв. – 4]. Збір за відрядження доглядачів митних установ стягувався на підставі ст.ст. 71 і 72 Статуту митного (том VI Зв. зак. Рос. імп. від 1910 р.) та ст.ст. 34 і 35 “Правил про митних обрядностях по відпуску товарів за кордон” (додаток до ст. 650¹ Статуту митного, по продовженні від 1914 р.). На підставі ст.ст. 201, 260, 561 і 602 Статуту митного (том VI Зв. зак. Рос. імп. від 1910 р.) в митних установах продавалися на аукціонах товари врятовані, пошкоджені або ті, що підпадали швидкому псуванню і згину, а також товари, за які мито не було сплачено у зазначений термін чи які були заставлені за мито. Збір за таврування товарів і товарних місць

зараховувався на прибуток скарбу на підставі ст. 539 Статуту митного Російської імперії [740, арк. 3 зв. – 4]. Збір з купців на повернення витрат по догляду за товарами в приватних помешканнях брався відповідно до ст. 525 Статуту митного і ст.ст. 34 і 35 “Правил про митних обрядностях по відпуску товарів за кордон” (додаток до ст. 650¹ Статуту митного, по продовженні від 1914 р.). На підставі примітки 3 до пункту 6 ст. 100 Зведення законів Російської імперії (том I, частина 2, видання 1892 р.) і ст.ст. 50 та 59 додатку до ст. 3 (прим.) Статуту митного (по продовженні від 1912 р.) держава отримувала так звані випадкові прибутки – від продажу непотрібного і пошкодженого майна [740, арк. 4 зв. – 5].

Однак, договір з Центральними державами, як повідомляло Департамент митних зборів Народне міністерство закордонних справ листом від 17 квітня 1918 р., мав набрати чинності лише з дня обміну ратифікаційними грамотами, що мав відбутися в Відні [344]. Наголошуючи на цьому, Рада при Департаменті митних зборів для розгляду питань по організації митних справ на Україні визнала застосування його митних домовленостей українськими службовцями до моменту ратифікації небажаним, невірним і незаконним. В Обіжникові “Про закони й розпорядження, якими повинні керуватись митні установи при виконанні своїх обов’язків” (від 26 квітня 1918 р.), що направив їм виконуючий обов’язки директора Департаменту митних зборів П. Андреев, з цього приводу наголошувалося: ”митні установи повинні в точности керуватись при виконанні своїх обов’язків митним уставом вид[ання] 1910 р. і продов[женого] 1912 року, загальним митним тарифом вид[ання] 1903 р., а також всіма виданими до 27 жовтня 1917 р. у розвиток і відміну зазначених законами й розпорядженнями, устами й тарифу, а також з окрема всіма виданими по обставинах воєнного часу законами й розпорядженнями” [344].

З часу проголошення IV Універсалом самостійності України у 1918 р. перед її урядами постала нагальна проблема організації кордонної охорони і обладнання митних пунктів по державній межі з Австро-Угорщиною, Білоруссю, Румунією і Росією. Згідно ст. 2 Брестського договору кордони України встановлювалися такими, які існували між Австро-Угорською монархією і Росією перед вибухом світової війни, а далі на північ від Тарнограду (нині Польща) загально по лінії Білгорай – Щебрешин (нині Польща) – Красностав – Пугачів – Радин – Межирічче – Сарнаки – Мельник – Високо-Литовськ (нині Білорусь) – Каменець-Литовськ (нині Білорусь) – Пружани (нині Білорусь) – Вигоновське Озеро (нині Росія) [306; 307; 775, арк. 3]. Особливої гостроти набуло питання створення і налагодження роботи митних закладів на кордонах з Австро-Угорською імперією і дезорганізованою революцією Росією. Через військові дії на терені України за Центральної Ради уряд довгий час був неспроможний приступити до виконання цього нагального завдання державної ваги. Лише навесні 1918 р. розпочалися заходи у цьому напрямкові. Економіко-фінансову відповідальність за безпеку кордону мали нести на собі митні установи, а воєнну – підрозділи Окремого корпусу кордонної охорони. На утримання Окремого корпусу кордонної охорони 6 квітня 1918 р. уряд виділив Департаменту митних зборів “авансом в кредит” 500 тис. крб. [733].

Між тим 26 березня 1918 р. згідно з постановою уряду (№ 439) під опікуванням Міністерства торгу і промисловості Республіки ”були утворені на головних кордонних пунктах Комісаріяти-Агентури, завданням котрих було як контролювання експортуємих і імпортуємих грузів і товарів, згідно з існуючими законами Українського Уряду, господарськими умовами з Центральними Державами і окремими розпорядженнями Міністерства Торгу і Промисловості, так і реєстрація кількості експортованих і імпортованих товарів” [801]. 6 квітня 1918 р.

Радою народних міністрів було прийняте рішення асигнувати Департаменту митних зборів 150 тис. крб. “на упорядкування Митницьких інституцій” [625, арк. 8; 733]. Ці кошти мали піти на відкриття митного догляду на кордоні УНР з Австро-Угорщиною та Німеччиною. Попередньо Департамент митних зборів планував організувати митниці в десяти населених пунктах, проте 6 квітня 1918 р. було вирішено відкрити український митний нагляд у дванадцяти місцевостях, а саме: в Ісаківцях, Гусятині, Волочиську, Підволочиську, Збаражі, Радивиліві, Голобах, Маневичах, Лунинці, Ямполі, Рибниці, Могилеві-Подільському і в Тирасполі [729, арк. 13].

Водночас у спільній записці товариша міністра фінансів В. Мазуренка і директора Департаменту митних зборів П. Андреева до уряду автори зазначали, що “з заключенням перемир'я України з Великоросією, необхідно організувати митний нагляд, окрім відновлюваних установ на кордоні з Австрією і новозакладаних на кордоні Бессарабії, теж на кордоні з Великоросією, а на улаштування того нагляду взагалі потрібно невідкладне додаткове, коли придержуватися вже прийнятих Радою Міністрів обрахунків, асигнування 250.000 карб.” [729, арк. 13]. Якнайшвидше митні установи передбачалося створити в 15 пунктах, а саме: у Бугазі, Овідіюполі, Берестечку, Ганцевичах, Жлобині, Гомелі, Торчині, Хуторі Михайлівському, Ворожбі, Конотопі, Валуйках, Каменській, Лихій, Сатанові та в Тарноруді [731]. Звертаючись до уряду, В. Мазуренко і П. Андреев наголошували, що позаяк “відкриття діяльності перепускних пунктів на кордоні з Великоросією повинно наслідувати в найблизчих днях, то прохається про асигнування потрібної для цього суми 250.000 карб. в екстреному порядку” [729, арк. 13].

Всього ж на теренах УНР розміщувалося 44 митних установи, роботу яких слід було ще відновити і, відповідно, профінансувати. Митні

установи (із зазначенням кількості службовців та необхідного річного їх утримання) розподілялися таким чином:

- по морському кордону: митниці: Маріупольська (47 осіб, 125 тис. 280 крб.), Бердянська (26 осіб, 70 тис. 140 крб.), Херсонська (35 осіб, 89 тис. 340 крб.), Миколаївська (88 осіб, 226 тис. 380 крб.), Одеська (449 осіб, 1 млн. 262 тис. 820 крб.); митні застави: Геничеська (12 осіб, 29 тис. 940 крб.), Хорловська (11 осіб, 27 тис. 180 крб.), Скадовська (8 осіб, 19 тис. 860 крб.), Очаківська (24 особи, 59 тис. 820 крб.), Аккерманська (6 осіб, 15 тис. 540 крб. на рік) [759, арк. 12];

- по румунському кордону: митниці: Ізмаїльська (28 осіб, 77 тис. 100 крб.), Унгенська (20 осіб, 57 тис. 240 крб.); митні застави: Вільківська (9 осіб, 23 тис. 760 крб.), Кілійська (16 осіб, 41 тис. 640 крб.), Реніська (25 осіб, 70 тис. 500 крб.), Усть-Прутська (2 особи, 10 тис. 620 крб.), Кагульська (8 осіб, 20 тис. 940 крб.), Фальчійська (5 осіб, 13 тис. 380 крб.), Леовська (12 осіб, 30 тис. 060 крб.), Німценська (4 особи, 10 тис. 620 крб.), Скулянська (2 особи, 6 тис. 360 крб.), Авраменська (4 особи, 11 тис. 100 крб.), Липканська (7 осіб, 19 тис. 140 крб. на рік) [759, арк. 12];

- по австро-угорському кордону: митниці: Новоселицька (34 особи, 98 тис. 340 крб.), Ісаковецька (17 осіб, 48 тис. крб.), Гусятинська (34 особи, 98 тис. 340 крб.), Волочиська (68 осіб, 204 тис. 960 крб.), Збаражська (34 особи, 98 тис. 340 крб.), Радивилівська (46 осіб, 134 тис. 580 крб.), Дружкопольська (34 особи, 98 тис. 340 крб.); митні застави: Новоселицька (10 осіб, 27 тис. 060 крб.), Перебійковська (4 особи, 11 тис. 100 грн.), Гуковська (8 осіб, 21 тис. 420 крб.), Сатановська (4 особи, 13 тис. 380 крб.), Волочиська (7 осіб, 19 тис. 620 крб.), Мервенська (6 осіб, 16 тис. 980 крб.) та митні пости: Шидловський (5 осіб, 12 тис. 780 крб.) і Радивилівський (5 осіб, 12 тис. 780 крб. на рік) [759, арк. 12 зв.];

- по польському або німецькому кордоні: митниці в Голобах (68 осіб, 204 тис. 960 крб.) та в Маневичах (46 осіб, 134 тис. 580 крб. на рік) [759, арк. 12 зв.];
- внутрішні митниці: Київська (58 осіб, 178 тис. 200 крб.) та Харківська (51 особа, 151 тис. 680 крб. на рік) [759, арк. 12 зв.];
- митничні участки: Одеський (33 особи, 121 тис. 320 крб.) та Південно-Західний (21 особа, 88 тис. 680 крб. на рік) [759, арк. 12 зв.].

Загалом, відповідно до планів укомплектування особового складу цих 44 митних закладів, на митницях, митних заставах та постах мали б служити 1 тис. 442 особи (316 штатних урядовців, 312 канцелярських урядовців і 814 наглядачів). Їхнє утримання (заробітна платня) обходилося б державі в 342 тис. 850 крб. на місяць і в 4 млн. 114 тис. 200 крб. на рік [759, арк. 12 зв.]. Сума, варто зауважити, захмарна і неошадна для тогочасного уряду УНР.

Тим часом Рада при Департаменті митних зборів⁵⁸ на своєму засіданні, що тривало з 14 по 16 квітня 1918 р., змушена була визнати невтішний стан організації митної служби, зокрема на західних кордонах країни, визнаючи, що “весь кордон України з боку Центральних Держав та Польщі в сей час в митнім відношенню є цілком відкритий, за винятком поки що лише одного місця в Радивиліві” [760, арк. 13]. Однією з причин такого становища члени Ради вбачали у відсутності в держави визначеної кадрової політики взагалі і неустановленості заробітків для митників. “Дуже шкідливим і з фіскальної і з економічної точки погляду, – наголошували експерти департаменту, – не піклуватися негайним улаштуванням митницького нагляду на всім згаданім кордоні, і нагляд сей в цілі його найбільшої продуктивності можливо організувати лиш після вироблення в належнім порядку точно визначених норм утримання

⁵⁸ До складу Ради при Департаменті митних зборів входили: Троцький (голова), Гайдовський-Потапович, Покровський, Тржецький та голова Союзу співробітників Київської митниці П. Хржанівський [760, арк. 14].

митних урядовців” [760, арк. 13]. Члени Ради, аналізуючи систему оплати праці митників в царській Росії, яка дісталась у спадок й Україні, зазначали, що складалася вона з основної та додаткової оплати, а також з відсоткового додатку на дорожнечу і з особисто наданих деяким урядовцям додаткових грошей замість тих “штрафних” різних назв, котрі з 1 січня 1913 р. надходили до держскарбниці, з добових для окремих місцевостей привілеїв (надбавок) за обставинами та особисто наданих певним службовцям службовим привілеях⁵⁹. Усі ці види платні за службу для всіх митних урядовців, а особливо для тих, що займають нижчі посади, вважали члени Ради при Департаменті митних зборів, “в загальній своїй складності були сумою настільки невеликою, що як тільки не давали умерти з голоду і то лиш при умові ріжних побочних зарібків, котрі добували урядовці в 1917 році завдяки значному скороченню праці у митницях і можливості таким чином мати вільний час” [760, арк. 13].

Члени Ради департаменту звертали увагу вищих посадовців й на те, що митники, володіючи по роду своїх обов’язків різними галузями знань і постачаючи державі величезні кошти, повинні розглядатися владою за фахівців-техніків і вона має “з особливою увагою поставитись до матеріального забезпечення їх з боку держави” [760, арк. 13 зв.]. При цьому члени Ради висловили сподівання на те, що прогресуюче зростання цін на продукти першої необхідності, викликане виключно обставинами воєнного часу, а за 1917 р. ще й через анархію в суспільстві, “явище тимчасове і тому воно без сумніву поступово упаде в залежності від заспокоєння краю та полагодження мирного розвитку творчих та культурних сил країни” [760, арк. 13 зв.]. Тому провідні спеціалісти Департаменту митних зборів закликали міністра фінансів і урядовців за такого важкого становища в країні взагалі і в митній справі зокрема, не

⁵⁹ Платня за службу молодшого митного урядовця в Росії на 1917 р. складала від 1 тис. 680 руб. до 2 тис. 200 руб. на рік. 1 листопада 1917 р. більшовицька Рада народних комісарів РСФРР підвищила заробіток молодшого співробітника митної установи до 3 тис. 330 руб. на рік [758, арк. 9].

гаяти час на докладне визначення кількості митних установ, їх типу, штату службовців у кожній з них і кількості потрібних на їхнє утримання грошових сум, а, перш за все, виробити загальні норми митного статуту та точно визначити кордони України. Виходячи з усіх цих міркувань Рада при Департаменті митних зборів одноголосно ухвалила:

1) життєво необхідно поставити митних урядовців (як осіб, робочий час яких триває не лише безперервно від сходу до заходу сонця, але які й вночі пропускають потяги з пасажирами та їхніми багажами, та ще й працюють переважно в малонаселених і малокультурних місцях кордону) в такі умови, аби вони не мали потреби в побічних заробітках [760, арк. 13 зв.];

2) визнати цілком відповідним замість перелічених видів платні митникам за службу встановити одну основну платню для кожної посади окремо [760, арк. 13 зв.];

3) основні норми утримання службовців митних установ на 1918 р. виробити і санкціонувати Радою народних міністрів зараз же, не очікуючи визначення штатів митного відомства і нормальної платні для місцевих установ інших відомств, умови служби яких зовсім інші [760, арк. 13 зв.];

4) домогтися, щоб урядовцям митних установ платню згідно з цими нормами було видано Українською Народною Республікою з 1 січня 1918 р. [760, арк. 13 зв.];

5) необхідно матеріально допомогти службовцям митних установ і призначити з 1 січня 1918 р. (до підвищення курсу карбованця) 30% надбавки до основної, зазначеної як додатку на дорожнечу, платні, “що викличе лиш тимчасовий видаток для Державної Скарбниці і понижеться в зв’язку з подешевленням життєвих продуктів” [760, арк. 14];

6) всім дозорцям (наглядам) та іншим нижчим урядовцям, котрі мали скарбові помешкання, з паливом видавати лише третину зазначеного раніше додатку на дорожнечу, тобто, щоб ці митні службовці отримували

лише 20% додатку до основної платні, а іншим урядовцям митних установ, які за інших умов здобули скарбові помешкання з паливом, недодавати $\frac{1}{5}$ частину основної платні [760, арк. 14];

7) негайно скласти “кошторис на 1918 рік на утримання урядовців в тих митницях, котрі зараз функціонують на Україні, згідно з нормами, зазначеними в п. п. 3, 5 і 6 сього протоколу і приблизно кошторис для тієї ж потреби для установ, котрі відкриватимуться” [760, арк. 14].

У доданій до протоколу засідання Ради при Департаменті митних зборів схемі розрахунку мінімальної основної платні окремо для кожної посади службовця митних установ визначалося, що на місячне утримання однієї митниці мало піти 15 тис. 460 крб., з яких, округливши, директор департаменту П. Андреев просив виділити 15 тис. крб. [761, арк. 18]. Цю суму складали: зарплатня управителя митниці (600 крб.), контролера (450 крб.), трьох помічників пакгаузного наглядача (900 крб.), шістьох доглядачів (1 тис. 260 крб.); витрати: на залізничний проїзд (250 крб.), зняття квартир для службовців або облаштування наявних будов (1 тис. 200 крб.), пристосування чи наймання приміщення для митниці (300 крб.), облаштування приміщення митниці належними меблями, письмовими і канцелярськими приналежностями (2 тис. крб.), облаштування пакгаузів, зокрема вагами тощо (2 тис. крб.), найняття 20 робітників для розгрузки і загрузки товарів та багажних місць, з розрахунком обслуговування на день одного поштового, одного багажного та двох вантажних вагонів (6 тис. крб.), найняття канцелярських службовців (500 крб.) [761, арк. 18].

26 квітня 1918 р. пропозиції членів Ради при Департаменті митних зборів підтримав у доповіді урядові й міністр фінансів П. Климович, який звернув увагу колег на те, що “з приведенням кордону, митним урядовцям треба буде працювати в окремо-тяжких обставинах, далеко від міст, в закутку, без жадних культурних вигод, страдаючи від недостатку і дорожнечі, не рахуючись з довготою працюючого дня і несучи обовязки в

залежності від пасажирського та товарного руху, в день і в ночі” [758, арк. 9]. З огляду на ці виняткові, за словами міністра, обставини він “уклінно” прохав уряд розглянути і затвердити вироблені Радою митних зборів нові ставки заробітної платні службовцям митних установ, додаючи, що на задоволення цих потреб протягом 4 місяців знадобиться 1 млн. 371 тис. 400 крб. [758, арк. 9 зв.]. Міністр фінансів у своїй доповіді торкнувся також питання розташування митних установ. Так, зокрема, він зазначив, що митні установи на кордоні з Румунією, які раніше розташовувалися по річках Дунай та Прут, в нових воєнно-політичних умовах, “в цім, або іншим вигляді будуть перенесені на кордон з Бессарабією по р. Дністрі” [758, арк. 9 зв.]. Більш певні відомості щодо місць їхнього нового розташування міністр обіцявся представити урядові після завершення переговорів Міністерства закордонних справ з Румунією щодо встановлення кордонів України з Бессарабією. Міністр фінансів також повідомив уряд, що невдовзі подасть на її розгляд законопроект про перетворення на митниці першої класи і, хоча-б, четвертого розряду відповідних установ в Гусятині, Збаражі та Дружкополі, що на кордоні з Австро-Угорщиною, позаяк “по всіх цих містях пороблені нові залізниці, злучені з загальною залізничною сітею” [758, арк. 9 зв.]. П. Климович також доповів урядовцям, що на поточний момент не може представити кошторис витрат на утримання митних установ на кордоні з Росією через абсолютну невідомість яким чином буде організований цей кордон. При цьому фінансовий міністр передбачав, що на кордоні з Росією “особливої потреби в великих митних установах не буде, а за для цього і видатки на їхнє утримання на півночі і сході України будуть значно менши від видатків на півдні і заході України” [758, арк. 9 зв.]. 27 квітня 1918 р. він надіслав до підрозділів Міністерства фінансів копії вказаної доповіді міністра фінансів, проекту тимчасових штатів ставок митних установ на Україні, списка митних установ і протоколу Ради при Департаменті

митних зборів від 14–16 квітня поточного року, але отримані вони були ними 30 квітня 1918 р. [756], коли УНР вже припинила своє існування і, відповідно, уряд так і не зміг розглянути це важливе для держави питання.

У сфері податкової політики 1918 р. уряд розпочав досить активно. 1 січня 1918 р. Центральна Рада підвищила поштові, телеграфні і телефонні тарифи, а також опублікувала раніше прийнятий Закон “Про дозвіл варіння та продажу пива” [552, арк. 31]. В його основу, вірогідно, було покладено вироблений російською Годумою законопроект про боротьбу з пияцтвом, позаяк і згідно з законом Центральної Ради, і згідно з думським проектом, міським самоврядуванням надавалося право визначати кількість місць продажу, видавати дозволи на пивні лавки та видавати обов’язкові постанови про торгівлю пивом. Як торгівля пивом, так і його варіння обкладалися промисловим і акцизним збором. Акциз було встановлено в розмірі від 4 до 20 крб. з пуда солоду [333, с. 157]. Вже 2 січня 1918 р. генеральний секретар М. Ткаченко представив Генеральному секретаріатові проект Закону “Про порядок державних видатків в 1918 році, поки не буде складений і ухвалений державний бюджет”, проект Закону “Про порядок видатків на утримання державних інституцій УНР” та проект Закону “Про переіменування казенних палат на Фінансові палати” [767; 778]. Як не дивно, але державні діячі тогочасної УНР потурбувалися лише про різноманітні видатки і аж ні словом не обмовилися про забезпечення та шляхи отримання прибутків до скарбниці. Тоді ж урядовці постановили встановити прожитковий мінімум в Україні не менше за 200 рублів. При цьому визначалося, що половину запланованої суми має сплачувати держава, а половину – власники підприємств [767; 778].

Наступні кроки Ради народних міністрів зберегли тенденцію уряду до застосування у податковій сфері засобів щонайменших зусиль у отриманні коштів до держскарбниці, які, щоправда, відігравали і чи не

найдрібнішу роль в процесі бюджетного накопичення. Так, 3 січня 1918 р. М. Ткаченко доповідав на засіданні уряду про незадовільний фінансовий стан в Україні [768, арк. 91; 779, арк. 54], а вже 4 січня 1918 р. уряд, після прийняття проекту Закону “Про порядок видатків на утримання Центральної Ради і Генерального Секретаріату з їх інституціями та на невідкладні заходи уряду”, постановив винести на розгляд Центральної Ради законопроект про скасування крайніх норм по страховій операції в ощадкасах [769; 780]. 8 січня 1918 р. уряд затвердив проект Закону “Про зміну закону від 29 вересня 1917 р. про міські прибутки і видатки” [771, арк. 96; 782, арк. 59], а 9 січня 1918 р. на розгляд Малої Ради було внесено і прийнято нею без дебатів законопроект про чергове тимчасове збільшення поштово-телеграфного тарифу [408]. Вищенаведене в черговий раз свідчить про поверховий, однобічний і, багато в чому, популістський та споживацький підхід соціалістичного уряду УНР не лише до податкової, але й до фінансової сфери загалом.

Того ж дня (9 січня) було підписано IV Універсал Центральної Ради [526; 527; 570]. 11 січня 1918 р. М. Грушевський зачитав в Малій Раді текст IV Універсалу [570, арк. 2]. В Універсалі зазначалося, зокрема, що урядові ставилося завдання розробити, окрім різного роду соціально-економічних законів, також законодавчі акти “про монополію заліза, угля, шкури, тютюну і інших продуктів і товарів, з яких найбільш бралось прибутків з робочих класів на користь не трудящих” [526; 527].

Втім, вже за кілька днів Центральна Рада та уряд УНР змушені будуть покинути столицю. 18 січня 1918 р. більшовики захопили київський Поділ і звідти почали підходити до будинку засідань Центральної Ради [456]. В цей час як раз формувався новий уряд УНР під проводом есера В. Голубовича. Засідання Ради тривало під щільним обстрілом (кілька куль навіть влучили у скляне склепіння над великою залою будівлі) [456]. Того ж дня Центральною Радою було затверджено,

між інших, й тимчасовий Земельний закон [496; 644], який мав суцільний популістський характер. Сфери оподаткування в ньому торкався лише один (12-й) пункт, який визначав, що “ніякої платні за користування землею не повинно бути” [496; 644, арк. 186]. Щоправда у примітці додавалося, що “оподаткуванню підлягають тільки лишки землі поверх встановленої норми або надзвичайні доходи, які залежать від природних якостей участка, його близьості до торговельних центрів і шляхів та інших соціально-економічних умов, незалежних від праці господарів цих хозяйств” [496; 644, арк. 186]. 26 січня 1918 р. більшовицькі війська увійшли до Києва. Тим часом делегати УНР 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Бересті уклали з представниками Центральних держав мирний, а згодом й додатковий договори [306; 307; 181; 182].

Між тим, Рада народних міністрів перебралася зі столиці до Житомира. Там 29 січня 1918 р. виконуючим обов’язки міністра фінансів було призначено М. Ткаченка⁶⁰ [783]. Цього і наступного дня урядовці заслухали доповідь завідуючого акцизними зборами на Волині і 30 січня 1918 р. ухвалили дозволити цукровим заводам, “по розверстці управляючого акцизними зборами Волині[,] вільний продаж 75 тис. пудів сахару в лютому місяці з правом[,] у випадку нерозпродажі цілої кількості в лютому[,] розпродати в марті” [785, арк. 13 зв.]. З вилученої суми мала бути виплачена заробітна платня робітникам цукрових заводів та сплачено за матеріали для нової (й неоплаченої старої) продукції. З цією метою управляючому акцизними зборами Волинської губернії надавалося право

⁶⁰ Ткаченко Михайло Степанович (1879–1920) – український політичний і державний діяч, за фахом – правник. Член РУП (1902–1904), Української соціал-демократичної “Спілки”. З 1917 р. – один з лідерів УСДРП, член ЦК партії. Член Центральної та Малої Рад. Голова Українського правничого товариства. У листопаді 1917 р. – березні 1918 р. – генеральний секретар і міністр судових справ. 29 січня 10 березня 1918 р. в Житомирі був призначений виконуючим обов’язки міністра фінансів [783]. Згодом – до 29 квітня 1918 р. – міністр внутрішніх справ УНР. Був причетний до арешту і викрадення банкіра А. Доброго. Після розколу УСДРП (січень 1919) очолював ліву фракцію “незалежників”, яка 1920 р. була перейменована на Українську комуністичну партію. Від імені ЦК провадив у Москві переговори про легалізацію партії в Україні. Інтернований більшовиками в Росії, помер від тифу в таборі в Москві [193, с. 543; 809, с. 286–287].

відмінити наряди Центроцукру на лютий в випадковій такій потреби в міністра фінансів та міністра продовольства [785, арк. 13 зв.]. Наведене рішення вимагало негайного виконання, позаяк уряд вкотре спіткала глибока грошова криза і виконуючий обов'язки фінансового міністра М. Ткаченко наполегливо вимагав (8 лютого) “вжити всі заходи”, аби здобути гроші, в тому числі аж до продажу урядового майна, звільнення урядових співробітників, ліквідації державних інституцій [517, с. 158]. 1 березня 1918 р. від більшовиків було звільнено столицю України і до Києва прибули міністри уряду УНР. Виконуючий обов'язки міністра справ фінансових М. Ткаченко своїм обіжником наказав здійснити повносяжну українізацію зовнішнього і внутрішнього справоведення, листування, вивісок тощо, вивісити повсюдно IV Універсал і герб УНР й ліквідувати всі оголошення і розпорядження російського (більшовицького) уряду, замінивши їх відповідними актами уряду [167].

3 березня 1918 р. уряд, прагнучи віднайти для державного розпорядження грошову масу, вдається до жорстких репресивних заходів силового характеру, шляхом запровадження свого роду одноразового примусового податку. Так було узаконено здійснення всякого роду реквізицій, під час яких “повинні видаватися квитки одного типу, установленого Міністерством Фінансів в порозумінні з Міністерством Військових і Продовольчих справ, з начисленням 4% з дня видачі квитка, з правом переуступки і з правом вносити квитки на срочні вклади в кредитні установи” [569, арк. 8]. Було також встановлено примусові одноразові помайнові податки на заможні і торгово-промислові класи низки міст України. Цю фактично контрибуцію мали виплатити зокрема: Харків – 50 млн. крб., Одеса – 40 млн., Київ – 35 млн. крб., Ростов (на Дону) – 25 млн., Катеринослав – 20 млн., Таганрог – 10 млн., Миколаїв – 5 млн., Суми – 3 млн., Житомир, Лізаветград, Маріуполь, Кременчук, Черкаси, Феодосія – усі по 2 млн., Бахмут – 1 млн. 500 тис., Умань, Біла

Церква, Куп'янськ, Верхньо-Дніпровськ, Полтава, Херсон, Луганськ, Вінниця, Ромни, Олександрівськ, Прилуки, Сімферополь, Севастополь, Ялта, Мелітополь, Бердянськ – усі по 1 млн., Кам'янець-Подільський – 500 тис., Чернігів, Рівне – по 350 тис., Слов'янськ – 100 тис. Ізюм – 50 тис. карбованців.

Крім того, гроші мали сплатити всі повітові міста і пункти з населенням більш як 15 тисяч мешканців: Катеринославщини та Полтавщини – по 100 тис. крб., Херсонщини та Київщини – по 75 тис. крб., Таврії – по 60 тис. крб., Поділля, Чернігівщини, Харківщини та Волині (окрім ще окупованих Новограда-Волинського і Овруча) – по 50 тисяч карбованців. Виконання збору цього примусового податку доручалося міністрові військових справ [569, арк. 8–9 зв.]. Військовим також було доручено реквізувати мідь по усіх містах та поселеннях України [569, арк. 8–9 зв.]. 6 березня 1918 р. Рада народних міністрів постановила протягом двох тижнів стягнути з населення всі недоїмки і податки, а також внести на розгляд Центральної Ради Закон “Про одноразовий податок”. При цьому, до часу прийняття зазначеного закону, уряд знов вдався до примусових класових поборів, а саме – надав сам собі право здійснити “примусову позику в міських, торговельно-промислових і фінансових колах з правом зачота позиченої суми в одноразовий податок” [793, арк. 47 зв.].

10 березня 1918 р. народний міністр судових справ М. Ткаченко, який одночасно був і виконуючим обов'язки фінансового міністра, позбувається останньої посади, а на зміну йому виконуючим обов'язки призначається В. Мазуренко [788, арк. 24]. За три дні (13 березня 1918 р.) уряд ухвалив внесений В. Мазуренком проект Закону “Про скасування посад молодших помічників податкових інспекторів” і розглянув проект Закону “Про збільшення акцизу на тютюн і дріжджі”. Питання про підвищення акцизу на дріжджі було відхилено. Що ж до тютюну, то

М. Порш заявив, що таке підвищення є ніщо інше, “як недемократичний податок на маси” і висловився проти нього “з огляду на майбутню тютюнову монополію” [787, арк. 16]. Разом з тим, він зауважив, якщо з огляду на фінансове становище держави цей закон таки необхідно прийняти, то слід “змінити шкалу акцизу, наложивши більший акциз на вищі сорти тютюну, а зменшити на нижчі”, а сам акциз запровадити лише на певний термін [787, арк. 16]. Так, власне, й ухвалили – акциз збільшили, проте доручили Міністерству фінансів змінити його шкалу, і встановили терміном на півроку з правом поновлення [787, арк. 16]. 17 березня 1918 р. В. Мазуренко повернувся до цієї теми з відповідним законопроектом. Уряд погодився встановити акциз на жовтий тютюн по шкалі № 1, на махорку – по шкалі № 2 (до 1 січня 1919 р.) й доручив міністрові внести проект закону на затвердження до Центральної Ради [626].

Тим часом, потреби державного життя вимагали значних коштів. Ціни ж у прифронтовій смузі та по великих містах зросли на 125% (Поділля, Волинь, Одеса, Харків, Київ), а в інших місцевостях на 100% [607, арк. 2 зв.]. Ситуація вкотре наближалася до катастрофічної. Не лише трудящі, але й держслужбовці по кілька місяців не отримували зарплатні. Так, наприклад, Міністерство земельних справ 14 березня 1918 р. повідомляло Раду народних міністрів, що “Губерніяльні, Повітові та Волосні Земельні Комітети України[,] починаючи з декабля[,] ось уже четвертий місяць як не получають жалування і інших коштів на своє утримання” [607, арк. 2]. Негайно і позачергово для “органів[,] на плечі котрих спирається грандіозніша із світових реформ”, необхідно було винайти, немало-небагато, 15 млн. 408 тис. 327 крб. і 30 копійок [607, арк. 2 зв.]. Подібна ситуація склалася й в інших галузях народного господарства країни.

Ще більш розхитаною виявилась ситуація у податковій системі, яка була вкрай дезорганізованою. Населення відвикло сплачувати податкові збори. Часто податки (після українсько-більшовицької війни) вже ні з чого було збирати – зруйноване народне господарство вимагало не оподаткування, а капіталовкладень і відновлення. Революція і війна знищила не лише почуття обов'язку в народі, але й об'єкти оподаткування. Прибутків же економіка України, розхитана до того ж соціалістичними експериментами, практично не давала. Відносну вагу державних прибутків, які ще в тій чи іншій мірі збереглися, зменшувало, з іншого боку, падіння купівельної сили грошей, при чому ставки оподаткування при нових умовах залишалися старими.

Прагнучи переломити ситуацію, уряд вкотре намагається налагодити систему податкових зборів. 16 березня 1917 р. Рада народних міністрів ухвалила: ”1) пропонувати Міністерству Фінансів негайно виробити ряд конкретних мір по збору всіх податків – поземельних, промислових, доходних та ін., і представити ці міри на розгляд Ради Міністрів не пізніше понеділка; 2) випустити відозву до людности про уплату податків від Ради Народніх Міністрів; 3) доручити Міністерству Внутрішніх справ циркулярно запропонувати Губерніяльним і Повітовим комісарам звернутися до людности з вимогою платити податки – державні, земські і міські, вживаючи законних мір, примусового збору податків. Вивісити оповістки скрізь по городах, селах, волостях, видавши наказ всій міліції негайно приступити до виконання своїх обов'язків по збору податків; 4) пропонувати Міністерству Внутрішніх Справ негайно наказати всім органам місцевого самоврядування негайно приступити до розсилки окладних листів і збору податків; 5) пропонувати Міністерству Фінансів вжити всіх заходів, аби Губерніяльні, Повітові Казначейства періодично надсилали певні справоздання і відомости про рух грошових сум” [628, арк. 14 зв.]. Вже наступного дня (17 березня 1918 р.) міністр

фінансів В. Мазуренко вніс на затвердження уряду проект Закону “Про організацію податкової міліції”. Проте міністри ухвалили “вирішення цього питання по формальних причинах одсунути”, запропонувавши міністрові фінансів розмножити цей законопроект і розіслати його по міністерствам, а вже по тому внести на обговорення найближчого засідання уряду [626].

За день (18 березня 1918 р.) В. Мазуренко знов доповідав Раді народних міністрів про фінансові справи в країні. Цього разу уряд ухвалив неналежне, проте більш-менш дієве рішення: “видати відозву од імені Ради Народніх Міністрів до людности широко державного значення, скласти таку відозву доручити М. Поршу; 2) доручити Міністру Фінансів представити на розгляд в Раду Міністрів коректуру оповіщення до населення в справі негайного внесення податків; 3) дозволити податковим інспекторам по згоді з повітовими земськими управами призначити волосних зборщиків податей. У крайніх випадках дозволити інспекторам призначити зборщиків самим; 4) Військове Міністерство по вимогах Міністерства Фінансів дає військову допомогу для взискування недоїмків; 5) щодо закону про прикордонну охорону, то доручається Міністру Фінансів представити такий законопроект на розгляд Ради Міністрів і кандидатів на посаду начальника кордонної стражі на затвердження” [626].

Тим часом загальна економічна і фінансова кризи призвели до кризи урядової. В Кабінеті В. Голубовича (станом на 19 березня 1918 р.) відсутні міністри шляхів, пошт і телеграфів, фінансів, освіти, торгу і промисловості, морських справ та державний контролер [411]. Виконувати обов’язки міністра фінансів залишається В. Мазуренко. 20 березня 1918 р. він представив урядові свою відозву до населення в справі сплати податків. Урядники ухвалили її зміст і доручили Міністерству фінансів, після відповідної обробки, відозву видати. На тому

ж засіданні Рада народних міністрів вирішила “зарахувати ті гроші, що були накладені на м. Житомир як одноразовий податок на заможні і торгові кляси, в рахунок недоїмок і податків, з тим, щоб вони були внесені негайно” [627]. Фактично ж уряд вкотре узаконив примусове вилучення коштів (реквізицію) не лише у мешканців певного, окремо взятого, міста, але в певної групи (класу) його населення. Годі й говорити, що такі заходи не мали нічого спільного не лише з податковою політикою, але й з моральним авторитетом тогочасної української влади.

Фінансово-економічна криза в країні, соціалістичний уряд і парламент якої так і не усвідомив згубності політики максималізму в усіх сферах державотворення, поступово викликали незадоволення не лише серед широких мас населення та приватно-комерційних і заможних верств суспільства, а вже й серед споріднених йому за соціалістичним світоглядом політичних колах. Про це яскраво свідчить промова представника партії соціалістів-федералістів М. Кушніра 20 березня 1918 р. в Малій Раді на її урочистому засіданні, в перші роковини Центральної Ради. Газета “Нова Рада” навіть назвала промову есефа “дуже характерною для переживаємого моменту” [412]. М. Кушнір, вказуючи на невдачі національного державотворення за Центральної Ради, наголосив, що таким чином “вона платила дань максималізму не тільки в національній, але і в соціальній частині своєї праці” [412]. Промовець закликав керівників держави зберегти здобутки революції шляхом класового і соціального компромісу. Він відверто звернув увагу соціалістів-можновладців на те, чого вони вперто намагалися не помічати (не хотіли чи боялися бачити): “На Україні виростає нова сила. Ця сила – капіталізм, який несе поступ і розвій. Ми мусимо визнати, що ні одна країна не може розвиватися без торгу і промисловости, без буржуазії. Час уже зрозуміти, що відштовхнути буржуазію від керування життям України неможливо. І Українська Центральна Рада, цей наш Парламент,

мусить бути так реорганізований, щоб у ньому взяли участь всі міста, земство, буржуазія, селянство, робітництво, соціалістичні партії – всі повинні спільно керувати життям. Я бажаю і вірю, – кінчає промовець, – що Центральна Рада стане на такий ґрунт, на шлях тверезої політики” [412].

Сподівання виявилися марними. Вже 21 березня 1918 р., уряд доручив міністру фінансів внести законопроект про сумнозвісну реквізицію на розгляд і затвердження до Центральної Ради [790, арк. 40 зв.]. Не відбулося зрушень і в інших напрямках та галузях розбудови держави. В цьому ж духові 23 березня 1918 р. міністри доручили В. Мазуренку підготувати проект обов’язкової постанови про збір податків в м. Києві в три дні, з карною відповідальністю за невиконання цієї постанови [794, арк. 50 зв.]. Отже, виконавча влада країни продовжувала діяти неплановірно, вибірково і досить сумнівними методами щодо способу отримання коштів з свого ж населення, не маючи жодної концепції збору податків і належної мережі відповідних служб.

Своєрідним було рішення влади УНР й щодо тих осіб, що безпосередньо мали опікуватися зборами податків, зокрема у провінції. Після прийняття урядом 13 березня 1918 р. внесеного В. Мазуренком проекту Закону “Про скасування посад молодших помічників податкових інспекторів” [787, арк. 16], а вже 24 березня 1918 р. його затвердила Мала Рада⁶¹ [562; 651; 698]. Законом визначалося наступне: “1) Посади молодших помічників податкових інспекторів касуються і особи, котрі займали ці посади лишаються по за штатом на загальних підставах, коли не будуть призначені на які інші урядові посади. 2) Старші помічники податкових інспекторів перейменовуються в помічників податкових інспекторів” [562; 651; 698]. В. Мазуренко у пояснюючій записці, доданій

⁶¹ 20 березня 1918 р. законопроект було надіслано до Центральної Ради і вже наступного дня отримано її канцелярією [697], 23 березня – зареєстровано у Комісії законодавчих внесень Центральної Ради [651].

до законопроекту, мотивував свою ініціативу таким чином: “Законом 3 липня 1914 р. Російським Міністерством Фінансів були встановлені посади старших та молодших помічників податкових інспекторів з різним окладом утримання. Обов'язки як тих так і других розділені не були. З часом і в зв'язку з ускладненням праці органів податкової інспекції треба було збільшити склад канцелярій податкових інспекторів, але все-ж велику частину канцелярської роботи взяли на себе помічники податкових інспекторів. Вважаючи на се, що як старші так і молодші помічники мали однакові обов'язки, Російське Міністерство Фінансів 3 жовтня 1917 р. представило Тимчасовому Правительству законопроект про скасування посад молодших помічників податкових інспекторів і про переіменування старших помічників податкових інспекторів на помічників податкових інспекторів” [698, арк. 151]. Отже, в зв'язку з тим, що, як вважав В. Мазуренко, Тимчасовий уряд не встиг затвердити вказаний законопроект до більшовицького перевороту, міністр фінансів УНР і подав його на ухвалення Центральної Ради [698, арк. 151 зв.]. Дивним тут виглядає не стільки прагнення скопіювати російський республіканський законопроект (хоч і не ухвалений Тимчасовим урядом), але те, що в державі (УНР), в якій податки в прямому розумінні нікому було збирати, молодших податкових інспекторів скасовували та ще й в умовах кадрового фахового дефіциту.

Зі змінами, зумовленими вказаним законом, штатний склад Податкової інспекції в набував такого вигляду: податковий інспектор, його помічник, діловод, помічник діловода, писар, бухгалтер і контролер [763]. На той час заробітна платня, наприклад, податкового інспектора номінально складала 4 тис. 718 крб. – 5 тис. 526 крб. на рік в залежності від класу місцевості, в якій він служив⁶², додачею так званих “роз’їздних”,

⁶² Класифікація місцевості виглядала таким чином: до I класи належали міста Київ, Харків та Одеса; до II класи – губерніальні і рівні їм повітові міста; до III класи – решта міст країни [763].

які у повітах складала – 1 тис. 200 крб., а в містах – 600 крб. [763]. Зарплатня помічника податкового інспектора складала від 2 тис. 676 крб. до 3 тис. 195 крб., а діловода – від 2 тис. 330 крб. до 2 тис. 919 крб. (також відповідно до класи місцевості служби) [763]. Суми ці, з огляду на швидке знецінення грошових знаків і зростання дорожнечі в умовах соціально-економічної кризи, були досить незначними. Щоправда службовцям податкових інспекцій планувалося в перспективі підвищити заробітну платню майже вдвічі. Передбачалося, що податковий інспектор зароблятиме: 7 тис. 500 крб., якщо служить у місцевості I класи; 7 тис. крб. – у місцевості II класи; 6 тис. 600 крб. – у місцевості III класи. Решта службовців мали б отримувати, відповідно до класи місцевості: помічник податкового інспектора – 5 тис. 400 крб., 5 тис. 100 крб., 4 тис. 800 крб.; діловод – 4 тис. 800 крб., 4 тис. 500 крб., 4 тис. 200 крб.; помічник діловода – 3 тис. крб., 2 тис. 800 крб., 2 тис. 600 крб.; писар – 2 тис. 400 крб., 2 тис. 200 крб., 2 тис. крб.; бухгалтер – 4 тис. 200 крб., 3 тис. 900 крб.; контролер – 4 тис. 900 крб. в місцевості I класи і 3 тис. 900 крб. в місцевості, що належала до II класи [763]. Проте на практиці це так і не було втілено, спочатку через брак коштів в держави, а згодом – через падіння існуючої влади.

Того ж дня, 24 березня 1918 р., Мала Рада ухвалила й згадуваний нами вище проект Закону “Про збільшення акцизу на тютюн та вироби з нього” [414]. Згідно з Законом “Про підвищення акцизу на тютюн і вироби з нього” акциз на жовтий тютюн і махорку, а також на продукцію, виготовлену з них, встановлювалися терміном до 1 січня 1919 р., а міністрові фінансів доручалося визначити спосіб запровадження закону і строкові умови до його виконання [561, арк. 45]. Тариф акцизу і найвищих продажних цін на вироби з тютюну було визначено у такому розмірі:

- на жовтий тютюн: вищого гатунку “а” – 22 крб. за фунт із вільною граничною продажною ціною; вищого гатунку “б” – 17 крб.

60 коп. за фунт з гранично продажною ціною за 1 фунт у 34 крб. 80 коп., S фунта – 17 крб. 40 коп., j фунта – 8 крб. 70 коп., $\frac{1}{8}$ фунта – 4 крб. 35 коп.; вищого ґатунку “в” – 14 крб. 40 коп. за фунт з граничною продажною ціною у 30 крб. за 1 фунт, за S фунта – 15 крб., j фунта – 7 крб. 50 коп., $\frac{1}{8}$ фунта – 3 крб. 75 коп.; I ґатунку – 10 крб. 80 коп. за фунт з граничною продажною ціною за нього не вище 24 крб. та за S фунта – 12 крб., j фунта – 6 крб., $\frac{1}{8}$ фунта – 3 крб.; II ґатунку – 6 крб. 80 коп. за фунт та з граничною продажною ціною за S фунта – 8 крб., j фунта – 4 крб., $\frac{1}{8}$ фунта – 2 крб.; III ґатунку “а” – 3 крб. 70 коп. за фунт та з граничною продажною ціною за j фунта – 2 крб. 50 коп. і за $\frac{1}{8}$ фунта – 1 крб. 25 коп.; III ґатунку “б” – 2 крб. 50 коп. за фунт та з граничною продажною ціною за j фунта – 2 крб. і за $\frac{1}{8}$ фунта – 1 крб. [561, арк. 45–45 зв.];

- на нюхальний тютюн – 6 крб. 40 коп. за фунт із вільною граничною продажною ціною [561, арк. 45 зв.];

- на папіроси: вищого ґатунку “а” – 36 крб. на тисячу штук з вільною граничною продажною ціною; вищого ґатунку “б” – 22 крб. на тисячу штук з граничною ціною не вище: 13 крб. 50 коп. – на 250 штук, 5 крб. 40 коп. – на 100 штук, 1 крб. 34 коп. – на 25 штук, 1 крб. 08 коп. – на 20 штук, 54 коп. – на 10 штук, 27 коп. – на 5 штук; I ґатунку – 20 крб. на тисячу штук з граничною ціною не вище: 11 крб. – на 250 штук, 4 крб. 40 коп. – на 100 штук, 1 крб. 10 коп. – на 25 штук, 88 коп. – на 20 штук, 44 коп. – на 10 штук, 22 коп. – на 5 штук; II ґатунку – 16 крб. 50 коп. на тисячу штук з граничною ціною не вище: 3 крб. 80 коп. – на 100 штук, 76 коп. – на 20 штук, 38 коп. – на 10 штук; III ґатунку “а” – 9 крб. 60 коп. на тисячу штук з граничною ціною не вище: 2 крб. 50 коп. – на 100 штук, 50 коп. – на 20 штук, 25 коп. – на 10 штук; III ґатунку “б” – 6 крб. 20 коп. на тисячу штук з граничною ціною не вище: 40 коп. – на 20 штук [561, арк. 45 зв. – 46];

- на махорку для курива і нюхання – 1 крб. 60 коп. на один фунт з граничною продажною ціною не вище: 84 коп. – за $\frac{1}{2}$ фунта, 42 коп. – за $\frac{1}{4}$ фунта, 21 коп. – за $\frac{1}{8}$ фунта, 10 коп. – за $\frac{1}{16}$ фунта [561, арк. 46];
- на махорочні папіроси – 2 крб. 80 коп. на тисячу штук з граничною продажною ціною не вище: 64 коп. – на 100 штук, 32 коп. – на 25 штук, 16 коп. – на 10 штук [561, арк. 46].

Загалом же Державною скарбницею від цього акцизу очікувалося отримати 140 млн. крб. [414].

На цьому ж засіданні 24 березня 1918 р. голова Ради народних міністрів В.Голубович представив на затвердження Малої Ради остаточний склад свого Кабінету⁶³. Портфель міністра фінансів здобув есер С. Перепелиця [414; 848, с. 376]. Виступаючи від імені уряду з декларацією, його голова подав їй стислу програму майбутньої праці нового уряду. Між іншим, В. Голубович висловив їй наступне: “У сфері фінансів у нас теж усе зруйноване, і все треба робити заново. Будуть заведені основні грошові знаки і поволі переводитиметься заміна знаків російських українським. Мається на увазі урегулювання емісійного права, контроль над банками. Операціям ощадних кас буде надано більшої еластичності” [414]. Ось це і все щодо грошової політики з промови голови уряду держави, яка однією ногою вже стояла в фінансовій прірві.

Одним з засобів отримання коштів уряд вбачав у дозволі на продаж коньяку і вина, виробленого з фруктів та ягід. Вільний продаж цих напоїв було заборонено ще царським урядом з початком світової війни, виняток складав лише їхній збут за рецептами у вигляді ліків [623, арк. 7]. 5 квітня 1918 р. виконуючий обов’язки народного міністра фінансів В. Мазуренко та виконуючий обов’язки директора Департаменту посередніх податків А. Маршинський подали до Ради народних міністрів

⁶³ Новий склад уряду В. Голубовича був затверджений 31 голосом “за” і 8 голосами – “проти” [413].

доповідь, в якій, зокрема зазначалося, що “нині, коли війна уже скінчена й життя переходить на мирне становище, утиснення в спродажу кон[ь]яку, який в багатьох випадках вживається як лікарство, являється не потрібним, а тим самим слід-би було дозволити вільний продаж його” [623, арк. 7]. Справа в тім, що, дозволивши такий вільний продаж цих алкогольних напоїв, держава могла б отримувати зиск шляхом стягування акцизних зборів з продавців не лише вітчизняного виробу, але й з привезеного з-за кордону. Такий досвід існував раніше в Російській імперії⁶⁴ і український Департамент посередніх податків прагнув його використати. Доповідачі вважали, що “позаяк кон[ь]як спродують по цінам далеко вищим від тих, за котрі одержана комісійна заплата, то треба було-б стягнути комісійну заплату з продавців за різницю в цінах”, але одразу ж самі відкидали такий крок через неспроможність тримати ситуацію під контролем, адже “зараз неможливо слідкувати за вірною виплатою продавцями цьої заплати” [623, арк. 7].

За таких обставин пропонувалося: для вітчизняного коньяку призначити регульовану комісійну заплату в 3 крб.; для закордонного – встановити, окрім митного податку, ставки якого запозичувалися зі старих російських (з коньяку в бочках – по 25 крб., з коньяку в пляшках – по 30 крб. з пуда брутто), стягнення також у 3 крб. з пляшки в 1/20 відра, “щоб не поставити його в привігільоване становище відносно місцевого (руського) коньяку” [623, арк. 7–7 зв.]. При цьому з запасів коньяку, з котрого одержано 10% комісійної заплати, передбачалося “одержати тільки різницю між призначеною новою й уже оплаченою, а належні за це гроші повинні бути внесені до Державної Скарбниці не пізніш 1-го червня 1918 р.” [623, арк. 7 зв.]. Без оплати такої різниці продаж коньяку

⁶⁴ В Російській імперії окрім акцизу на алкоголь, який міститься у коньякові, стягувалося ще й 10% комісійних з його продажної вартості. З пляшки розміром в 1/20 відра отримувалося від 10 до 50 коп., а з закордонного коньяку (згідно з тарифом митних зборів) близько 1 руб. 60 коп. з такої ж пляшки (з коньяку в бочках – по 25 руб., з коньяку в пляшках – по 30 руб. з пуда брутто) [623, арк. 7].

заборонявся б. Автори доповідної записки також нагадали урядовцям, що постановою Генерального секретаріату ще від 22 грудня 1917 р. було дозволено продаж лише виноградного вина і не згадано про вина, вироблені з фруктів та ягід. В зв'язку з цим Міністерство фінансів пропонувало дозволити продаж і таких алкогольних напоїв, а за для підтримки “цього галузу виробу як молодого і зв'язаного з тим садівництвом”, акциз на вино з фруктів і ягід мав би бути такого ж розміру, як і в Російській імперії, а саме: 4 крб. 80 коп. з відра (або 30 коп. з пляшки в $\frac{1}{16}$ відра) для тихих та 14 крб. 40 коп. з відра (або 96 коп. з пляшки в $\frac{1}{30}$ відра) для грайливих вин [623, арк. 7 зв.].

В. Мазуренко виніс зазначені пропозиції щодо дозволу продажу коньяку і вина, виготовлених з фруктів і ягід, на порядок денний засідання уряду 13 квітня 1918 р. [622], але лише 17 квітня 1918 р. Рада народних міністрів прийняла рішення дозволити продаж коньяку і вина з фруктів та ягід на умовах, запропонованих Міністерством фінансів [798, арк. 75 зв.]. В остаточному вигляді умови Міністерства фінансів було сформульовано у відповідній постанові Ради народних міністрів, а саме: “1. Дозволяється спродаж кон[ь]яку тільки на винос з реньскових погребів. 2. За спродаж кон[ь]яку місцевого (руського) виробу стягувати комісійну заплату в прибуток Державної Скарбниці по три карбованці за пляшку в $\frac{1}{20}$ відра. 3. За спродаж кон[ь]яку закордонного, окрім належних митних податків, теж стягувати комісійну заплату в прибуток Державної Скарбниці по три карбованці за пляшку в $\frac{1}{20}$ відра. 4. Доручити Управителям Акцизними податками визначити негайно справжні запаси як готового розливу, так і в бочках кон[ь]яку і начислити комісійну заплату, в розмірі трьох карбованців за пляшку в $\frac{1}{20}$ відра, дозволивши спродаж тільки того кон[ь]яку, який оплачений комісійною заплатою. Всі дійсні запаси кон[ь]яку в пляшках повинні бути оплачені комісійною заплатою до 1-го червня 1918 р., а в бочках – по мірі розливу. 5. Розлитий в пляшки

кон[ь]як, за який одержано уже комісійну заплату в меншій розмірі, оплачується додатково різницею між призначеною новою і уже оплаченою. 6. Дозволяється виріб і спродаж вина з фруктів та ягід на умовах постанови Генерального Секретаріату України від 22 грудня 1917 р. 7. Акциз на вино з ягід та фруктів призначити: а) з тихих вин по 4 карб. 80 коп. з відра, або 30 коп. з пляшки в 1/16 відра і б) ігристих по 14 карб. 40 коп. з відра, або по 96 коп. з пляшки в 1/15 відра” [624].

Після запровадження податку на коньяк та виноградні вина передбачалося також відновлення скарбової винокурної монополії. Уряд планував встановити продажну ціну відра 40-градусного вина в 120 крб. (6 крб. – пляшка). З цієї суми 10% мало б відраховуватися на користь міста. Сучасник тієї епохи і дослідник вітчизняної фінансової системи Л. Неманов оригінально зазначав з цього приводу: “Слід сказати, що з точки зору фіскальної відновлення винної монополії було мірою досить розумною. Винна монополія обіцяла вірний і крупний дохід. Ми не торкаємося при цьому точки зору громадської моралі, боротьби з алкоголізмом, тобто тих підвалин, внаслідок котрих на початку війни винну монополію було припинено й було заборонено продаж всіх напоїв, що містили алкоголь. Було, звичайно, дивно, що винна монополія, знищена архібуржуазним та реакційним царським урядом під тиском громадської думки, відновлювалася ультра-соціалістичним урядом, [урядом] Центральної Ради. Проте уряд знав одне: грошей на покриття державних потреб не було, гроші ці треба було дістати, а монополія давала готовий і легкий спосіб їх отримати. Невільно всі соціалістичні принципи довелося відкласти на сторону, тим паче, що з боку навіть соціалістично налаштованих верств селян і робітників відновлення продажу горілки викликало б найширше схвалення” [333, с. 157–158]. Тим не менш, проти такого законопроекту виступили окремі урядовці і

самоврядування, зокрема Київська міська дума, і його не було втілено у життя [333, с. 157–158].

Втім, крім того, що слід було докласти неабияких зусиль до втілення в життя цього та інших урядових рішень, виникало й питання, а чи спроможні були на ці зусилля керівники країни. Австрійська дипломатія і військове керівництво, наприклад, були переконаними, що ні [848, с. 347–349]. Між тим в Києві 5 квітня 1918 р. члени Кабінету міністрів призначають на посаду керуючого Міністерством фінансів П. Климовича [529], якого, однак, навіть не було в столиці [601, арк. 63–63 зв.]. 6 квітня 1918 р. чергове засідання Малої Ради розглядало, внесені С. Веселовським, питання про утворення парламентської бюджетової комісії. Комісія мала складатися з 25 чоловік і працювати над укладанням майбутнього сталого розпису прибутків і видатків УНР, переглядати проекти нових податків і взагалі займатися усіма справами, що стосувалися державних фінансів. Голова Центральної Ради і доповідач зайняли позицію, відповідно до якої члени комісії мали обиратися не за фракційно-партійним критерієм і квотами, а персонально, “для того, щоб у Комісію попали фахові люди, які добре розуміються на фінансових справах” [416]. Втім, більшість Малої Ради проголосувала за обрання членів по фракційному принципу. Такий підхід до комплектування фахових комісій не із спеціалістів певної галузі господарства, а за партійним принципом дедалі більше шкодив розвиткові держави, а надто у фінансово-економічній сферах. Це, зокрема, яскраво проявилось й у справі укладання бюджету країни. Ще наприкінці 1917 р. генеральний секретар фінансів В. Мазуренко, усвідомлюючи неспроможність працівників відомств держави скласти належні обрахунки прибутків і видатків, що лягли б в основу нового бюджету на 1918 р., прагнув тимчасово унормувати й налагодити облік фінансування серед урядових і державних структур. З цією метою ним було підготовлено проект Закону

“Про порядок державних видатків в 1918 році поки буде складений і ухвалений бюджет” [650; 656]. На початку січня 1918 р. проект закону було подано на ухвалення до вищого законодавчого органу держави, але так ним і не розглядався. “Мабуть загубився в Раді”, – нарікав згодом його автор [648].

По поверненні уряду УНР і Центральної Ради до Києва на весні 1918 р., виконуючий обов’язки міністра фінансів В. Мазуренко та виконуючий обов’язки директора Держскарбниці Х. Лебідь-Юрчик, після деяких незначних правок, 23 березня 1918 р. вдруге подали згадуваний законопроект під грифом “досить негайно” на розгляд Центральної Ради [648]. Того ж дня проект закону було отримано Президією Центральної Ради, а 29 березня 1918 р. розглянуто її Законодавчою комісією [648; 655; 657]. Законопроектом зазначалося, що “поки буде складений і ухвалений перший бюджет Української Народньої Республіки всі державні видатки робляться в межах дійсної потреби, але у кожному разі не вище проти сум зведених до розхідного розпису Російської Держави 1917 року, а тако-ж сум, стверджених законодавчими актами Російського Уряду, виданими до 27 жовтня 1917 року, і Українською Центральною Радою” [649]. Розмір дійсної потреби видатків на кожних чотири місяці 1918 р., згідно з законопроектом, мав регулюватися тимчасовими розхідними розписами, які склалися б відповідними міністерствами і ухвалювалися б Радою народних міністрів. У зазначених розхідних розписах мали бути вказані як одноразові чи строкові суми кредитів, потрібних на кожний окремий місяць, але в кожному разі не вищі від дванадцятої долі від сум, що були вміщені у відповідних розписах російських міністерств за 1917 рік.

Штатні та контрактні видатки вираховувалися і заносилися до розписів у сумах винятково дійсної потреби. До часу ж, поки не було одержано розхідного розпису, штатні і контрактні видатки, мали робитися скарбницями без жодних перепон по відповідним розписовим розділам.

Складатися ці розхідні розписи мали згідно з номенклатурою розхідного розпису на 1917 р. і розділами кредитів [649]. 30 березня 1918 р. Мала Рада не ухвалила запропонованого есефом А. Яковлевим цього необхідного для фінансового організму країни законопроект [415], після чого проект закону “Про порядок державних видатків у 1918 р., доки не буде складений і ухвалений бюджет” було повернено назад до Міністерства фінансів [652]. Не маючи ані бюджету, ані тимчасового порядку державних видатків у 1918 р., уряд вкотре намагався “вижити” за рахунок емісійного права, проте коштів катастрофічно не вистачало.

Через хронічну нестачу коштів і відсутність чітко налагодженої системи і служби по збору податків, Народне міністерство внутрішніх справ навіть на початку квітня 1918 р. вимушено було нагадувати своїм губерніальним і повітовим комісарам про їхні обов’язки в справі державних податків і пропонувати: ”1) приймати всі залежні заходи, аби допомогти всім урядовим і громадським установам що до правіжки ними державних податків; 2) наказати міліції, аби вона виявила найпильнішу енергію і виконувала всі свої обов’язки в цій справі неухитно” [345]. Запаси хліба і фуражу вичерпувались, а того ж часу передбачалося й виконання поставок до Центральних держав та обов’язки по утриманню їхніх військ в Україні, для чого губерніальним і повітовим комісарам пропонувалося давати допомогу по реквізуванню в населення продуктових лишків ”включно до збройної сили” [346]. Такі заходи щодо селянства мали опертям рішення Ради народних міністрів від 13 квітня 1918 р. про прискорення реквізицій [622]. Цей факт виразно підкреслює спостереження про байдужість, а інколи й саботаж населенням інтересів своєї держави і ще раз змальовує всю складність обставин, які охопили Україну навесні 1918 р. – від безвідповідальності державних службовців до невміння центральної влади зупинити хаотизацію країни та повного краху фінансової системи.

11 квітня 1918 р. Мала Рада знов повернулася до бюджетних питань. На засіданні були присутніми два представника німецької та австро-угорської місії [417]. Представник Комісії законодавчих внесень есеф А. Яковлев, нагадавши, що на попередньому засіданні бюджетний законопроект був повернутий до доопрацювання у його комісію, зачитав присутнім поправку в такій редакції: “Тимчасовий чотиримісячний розпис бюджету на 1918 р. складається відповідними міністрами і подається через Міністра Фінансових Справ на затвердження Центральної Ради” [418]. В зв’язку з цим, товариш міністра фінансів В. Мазуренко попросив Малу Раду, з метою прискорення і полегшення роботи по складанню бюджетних кошторисів, дозволити “користуватися старими бюджетовими розписами, заведеними Російським Урядом” [418]. На це товариш голови Малої Ради С. Веселовський категорично заявив, що “Український Уряд не користується законами московськими, і через те нам немає чого вважати на їхні ті чи інші законопроекти. Українські Міністри мусять користуватися тими законами, які їм надає Центральна Рада, позаяк тільки од неї залежить надавати ті чи інші закони” [418]. Як компроміс, Ю. Новаковський запропонував обмежитися поки що прийняттям лише чотиримісячного розпису прибутків, а не всього законопроекту в цілому, проте в підсумку Мала Рада ухвалила весь законопроект разом з поправкою [418]. Вона також прийняла “на увагу”, але не затвердила низку вкрай важливих фінансових законопроектів, серед яких, зокрема, слід було негайно передати до Бюджетові-фінансової комісії закони про реквізиційні квитанції та про скарбових зборчих [418].

За день (13 квітня 1918 р.) уряд, розглядаючи внесення В. Голубовича про потребу негайного складання бюджету міністерств, постановив, що кожне міністерство повинно до 12 травня 1918 р. подати Міністерству фінансів проекти бюджету на 1918 рік [575, арк. 8]. За відсутності тимчасової нової законодавчої бази юридичною основою при

укладанні бюджету УНР все ж таки стало бюджетне право Російської імперії. Воно, в свою чергу, складалося з загальних кошторисних правил від 22 травня 1862 р. та правил від 8 березня 1906 р. про порядок розгляду державного розпису прибутків і видатків та про асигнування з скарбу видатків, розписом непередбачених [144, с. 13]. Так, наприклад, кошторис Кредитової канцелярії на 1918 р., завізований її директором Г. Лерхе і виконуючим обов'язки міністра фінансів С. Перепелицею, був виконаний згідно правил від 22 травня 1862 р. при збереженні повністю попередньої смітної класифікації. При обрахуванні розміру грошових призначень Кредитовою канцелярією, як власне і іншими підрозділами міністерств, за керівний брався наступний принцип: “всі призначення, розмір яких міг бути обрахований згідно з маючимися даними, обраховані, як можна докладніше; призначення, які обраховувались згідно з даними справоздання за попередні періоди, по сучасній сміті, з огляду на відсутність цих даних, обраховані згідно з сумою останнього призначення по сміті 1917 року; ті ж призначення, для обрахування яких немає зовсім даних, і які не можуть бути обраховані згідно з попередніми призначеннями, записані в сміту в цілком приблизном[у] розмірі” [741].

Отже, судячи зі складеного за таким зразком кошторису на 1918 р., Кредитова канцелярія очікувала прибутків на суму в 3 млн. 150 тис. крб. [742], але при цьому до її розрахунків було вписано, наприклад, прибутки по позичкам, які були видані колишнім російським урядом заводам, що працювали на оборону, по позикам, наданим містам чи евакуйованим заводам тощо. Все оте вписувалося до переліку майбутніх прибутків без жодної надії на їхнє отримання. Про це свідчить, зокрема, примітка у самому кошторисі, в якій зазначалося, що “де яка сума цих позичок мусила б поступити по Україні, але в зв'язку з загальним та економічним безладдям минулого року, поступлення по позичкам в біжучому році мабуть не буде зовсім” [742, арк. 3]. Видатків же, згідно з кошторисом

Кредитової канцелярії, передбачалося зробити на 274 млн. 242 тис. 785 карбованців [743].

За таких обставин урядові Центральної Ради так і не вдалося виробити державний бюджет УНР на 1918 рік. Безпосередній учасник національного державотворення 1917–1921 рр. Х. Лебідь-Юрчик (директор Департаменту держскарбниці і член Бюджетової комісії) вказував і на додаткові труднощі в цій праці, а саме: “1) Зруйнована залізнична комунікація й анархічна демобілізація, що продовжувалась ще в січні (1918 р.), стояли на перешкоді до зносин з губерніяльними й повітовими інституціями, які мали достарчити потрібний бюджетний матеріал і 2) брак в окремих міністерствах фахівців у бюджетових справах, які мали би досвід і рутину в складанні кошторису” [277, с. 108–109].

Обрахувати загальну суму прибутків, які дійсно отримала скарбниця УНР у 1918 р. практично неможливо. Тим не менш, ми можемо встановити величину надходжень до державної скарбниці від акцизних зборів за чотири місяця існування Центральної Ради у 1918 р. (за січень, лютий, березень і квітень), позаяк стягувати їх для податкових служб було найлегше, а отже й було що занотовувати до відповідної документації. Згідно з даними Фінансових палат, ми підрахували, що за вказані чотири місяці 1918 р. держава отримала від: загального акцизу зі спирту і вина – 45 тис. 345 крб. 33 коп.; зниженого акцизу зі спирту, який відпускався на лакові заводи – 26 тис. 950 крб. 12 коп.; додаткового акцизу з горілчаних виробів – 00 крб.; акцизу зі спирту, який викурюється з винограду і фруктів – 119 крб. 32 коп.; акцизу з пивоваріння і медоваріння – 225 тис. 995 крб. 50 коп.; акцизу з дріжджів – 830 тис. 350 крб.; акцизу з виноградних, фруктових, ягідних та родзинкових вин – 1 млн. 388 тис. 359 крб. 65 коп.; патентного збору – 16 тис. 996 крб. 95 коп.; грошових покарань за порушення постанов про збір з напоїв – 8 тис. 812 крб.

46 коп.; грошових покарань за знищення або псування контрольних апаратів автоматичних ваг тощо – 1 крб. 28 коп.; збору за утримання акцизного догляду з оцтових та інших заводів, які користувалися акцизним спиртом – 4 тис. 545 коп.; акцизу з тютюну – 38 млн. 544 тис. 280 крб. 38 коп.; сплати за патенти та інші документи по тютюново-акцизній справі – 288 тис. 272 крб. 27 коп.; додаткового збору з патентів на помешкальну повинність – 29 тис. 649 крб. 15 коп.; грошових покарань за порушення постанов про тютюновий збір – 4 тис. 612 крб. 47 коп.; акцизу з цигаркових гільз та розрізаного цигаркового паперу – 909 тис. 174 крб. 14 коп.; патентного збору – 3 тис. 901 крб. 90 коп.; грошових покарань за порушення постанов про акциз з цигаркового паперу і гільз та за знищення чи псування гільзових лічильників – 923 крб. 38 коп.; акцизу з цукру – 2 млн. 260 тис. 691 крб. 70 коп.; патентного збору з цукру – 4 тис. 603 крб. 33 коп.; грошових покарань за порушення постанов про акциз з цукру та правил про виробництво і продаж штучних солодких продуктів – 584 крб. 60 коп.; акцизу з чаю – 329 тис. 849 крб. 02 коп.; акцизу з нафтових продуктів – 42 тис. 677 крб. 60 коп.; зборів з нафтових промисловців за здачу нафтових продуктів під охорону акцизного догляду – 00 крб.; грошових покарань за порушення постанов про акциз з нафтових продуктів – 00 крб.; акцизу з сірників – 937 тис. 653 крб. 03 коп.; патентного збору з сірників – 150 крб.; грошових покарань за порушення постанов про акциз з сірників – 233 крб.; чиншових статей і скарбових будинків – 11 тис. 232 крб. 24 коп.; грошових покарань по рядах, поставках і різних умовах – 829 крб. 18 коп.; випадкових надходжень – 138 крб. 90 коп. [735]. Всього ж, за нашими підрахунками, надходжень від акцизів за перші чотири місяці 1918 р. держава отримала сумарно 45 млн. 916 тис. 931 крб. 90 копійок [735]. Сума, як на ті кризові часи, невелика, тим паче в умовах творення нової держави в умовах фінансово-економічних, воєнних та соціально-політичних потрясінь.

Тим часом економічна політика Центральної Ради, що продовжувалась у напрямку безоглядної соціалізації все більше дезорганізувала народне господарство країни. Термінове внесення законопроекту про збільшення поштових і телеграфних тарифів (на 100%), ухваленого урядом 17 квітня 1918 р. [798], не могло суттєво вплинути на фінансово-економічний стан країни, як і чергове рішення (20 квітня 1918 р.) Малої Ради про додаткову грошову емісію в сумі 500 млн. крб. (1 млрд. грн.) [421]. Не давали користі для бюджету й проголошені різноманітні монополії. Так, наприклад, прихильник монополізму міністр торгу і промисловості УНР І. Фещенко-Чопівський 25 квітня 1918 р. на засіданні Малої Ради відверто заявив, “що не всі роди монополії дадуть здійснитися при сучасному економічному становищі – так, хлібова монополія проявила свою неспроможність” [425]. Таке твердження засвідчується й даними австрійського воєнного командування й розвідки в Україні. Австрійський секційний радник спільної українсько-німецько-австро-угорської Комісії по товарообміну Енеді доповідав голові цієї комісії з австрійського боку О. Прагенау та послу Австро-Угорщини в УНР графові Й. Форгачу про політичні та економічні труднощі Центральної Ради і незадоволення української громадськості її політикою. Посол Й. Форгач, в свою, чергу, 26 березня 1918 р. надіслав цю “Доповідь про політичний та економічний стан України” своєму міністрові іноземних справ О. Черніну до Відня, в якому щодо хлібної монополії говорилося: “Приблизно з серпня минулого року [1917 р. – П.Г.-Н.] тут [в Україні – П.Г.-Н.] існує встановлена ще Керенським державна монополія на зерно, в зв’язку з чим лишки зерна повинні бути здані винятково державі, а саме, наприклад, в Київській губернії різноманітні сорти за цінами, що коливаються в межах від 6 крб. до 6.80 крб. за пуд (16.38 кг.), хоча в торговельній мережі пуд зерна важить лише 16.25 кг. Порівняно з чвертю 16 1/2 кг. Однак ця примусова

здача зерна здійснюється тільки за рахунок крупних землеволодінь, селяни не залучені до цього процесу” [848, с. 335]. Але ж, якщо хлібна монополія, що в аграрній Україні мала б стати чи не головним джерелом державних прибутків, за такої організації влади виявилася “неспроможною”, то що тоді залишалося говорити про монополії інші.

Зубожіла й інша “золота жила” українського бюджету – цукрова промисловість, яка вимагала фінансування в розмірі 210 млн. крб.⁶⁵ [517, с. 303–309]. Дійшло до того, що міністр праці Л. Михайлов на засіданні уряду (24 квітня 1918 р.) попередив колег щодо “незалежних причин”, від яких може загинути культура буряків, “після чого цукрозаводчики не несуть відповідальности; не може бути зарахований страйк робітників” [517, с. 303–309]. У вже згадуваній доповіді Енеді/Форгача від 26 березня 1918 р. з цього приводу доводилося до відома віденського керівництва, що “українські державні каси повністю пусті, службовці вже більше місяця не отримували жалування, а міністерство добуває собі гроші, реквізуючи попри всього іншого цукор на цукрових заводах, а взамін грошей видає документи, що підтверджують його отримання” [848, с. 336]. Ситуація ускладнювалася ще й хвилюваннями робітництва (залізничники, наприклад, вже 4 місяці не отримували зарплатні). Як повідомляв 20 квітня 1918 р. Малій Раді есдек Скар, дійшло до того, “що німецькі солдати радять робітникам звернутись до німецького коменданта і він їм зараз же виплатить гроші” [420]. Міністри ж перекладали провину на різноманітних комендантів і комісарів, котрі не слухають владу, а роблять по-своєму [420]. Влада поступово, але безповоротно вислизала з рук уряду Центральної Ради.

Свої поради щодо виправлення становища намагалися дати українським урядовцям й німецькі та австро-угорські фахівці. Так,

⁶⁵ На 1 січня 1918 р. на заводах України залишалося 32 млн. 450 тис. 329 пудів цукру [734, арк. 12].

2 квітня 1918 р. їхні представники із спільної українсько-німецько-австро-угорської Комісії по товарообміну заявили, що, на їхню думку, єдиним дієвим засобом вирішення фінансової кризи є продаж землі селянам. Частина сплат за землю могла б бути проведена у вигляді податку та витраченою на поточні потреби, інша частина – використаною для валютних зрбок з Центральними державами з метою створення емісійного банку. Поміщикам пропонувалося видати довготермінові зобов'язання. На це виконуючий обов'язки міністра фінансів УНР В. Мазуренко пообіцяв повідомити про пропозиції свій уряд. 8 квітня 1918 р. німецькі фахівці вказаної комісії знов повторили свої пропозиції [333, 16–17].

Підняте питання, в контексті загального фінансового стану, нарешті, було винесено на обговорення скликаного 21 квітня 1918 р. спеціального засідання Фінансової комісії. В. Мазуренко, змальовуючи ситуацію, зазначив, що виправити її буде досить важко шляхом товарообміну з Центральними державами, позаяк реального результату він дати не може через кризу товарів в Німеччині та Австро-Угорщині. Не допоможе й друк кредитових білетів, через відсутність в УНР належних технічних можливостей та загрозу гіперінфляції. Прибуток від продажу цукру та від акцизу на тютюн зменшився, позаяк цукор розграбовано більшовиками. Залишалося продати землю селянам. Доповідач визнав, що фінансовий стан країни на часі знаходився в залежності від розв'язання земельного питання [333, с. 17]. Під час обговорення було зазначено, що: а) скласти бюджет неможливо, позаяк населення не сплачує податків (Г. Юдченко); б) люди не несуть гроші в банки, бо не вірять в можливість їхнього повернення (В. Ігнатович); г) витрати зростають, а натомість прибутки скарбниці падають, бюджет скласти неможливо, у фінансах же – повний безлад (Кауфман) [333, с. 17–18]. Г. Юрченко та А. Степаненко пропонували знов запровадити горілчану монополію, проте велика

кількість виступаючих говорили про необхідність продати землю селянам. Проти цього виступили, між інших, В. Винниченко та директор Держбанку В. Ігнатович, зауваживши, що стоять при цьому за її високе податкове обкладання.

В підсумку Комісія постановила наступне: 1) укласти бюджет таким чином, щоб поточні витрати покривалися поточними прибутками; 2) земля, котра переходить у будь-чье користування, на підставі нового земельного закону, оплачується державі тим, хто її отримує; 3) запровадити горілчану монополію; 4) прийняти заходи, щоб державні підприємства не давали збитків [333, с. 17–18]. Втім, такі рішення легше було проектувати, аніж втілити в життя. Центральна Рада, та й уряд, що склалися у переважній більшості з соціалістів, ніколи не погодилися б не те що на продаж землі, а й на її високе податкове обкладання. Що ж до підприємств, то це завдання теж виглядало доволі складним, позаяк для того, щоб вони припинили бути збитковими, слід було змінити весь залізничний лад, який склався за час революції, запровадити робітничу дисципліну (а значить й ліквідувати або обмежити робітничий контроль), підвищити виробничість праці, виплачувати трудящим зарплатню тощо. Сучасник на таке цілком мав право висловити свій скепсис: “Це все були заходи вкрай непопулярні, а Рада та її уряд найбільше боялися втратити й ту, що з приходом німців стала незначною, дозу популярності, якою вони ще користувалися. Та й попри цього, для проведення таких радикальних заходів потрібно було, щоб при владі стояв сильний уряд, що володіє добре налагодженим адміністративним апаратом, уряд же [Центральної] Ради не можна було вважати ні сильним, ані особливо діловим” [333, с. 18].

Між тим загальний стан в державі погіршувався. Щоб якимось вплинути на загальний курс побудови держави буржуазні кола почали створювати власні організації. Ще 9 березня 1918 р. представники бізнесу,

фінансів і сільського господарства закидали урядові у бездіяльності, вказуючи у своєму зверненні, зокрема, на параліч фінансового життя країни, на те, що податки не сплачуються, а помайнове обкладання перетворилося у фікцію [333, с. 15–16]. 25 квітня 1918 р. від імені об'єднаних організацій промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства України вони виробили “Декларацію урядові Української Народної Республіки”, де вказали на своє бачення фінансово-економічного розвитку країни. Щодо грошового питання, то в “Декларації” до відома урядовців доводилися прописні істини фінансово-економічної думки. Зокрема в цій її частині зазначалося:

“Здорова фінансова політика повинна покоїтися на створенні нормальних умов для товарообміну, як зовнішнього, так і внутрішнього, одним з об'єктів котрого має стати земля, серед найбільш дієвих засобів вилучення запасу грошових знаків, що знаходиться поза обігом, потрібно відмітити продаж землі на засаді приватної власності, через посередництво спеціальних кредитових установ, які повинні сприяти зростанню земельної площі малоземельних. Прагнучи відновити нормальний обмін між містом та селом шляхом відтворення й подальшого розвитку промисловості, торгівлі, транспорту та сільського господарства, уряд зможе усунути накопичення на селі грошових знаків, що знаходяться в дійсний час поза торговельним та фінансовим обігом і лише надзвичайно обтяжуючих державний кредит.

За відновлення товарообміну стане можливим не лише усунення всеможливих сурогатів грошових знаків і припинення подальшого випуску паперових грошей, але й вилучення з обігу значної долі паперово-грошового запасу, що неминуче призведе до падіння товарних цін і підвищення курсу монетної одиниці.

В тому ж напрямкові повинна діяти й система податкового обкладання, причому питання обкладання мають вирішуватися за

непримітної участі представників платників. Величезне значення в цьому відношенні зіграє й урядова митна політика, котра повинна ставити собі не вузько-фіскальні цілі, а завдання створення для України активного торговельного балансу” [171].

Втім, дослухатися до поданих порад, які, слід зазначити, мали досить узагальнюючий характер і не містили конкретних пропозицій щодо шляхів виходу з фінансової кризи і механізму налагодження податкової системи, а тим паче скористатися ними, урядовці УНР вже не встигли. Вже за три дні владу Центральної Ради було повалено⁶⁶.

Аналізуючи фінансово-податкову діяльність уряду УНР, складається небезпідставне переконання в тому, що протягом чи не всього періоду існування Республіки, влада країни знаходилася у стані хронічного перманентного і постійного пошуку грошей, а держава жила за рахунок добровільних внесків, позичок, одноразових примусових податків та силових реквізицій переважно сумнівного юридичного походження. До того ж, що також доволі важливо, молода українська державність мала в наявності фахівців-урядовців такої ж, не кращої за зразком, імперської фінансової школи, над якими тяжів не менш хибний тип професійного, можливо й підсвідомого, малоросіяництва, як і в політичному вимірі пануючий дух автономно-федералізму. Провінція ж взагалі знаходилася у владному вакуумі. Центральній Раді, попри урядовий фінансовий голод, до кінця квітня 1918 р. так і не вдалося відновити механізм податкових зборів і створити державний бюджет.

⁶⁶ Втім, останнього дня своєї роботи Центральна Рада встигла прийняти один з найважливіших документів в своїй і вітчизняній історії. 29 квітня 1918 р. нею було затверджено проект Конституції УНР (“Статут про Державний устрій, права і вільності УНР”) [517, с. 330–335]. В її IV розділі фінансово-податкової сфери торкалися три параграфи, в яких зазначалося наступне: “44. Без ухвали Всенародніх Зборів не можуть побиратись ніякі податки. 45. Без постанови Всенародніх Зборів не можуть бути зроблені на рахунок УНР ніякі позики, а ні взагалі якісь обложенця державного майна. [...] 49. Всенародні Збори устанавлюють одиниці міри, ваги і монети УНР” [517, с. 333–334].

РОЗДІЛ 4
МІЖНАРОДНА ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
(1917 – 1918 рр.)

4.1. Українсько-французькі контакти, як віддзеркалення взаємин Центральної Ради та країн Антанти: фінансовий аспект

Восени 1917 р. вперше спостерігається зближення Української Народної Республіки з Республікою Французькою на офіційно-дипломатичному рівні, а приводом для налагодження контактів стала українська грошова проблема (для України) і питання збереження обороноздатності Східного фронту Першої світової війни (для Франції). 4 листопада 1917 р. Генеральний секретаріат УНР був поставлений до відома, що французький генерал Ж. Табуї, який у лютому 1917 р. був направлений у штаб російського Південно-Західного фронту (Кам'янець-Подільський) для підтримки зв'язку з французькою місією в Румунії, “дуже цікавиться переворотом на Україні, вітає федеративну Україну, але боїться австрійського впливу [на Центральну Раду]” [547, арк. 13]. Коли ж в листопаді 1917 р. український генеральний секретар фінансових справ М. Туган-Барановський перебував в Петрограді з завданням в черговий раз домогтися від Тимчасового уряду асигнації коштів для України, саме відбувся більшовицький переворот і ситуація з розв'язанням “фінансового питання” зависла в повітрі. В цей час українського міністра й запросив до себе французький посол в Росії Ж. Нуланс. Зазначивши, що “у Франції з глибоким співчуттям ставляться до українського руху”, посол запропонував Центральній Раді фінансову допомогу у вигляді грошової

позики [190, с. 178]. Втім, здійснити її Франція бажала б не державним шляхом, а приватним, про що М. Туган-Барановський й повідомив листом В. Винниченка [190, с. 178]. Голова уряду, в свою чергу, зачитав отриманий лист на засіданні свого Кабінету 1 грудня 1917 року. Київські можновладці досить прохолодно поставилися до пропозиції, та все ж таки ухвалили доручити М. Туган-Барановському “розробити план фінансових операцій між Україною і Францією” [764, арк. 49].

Цікавою з цього приводу є реакція на перспективу отримання Україною грошової позики від Франції близької до Центральної Ради, зокрема до партії соціалістів-федералістів, київської “Нової Ради”, яка у статті “Міжнародня економічна політика України” також доволі негативно поставилася до цієї пропозиції. Газета розгледіла в цьому намірі прошуки капіталістів, “які охотяться вкласти свої гроші в промислові підприємства на Україні” [318]. “Глибоке спочуття розшифровується простісінько в глибокий матеріальний інтерес капіталістичної Франції до тих можливостей, які відкриваються Україні з проголошенням Української Республіки. На превеликий жаль, – докоряє надалі “Нова Рада”, – доводиться трохи поворошити політичну пам’ять і знайти там таку дрібничку з недавнього минулого, що Франція у свій час, коли її моральний інтерес до України мав би величезне значіння, нічим не виявила спочуття до нашої долі. Тому це дає нам право перевести мову із сфери платонічних і моральних виразів на ґрунт простого обрахунку” [318].

Якими ж, власне, були ці “обрахунки” французького уряду? Звичайно ж зацікавленість Франції як однієї з провідних країн Згоди Україною не виникла несподівано в листопаді 1917 р., а тим паче не мала під собою добродійних підстав. Та чи можливо це у великій політиці взагалі, ще й в часи знекровлюючої довготривалої світової війни? Немає сумніву, що інтерес країн Антанти взагалі, і Франції зокрема, був суто

прагматичний. І причин цьому чимало: прагнення зберегти єдину державну Росію, яка мала б спроможність й надалі вести війну проти країн Почвірного блоку і тим самим виконувати свої союзницькі зобов'язання; теренами України простягнулася довжелезна східна лінія європейського протистояння на світовому бойовищі (Південно-Західний та Румунський фронти); на серпень 1917 р. у складі російської армії було до 27 українізованих дивізій [375, с. 606], від яких значною мірою залежали хоч і не переможні на разі дії у війні, то принаймні утримання на сході Європи значної сили військ супротивника й, нарешті, в українську (переважно важку) промисловість свого часу було вкладено велику частку західноєвропейського капіталу. Тому для Франції та інших країн Антанти було важливим ще й не допустити потрапляння України під вплив воюючих з ними центральноєвропейських держав. Крім того, серед країн Згоди саме на Францію було покладено завдання опікуватися збереженням антантофільської позиції серед політичних кіл України. Ще 23 грудня 1917 р. між Францією та Англією було укладено угоду про поділ колишньої Росії на “зони впливу”: французька визначалася на захід від rischi: Керченська протока – гирло Дону – Дон – Царицин; англійська – на схід від неї. Більш того, до французької зони було включено ще й Польщу, а до англійської – узбережжя Білого моря та Прибалтику [432, с. 402].

Виявлятися ця зацікавленість почалася не з листопада 1917 р., як стверджувала вищенаведена стаття “Нової Ради”, а щонайменше з літа того року. Ще 27 серпня 1917 р., за посередництва Ж. Пелісьє⁶⁷, у Петрограді відбулася перша офіційна зустріч представників України і Франції – генерального секретаря із закордонних справ О. Шульгина з французьким послом в Росії Ж. Нулансом [887, с. 73; 897, с. 98].

⁶⁷ О. Шульгін назвав Ж. Пелісьє “тим французом, що вперше щиро і з бажанням дізнатися правду дійшов до нашого руху” [820, с. 56].

Український представник запросив підтримки Центральної Ради Антантою, але французький посол, виявивши зацікавленість подіями в Україні, відмовив, вказуючи, що не прагне втручатися у внутрішні справи Росії [897, с. 98]. Саме тоді військові дипломати Антанти починають відвідувати Україну, зустрічатися з окремими політичними діячами, членами Центральної Ради та Генерального секретаріату, активістами і провідниками політичних партій. Ними збиралася інформація про перебіг та можливий розвиток української революції, стан збройних сил тощо [430]. Підтримка була й фінансова, але на приватному рівні. Так, наприклад, за антантофільські публікації грошові виплати отримали ряд членів Центральної Ради, а через одного з лідерів УСДРП М. Порша на підтримку центрального органу української соціал-демократії “Робітничої газети” було передано 10 тис. рублів. Подібний контракт було підписано також і з керівником київських “Последних новостей” Брайтманом [261, с. 158]. “Ці дві газети, – зазначав у своєму звіті генерал Ж. Табуї, – згодилися з допомогою сум, які коливалися від 10 до 20 тис. рублів на місяць, точно дотримуватися наших [французьких – П. Г.-Н.] директив і друкувати на їхніх шпальтах всі статті, які ми бажаємо” [261, с. 158]. М. Ковалевський в своїх спогадах підтверджує ці факти і свідчить, що ще влітку 1917 р. представники англо-французьких урядів, ведучи з представниками Центральної Ради переговори про допомогу Україні, пропонували їй для покращення фінансового стану в країні 10 мільйонів доларів [471, с. 166].

В серпні 1917 р. Україну відвідав французький журналіст-міжнародник і, водночас, член палати депутатів Ж. Пелісьє. Вважається, що він фактично виконував розвідувальну місію в Україні [36, с. 41]. Ж. Пелісьє було зібрано багато відомостей про становище в Україні, які він 15 вересня 1917 р. надав послу Франції в Росії Ж. Нулансу у вигляді змістовного інформаційно-аналітичного звіту щодо українських справ на

27 сторінках, з доданням цілої низки важливих документів на 120 сторінках [36, с. 41]. Разом з тим, поширювана ним у Франції інформація про Україну розвіювала упередження місцевої преси та політикуму, що у шатах Центральної Ради в Києві діє “банда фанатиків без усякого видиву, яка руйнує край в інтересах Німеччини” [190, с. 174] і дедалі більше переконувала, що в Києві формується така державна сила, яка спроможна буде протистояти німецькому милітаризмові. Безпосередньо в Києві за розвитком подій стежив представник французького уряду при штабі Південно-Західного фронту генерал Ж. Табуї. 9 жовтня 1917 р. він разом з полковником Перльє мав майже двогодинну зустріч з генеральним секретарем військових справ С. Петлюрою та членами президії Генерального військового комітету України [190, с. 175]. Після проголошення Центральною Радою III Універсалу 19 листопада 1917 р., Україна де-факто оголосила себе незалежною державою, і хоча де-юре все ще залишалася у федеративній спілці з демократичною Росією, її військово-політичні акції в міжнародній політиці значно зросли.

Виразний акцент нової російської (більшовицької) влади на шлях до замирення з австро-німцями і турками на східноєвропейських театрах воєнних дій та фактичне усамостійнення України після III Універсалу Центральної Ради, змушувало політикум держав, що перебували за західною лінією фронту, більш ґрунтовно глянути на Київ як на чинник, що набуває окремої ваги і в долі єдиної Росії, і в перебігу, власне, самої світової війни. До встановлення тісних контактів з урядом УНР Францію та Англію заохочувала й преса цих країн. Характерними є, наприклад, наступні витяги з тогочасних часописів, як: “На сході Європи народжується нова сила – Україна” (“L’Est Republicain”); або: “Чи можна ще говорити про Росію? Успіх більшовиків, здається, знищив єдність Росії. Є чутки, що Україна проголосила свою незалежність. Тимчасово? Можливо, але коли вона існує, вона є фактом, а наша політика мусить

зважати на факти... Цілком природно, що Українська Автономія перетворюється в незалежність; з того часу, як “Великоросія” зреклася своєї державності, “Малоросія” стає державою. Наша політика мусить це взяти під увагу, якщо не хоче повторювати помилок минулого” (“Temps”) [449, с. 236]. Відповідні органи країн Антанти зважили на цей факт.

Не зволікаючи, 26 листопада того ж року, С. Петлюру відвідали англійський полковник Чарльз та французькі полковники Гравьє і Перльє. Наприкінці листопада 1917 р. генерал Ж. Табуї наніс візит генеральному секретареві міжнародних справ О. Шульгину, якому зокрема заявив, що Франція із союзниками мають велику симпатію до України, а позаяк “будування нової республіки, та ще й серед таких обставин, є справа нелегка, союзні правительства пропонують свою допомогу і запитують, що саме потрібно Україні, і чим вони можуть бути корисні” [190, с. 175]. Допомога мала бути на вибір, чи то технічна, чи грошми, чи навіть краще. У відповідь О. Шульгин зажадав, перш за все, офіційного визнання УНР і акредитацію в Києві послів від Франції та Британії [820, с. 98–99]. Цілком очевидно, що час відвідин Ж. Табуї О. Шульгина з запитом про можливу допомогу з боку союзників і пропозиція надання французької грошової позики Ж. Нулансом М. Туган-Барановському в Петрограді збігаються зовсім не випадково.

В цьому контексті цілком логічним є форсування теми про грошову допомогу Україні з боку Антанти для заохочення Центральної Ради залишатися якщо не активною учасницею бойових дій на східному фронті, то принаймні надійним подразником та стримуючим фактором для німецьких та австро-угорських військ. 18 листопада 1917 р., під час відвідин Києва військовими представниками Згоди генералом Ж. Табуї (Франція) та майором Фітцвільямом (Великобританія), французький офіцер запропонував урядові УНР позику у 10 млн. доларів [487, с. 40; 887, с. 73]. Українці ж, зокрема в особі О. Шульгина, вимагали офіційного

визнання державами Антанти УНР, а пропозиція щодо позики залишилася без відповіді.

3 грудня 1917 р., після розстрілу більшовиками в Могилеві генерала Н. Духоніна, до Києва прибули на чолі своїх місій представники країн Згоди при російській Ставці верховного головнокомандуючого – генерал Бартер (британської), генерал Лаєрн (французької), генерал Ромаї (італійської), генерал Такаяначі (японської), генерал Коанда (румунської), генерал барон де Ріккель (бельгійської) та полковник Ленткієвич (сербської), яких зустрічала почесним маршем українська військова варта [190, с. 175]. 5 грудня 1917 р. до Києва знов виїжджає журналіст Ж. Пелісьє, який отримав наприкінці листопада 1917 р. настанови від посла Франції в Петрограді Ж. Нуланса, а напередодні – від французької військової місії [261, с. 123]. Йому було надано також доповідь про Україну лейтенанта Верже, що, як зазначив Ж. Пелісьє, містила в собі “Помилок стільки, скільки й слів!” [261, с. 123]. Водночас офіційні представники французького уряду в колишній Росії ніяк не могли отримати більш-менш визначеної позиції Парижа щодо ставлення до Центральної Ради. Посол Ж. Нуланс прагнув прояснити офіційну позицію своєї країни щодо УНР через своє Міністерство закордонних справ. Так, телеграмою від 6 грудня 1917 р. він запрошував: “Мені конче потрібно знати ваші наміри щодо України. Через два дні я буду запрошений відповідати на прохання Ради з приводу визначення союзниками уповноваження комісара при Генеральному Секретаріаті. Українці висловили бажання мати французького уповноваженого. Вони повинні також офіційно вимагати від мене фахівців не лише для війська, але й для фінансової сфери” [261, с. 123].

Про необхідність підтримати український уряд (але неофіційно) президентові Ради міністрів та міністрові війни Франції Ж. Клемансо повідомляв й голова французької військової місії в Росії генерал

А. Ніссель, а також голова французької місії в Яссах (Румунія) генерал А. Бертелло [261, 124]. Разом з тим, інформація, отримувана французьким урядом про Україну, була досить суперечливою і неоднорідною, а тому й скласти ясну картину про воєнно-політичні наміри Києва в Парижі було досить проблематично. При цьому, на берегах Сени розуміли, що, як зазначалося у звітові спеціальної комісії, яку було створено 7 грудня 1917 р. при Міністерстві закордонних справ Франції, аби перешкодити німецько-українському зближенню, хоч якось втримати існування східного (російського) фронту на теренах України й не допустити остаточного розпаду Росії як державного організму, слід було встановити контакт з місцевими урядами “економічною, фінансовою і технічною допомогою якомога швидше, щоб спробувати їх зблизити – звичайно, у формі федерації” [261, 125].

Проте французький уряд проволікав з діями. Тому французькі представники на сході Європи (військові місії в Румунії та колишній Росії, посольство Франції в Петрограді) діяли кожен на власний розсуд щодо Генерального секретаріату. Коли ж до Києва прибув (7 грудня 1917 р.) Ж. Пелісьє, то почув від генерала Грав'є, який від'їжджав до Петрограда, що військові представники його країни зайняли щодо уряду УНР пасивно-нейтральну позицію, а його пропозиція призначити французького комісара з усією повнотою влади та належними фінансовими можливостями залишилася без уваги. Ж. Пелісьє, який ставився більш прихильно до української справи і мав до того ж притаманний журналістам дипломатичний такт, за підтримки віце-консула Арке, зумів допомогти урядові УНР офіційно звернутися з відповідною нотою 9 грудня 1917 р. до союзних держав, в якій генеральний секретар іноземних справ О. Шульгин в прихованій формі висловив бажання України бути визнаною країнами Антанти самоврядною федеративною складовою Російської Республіки [261, с. 125, 128]. Українці таким чином

просили й політичної допомоги. В середині грудня 1917 р. (напередодні більшовицького ультиматуму Центральній Раді) генерал А. Бертело у терміновій телеграмі на ім'я голови уряду Франції радив “призначити в Київ комісара Французької республіки, який матиме всі повноваження, щоб говорити від імені Франції” [261, с. 135–136].

Тим часом фінансова ситуація в Україні не покращувалася. 12 грудня 1917 р. Міністерство закордонних справ Франції одержало від свого посла в Петрограді “дуже конфіденційну” телеграму від 10 грудня, в якій Ж. Нуланс повідомляв Париж про те, що уряд УНР просить від уряду Ж. Клемансо “завдатків, які будуть повернуті з прибутку від монополій на продаж цукру”, а також допомоги у створенні Державного банку [261, с. 127]. Отже, йшлося про допомогу не лише грошовою масою, але й про технічну та фахову. У відповідь міністр закордонних справ Франції С. Пішон 13 грудня 1917 р. повідомив Ж. Нулансу, що питання надання Україні авансів, які будуть повернуті з прибутку від монополії на продаж цукру вивчається [261, с. 129]. Між тим фінансово-економічний і соціально-політичний стан в Україні був набагато гіршим, ніж це уявлялося послу Ж. Нулансу в Петрограді, а тим паче французьким можновладцям в Парижі. 13 грудня 1917 р. в Києві голова Генерального секретаріату В. Винниченко, звітуючи про діяльність свого уряду, стосовно збору податків заявив, наприклад, що їх “людність майже зовсім не платить, і Генеральний Секретаріат відчуває велику грошову скруту” [454]. Грошова криза ускладнювала й внутрішньополітичну ситуацію в країні, яка цілком могла б призвести до занепаду молодого державності. Про це яскраво свідчить урядове засідання, яке відбулося 15 грудня 1917 р., коли М. Порш, пропонуючи негайно випустити українські гроші і тимчасово конфіскувати капітали ощадних кас, зробив разом з тим невтішний висновок: “Коли робітники і військо не одержать грошей, буде крах Республіки” [690, арк. 12 зв. – 13].

В день початку українсько-більшовицької війни, 5 грудня 1917 р., генерал Ж. Табуї, так і не отримавши чітких інструкцій від свого уряду, відвідав голову Генерального секретаріату В. Винниченка й виголосив йому офіційну заяву⁶⁸ від імені французької військової місії в Росії про те, що йому вже доводилося передавати дещо раніше О. Шульгину. Говорячи, що, незважаючи на те, що союзні держави (Антанта) ще не прийняли офіційного рішення щодо України, французький представник, зокрема, зазначив: “Я вважав за свій обов’язок не дожидатись офіційного мандату і прохати побачення з Вами, щоб не губити дорогоцінного часу, щоб не бути захопленими несподівано, коли б настав час діяти, і значить приготувати матеріал для евентуальної розмови про фінансову й технічну допомогу, яку б союзники могли дати Україні, щоб допомогти їй в її велетенській організаційній праці.

Я щасливий виявити цю ініціативу, бо вчора увечері я дістав наказ запросити вас з огляду на фінансову й технічну допомогу, яку б Франція могла дати Україні, зазначити точно й передати до французького посольства якнайскорше [проекти] програм, який Український уряд думає реалізувати, та відповідні потреби” [190, с. 175; 487, с. 48].

З вищенаведеного цілком ясно виходить, що В. Винниченко, на час зустрічі з Ж. Табуї мав бути проінформований про зазначений лист і готовність Франції від імені Антанти надати УНР фінансову і технічну допомогу відповідно до українських потреб з готовністю, навіть, укласти відповідну офіційну угоду. Цілком очевидно, що уряд Центральної Ради був не готовий до такої конкретизації українсько-французьких взаємин і обмежувався лише бажанням офіційного визнання де-юре.

Суть українських потреб можна побачити у доповідній записці з окресленням французької політики в Україні та в інших країнах

⁶⁸ Повідомлення про призначення комісаром Французької Республіки в Україні Ж. Табуї отримав 15 (28) грудня 1917 р. від міністра Франції в Румунії О. Сент-Олера [487, с. 42, 48].

колишньої Росії, яка 20 грудня 1917 р. надійшла до Ради міністрів Франції. В ній, між іншим, зазначалося, що Центральна Рада “просить у Франції фінансову підтримку, пропонує їй здійснювати контроль і відігравати дорадчу роль у формуванні України, а також бажає, щоб союзники були представлені у Києві французьким делегатом” [261, с. 144]. 21 грудня 1917 р. генерал Ж. Табуї надіслав ноту на ім'я генерального секретаря з міжнародних справ, якою повідомляв про своє призначення комісаром Французької республіки при уряді Української республіки, а вже 22 грудня його офіційно приймали голова уряду В. Винниченко⁶⁹ та генеральні секретарі закордонних справ, фінансів, юстиції, продовольства і морських справ [487, с. 43]. Наступного дня Ж. Нуланс телеграмою в Париж повідомляв, що незважаючи на вищевказаний крок генерала Ж. Табуї, генеральний секретар закордонних справ УНР О. Шульгин заявив останньому, що для України важливе “офіційне визнання і призначення посла” [261, с. 147]. Це твердження повторює у спогадах й сам Ж. Табуї, пояснюючи водночас й причини упередження до такого кроку з боку Парижа: “Пан Шульгин, якому я оголошую цю подію, не цілком задоволений; він хотів би “посла при уряді Української Республіки”. Така формула не була тоді можлива для нас, бо вона містила в собі речі, яких ми не могли б прийняти: посол – це абсолютна незалежність, суверенна держава, тоді як Франція мала в Баварії тільки міністра... Україна існувала, це був факт; Франція, призначаючи там представника, визнавала її “де-факто”. Поки що цього було досить” [487, с. 42]. Посол Франції в Росії Ж. Нуланс також повідомив Париж, що сам Ж. Табуї вважає за необхідне визнати Україну і від себе попросив негайно вивчити у будь-якій формі можливість “задовольнити, принаймні зовні, українські вимоги, які можуть бути, на

⁶⁹ Через чотири дні В. Винниченко прийняв П. Багге, який заявив, що уряд призначив його представником Великобританії в Україні [373]. Д. Дорошенко згадував, що таку саму заяву мав скласти генерал Коанда від імені румунського уряду [193, с. 211].

нашу думку, надмірними, але якими, за нинішніх обставин, ми не можемо нехтувати” [261, с. 147]. Майже подібні пропозиції надіслали до Парижа з Ясс генерал А. Бертело, з Петрограду генерал А. Ніссель⁷⁰ та з Києва генерал Ж. Табуї [261, с. 147–148].

Загострення ситуації в Україні загрожувало руйнацією військових планів французів, які, за погодженням з англійцями, мали за намір створити федерацію “Півдня Росії”, сформувати в Україні на базі таборів для військовополонених збройні частини з поляків, чехів, балканських слов’ян для протистояння Центральним державам, а також прилучити до втримання фронту українські частини. З цією метою французька військова місія в Росії на прохання свого уряду розробила загальну програму діяльності Франції в “Росії”. Згідно програми союзники мали діяти кількома шляхами: політичною пропагандою, що належала до компетенції посла; та воєнними заходами через військову місію. Зокрема передбачалася пропаганда з метою “матеріально підтримати добру волю”, аби спонукати “діяти передовсім у напрямку війни” [261, с. 141–142]. Така матеріальна допомога мала бути спрямована на формування насамперед боєздатних національних частин серед поляків, українців, донців, латишів, сербів, югославів та естонців.

Передбачалося протягом шести місяців надати грошові позики на утримання національних частин у такій пропорції: чехам – 66 млн. руб. для утримання 100 тис. осіб, полякам – 90,3 млн. для 100 тис. осіб, донцям – 96 млн. для 150 тис. осіб і українцям – 384 млн. для 600 тис. осіб (по 64 млн. руб. на місяць). Крім того, у програмі зазначалося, що власні фінансові ресурси українського уряду були “поки що незначні, але можна сподіватися організувати збирання податків” [261, с. 142]. Проте, аби організувати в анархізованій країні збір податків, слід було налагодити

⁷⁰ Р. Уорт вказує, що А. Нісселю було виділено для на пропагандистську роботу кілька сотень тисяч доларів, зокрема й на підтримку постійних контактів з Каледінім та Центральною Радою, проте не подає ані точної цифри, ані джерела отримання подібної інформації [528, с. 219].

вертикаль влади, яка була вщент зруйнована виром революції та безладом. Для цього потрібні були кошти та організаційні зусилля. Україна очікувала одержати їх від союзних держав. Генерал А. Ніссель мав інформацію, що британський генерал Бартер “нібито одержав першу суму в кількості 8 млн. на пропаганду” і це поки що був єдиний кредит від країн Антанти для колишньої Росії [261, с. 142]. На той час для здійснення кредитування генерал А. Ніссель мав у своєму розпорядженні лише 3 млн. 100 тис. руб. на півроку (1 млн. – для військової пропаганди без розрізнення національностей, 1 млн. – для поляків і 1 млн. – для чехів), а генерал А. Бертело ще менше – 1 млн. руб., призначених для діяльності в Україні, Сербії та Чехії [261, с. 142].

Куди ж було спрямовано ці кошти? Англійські – для допомоги Дону. Французькі – росіянам, а саме – генералові М. Алексеєву. Як свідчать відповідні документи⁷¹, на початок січня 1918 р. його організація загалом отримала від французької військової місії 1 млн. 125 тис. руб. (2 січня – 1 млн., 3 січня – 25 тис. і 10 січня 1918 р. – 100 тис. рублів) [175, с. 352]. Український уряд не отримав жодного рубля або франка. Причинами цьому була, перш за все, невизначена позиція власне самого уряду Франції. З огляду на французьку пропозицію і ситуацію що склалася в країні, 23 грудня 1917 р. на черговому засіданні Генерального секретаріату О. Шульгин запропонував принципово обміркувати справу з позичкою у Франції. Урядники, однак, не виявили належної уваги до можливості отримати в своє розпорядження французькі гроші. Натомість О. Золотарьов висловив думку, що доцільніше було б “замість зовнішньої позики зробити внутрішню після того, як встановиться лад на Україні”, а М. Зільберфарб – випустити внутрішню лотерейну позику [691, арк. 18]. В результаті Кабінет міністрів пристав на пропозицію Румунії, яку озвучив

⁷¹ Наведені документи ген. М. Алексеєва були передані начальнику Осібної фінансової канцелярії Соборівському генералом Драгомировим 28 вересня 1918 р. [175, с. 345].

Д. Коліух, і постановив приймати чеки румунського уряду на французькі і англійські банки в оплату за харчування румунської армії, яка потребувала до 6 мільйонів пудів хліба і фуражу на місяць [691, арк. 18].

Саме цього ж дня (23 грудня 1917 р.) у Парижі відбулася конференція держав Згоди (Франції та Великої Британії) [261, с. 149]. Вже з початку розмови стало очевидним, що присутні не мають єдиного, визначеного, а тим паче достовірного уявлення про події в Україні. Разом з тим високі посадовці усвідомлювали, що Україна є надією союзників якщо не на наступ на Східному фронті, то принаймні на дієвий харчово-фуражний тил для воюючої на боці Антанти Румунії і лише в тому випадку, коли не потрапить під військово-політичний вплив Німеччини. Після довгих дискусій Ж. Клемансо заявив, що Антанта мусить підтримати Україну, зауваживши: “Завдання, можливо, нездійсненне, але ми повинні зробити все можливе, щоб дійти до цього, з двох причин: 1) маємо надати допомогу Румунії; 2) мусимо перекрити шлях, яким харчі могли б бути спрямовані до Німеччини. Це для нас найважливіше” [261, с. 151]. Отже, проблема існування, власне, самої УНР мало цікавила союзників як така, головними були військово-стратегічні інтереси держав Згоди. Єдиним практичним засобом втримати Україну в колі прибічників Антанти були гроші. Це розуміли й у Парижі. Так, де Сент-Олер, аби зберегти участь Румунії у війні за рахунок підтримку з тилу Україною, радив французькому урядові задіяти щодо офіційного Києва єдину свою перевагу – фінансову, зазначаючи, що “тільки таким чином можна було б підштовхнути Україну на допомогу Румунії шляхом утримання спільного фронту” [261, с. 176].

На паризькій конференції представники Британії та Франції прийняли меморандум, складений лордами Р. Сесілом та Мілнером, в якому, зокрема, зазначалося: “Аби досягнути вищезгаданих цілей, треба насамперед грошей для реорганізації України і на оплату козацьким та

кавказьким військовим частинам... Якщо Франція зможе взяти на себе фінансову підтримку України, ми знайдемо потрібні гроші для інших угруповань. Зі Сполученими Штатами домовлено, що вони нам допоможуть”⁷² [261, с. 152]. Щодо джерел фінансування союзницької діяльності на теренах колишньої Росії, то Р. Сесіл вказав, що справа ця не буде легкою, проте запропонував “використати послуги одеських і київських євреїв через посередництво євреїв із Заходу, прихильників союзних держав, якими є сіоністи” [261, с. 153]. Водночас союзники утримались від офіційного визнання українського уряду. Крім того учасники конференції схвалили таємну “Угоду між Францією та Англією щодо дій у Південній Росії” [244, с. 484–485; 261, с. 154; 449, с. 237; 867, с. 30]. Як згодом писав А. Керенський, який дізнався про цей факт лише у 1918 р. від А. Тома, цю таємну угоду заключили від імені уряду Великобританії лорд Мільнер та Р. Сесіл, а від імені уряду Франції – Ж. Клемансо, Ф. Фош та С. Пішон [244, с. 484]. “Слухаючи Тома, – згадував колишній голова Тимчасового уряду Росії, – я несподівано згадав слова Клемансо і тоді вперше усвідомив, що ще до підписання Брест-Литовського договору, в момент заключення перемир’я між Німеччиною та більшовиками, союзники завважали, що віднині є вільними від будь-яких зобов’язань перед Росією” [244, с. 485]. В угоді, зокрема, зазначалося, що Україна, Крим та Бессарабія належатимуть до французької зони впливу, а витрати будуть спільними й оплачені міжсоюзницьким централізованим органом [244, с. 485; 261, с. 154; 449, с. 237; 867, с. 30]. Тим не менш будь-яких коштів від Франції та її союзників, через вагання їхніх урядів, Україна так і не отримала, на

⁷² В. Косик зауважує, що американському урядові, відповідно до законів США про фінансову допомогу, було дозволено надавати її під час війни іншим країнам, однак після Паризької конференції Вашингтон відмовився взяти участь у провідництві і фінансуванні в таких країнах, як Україна [261, с. 204].

відміну від російського генерала М. Алексєєва для потреб якого французький уряд виділив кредит на 100 млн. франків [261, с. 155].

Попри це, за тиждень, 29 грудня 1917 р., генеральний секретар закордонних справ О. Шульгин зробив чергову спробу звернути увагу колег на перспективу французької грошової допомоги, коли конкретизував суму позики, а саме – 500 мільйонів⁷³ [596, арк. 136–136 зв.]. Чого хотіли у відповідь французи здогадатися не важко. Все той же О. Шульгин згадував, що “плани-пропозиції представників Антанти зводились до того, щоб утворити з українців-воjakів кілька корпусів, які разом з чехо-словацькими полками, а також поляками, зайняли б найважливіші в стратегічному відношенні пункти на румунському і південно-західному (“українському”) фронтах і таким способом притягували б на цих фронтах певну кількість війська центральних держав” [190, с. 178]. На це М. Порш зауважив, що аналогічну грошову позику Франція пропонувала й Дону⁷⁴, проте останній відмовився її взяти, після чого українські генеральні секретарі вирішили “обміркування цієї справи одкласти” [596, арк. 136–136 зв.]. Тим часом, попри таку невизначеність в позиції офіційного Києва, Париж не полишав надії зблизитися з Україною чи, влучніше сказати б, втягнути її в антантську військово-політичну орбіту. Наміри ці тим паче конкретизувалися, а заходи прискорилися, після того, як В. Винниченко та О. Шульгин в розмові з колишнім англійським консулом П. Багге (18 грудня 1917 р.) цілком відверто наголосили британцеві, що представники УНР вже розпочали мирові переговори з Центральними державами й мають намір довести їх до

⁷³ О. Фецишин проте зазначає, що аби втримати Україну в сфері своїх інтересів, Париж зайшов так далеко, що надав урядові Центральної Ради субсидію на 50 млн. в руб., однак дослідник не вказав джерела отримання ним таких даних [533, с. 78]. Нами не було віднайдено документальних підтверджень отримання цієї суми урядом УНР, як не згадувався цей факт й у спогадах українських та зарубіжних діячів того часу. Гадаємо, що йшлося швидше про одну з пропозицій надання французької субсидії українському урядові, аніж про її втілення в життя.

⁷⁴ Варто зазначити, що Франція, в особі Ж. Нуланса, була готова визнати й більшовицьку владу і також пропонувала їй матеріальну допомогу більшовикам, зокрема Л. Троцькому, лише б завадити укладанню перемир'я з Центральними державами [176, с. 136].

логічного завершення [190, с. 176]. Подібне заявляли французьким представникам у Києві й дві вищі керівні особи УНР М. Грушевський та В. Винниченко, а саме, що “Україна не може жодним способом провадити війну, найбільше, на що вона спроможна, це тримати нейтралітет у дальшому ході війни” [449, с. 237].

27 грудня 1917 р. телеграмою з Парижа Ж. Табуї було повідомлено про готовність Франції напівофіційно визнати УНР, призначення його представником французького уряду в Києві і доручалося встановити з Генеральним секретаріатом дипломатичні стосунки де-факто⁷⁵, а 29 грудня 1917 р. генералові було відправлено акредитаційну грамоту для вручення уряду УНР із засвідченням особи Ж. Табуї як комісара Французької Республіки [887, с. 86]. В свою чергу Ж. Табуї телеграфував у Париж 2 січня 1918 р., що українська влада взаємопов’язує матеріальну допомогу союзників, зокрема Франції, винятково з офіційним визнанням України і чим далі уряд Ж.Клемансо дотримуватиметься невизначеності в цьому питанні, тим швидше Київ втягнеться в військово-політичну орбіту Центральних держав, а “фінансову допомогу нададуть австрофільські елементи” [261, с. 164]. Париж все ще вагався і прагнув визнати Україну швидше де-факто, ніж де-юре.

Тим не менш 3 січня 1918 р. генерал Ж. Табуї офіційно повідомив генерального секретаря закордонних справ О. Шульгина, що його призначено представником Франції в Україні, а вже наступного дня (4 січня) в приміщенні Генерального секретарства внутрішніх справ французького посланця, у супроводі новопризначеного віце-консула в Києві Арке та воєнних аташе полковників Ваньо і Денса, прийняв голова

⁷⁵ Попри це посол Франції в Петрограді Ж. Нуланс заявив Л. Троцькому про не визнання його урядом України в якій, до того ж, відсутні ознаки незалежної держави [867, с. 21–22], що, в свою чергу, яскраво змальовує обережність офіційного Парижа в дипломатичному ставленні до Києва і провадження ним політики подвійних стандартів з єдиною поставленою для себе метою – зберегти протистояння на східному фронті війни за будь-яку ціну. Мета – перемога Антанти, ціна – єдина Росія чи молоді держави, що утворилися на її терені (в залежності від обставин, які наблизили б Францію до заповітної мети).

Генерального секретаріату УНР В.Винниченко. В присутності інших українських урядовців Ж. Табуї звернувся до В. Винниченка з промовою, в якій, поміж іншого, знов торкнувся можливості надання Францією допомоги Україні: “Пане Голово! Бажаючи потвердити свої дружні наміри щодо Української Республіки, уряд Французької Республіки повідомив мене телеграфічним шляхом – єдине зараз можливим, – що він мене призначає представником Французької Республіки при уряді Української Республіки. [...] Я вам приношу запевнення в тім, що Франція, яка перша робить цей урочистий жест, підтримає всіми своїми силами, моральними і матеріальними, всі зусилля, які робитиме Українська Республіка, щоб іти тим шляхом, який намітили собі союзники, і по якому вони й далі непохитно йтимуть у повній свідомості свого права і свого обов’язку перед демократіями всього світу й людськістю” [190, с. 177].

Того ж дня, 4 січня 1918 р., на засіданні уряду О. Шульгиним знов було ініційовано “вияснити принципіальну можливість заключити заєм у Франції і Америки⁷⁶” [769, арк. 93; 780, арк. 56]. Проте й цього разу Генеральний секретаріат прийняв досить “слизьке”, неусталене рішення, яке було на диво подібне до того, що вже ухвалювалося 1 грудня 1917 р. з приводу листа М. Туган-Барановського та пропозиції Ж. Нуланса: “доручити Генеральному Секретарству Міжнародних Справ [О. Шульгину] в порозумінні з Генеральним Секретарством Фінансів вияснити конкретно і офіційально умови, на яких Франція може заключити з Україною фінансовий заєм” [769, арк. 93; 780, арк. 56]. За кілька днів (7 січня 1918 р.) вже М. Порш ставить перед урядом питання про потребу “скласти особливу комісію для вияснення конкретних умов зовнішнього

⁷⁶ США відкрили своє консульство в Києві 5 січня 1918 р., проте його очільник консул Дженкінс не отримав повноважень на визнання Української Народної Республіки [887, с. 89]; британське консульство відкрилося 6 січня 1918 р. [270, с. 234], на чолі якого (з 17 січня 1918 р.) став Піктон Бедж [887, с. 88]. О. Кучик, виходячи з архівних матеріалів, небезпідставно вважає, що “британський уряд не лише не ставив питання про офіційне визнання самостійності України, а навіть заперечував таку можливість” [273, с. 11].

займу” [770, арк. 94; 781, арк. 57]. При цьому, однак, вже не вказувалося на можливу державу-кредитора⁷⁷. Очевидно з огляду на перебіг перемовин в Бересті з Центральними державами. Проте коштів, як і раніше, не вистачало, а тому було вирішено таки створити відповідну комісію у складі: голови Генерального секретаріату, а також генеральних секретарів з справ: фінансових, шляхів, військових і морських [770, арк. 94; 781, арк. 57].

Втім, будь-яких дієвих потуг щодо з’ясування питання з позицією у Франції ані урядом УНР, ані утвореною ним комісією надалі зроблено не було (і, швидше за все й не передбачалося). Проблема знову ж постала з політики. Призначення генерала Ж. Табуї комісаром Французької Республіки в Україні не задовольняло київських можновладців, які прагнули більш репрезентаційного дипломатичного титулу для офіційного представника Парижа. В. Винниченко заявляв навіть, що таким чином українців “мають за марокканців” [261, с. 177]. З свого боку, знаючи про грошові проблеми українського уряду, й прагнучи створити в Україні польську армію, 8 січня 1918 р. генерал Ж. Табуї, з притаманною військовим недипломатичністю і прямолінійністю, висунув Києву фактично ультиматум: або польська армія в Україні буде формуватися, або Франція позбавить Центральну Раду будь-якої фінансової допомоги. Ж. Пелісьє у своєму щоденникові занотував, що наступного дня така погроза О. Шульгину від Ж. Табуї пролунала знов. Реагуючи на такий демарш, О. Шульгин навіть мав намір просити де Сент-Олера відкликати Ж. Табуї з України [261, с. 177, 184]. Недовіру до генерала Ж. Табуї посилював також і його тривалий конфлікт щодо ставлення до Центральної Ради з журналістом Ж. Пелісьє, який прихильно ставився до України і користувався повагою серед київських урядовців. Це примусило

⁷⁷ О. Кураєв вказує, що про переговори генерального секретаря УНР М. Туган-Барановського щодо отримання урядом великої позики від Франції 28 грудня 1917 р. дізналися й в Берліні [270, с. 229].

генерала Ж. Табуї змінити поведінку і самому 11 січня 1918 р. звернутися до Генерального секретаріату закордонних справ УНР з листом, в якому він просив якомога швидше дати йому ясну відповідь: яку саме фінансову та технічну допомогу хотів би отримати від Франції уряд України⁷⁸ [190, с. 178; 887, с. 89]. Не важко здогадатися, що відповіді, тим паче швидкої, не надійшло. О. Шульгин, по свіжій пам'яті, (1918 р.) писав, що відповідь мали таки надати, але після наради, яка повинна була відбутися 11 січня за старим стилем (тобто – 24 січня за новим) [190, с. 178–179]. Не встигли. До цього певною мірою прислужилася й урядова криза, внаслідок розв'язання якої на київських пагорбах все більшого впливу набували германофіли.

З свого боку, генерал Ж. Табуї, як досвідчений офіцер, елементарно зрозумів сенс проволоки – українські представники весь цей час вели надзвичайно активні переговори в Бересті з делегатами від Центральних держав про укладення миру й отримання військової допомоги в боротьбі проти більшовицьких окупантів, що вже захопили мало не половину України. Частина французьких урядовців також побоювалися зближення УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Так, французький міністр в Румунії О. де Сент-Олер, аби уникнути цього, вважав, що “треба, не відкладаючи надовго, дати знати урядові в Києві, чого ми очікуємо від України і що ми можемо дати їй взамін, якщо ми не хочемо, щоб нас остаточно випередили наші вороги” [261, с. 187]. Для дієвого переконання українців у французькій підтримці, він пропонував завірити Київ у підтримці Франції на майбутній мировій конференції в суперечці з поляками, а між тим “треба було б розтлумачити їм, що тільки союзні держави спроможні надати в їхнє розпорядження необхідні кредити для творення їхньої держави, що народжується” [261, с. 187].

⁷⁸ В. Косик наводить інформацію, що 12 січня 1918 р. часопис “New Times” навіть опублікував повідомлення, що “Франція передає терміново в розпорядження України 180 млн. франків у золотому перерахунку”, яке, як він вірно зазначив, нічим не було обґрунтовано [261, с. 180].

Разом з тим, наведені факти свідчать також й про те, що відповідальні французькі особи цілком не усвідомлювали, що ситуація як в Україні, так і навколо неї суттєво змінилася. З приводу запізнілих пропозицій О. де Сент-Олера важко не погодитися з їхньою оцінкою В. Косика, який, зокрема, зазначає: “Ця програма, що ґрунтувалася на відблисках фінансової допомоги, не брала до уваги реалії, а, отже, могла лише затягувати справи, залишаючи Україну без допомоги і без захисту тоді, коли вона зазнавала атаки радянської армії” [261, с. 187].

На нашу думку, генерал Ж. Табуї вже почав усвідомлювати провал своєї місії, як, власне, й безвихідне становище уряду УНР щодо вимушеності звернення по австро-німецьку, але безпосередню, швидко й дієву, підмогу. І все ж 13 січня 1918 р. він відвідав голову Центральної Ради М. Грушевського, проте зустріч не зблизила обидві сторони, а ще більш прихилила Україну до розчарування в щирості країн Антанти щодо її державності і в їхній спроможності допомогти їй утвердити свою державність. Подібний ефект справила й зустріч Ж. Табуї з О. Шульгиним, коли французький представник відмовив міністра закордонних справ УНР від наміру затягувати переговори з Центральними державами, після чого Україна мала б запросити у Франції позичку і згоду перейти на статус озброєної лояльності [261, с. 191]. Таким чином невизначеність позиції та практична бездіяльність провідних країн Антанти, а особливо Франції, щодо УНР фактично змусили уряд Центральної Ради змінити свої зовнішньополітичні орієнтири в бік Німеччини та Австро-Угорщини. До цього його підштовхувало й внутрішнє військово-політичне становище, до якого спрочинилися, безумовно, прорахунки Генерального секретаріату в фінансово-економічній та адміністративно-військовій діяльності. Так чи інакше, але на кінець грудня 1917 р. – початок січня 1918 р. іншого виходу, як увійти

в домовленість з Центральними державами, в українського уряду вже не залишалося.

Тим часом генерал Ж. Табуї 17 січня 1918 р. надіслав до Парижа та Ясс телеграму, в якій пропонував в категоричній формі висунути Україні пропозицію підписати договір⁷⁹, який передбачав зобов'язання уряду УНР до технічної співпраці в ділянці залізниць, шляхів сполучення, торгівлі та постачанні, невизнання більшовицького уряду та його продовольчу ізоляцію, військову співпрацю з білогвардійськими утвореннями, створення на її теренах польських, чеських та інших збройних формувань, ефективну допомогу у постачанні провізії в Румунію. УНР також мала гарантувати фінансову співпрацю для випуску банкнотів державними банками. Фінансовий бік угоди окремо застерігався неприхованим шантажем щодо підтвердження офіційного визнання Парижем УНР: “Франція гарантуватиме випуск банкнотів на 500 млн.; генерал Табуї дасть зрозуміти, що в разі прийняття договору Франція згодиться на офіційне визнання Української Республіки, як тільки буде підпис під угодами” [261, с. 192]. 16 січня 1918 р. між делегацією УНР та представниками союзних і приєднаних держав (США, Італія, Великобританія) в Яссах відбулися переговори, на яких українці відмовилися визнати договори, раніше укладені царським урядом, заявили, що УНР не спроможна продовжувати війну, що її економічне становище є надзвичайно серйозне, а також, що Україна не допустить втручання інших державних утворень “Росії” у свої внутрішні справи. Делегація Центральної Ради, водночас, висунула до союзників три вимоги: “1. Визнання незалежності України великими державами Антанти і призначення представників союзників у Київ. 2. Фінансова підтримка

⁷⁹ Цей план генерала Ж. Табуї одержав схвалення французького уряду 18 січня 1918 р. [261, с. 193].

українського уряду. 3. Пільги з боку Антанти у постачанні України готовими товарами” [261, с. 194].

На це уповноважені від держав Згоди відповіли представленням вищевказаного ультиматуму та протестом на заяву України про не визнання договорів, укладених царською Росією. Представники Антанти також додали, що визнання великими державами незалежності УНР, надання їй фінансової допомоги (800 млн. золотих рублів) і здійснення військової співпраці залежить від відповіді на Києва на зазначені умови [261, с. 195; 327, с. 99–100]. На цьому переговори було перервано для консультації української делегації зі своїм урядом. І. Нагаєвський припускав, що “можна думати, що Україна прийняла б умови Франції, якби не наступ армії Антонова-Овсієнка за наказом Леніна в напрямі столиці України” [327, с. 99–100], проте, як вказують факти, такому рішенню на заваді стояла позиція урядів держав Антанти, які відмовлялися визнати УНР на міжнародному рівні.

За таких обставин, загострених до того ж швидким просуванням більшовицьких військ до Києва, уряд УНР все більше й більше почав звертати свої надії в бік Центральних держав та на успішні переговори в Бересті. Розчарування керівників України в перспективі отримати в тій чи іншій формі матеріальну допомогу від урядів Франції та Великобританії мали під собою підстави. Так, один з фахівців британського Міністерства закордонних справ зазначав, що “матеріально підтримувати Україну – означає провадити небезпечну політику. Краще мати з нею офіційно-дружні стосунки, надавати моральну підтримку: але якщо підтримувати матеріально, то є ризик бути ошуканими” [261, с. 207]. Попри це, чергову спробу схилити Центральну Раду на бік Антанти “за допомогою великих хабарів”, як про це повідомляє американський історик Р. Уорт (щоправда, не вказуючи на суми та джерело отримання такої інформації), здійснив в Києві спільно з французькими офіцерами англійський капітан Д. Фітц-

Вільямс [528, с. 252]. Втім, як відомо з подальших подій, цей крок не приніс бажаних результатів союзникам колишньої Росії. Отже, всі англо-французькі наміри фінансовими обіцянками схилити керівництво Центральної Ради на бік Антанти зазнали фіаско. Згаданий британський капітан Д. Фітц-Вільямс з цього приводу риторично зазначив: “План не вдався, тому його слід назвати поганим. Якщо б він вдався, його назвали б гарним” [528, с. 253]. Зрештою 29 січня 1918 р. уряд його величності поставив французький уряд до відома, що не допомагатиме Україні фінансово, якщо та погодиться постачати харчі ворогові, виходячи з чого керівник політичного управління Міністерства закордонних справ Франції зробив висновок: “Україна буде позбавлена будь-якої англійської фінансової допомоги⁸⁰, якщо вона, незалежно від укладення чи не укладення окремого миру, постачатиме продукти Німеччині” [261, с. 216]. Французький уряд, власне, зайняв подібну ж позицію, що яскраво видно з листа Ж. Клемансо до свого міністра фінансів від 5 лютого 1918 р., в якому, зокрема, зазначалося, що “в теперішніх обставинах, коли представники України прагнуть укласти мир із центральними державами, не може йтися про здійснення раніше підготовлених проєктів нашої фінансової підтримки урядові цієї країни” [261, с. 216].

В Києві ж французький представник зробив ще одне, останнє, офіційне звернення до Генерального секретаріату, прагнучи не допустити укладення будь-якої домовленості УНР з Центральними державами. Не дочекавшись відповіді від уряду України, Ж. Табуї надіслав йому ноту, в якій наголосив, що Париж вважатиме укладення Україною миру з Центральними державами, як акт ворожий супроти Франції, а тому одразу ж відкличе назад своє визнання Української Народної Республіки [190,

⁸⁰ Серед політичних кіл Західної Європи ходили чутки, що французький уряд погодився субсидувати “встановлення Республіки на Україні в сумі 11 млн. фунтів”, про що кілька депутатів британського парламенту 5 лютого 1918 р. навіть звернулися до свого уряду з відповідним запитом [261, с. 217]. Це, звичайно ж, було повною нісенітницею.

с. 179]. 24 січня (6 лютого) 1918 р., за дорученням нового голови українського уряду В. Голубовича, О. Шульгин зв'язався з французьким та британським представниками в Києві і від імені уряду УНР висловив прохання дати згоду чеському армійському корпусові та іншим союзним військам взяти участь в боротьбі з більшовиками, а самі дипломати, щоб виступили посередниками між ним та радянським командуванням в переговорах про припинення бомбардування міста. Керівництво України зажадало також отримати ноту від представників Антанти із зазначенням тих їхніх вимог, задоволення котрих дало б можливість уникнути розриву з союзниками. Ж. Табуї та П. Багге категорично відмовили у будь-якій допомозі урядові Центральної Ради [487, с. 46], а, натомість, наступного дня французький генерал разом з командиром чеського корпусу Т. Масариком відвідали командувача радянськими військами М. Муравйова і домовилися з ним про нейтральність чехів та їхній відхід до Франції через Владивосток [261, с. 224–225].

Вищевказані факти ставлять під сумнів твердження деяких сучасних істориків, наприклад О. Кучика, про “підгрунття пропозицій Англії і Франції про надання фінансової допомоги уряду України у разі підтримки ним їх антибільшовицької боротьби. Такі пропозиції можна пояснити широкими зв'язками між представниками російських антибільшовицьких сил з урядовими колами Франції й особливо Англії, які прагнули до повалення радянської влади” [273, с. 11]. Антанту наприкінці 1917 – початку 1918 рр. найбільш гостро цікавила проблема винятково війни, а не державного ладу в Росії і, навіть, не питання її єдності тощо, а якщо ці питання й зачіпалися їхніми представниками в перебігу дипломатичних зносин, то, знову ж таки, виключно крізь призму втілення військових планів проти країн Почв'їрного блоку. І лише згодом, в другій половині 1918-го й подальші два роки, коли було одержано перемогу у світовій війні, Антанта виразно почала діяти на захист єдиної і

неподільної Росії та на повалення більшовизму. Проте, наголошуємо, винятково з огляду на суто власні інтереси⁸¹. Водночас, ми поділяємо думку, що українському урядові “було запропоновано фактично виконання кадетської програми шляхом надання УНР фінансової допомоги” і що “визнання де-факто українського уряду до проголошення ним самостійності, яка була сприйнята прохолодно Англією і Францією, було одним з фрагментів врегулювання російської проблеми” [273, с. 12].

9 лютого 1918 р. делегати Центральної Ради в Бересті підписали від імені УНР мировий договір з представниками держав Почвірного союзу. Дипломати Антанти були розчаровані, військові представники – обурені. Капітан французької воєнної місії в Росії Ж. Садуль писав 23 лютого 1918 р. до колишнього міністра озброєнь А. Тома про розчарування в лавах співвітчизників-дипломатів, а в листі яскраво прослідковується думка, що загравання з Україною були не виправданими та авантюрними: “Якщо б ми на Україні не були на боці української буржуазії, заохочуючи, морально по крайній мірі, її виступи проти більшовиків, Україна була б ще російською, і її уряд не почав би сепаратних перемовин. Вона б брала участь в спільних австро-німецьких перемовинах як невід’ємна частина Російської Федеративної Республіки. Сепаратний мир між Україною та Німеччиною – це Росія, відрізана від свого хліба, від своєї руди, свого вугілля, своїх промислових центрів. Це мир, якого дуже важко уникнути. І це мир, ще більш необхідний для ізольованої та оточеної Румунії. В посольстві починають віддавати собі

⁸¹ Один із них яскраво видно з листа Ж. Садуля до А. Тома від 27 січня (9 лютого) 1918 р., в якому той, зокрема, переймався вкладеним раніше в Росію французьким капіталом: “З біллю відзначаю, що в нас немає ніякого органу, котрий міг би захистити 25 чи 30 французьких мільярдів, якими ми ризикуємо в Росії. Дипломатичними протестами не завадити більшовикам в їхніх впертих ідеологічних експериментах і не врятувати нас від розорення” [444, с. 183]. Серед інших була й можливість взяти участь у відбудові післяреволюційної Росії і збереження її як противаги можливому відродженню Німеччини тощо. Разом з тим, коли стало зрозумілим, що швидкого падіння більшовизму очікувати не доводиться, країни колишньої Антанти припинили перейматися єдністю Росії і схвалили удержавлення Польщі та Фінляндії, а білому рухові почали надавати лише символічну підтримку. На перший план вийшла програма відновлення власної економіки, іще з десятком супутніх пунктів.

звіт у наслідках цієї помилки” [444, с. 195]. Французькі газети відповіли на звістку про союз УНР з Центральними державами різкими нападами на Україну на шквал: “Зрада України” (назва статті в “l’Evenement”); “підлість України, яка встромила ніж у спину героїчній румунській армії” (“Victoire”); “мир падлюк і спекулянтів” (“Le Pays”); “мир жадоби і цинізму” (“Paris-Midi”), а “Le Temps” написав, що українські делегати, які підписали Берестейській мир, є лише тінню якогось уряду і що сам договір з ними (українцями) є нічим іншим, як ще одним зайвим “шматком паперу” [190, с. 233]. Не варто й казати, що реакція офіційного Парижа була подібною ж, але по дипломатичному стриманішою.

Варто також зауважити, що такий поворот українських зовнішньополітичних орієнтирів з проантанського (профранцузького) спрямування до австро-німецького багато в чому був зумовлений помилками та непередбаченістю офіційних французьких представників, зокрема генерала Ж. Табуї. З часом це усвідомили й у Парижі. Так, наприклад, секретар політичного відділу Міністерства закордонних справ Франції Ф. Клеман-Сімон у довідці під назвою “Представництво Франції в Україні” від 8 лютого 1918 р., подав своєму урядові аналіз, зокрема, діяльності Ж. Табуї, суть якої можна звести до наступних висновків: “генерал Табуї, незрівнянний в реорганізації армії і в переможному протистоянні максималістським частинам, не має, з політичної точки зору, того впливу на Центральну Раду і міністрів, який був би потрібен”; він мало звертав уваги на українські вимоги; не мав довіри Генерального секретаріату; не зумів використати допомогу Ж. Пелісьє; з усіх подій, що сталися в Україні Табуї не зміг передбачити жодної тощо [261, с. 220]. Довідка завершується висновком, що “місія генерала Табуї не дала ніякого вдалого результату; нема жодних підстав думати, що в майбутньому вона буде кориснішою, бо хоч її обтяжує лише кількатижневе минуле, воно ставить його місію у невідгідне становище. Було б необхідним доручити

новому представнику опікуватися нашими інтересами в Україні” [261, с. 221]. 23 лютого 1918 р. генерал Ж. Табуї залишив Україну [289, с. 196].

Що стосується теми українсько-французьких фінансових взаємин чи, вірніше, їхньої можливості протягом 1917 – початку 1918 рр., то досить показовою, на нашу думку, з цього огляду є відповідь від 19 лютого 1918 р. керівника політичного департаменту Міністерства закордонних справ Франції на лист французького посла в Лондоні з приводу публікації в газеті “Manchester Guardian”⁸², в якому була зазначена офіційна версія Парижа: “Це правда, що така допомога була передбачена до переговорів України в Брест-Литовську для створення емісійного банку. Але фактично ці проекти не мали жодного продовження, й Україні ми не надали ніякої допомоги якого б не було виду. Франція навіть офіційно не визнала Україну і виступила з категоричним протестом проти підписаного нею миру” [261, с. 231].

Наприкінці квітня 1918 р. уряд УНР спробує відновити втрачені зв’язки з Парижем. Першим офіційним кроком Києва в напрямкові “доложити всіх старань, щоби закріпити мирні та дружні відносини між Французькою Республікою та Українською Народньою Республікою” став лист від 26 квітня 1918 р. до президента Франції від голови Ради народних міністрів В. Голубовича та управляючого Міністерством закордонних справ М. Любинського з приводу призначення М. Шрага посланцем УНР при уряді Франції [772], який однак так і залишився без відповіді позаяк вже 29 квітня 1918 р. в Києві відбувся державний переворот і Центральна Рада, а з нею й УНР, припинила своє існування. Пізніше, по закінченні світової війни, переможці, а надто Франція, не забудуть “зради” з боку України й на Паризькій мирній конференції претензії українців на власну державність виявляться примарними.

⁸² Британська “Manchester Guardian” 6 лютого 1918 р. написала, що “поза сумнівом, французький уряд поспішив надати Центральній Раді фінансову й іншу допомогу” [882].

4.2. Фінансові аспекти Берестейського договору. Грошові взаємини УНР з державами Почвірного союзу в контексті господарчо-фінансової політики уряду Центральної Ради.

Рік 1918-й розпочався для України у вирі війни з більшовицькою Росією. Власних сил на боротьбу з окупантами в УНР не було, як не було й можливості утримувати лінію фронту проти австро-угорських та німецьких військ на своїх західних кордонах. Україні потрібен був мир. Мир був потрібен й більшовицькій Росії, його прагли також і Австро-Угорщина, і Німеччина. В кожній країні були свої розрахунки і спонуки до цього, але саме УНР потребувала як негайного миру, від якого безпосередньо залежало питання її існування, так і термінового здобуття союзника у боротьбі за звільнення власної території. В умовах, що склалися, усі шляхи молодій українській дипломатії на початку 1918 р. мусили зводитися до Берестя, куди 3 грудня 1917 р. для мирових перемовин з прибула більшовицька делегація [867, с. 62].

Керівники УНР, гонимі безвихіддю і безсиллям перед більшовицьким наступом, 4 грудня 1917 р. вирішили надіслати своїх представників на Румунський і Південно-Західний фронти з метою укласти там перемир'я [867, с. 22], а вже 7 грудня 1917 р. Ставка командування німецькими військами на Східному фронті отримала повідомлення, що Центральна Рада визначилась у конкретизації своєї мирної програми [270, с. 222]. 9 грудня 1917 р. на місце проведення переговорів про перемир'я для “консультативної участі” виїхало три представники УНР [270, с. 223], а вже 17 грудня 1917 р. Центральна Рада ухвалила “утворити міжвідомствену комісію при Генеральному Секретаріаті для розроблення економічних і інших питань в звязку з мирними переговорами” [551]. 21 грудня заступник голови

дипломатичного відомства Німеччини Буше віддав розпорядження своєму представникові на переговорах у Бересті довести до відома українців, що його країна “завжди буде готова офіційно визнати незалежність України” і спонукатиме до такого ж кроку своїх союзників [270, с. 226]. 11 січня 1918 р. Мала Рада ухвалює IV Універсал, який проголошує самостійність УНР [570]. Невдовзі Центральна Рада та її уряд змушені були залишити Київ. Між тим у Бересті українська делегація вела нелегкі переговори з представниками Центральних держав щодо укладання мирного договору й надання цими країнами військової допомоги УНР в боротьбі з більшовицькими загарбниками. 9 лютого 1918 р. сторони підписали мировий договір [247, с. 15]. Того ж дня М. Любинський підписав звернення до німецького народу з проханням надати Україні військову допомогу⁸³ [867, с. 54]. Невдовзі спільно з підрозділами армії УНР союзники звільнили від загарбників всю територію України. 2 березня 1918 р. уряд УНР прибув до Києва, а згодом у столиці законотворчу працю відновила й Центральна Рада. Вигнання більшовиків, проте, обернулося на німецько-австро-угорську окупацію.

Відповідно до мирного договору всі сторони-учасники, щодо фінансової сфери взаємин, відмовлялися на взаємній основі від сплати витрат війни, тобто “сплати їхніх державних на ведення війни, також витрат на відшкодування військового збитку, що зазнали вони та їхні громадяни в зонах ведення воєнних дій від воєнних заходів, включно зо всіма реквізиціями, які здійснені на території супротивника” [533, с. 306–307]. Економічні взаємини між Німеччиною та УНР мали розвиватися відповідно до німецько-російського договору про суходільну та морську торгівлю від 1894–1904 рр., а з Австро-Угорщиною відповідно до подібного договору з Росією від 15 лютого 1906 р. Зберігав силу й

⁸³ Д. Дорошенко та С. Чикаленко стверджували, що насправді ця ідея належала голові Центральної Ради М. Грушевському [188, с. 37–38, 263; 806, с. 40].

генеральний російський митний тариф від 13–16 січня 1903 р. [533, с. 308–309, 311]. Крім того сторони: відмовлялися від транзитних зборів за товари будь-якої категорії, що транспортуватимуться через територію однієї зі сторін прямим транзитом або з розвантаженням, складуванням та повторним завантаженням; мали надавати одна одній максимально можливу допомогу в сфері дії залізничних тарифів, особливо засобом запровадження наскрізних тарифів; митниці обох країн повинні працювати кожноденно протягом всього року, за винятком неділь і державних свят [533, с. 310]. Економічно-фінансові взаємини між Болгарією, Туреччиною та УНР “мали регулюватися, поки не заключено відповідний торговельний договір, на основі принципу найбільш сприяємої нації в торгівлі” [533, с. 312]. Водночас жодна з сторін не мала претендувати на преференції, котрі інша надає будь-якій країні, зв’язаній з нею митним союзом і що має спільні з нею кордони (колонії, зарубіжні володіння та протекторати підлягали в цьому відношенні тому ж регулюванню, що й метрополія) [533, с. 313–314]. Як бачимо фінансово-економічні умови договору були більш сприятливими саме для Центральних держав, але в ситуації в якій опинилася на початку 1918 р. Україна, вони були не лише прийнятними, але й вкрай необхідними.

Разом з основним договором, між УНР і країнами Почвірного союзу було укладено ще й “Додатковий договір”, в якому фінансове питання було висвітлено більш об’ємніше. Так, наприклад, його VII стаття торкалася приватних боргових зобов’язань, які виявилися порушеними через збройне протиборство країн. Планувалося врегулювати їх наступним чином: “§ 3. Грошові зобов’язання, котрі могли бути у виконанні під час війни на підставі воєнних законів, мусять бути заплачені перед впливом трьох місяців по ратифікації мирового договору. По сім зобов’язанням повинно платити п’ять відсотків річно від первісного строку заплати за весь час війни, з включенням трьох місяців, без огляду

на мораторій. До первісного строку заплати в кожному окремому випадку відсотки платяться по договору. § 4. Для полагодження грошових і приватних зобов'язань взаємно повинні бути допущені признані Державою товариства для охорони кредиторів яко уповноважені для обстоювання інтересів з ними сполучених фізичних і юридичних осіб застали порушені воєнними законами, буде встановлено, як подано нижче” [181].

Нижче, статтею VIII, зазначалося: “Обидві сторони, які заключають договір, згоджуються в тім, щоби по ратифікації мирового договору перейняти на себе виплату горожанам кожної сторони державних зобов'язань, а особливо громадських долгів. З огляду на те, що Українська Народня Республіка має на меті поділити із другими частинами бувшої Російської Імперії майно сеї Імперії, то спосіб виконання означеної в першій уступі постанови застерігається надалі особливій згоді. При тім Українська Народня Республіка в кожному разі переймає на себе ті зобов'язання відносно німецьких горожан, які повстали при виконанні громадських робіт на Україні, або були забезпечені майном, що знаходиться на Україні” [181]. Цей текст, також 9 лютого 1917 р., в Бересті підписали уповноважені представники УНР, Німеччини та Австро-Угорщини О. Севрюк, М. Любинський, М. Левітський, Р. Ф. Кюльман та М. Гофман [182]. Щодо цієї частини загальних договірних документів, то ми також не схильні драматизувати їхні умови. Юридично їхні тексти зберігали і гарантували повне рівноправ'я у фінансово-економічних стосунках та взаємну вигоду сторін, а для молоді та знекровленої Української Народної Республіки були не лише виправданими, але й певною мірою пільговими. Інша річ полягала у шляхах та обсягах їхнього практичного втілення та виконання взаємних зобов'язань сторін. Як показало недалеке майбутнє, цих та інших (наприклад торговельно-продовольних тощо) умов не було дотримаю

жодною з країн, а в умовах австро-німецької окупації відбулося й взагалі неприховане нехтування українським суверенітетом та втручання у внутрішні справи України з боку Центральних держав.

Наявність у держави власної грошової одиниці передбачає і встановлення її паритету до валют інших країн, з якими вона має торговельно-економічні відносини. Україні, на терені якої перебувало німецьке та австро-угорське військо і для якої Центральні держави, в силу військово-політичних обставин, стали головними торговельними партнерами, необхідно було визначитися й у ставленні до їхніх грошових одиниць, передовсім, Німеччини та Австро-Угорщини. Як відомо, Україна зобов'язувалася поставити державам коаліції велику кількість продуктів і сировини. Тоді ж у договорі тимчасово було зафіксовано й валютні курси (ідентичні дореволюційним паритетам рубля до марки та крони): 1 марка = 46,2 коп., 1 крона = 39,382 коп. [333, с. 62]. “Мировий договір між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Українською Народньою Республікою”, підписаний 9 лютого 1918 р.⁸⁴, з цього приводу, зокрема, зазначав: “обрахунок відбувати в золоті на таких основах: 1 тис. німецьких державних марок в золоті рівні 462 крб. в золоті Української Народньої Республіки, а також рівні 462 руб. в золоті бувшого російського царства (1 руб. рівняється 1/16 імперіяла), або 1 тис. австрійських і угорських корон в золоті рівні 396 крб. 78 грошам, в золоті бувшого російського царства (1 руб. рівняється 1/16 імперіяла)” [306; 307].

На цьому пункті договору варто зупинитися окремо, позаяк він визначає не лише фактично встановлений твердий розрахунковий курс валют між УНР, Німеччиною та Австро-Угорщиною, але, як буде видно в подальшому, істотно впливатиме на подальший перебіг переговорів щодо визначення підстав нового співвідношення валют між цими країнами.

⁸⁴ Берестейській договір був ратифікований Центральною Радою 17 березня 1918 р. [410; 560].

Перш за все слід зауважити на тому, що вже під час підготовки тексту договору, як свідчив один з членів української делегації І. Шафаренко, в приватних розмовах німці попереджали його про відсутність у них наміру віддавати своє золото Україні [723, арк. 7]. Як наслідок, цей пункт піддався ґрунтовному і довготривалому обговоренню, під час якого представники Центральних держав посилялися на недостачу золота у них самих. Українці ж заперечували їм тим, що країни Почвірного блоку можуть покрити його поставками Україні такої кількості своїх товарів, яка оберне сальдо товарообміну на їхню користь і позбавить Центральні держави від необхідності передачі золота [723, арк. 8]. Виявилось також, що з остаточним текстом в договорі відбулися певні метаморфози, а саме: вислів “виплата відбувається золотом” згодом було замінено досить невиразною фразою “обрахунок відбувати в золоті”, а в німецькомовному тексті сформульовано було іще більш слизько [723, арк. 8]. Таким чином, погодившись на включення до договору золотого еквіваленту, представники Центральних держав попередньо передбачили можливий розвиток подій і підстрахувалися на свою користь від майбутніх претензій української сторони. Представники ж УНР, чи з огляду на поспіх заключити договір в зв’язку з військово-політичною ситуацією в Україні, чи то з причини недостачі дипломатичного та міжнародно-фінансового досвіду, не врахували усі можливі для України колізії, закладені у цьому пункті, або банально не проконтролювали редакцію як власного примірника документа, так і німецькомовного.

Втім, вже на той час усім учасникам договору було зрозуміло, що визначені “Мировим договором” валютні курси, в зв’язку із знеціненням рубля за час війни і революції, були далекими від тогочасних фінансово-економічних реалій, як українських, так і німецько-австрійських. Питання ж платежів при товарообміні вимагало встановлення нових розрахункових співвідношень валют між суб’єктами торгівлі. За таких обставин кожна з

договірних сторін розпочала дії щодо облаштування вигідного курсу своїх національних валют на українському грошовому ринку. Мусимо при цьому нагадати, що загальний стан і господарства України, і її грошового ринку були вкрай важкими: виробництво паралізованим, торговельні зв'язки перервані, залізниці зруйновані, фінансовий ринок перебував у хаосі, а податкова система взагалі перестала існувати тощо. Відтак уряд країни, економіка якої була поневічена революційним виром і воєнними подіями, опинився, серед інших проблем, й перед проблемою відсутності в своєму розпорядженні грошової маси. Водночас на ринку перебували мільярдні суми російських рублів, яких шалено знецінювала гіперінфляція і політика “дешевих грошей”, що сповідувалася більшовицьким Наркоматом фінансів. Започаткований в грудні 1917 р. випуск національної грошової одиниці – карбованця, який не мав ані належних захисту та якості, ані потрібної емісійної потужності та економічного опертя, не міг в найближчий час виправити катастрофічний фінансово-економічний стан країни. К. Росс, який в березні 1918 р. з німецьким обозом прибув до Києва був вражений грошовим безладом в Україні. “Фінансовий стан України цілковито хаотичний. В обігу знаходиться величезна кількість нічим не покритих паперових грошей різноманітних урядів. І фінансовим фундаментом нинішнього уряду, що не має ніяких податків чи інших доходів, є випуск ні чим непокритих кредитових білетів. Внаслідок цього, – зазначав він, – вартість рубля зменшилася в 10 разів. Подорожчання прямо фантастичне. І разом з тим кожний до простого чорного робітника, прибуду чи демобілізованого солдата має в розпорядженні величезні грошові суми” [183, с. 292]. Становище ускладнювала й відсутність в українського уряду чітко визначеної програми дій та практичних заходів щодо подолання грошової та господарчої кризи, що супроводжувалися соціалістичною риторикою політиків Центральної Ради.

Потреба у врегулюванні валютних курсів виникла також внаслідок необхідності унормування грошових розрахунків між УНР і Центральними державами по товарообміну й самим фактом німецько-австро-угорської окупації і складнощами, які виникли з цього приводу в питанні грошових взаємовідносин. Довоєнний паритет з рублем в зв'язку з його однаковим співвідношенням з українською валютою автоматично стосувався й карбованця. Втім, український уряд, без огляду на Берестейську угоду, встановлював (до того ж доволі непослідовно) власні паритети валют. Так, наприклад, 11 лютого 1918 р. Рада народних міністрів УНР, на пропозицію військового міністра О. Жуковського, встановила власне грошове співвідношення: 1 рубль = 2 маркам [566]. Надрукована в газетах із зазначенням про згоду на таке грошове співвідношення, ця новина поширилася неймовірно швидко, так, що навіть селяни в селах, як доповідав начальнику німецького операційного відділу Східного фронту службовець військового відділу Міністерства закордонних справ Німеччини К. Росс, приймали марку тільки за 50 коп., додаючи, що з'явилася навіть тенденція оцінювати її лише в 48 коп. [183, с. 292–293].

Однак вже наступного дня (12 лютого 1918 р.), прагнучи підняти попит на національні грошові знаки, виконуючий обов'язки міністра фінансів М. Ткаченко розіслав усім поштовим конторам, всім відділам і конторам Державного банку УНР, ощадним касам і скарбницям обіжну телеграму про прийняття марок за курсом 462 крб. за 1 тис. марок [333, с. 62–63]. І це при тому, що тимчасовим Законом “Про випуск державних кредитових білетів Української Народної Республіки” від 19 грудня 1917 р. рубль визначався рівним до карбованця [643; 748]. Встановлення такого курсу не принесло очікуваних результатів через тривання бойових дій на основній території України, а коли вони вщухли, уряд УНР і Центральна Рада відчули перші ознаки грошового диктату нових

союзників. Українське ж населення, за свідченням німецького очевидця, під час вступу союзницьких військ оцінювало марку в 1 рубль, “і купці були у захваті, коли німці приймали цей курс” [183, с. 292]. Тим часом, в перебігу просування німецьких та австро-угорських військ Україною командування окупаційних військ, з свого боку, почало самовільно визначати курси валют своїх держав щодо рубля та карбованця, що ще більше ускладнювало фінансову ситуацію в УНР. Так діяв наприкінці лютого – початку березня 1918 р., зокрема, й командувач німецькими військами в Україні генерал А. Лінзінген, визначивши курс срібного рубля в 1,50 марки та 2,25 марки [49]. Офіційно уряд України не протестував проти такого самоврядування вищого окупаційного начальства. Це, зокрема, підтверджується телеграмою від 1 березня 1918 р. директора Кредитової канцелярії Міністерства фінансів УНР Г. Супруна до начальника Штабу охорони Ніжинщини Сердюка, в якій наказувалося: “До кінцевого встановлення згоди з Центральними Державами курсу Австро-Германських грошей треба додержуватись курсу встановленого генералом Лізінгеном. Срібний карбованець прірівнювати до півтори марки і до двох з четвертю корон” [49].

15 березня 1918 р. німецьке верховне командування в особі того ж таки генерала А. Лінзінгена, без будь-якої консультації з українським урядом, власним розпорядженням встановило новий курс царського російського рубля в 1,50 марки (66 $\frac{2}{3}$ коп. за марку), заявивши при цьому, що такий паритет відповідає міжнародному і тому повинен бути прийнятий в Україні. Уряд Центральної Ради про такий крок окупаційних властей був принизливо поставлений до відома телеграмою Головної квартири німецьких військ в Україні [786, арк. 14 зв.]. 16 березня, після обговорення цієї телеграми, Рада народних міністрів УНР була змушена доручити кредитовим установам і скарбницям встановити вільний прийом і обмін кредитових марок за курсом у півтори марки за російський рубль

[333, с. 63]. Зокрема уряд ухвалив: “установити курс на російський рубль півтори марки і доручити Міністерству Фінансів опублікувати цю постанову в часописах і дати відповідно розпорядження по кредитних державних установах і казначействах про вільний прийом і обмін германських марок по вищезазначеному курсу; 2) доручити всім Міністерствам вжити заходів для проведення цієї постанови в життя” [76; 786, арк. 14 зв.]. Цікаво, що про курс карбованця в постанові Ради народних міністрів навіть не згадувалося, а в подальшому уряд УНР намагався довести, що цей занижений паритет має застосовуватися лише до рублів і не може бути вживаний щодо карбованця. Зрозуміло, що цей “дитячий виверт”, який не вартий серйозного уряду, як визначив її тогочасний дослідник фінансів Л. Неманов, був безжалісно знищений австро-німцями [333, с. 63]. Втім, досить скоро Центральна Рада змушена буде погодитися на ще нижчий валютний курс. Одночасно курс австрійської крони було встановлено у $2\frac{1}{4}$ крони за рубль ($44\frac{1}{2}$ коп. за крону) [333, с. 63].

Втім, становище, коли кожна з присутніх на українському терені (а відповідно й ринку) сил самовільно визначає сприятливий для себе курс грошових одиниць не могло тривати на далі. Не вигідно це було, перш за все, українській стороні як з фінансово-господарчого боку, так і з огляду на підрив її владного авторитету. Враховуючи ж військово-політичні обставини, в яких опинилася Центральна Рада та її уряд у 1918 р. після підписання Берестейської угоди, без урахування позицій німецької та австро-угорської сторін і пошуку порозуміння з ними, розв’язати валютно-паритетний вузол українська влада об’єктивно не змогла б. Тим паче односторонньо і на власну користь.

Питання це постало на засіданні Ради народних міністрів 20 березня 1918 р., коли урядовці обговорювали пропозицію міністра судівництва М. Ткаченка щодо асигнування в розпорядження Кредитової

канцелярії Міністерства фінансів УНР 1 млн. крб. обігових коштів [627]. Цікаво, що рішення (позитивне) було прийнято за відсутності виконуючого обов'язки міністра фінансів В. Мазуренка. Під час засідання міністри доручили та уповноважили Кредитову канцелярію Народного міністерства фінансів увійти в порозуміння з представниками Німеччини та Австро-Угорщини, а також інших Центральних держав, і остаточно вирішити питання щодо всіх закордонних рахунків. Уряд також зазначив: “Щодо курсу різних цінностей Кредитовій Канцелярії дається право організувати комісію” [627]. Отже, з метою врегулювання цього питання та вирішення інших поточних міждержавних фінансових проблем було вирішено створити тристоронню українсько-німецько-австро-угорську Фінансову комісію.

Офіційні місії Німеччини і Австро-Угорщини разом із відповідними фахівцями з фінансово-економічних питань прибули до Києва в середині березня 1918 р. і одразу ж взялися до роботи. В. Перепадя визначає перші схеми фінансового забезпечення українсько-німецьких економічних відносин у чотирьох варіантах, а саме: “передача селянам відчуженої поміщицької землі за плату; випуск українськими містами комунальних облігацій; введення в обіг срібної української монети; внутрішня позика шляхом випуску кредитних білетів Державного банку України. Перший варіант було відхилено Києвом з внутрішньополітичних міркувань. Другий варіант реалізувався локально, на місцевому рівні. Третій варіант – запровадження в Україні срібної монети – був відхилений німецьким Рейхсбанком як такий, що ставив під загрозу ліквідність паперової німецької валюти в Україні. До реалізації було обрано план випуску кредитових білетів Державного банку України з прив'язкою до валюти Німеччини з паралельним створенням стабілізаційного фонду зі срібла та інших коштовних металів. Фактор часу в цьому питанні відіграв головну роль – перші проплати за українські

поставки в рамках економічного договору мали здійснитися вже у травні 1918 р.” [363, с. 13–14]. Однак, як зазначав О. Чернін, “досить скоро виявилось, що праця наштовхується на виняткові перепони” [803, с. 270].

Тристороння українсько-німецько-австро-угорська Фінансова комісія почала засідання в Києві 24 березня 1918 р. в приміщенні Кредитової канцелярії Міністерства фінансів УНР й мала обговорити питання та дійти згоди щодо курсу марки і крони в Україні. З українського боку в роботі комісії брали участь Х. Барановський (голова), А. Добрий, М. Кауфман, Г. Супрун, В. Тимошенко, В. Василевський [610], до яких з 1 квітня 1918 р. приєдналися товариш міністра фінансів В. Мазуренко, міністр торгу і промисловості І. Фещенко-Чопівський, Вольський, Диновський та виконуючий обов’язки директора Держбанку В. Ігнатович [612, арк. 59–59 зв.]. З німецького боку у роботі комісії взяли участь Мельхюр, Відфельдт, а з 1 квітня 1918 р. ще й майор Бюрман, Моснер та Гапмунд. Австро-Угорщину представляли початково Гертнер й Себеста, а з квітневого засідання ще й Полляк та майор Іон. Секретарював у комісії Р. Шафаревич [612, арк. 59–59 зв.].

Перше засідання (24 березня 1918 р.) мало здебільшого організаційний характер. Проте на ньому було прийнято принципове рішення встановити твердий розрахунковий курс для валют Центральних держав й України. Український уряд подав пропозицію визнати “як тимчасову міру, курс, встановлений командуванням групою армій А. Лінзінгена для розрахунків військ на Україні в 1,50 марки за рубль” [610, арк. 57; 725, арк. 9]. Питання про запровадження так званого східного рубля і визначення його курсу, що мав би дорівнювати двом маркам і який самовільно встановлював генерал А. Лінзінген, на вимогу делегації УНР, було відкладено “до отримання від Германських делегатів розтлумачень про підстави випуску східного рубля та інструкцій від Українського Уряду” [610, арк. 57]. Цікаво, що в іншому (таємному)

протоколі цього засідання вимога пояснень від німецької сторони про підстави випуску східного рубля відсутня [725, арк. 9]. Крім того, виявилось, що стосовно так званого ост-рубля українські представники ще не були навіть офіційно усвідомленими [610, арк. 57].

Надалі члени спільної комісії прийняли пропозицію Х. Барановського встановити наступний порядок дебатів: “а) чи бажано взагалі встановити твердий курс між валютами України і Центральних Держав. в) чи слід встановити твердий курс валюти для певних категорій зрбок, чи ж для всіх операцій. с) на який термін слід встановити твердий розрахунковий курс. d) як потрібно визначати висоту твердого розрахункового курсу⁸⁵, е) які загальні постанови щодо валюти потрібно прийняти в зв’язку з запровадженням твердого розрахункового курсу” [610, арк. 57–57 зв.]. Делегати погодились на тому, що встановити твердий розрахунковий курс для валют Центральних держав та України є принципово бажаним. Питання ж для яких категорій зрбок слід користуватися твердим розрахунковим курсом і на який термін – належало до подальшого обговорення [610, арк. 57; 725, арк. 9 зв.].

Водночас представниками Центральних держав було беззаперечно відхилено заяву українських делегатів про те, що за можливості пасивного сальдо при взаємному товарообміні, ціна, “згідно мировому договору, має сплачуватися золотом” Києву державами Почвірного союзу (ст. 4 протоколу першого засідання фінансової комісії) [610, арк. 57 зв.; 725, арк. 9 зв.]. Німецькі та австро-угорські представники відповіли зокрема, що “зобов’язання платежу пасивного сальдо золотом ні з буквального тексту, ані зі смислу мирового договору не витікає і тому ними відхиляється” [610, арк. 57 зв.]. Українська делегація, “внаслідок заперечень представників Центральних Держав, погодилася поки-що

⁸⁵ В подібному ж, але таємному, протоколі засідання від 24 березня 1918 р. пункти “с” і “d” об’єднані в один підпункт “с” з усуненням підпункту “d” [725, арк. 9].

зняти це питання з обговорення й залишити його відкритим” [610, арк. 57 зв.; 725, арк. 9 зв.]. Очевидно урядовці УНР ще цілком не усвідомлювали реалій ситуації, що складалася в Україні з приходом на її терен австро-угорських й німецьких військ, наслідків своєї безпорадності і хто, за цих обставин, є хто у великій політиці.

Питання зобов’язання сплати золотом не вперше підіймалося українською стороною. Спочатку, як нами вже згадувалося раніше, воно виникло в процесі підготовки і підписання Берестейського договору 9 лютого 1918 року. 22 березня 1918 р. його з українського боку зачепили члени іншої спільної комісії – державної комісії по товарообміну, яку очолював колишній генеральний секретар Центральної Ради Х. Барановський [723, арк. 7]. Засідання це певною мірою є показовим у способі ведення справ з української сторони. Так, вже на одному з перших засідань комісії по товарообміну в колі її українських представників серйозно обговорювалося питання про необхідність організувати приватний вплив на членів німецької делегації у бажаному для України сенсі й створити навколо них певну неприродну (штучну) атмосферу. Один з членів цієї комісії (з українського боку) згадував, що “вочевидь, деякі члени Комісії сподівалися, що германців вдасться так само обробити, як обробляються іншого разу у спеціальних гуртожитках сірі селянські представники, що з’їхалися на який-небудь з’їзд” [723, арк. 4]. Зрозуміло, що з цієї спроби однаково нічого не вийшло. В приватних розмовах з німецько-австрійськими членами комісії, що велися українцями паралельно з офіційними засіданнями комісії, представники Центральних держав висловлювали приблизно один й той самий аргумент щодо записаного в договорі від 9 лютого 1918 р. з приводу обрахунку товарообміну в золоті, мовляв у ньому “заключалася проста характеристика майбутньої української валюти” [723, арк. 7].

Тим не менш в більшості українських членів комісії (за винятком Х. Барановського) ще жевріла надія отримати згоду німців та австро-угорців на розрахунки з їхнього боку золотом за товари. Один з членів Комісії, який свого часу їздив до Берестя і брав участь в розробці згаданого договору, І. Шафаренко з пам'яті давав плутані й невірні довідки. Тому було вирішено було письмово звернутися з цього приводу до С. Остапенка, який брав участь у виробленні економічного договору в Бересті і, до речі, також був членом Комісії з товарообміну. 26 березня 1918 р. той відповів на запит колег листом на ім'я М. Порша, що в його розпорядженні стенограм засідання берестейських комісій немає [723, арк. 4]. Разом з тим С. Остапенко вказав, що “мирний договір і його смисл не можуть бути змінювані усними поясненнями однієї сторони”, і що власне сам текст договору ясно говорить на користь українського тлумачення, додавши, що якби мала на увазі тільки характеристика української валюти, то тоді, очевидно, у тексті зазначалося б: “українська валюта знаходиться в наступному співвідношенні до марки” або щонебудь у такому роді [723, арк. 7]. Лист С. Остапенка, однак, не допоміг зусиллям української сторони.

Аби довести правомірність українських домагань представниками Центральної Ради було вирішено звернутися безпосередньо до документа. Проте у справах Департаменту зовнішньої торгівлі Міністерства торгу і промисловості УНР не виявилось жодних матеріалів, що стосувалися б Берестейського договору. В Києві не знайшлося також ні стенограм, ані навіть протоколів засідань трьох берестейських комісій⁸⁶. Вони були невідомі також і членам державної Комісії по товарообміну, включно з її головою [723, арк. 4]. З'ясувалося також, як вже відзначалося нами вище, що з кінцевим текстом Берестейського договору відбулося якесь

⁸⁶ Не вдалося їх виявити і нам у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, а також в інших архівних установах.

непорозуміння, позаяк слова протоколу: “виплата відбувається золотом” пізніше були замінені в договорі на більш невизначений вислів “обрахунок відбувати в золоті”, а в німецькомовному примірникові взагалі було занотовано ще більш невизначено [723, арк. 8]. В підсумку, як згадував один з членів української Комісії по товарообміну, “вже після 25-го березня стало ясно, що Україна золота не отримає” [723, арк. 8].

На другому засіданні тристоронньої українсько-німецько-австро-угорської фінансової комісії, що розпочалося 26 березня 1918 р., було встановлено випадки для яких має діяти твердий розрахунковий курс валют, а саме: “1) Для платежу військами Центральних Держав на Україні. 2) Для поштово-телеграфних та залізничних стосунків. 3) Для безпосереднього обміну монопольними і товарами (1-а категорія) між Державами. 4) для товарних зрбок, що заключаються з дозволу Уряду (2-га категорія) Центральними організаціями відповідних країн, що перебувають під урядовим наглядом. 5) Для зрбок з рештою товарами (3 і 4 категорій), котрі імпортуються та експортуються у визначених й зарання обумовлених між урядами кількостях, і таких, які будуть користуватися свободою вивозу та ввозу” [611, арк. 58]. Що стосується останнього пункту, то представники Центральних держав пообіцяли, що лобіюватимуть його перед своїми відповідними інстанціями на батьківщині та виступлять за згоду на встановлення твердого розрахункового курсу для платежів по категоріях товарів, згаданих в пункті 5-му, лише за умови, “що платежі за ці товари будуть здійснюватися на території України” [611, арк. 58]. Щодо терміну, на перебіг якого буде чинним вироблений спільною комісією розрахунковий курс валют, то делегати дійшли згоди, що встановлюватиметься він покищо до 15 червня 1918 р. з автоматичним продовженням (кожного разу при згоді обох сторін) ще на місяць. При цьому заява про відмову має надійти

за два тижні до настання кожного 15 числа наступного місяця [611, арк. 58].

У питанні ж про нормований курс рубля чи карбованця до марки та крони збори не змогли прийти до певного рішення: українські представники вважали що продовження встановленого для групи армій А. Лінзінгена курсу в 1,50 марки за рубль на більш довший час є надто високим і пропонували встановити його як за мирного часу в 2,16 марки за рубль, на що німці категорично не погодилися [611, арк. 58]. В зв'язку з тим, що остаточно досягти спільної думки не вдалося, було вирішено щоб делегати Центральних держав зв'язалися з їхніми інстанціями на батьківщині для консультацій [611, арк. 58 зв.].

Зносини членів спільної Фінансової комісії зі своїм керівництвом у Відні та Берліні не вплинули однак на непоступливість представників Австро-Угорщини та Німеччини, а ще більш устійнили їхню позицію. Пролити світло на мотиви та доводи німців та австрійців в цьому питанні допоможе розуміння їхнього бачення фінансового становища в УНР на той момент. Його на основі “достовірних й достатньо повних свідчень”, можна, наприклад, побачити у конфіденційній доповіді про політичний та економічний стан в Україні, яку 26 березня 1918 р. (день засідання спільної Фінансової комісії) австро-угорський посол в УНР граф Й. Форгач надіслав у Відень своєму міністрові іноземних справ О. Черніну [848, с. 333]. Подібну ж інформацію від секційного радника Енеді отримав й голова австрійської делегації при спільній Комісії з продовольства УНР та Центральних держав генерал-майор австро-угорського війська Оттокар фон Ландвер [848, с. 333]. У цьому звіті, який мав бути направлений в друкованому вигляді всім компетентним австро-угорським інстанціям для конфіденційного знайомства, грошова ситуація в УНР і, відповідно, перспективи курсу крони на теренах України, висвітлювалися досить песимістично для рубля та українського фінансового ринку: “З

урахуванням всіх моментів, що впливають на “вартість” рубля, справжня дурниця те, що він коштує 2.50 крони. Ці рубльові банкноти найрізноманітніших варіантів випуску, що зустрічаються тут, знаходяться в обігу і приймаються в якості готівкових грошей, включаючи й купони анульованої російської воєнної позики. Однак одного чудового дня вони вірогідніше за все знеціняться навпіл або повністю і їхній курс різко впаде так, що ці рубльові банкноти будуть обмінюватися за курсом максимум на одну крону. В цьому зв’язку слід відмітити, що українські державні каси повністю пусті, службовці вже більше місяця не отримували жалування, а Міністерство добуває собі гроші, реквізуючи попри всього іншого цукор на цукрових заводах, а замість грошей видає документи, що підтверджують його отримання. Тому вкрай необхідно нарешті розумно врегулювати співвідношення вказаних курсів валют” [848, с. 333, 337–338].

Непохитність позицій представників Центральних держав зумовлювалась також й політичною слабкістю становища уряду В. Голубовича. До окупаційної влади все частіше надходили відомості про реорганізацію українського Кабінету міністрів. Так, представник Міністерства іноземних справ Австро-Угорщини при Головному командуванні австрійською армією Р. Шторк 27 березня 1918 р. повідомляв до Відня, що становище українського уряду не дуже міцне і найближчим часом очікується його переформування; фінансові та промислові кола відмовляють в підтримці Раді народних міністрів, посилаючись на ризикованість соціалістичної програми, а міністерства повністю дезорганізовані, усюди не вистачає досвідчених фахівців [848, с. 350]. Австро-угорський посол в Києві граф Й. Форгач у своєму донесенні міністрові іноземних справ О. Черніну від 30 березня 1918 р. також вказував на слабкість позицій уряду В. Голубовича, хаос в економіці країни та крах фінансової системи УНР, для хоча б часткової стабілізації

якої перепорою є “майже нездоланна фінансово-технічна проблема, а саме нестача цінних паперів та грошових рублів, які повністю зчезли, приховані селянами. Не підкріплений, власне майже знецінений паперовий рубль, став недостатнім і тому дефіцитним товаром” [848, с. 348–349]. При цьому Й. Форгач застерігає австро-угорське керівництво від неконтрольованого вливання крон до українського ринку шляхом приватної торгівлі та за вільного (не зафіксованого) валютного курсу, зазначаючи: “Наші крони, власне, теж приймаються як засіб платежу, однак кілька мільйонів, що потрапили до країни в результаті прикордонної торгівлі та купівельних операцій армійського керівництва, сильно знизили її курс, котрий в Києві опустився навіть нижче мирного паритетного курсу щодо рубля. В інтересах нашої валюти можна тільки відмовитися від імпорту наших банкнот у великих кількостях” [848, с. 348–349]. Таким чином, виходячи з вищенаведеного, стає цілком зрозумілою жорстка позиція німецьких та австро-угорських делегатів під час перемовин щодо встановлення розрахункового курсу між грошовими одиницями цих країн та УНР.

На черговому засіданні фінансової комісії, яке відбулося 1 квітня 1918 р., питання встановлення валютного співвідношення між рублем (карбованцем) та маркою ще більш загострилося і загрожувало зірвати укладення угоди. Німецька сторона зробила більш жорсткими свої вимоги й стояла на визнанні твердого розрахункового курсу в $1\frac{1}{3}$ марки до рубля / карбованця. За таких умов українські представники спробували повернутися до курсу, попередньо пропонованого німцями (1,5 марки), однак німецькі представники твердо стояли на своєму. При цьому ними було заявлено, що “якщо Україна на це не може погодитися, то належить перервати переговори, як такі, що не велися” [612, арк. 59 зв.]. Україна поступилася.

Того ж дня, 1 квітня 1918 р., В. Мазуренко на засіданні Ради народних міністрів доповів, що на переговорах делегати від Німеччини не погоджуються на встановленні паритету рубля і марки рівному $1\frac{1}{2}$ (тобто, у 1,50 марки за рубль) і що умови, запропоновані німцями, представниками українського уряду були відхилені, які стоятимуть на позиції в півтори марки за рубль [600, арк. 45]. Тим не менш уряд України таки змушений був піти на поступки. 6 квітня 1918 р. між УНР та Центральними державами було укладено відповідну угоду про встановлення твердого розрахункового курсу між їхніми грошовими одиницями [333, с. 72]. 9 квітня 1918 р. в Міністерстві фінансів УНР з цього приводу було вироблено відповідний циркуляр (§ 131) [64; 609; 614; 615]. В документі, зокрема, зазначалося: “Київ 9 квітня. Між Українською, німецькою і австро-угорською фінансовими комісіями дійшло до згоди відносно установаження твердого розчетного курсу між рублем, маркою і короною для визначених оплат (платежів), строком до 15-го липня цього року курс одного рубля рівняється $1\frac{1}{3}$ марки[,] 2 кронам[,] цей твердий розчетний курс важний[:] 1) Для оплати (платіжа) війська центральних держав на Україні. 2) Для поштово-телеграфних і залізничних зносин. 3) Для безпосереднього обміну монопольними товарами між державами. 4) Для товарних сділок заключних за дозволом Правительства Центральними організаціями відповідних держав, які є під правительственным контролем. 5) Для оплати (платежів), на Україні умов з рештою товарами, які імпортуються і експортуються в означенній і раніше умовленій між правительством кількості і такими, які користуватимуться свободою вивозу і ввозу. При цьому було встановлено, що цей розчетний курс не є обовязковий ані для валютної хототатности, ані для всіх тих сділок, які не перелічені в параграфах 1–5 крапка У цих випадках установаження курсу дається робити по добрій згоді” [64; 609; 614; 615]. 13 квітня 1918 р. Кредитова канцелярія Міністерства фінансів

УНР надіслала генеральному писарю цей циркуляр у вигляді Обіжника “Про курс грошей” для негайної інформації всіх підлеглих Міністерству інституцій [608].

Із встановленням твердого розрахункового валютного курсу, однак, не вдалося уникнути недоречностей, пов'язаних з міжгрошовим обміном. Причиною цьому насправді стало існування фактично двох офіційних курсів: одного обов'язкового для зносин з німцями та австрійцями (1 марка = 75 коп., 1 крона = 50 коп.) і іншого, за яким приймалася валюта від приватних осіб установами Державного банку (1 марка = $66 \frac{2}{3}$ коп., 1 крона = $44 \frac{4}{9}$ коп.). Інший курс (відповідний до встановленого генералом А. Лінзінґеном) приймався у випадках, які не суперечили умовам тристоронньої домовленості про твердий розрахунковий курс, вироблений фінансовою комісією. Причиною цьому стала політика Державного банку УНР, який у своєму Обіжнику, вказав на зазначену вище угоду і прокоментував її наступним чином: “Державний Банк пропонує Конторам, Відділам та Скарбівням, при операціях зо згаданою чужоземною валютою, мати на увазі слідуючи:

а) приймати, на підставі посвідчень відповідних органів влади, по операціям, при зазначенних в п. 1–5 випадках, німецькі марки та австрійські крони по курсу: 1 германська марка = 75 копійок; 1 австрійська крона = 50 копійкам; 1 карбованець або рубель = $1 \frac{1}{3}$ герм. марк. = 2 австрійським кронам;

б) як будуть в касі гроші, провадити вільний розмін німецьких марок та австрійських крон на кредитові білети (як рублі так і карбованці) без перешкод по такому курсу: 1 карбованець або рубель = $1 \frac{1}{2}$ германським маркам = $2 \frac{1}{4}$ австрійськ. кронам; 1 германська марка = $66 \frac{2}{3}$ копійк.; 1 австрійська крона = $44 \frac{4}{9}$ копійк.;

в) маючи на увазі необхідність прийти на поміч демобілізуемим урядовим установам (учредженням) та військовим частинам в справі

ліквідації тих сум в румунській валюті, які маються в їх розпорядженні, – приймати румунські леї (франки) до розміну на кредитові білети та в закот вносів на відновлення кредитів виключно від цих інституцій та частин і по курсу 37,5 коп.;

г) продажу зазначених грошових знаків з каси, до особливого розпорядження, не провадити.

Вказівки про устанавлення розпорядку справозданности, (отчетности) по цій операції будуть в свій час дані додатково” [66; 68; 169; 606; 749]

Така система, звичайно ж, призводила до багатьох колізій, що не йшли на користь і так не надто гарним стосункам між урядом УНР і німецькими та австро-угорськими окупаційними владами в Україні. Однак, як слушно зауважує Г. Сапожник, серед цієї маси іноземної валюти були і так звані банкноти Східного банку – ост-рублі та ост-марки, котрі випустило німецьке командування на території Польщі та Прибалтики. Населення не поспішало їх обмінювати в межах устанавлених урядом УНР квот (тобто не більше 500 марок і 800 корон), а з урахуванням близькості кордонів використовувало для торгівлі з Польщею і країнами Прибалтики [446, с. 15].

Навесні 1918 р. становище українського уряду погіршувала й передстрайкова ситуація з робітниками залізниць, які вже чотири місяці не отримували заробітної платні. Крім того, залізнична індустрія, як, власне, й колійна мережа країни, потребували термінового капіталовкладення й вимагали встановлення чіткого державного контролю й регулювання. На порядку денному постала справжня загроза не лише зриву виконань торговельно-постачальних зобов’язань Центральної Ради перед країнами Почвірного блоку, але й краху усієї, ще так чи інакше вцілілої, державної інфраструктури тощо. Саме з цього приводу ще 12 березня 1918 р. між повноважним представником начальника військового залізничного

відомства в Києві, майором Генштабу австро-угорських військ Іоном та Управлінням залізниць України відбулася безпосередня зустріч. Предметом переговорів виявилася багатомісячна заборгованість по виплаті зарплатні українським залізничникам. Управлінню залізниць України пропонувався аванс за кошт австро-угорських фінансових засобів на погашення заборгованості по зарплатні для залізничників. Ця пропозиція була “з вдячністю” відхилена головою уряду УНР В. Голубовичем [848, с. 347–348]. Проблему ж зарплатні залізничникам українським урядом, однак, так і не було вирішено. 19 березня 1918 р. на засіданні української комісії з товарообміну її члени dokonano виявили, що німці скуповлюють рублі за дешево зі спекулятивною метою, але, на пропозицію М. Порша, про це не було заявлено німецькій стороні. Тоді ж А. Марголін запропонував позичити в німців грошові знаки, доки не будуть надруковані українські, однак це питання так і не набуло розгляду [333, с. 69].

Цілком зрозуміло, що надалі ситуація не могла перебувати в подібному стані. 20 березня 1918 р. Рада народних міністрів уповноважила Кредитову канцелярію Міністерства фінансів (в порозумінні з представниками Німеччини, Австро-Угорщини та інших Центральних держав) організувати для остаточного вирішення всіх фінансових закордонних рахунків спеціальну комісію [627]. До складу комісії увійшли: від України – міністр фінансів В. Мазуренко (голова), міністр торгу і промисловості І. Феценко-Чопівський, Х. Барановський, С. Тимошенко, А. Добрий, О. Кауфман, А. Вольський, Диновський та директор Держбанку В. Ігнатович; від Німеччини – Відфельд, Мельхюр, Моснер, Гапмунд і майор Бюрман; від Австро-Угорщини – Гертнер, Себеста, Полляк та майор Іон. Секретарював Р. Шафаревич [612, арк. 59].

23 березня 1918 р. на засіданні спеціальної комісії з товарообміну українські представники заявили, що уряд УНР готовий надати

Центральним державам 2 млн. пудів цукру під отримання авансу на суму в 30 млн. руб., однак документів, які підтвердили б здійснення цієї операції віднайти не вдалося. Очевидно члени комісії не змогли знайти спільну мову, позаяк 25 березня 1918 р. уряд УНР знов обмірковував справу щодо отримання зовнішньої позики. Того ж дня було принципово визнано за необхідне взяти зовнішню позичку і доручено голові Ради народних міністрів В. Голубовичу та відповідним міністерствам розпочати з цього приводу переговори [795, арк. 52]. Що спонукало уряд Центральної Ради схилитися до думки про нагальність позичити гроші в іншій країні, якою за тогочасних умов могла бути лише Німеччина чи Австро-Угорщина? Це, перш за все, фінансова прірва, в яку скочувалося господарство країни, та відсутність в розпорядженні Ради народних міністрів коштів, необхідних для державного керівництва, яке вислизало з рук провідників УНР. Криза була настільки очевидною, що австро-угорський посол в Києві граф Й. Форгач, повідомляючи 26 березня 1918 р. до Відня своєму міністрові іноземних справ графу О. Черніну про політичний та економічний стан в Україні, називає співвідношення у 2,5 крони щодо рубля/карбованця, зафіксоване Берестейським договором, “справжньою дурницею” і передбачає його швидке падіння до однієї крони. При цьому цісарський посол окремо відмічав, що “українські державні каси повністю пусті, службовці вже більше місяця не отримували жалування, а Міністерство [фінансів УНР] добуває собі гроші, реквізуючи попри всього іншого цукор на цукрових заводах, а замість грошей видає документи, що підтверджують його отримання” [848, с. 339]. Відчуваючи грошову безпорадність Центральної Ради, австро-німецькі члени спільної фінансової комісії на засіданні 26 березня 1918 р. ультимативно зжорстчують свої вимоги щодо встановлення валютного паритету [611].

Тим часом, 27 березня 1918 р., головнокомандувач австро-угорською армією повідомляв з Бадена телеграмами цісарського міністра

іноземних справ О. Черніна, що на його адресу щоденно надходять повідомлення про те, що українські залізничники погрожують розпочати страйк через відсутність зарплатні. Головнокомандувач переконливо обґрунтовував своє занепокоєння: “В нинішній ситуації страйк на залізниці міг би мати непередбачувані наслідки для діючих на півдні України імператорських і королівських військ. Армійське командування не має у своєму складі необхідних воєнних залізничних формувань, щоби задіяти їх на українських залізницях в районі дислокації австро-угорських військ. Тим самим ми повністю залежимо від підтримки українських залізничників та взаємодії з ними. В мене більш немає засобів для вирішення даного питання, тому я звертаюся до Вас, Ваша Високосте, з проханням виявити вплив на уряд України з метою врегулювання ним питання про погашення заборгованості по зарплатні. В випадку відсутності в уряді України необхідних грошових коштів вважаю за необхідне надати їх [Центральній] Раді в борг з урахуванням їхнього своєчасного погашення. До цього всі австро-угорські ешелони повинні прямувати по українським залізницям безкоштовно” [848, с. 347–348].

Того ж дня уряд УНР розглядав пропозицію німецької військової влади в Києві щодо виплати ними (німцями) грошової платні службовцям українських залізниць. Голова Ради народних міністрів В. Голубович на засіданні уряду одразу ж поставив на розгляд питання про зовнішню позичку для задоволення поточних потреб держави. Вести переговори з цього приводу було доручено представникові Державної комісії з товарообміну І. Феценко-Чопівському і міністрові фінансів УНР [792, арк. 46]. За день, 29 березня 1918 р., відбулося чергове спільне (проте, перше пленарне) з представниками Центральних держав засідання Комісії з товарообміну, в якому взяли участь 46 членів комісії (по 24 особи з кожного боку) [723, арк. 11]. Головуючий на засіданні М. Порш у вступній промові одразу ж зазначив, що з часу Берестейського договору відбулися

події, які суттєво змінили всю обстановку в Україні. Три місяці, протягом яких уряд сподівався здійснити головну заготовлю хліба, пропали. Весь фінансовий апарат країни було зруйновано більшовиками, які, до того ж, вивезли за її межі з банків мільйони скарбових грошей, а цінні папери знищили. Крім того, промовець вказав присутнім, що військові провіантські запаси (в тому числі, головним чином, продовольчі та речові) розграбовано чи також вивезено до Росії, рухомий склад залізниць вигнано за межі країни, мости підірвано, необхідно купувати хліб, а коштів на його придбання немає. На заможне населення було накладено важкі контрибуції. Відступаючи з України, більшовицька влада підвищила до 15 руб. за пуд тверді ціни на хліб, які українській владі доводиться знижувати в умовах загального невдоволення населення [723, арк. 11].

Як бачимо, представник УНР вказував саме на ті проблеми, у вирішенні яких безпосередньо були зацікавлені, крім українців, і німці, і австро-угорці. Після цього М. Порш заявив, що з огляду на змальовану ситуацію, український уряд пропонує Німеччині надати йому у позику, або авансом, грошові знаки; крім того, бажано також передати Україні вагони і потяги, що були захоплені раніше Німеччиною та Австро-Угорщиною на теренах колишньої Росії. Представники Центральних держав погодилися на таку пропозицію, а їхні фахівці взялися розробляти умови надання Києву суми, необхідної для вирішення поточних проблем із виплатою платні залізничникам України [333, с. 16].

Після засідання німці й австрійці одразу ж почали консультації із Берліном та Віднем. Так, наприклад, міністр іноземних справ О. Чернін 30 березня 1918 р. телеграфував цісарському послу в Києві графу Й. Форгачу з цього приводу наступне: “Питання про виплату зарплатні українським залізничникам через можливий їхній страйк в районі дислокації наших військ постійно викликав в мене прискіпливу увагу та стурбованість. Вчора мені вдалося домогтися принципової згоди прем’єр-

міністра на проведення безпосередніх переговорів майора Іона з міністром залізничного транспорту та отримання нашої фінансової допомоги. Поки що кожному робітникові має бути виплачено аванс, для чого необхідно виділити 21 млн. рублів, причому дві третини суми Німеччиною, а одна третина нами. Майор Іон доповів про це армійському командуванню. Заперечення уряду [України] проти прямої виплати боргу окупаційними властями частково пов'язане з питаннями соціал-демократичних організацій залізничників. Становище на залізничному транспорті, котрий майже не працює, включаючи й обслуговування військових ешелонів, і не має фінансових надходжень, є лише одним з елементів хаосу, що склався, та повного краху фінансової системи в Україні” [848, с. 348–349].

Далі досвідчений австро-угорський міністр іноземних справ змалював своєму послові віденське бачення української фінансово-політичної ситуації, а саме: “Для приведення в дію [української] державної машини хоча б наполовину, доведеться центральним органам влади витратити, попри великих сум для виплати селянам за здане зерно, ще кілька сотень мільйонів рублів. І якби величина цих вкладень в теперішній час не була настільки значною, якщо б найбільші аванси та ссуди можна було б отримати зворотно з цієї багатой корисними копалинами країни при впорядкуванні суспільних відносин, то сьогодні перед нами стояла б майже нездоланна фінансово-технічна проблема, а саме нестача цінних паперів та грошових рублів, які повністю зчезли, приховані селянами. Не підкріплений, власне майже знецінений, паперовий рубль, став недостатнім і тому дефіцитним товаром. Грошові знаки, що за замовленням уряду [УНР] друкуються в Лейпцигу, будуть готові тільки до кінця літа. Наші крони, власне, теж приймаються як засіб платежу, однак кілька мільйонів, що потрапили до країни в результаті прикордонної торгівлі та купівельних операцій армійського керівництва, сильно знизили їхній курс, котрий в Києві опустився навіть нижче

мирного паритетного курсу щодо рубля. В інтересах нашої валюти можна тільки відмовитися від імпорту наших банкнот у великих кількостях. Для раціонального вирішення проблеми шляхом вилучення мільярдів паперових грошей, що знаходяться в селян, необхідні певний час і зовсім інша державна влада, а не уряд кількох молодих безпорадних революціонерів та соціал-демократичних утопістів. Я мав це викласти, оскільки таке важливе для наших військ питання про регулярну виплату зарплатні в мільйони рублів є частиною фінансової кризи в Україні” [848, с. 348–349].

Яку ж суму запрошували в Центральних держав українські урядовці? Судячи з доповідної телеграми посла Австро-Угорщини в УНР графа Й. Форгача до міністра іноземних справ графа О. Черніна, попередньо Україна прагла отримати 50 мільйонів. “Міністри фінансів і торгівлі від імені уряду України розшукали посла Німеччини та мене, – писав він до Відня, – і клопоталися в отриманні авансом 50 млн. рублів для виплати зарплатні залізничникам. Оскільки Армійське командування та Верховне командування німецьких військ були готові взяти на себе виплату зарплатень залізничникам, ми дали принципову згоду з обмовкою нашого уряду про прийняття наших умов, що заключалися в контролі видачі грошових коштів тільки залізничникам і врегулюванні валютних питань. Через недостатню кількість рублів для забезпечення даної та інших потреб уряду необхідно до надання йому авансу усунути коливання курсу крони та марки з метою захисту наших валют, надавши нам право самим вирішувати, в якій валюті будуть здійснюватися авансування та виплати. Фахівцям доручено негайно розробити відповідні докладні документи” [848, с. 349–350].

У відповідності до прохання української сторони представники Центральних держав виробили проект договору про видачу урядові УНР

авансу, однак в сумі 25 мільйонів рублів. Пропоновані умови проекту виглядали наступним чином:

“Стаття І-а.

§ 1. Центральні Держави надають Україні аванс в 25.000.000 рублів.

§ 2. Сума ця призначена винятково для сплати авансів в рахунок належних за квітень жалування та заробітної платні службовцям і робітникам залізниць на Україні.

§ 3. У виправдання використання авансів згідно договору Українське Міністерство Шляхів Сполучення має представити місцям[,] вказуваним Центральними Державами[,] погашені й заключні розрахункові листки протягом 10 днів по витоку сплати, але не пізніше 25 квітня 1918 року нового стилю.

§ 4. Надалі Україна прийме всі належні заходи для приведення залізниць до такого стану, щоб вони самі могли себе утримувати. По сьому з 15 квітня 1918 року жодна приватна особа не повинна їздити без сплаченого квитка. Російські солдати повинні платити. На вокзалах має бути запроваджено точний контроль відбулих і прибулих, в випадку необхідності, за сприянням Германських і Австро-Угорських солдатів. Німеччина та Австро-Угорщина негайно замовлять військові квитки для того, щоб їхні військові чини, заради гарного прикладу якомога швидше були оснащені правильними видами.

§ 5. Міністерство Шляхів сполучення потурбується про те, щоб для дії залізниць і особливо залізничних полагоджених міністерських[,] була здійснена належна винагорода робітників за їхню виробничість шляхом установаження позробної платні. З 1-го квітня 1918 року скасовуються військові надбавки.

§ 6. До остаточного вирішення тарифного питання Центральні Держави згодні платити за усі невійськові вантажі, що відправляються за

накладними, відповідні ставки мирного часу. Одночасно Україна приймає на себе зобов'язання, щоб такого роду невійськові вантажі Центральних Держав завжди відправлялися і виконувалися без зволікання. Прикордонним комісарам будуть надані відповідні вказівки.

§ 7. Подробиці проведення цих заходів будуть встановлені між уповноваженими офіцерами генерального штабу Германського та Австро-Угорського польового начальника залізниць – з одного боку та Українського Міністерства Шляхів сполучення – з іншого боку.

Стаття 2-а.

§ 1. Центральні Держави видають аванс рублями чи Германськими марками або Австрійськими кронами, при цьому Германська марка – 75 к., а австрійська крона – 50 коп.

Надалі Центральні Держави вправі сплатити в рахунок авансу рубльом “ост” до одного мільйону, при цьому рубль “ост” дорівнює 1,50 російського рубля.

Сплата залізничним службовцям повинна бути здійснена згідно цих розрахункових курсів.

§ 2. Сплачуваний Центральними Державами аванс буде зарахований в рахунок очікуваних невдовзі постачань харчових продуктів і фуражу з боку України Центральним Державам.

Оскільки ж аванс не буде погашено шляхом розрахунку, Україна зобов'язується повернути аванс не пізніше 1-го липня 1918 року. Аванс належить обкладанню 7% річних до розрахунку чи до повернення.

Україна повертає зворотно за бажанням Центральних Держав кронами або марками в тому співвідношенні до сальдо[,] в якому Центральні Держави надали ці валюти в розпорядження України.

§ 3. Аванс забезпечується доходами, обладнанням і рухомим складом Українських залізниць.

§ 4. Силу рубля за смыслом цього договору мають тільки рублі, випущені за царського уряду оскільки вони на території України мають необмежену, законну і дійсну платіжну силу. Якщо бажаною буде сплата іншими рублями, або купонами внутрішніх російських позик, або карбованцями, то для цього потрібно увійти в окрему угоду.

§ 5. Центральні Держави залишають за собою право доручити банкам фінансове проведення цього договору” [613].

Отже проект виділення авансу містив у собі конкретні вимоги, які яскраво висвітлюють ставлення Берліна та Відня до української влади. Це, перш за все, вираження в офіційному документі недовіри урядові УНР вимогою надання окупаційному командуванню звітних документів про цільове використання коштів та диктатом щодо правил експлуатації залізниць. По-друге, Центральні держави не приховуючись вказували урядові суверенної держави на встановлення бажаного їм внутрішнього розпорядку руху потягів і способу оплати праці залізничників. Крім того, за відносно невелику позику, окупанти прагли отримати для себе небачені привілеї аж до провезення поза чергою воєнних вантажів за тарифами мирного часу⁸⁷. І врешті, за рамки договору (а отже й грошового обігу на шляхах сполучення) виводилася платіжна спроможність українських грошових одиниць (карбованця і гривні), коли висувалася вимога погашення авансу царськими рублями. Аналізуючи документ, неважко дійти висновку, що угода ця нав'язувалась УНР, а позиція представників України, в кінцевому результаті, визначалась як *vox clamantis in deserto*.

Природно, що таке неприховане втручання у внутрішні справи держави й намагання принизити керівництво УНР викликали протест з

⁸⁷ Питання доставки продовольства для провідних Центральних держав було вкрай важливим через голод, що насувався на їхні міста. Складнощі ж, які виникли з транспортування українського збіжжя та інших продуктів, як згадував міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін, були надто великими: “Доводилося або постачати спочатку підвіз до Чорного моря, потім по морю і, нарешті, вгору проти течії Дунаю, або ж прямо через всю Галичину. Проте для останнього шляху не вистачало вагонів, а в Україні, до цього додався ще й спротив, що зчиняли місцеві залізничники, підбурювані більшовиками тощо” [803, с. 273–274].

боку українського уряду. 31 березня 1918 р. на своєму засіданні Рада народних міністрів, заслухавши з цього питання доповідь міністра торгу і промисловості І. Феценка-Чопівського та повідомлення міністра фінансів В. Мазуренка, ухвалила: “а) позичку грошей у німців одхилити; в) доручити Міністру Фінансів попередити німців, на яких умовах ми можемо прийняти позику грошей, яко аванс під товари, і ультимативно заявити, що ми не допустимо їх втручання в виплату жалування служачим залізниці і пошти; с) доручити Міністру Шляхів зробити приказом по Міністерству виговор Плевако за його самовільні переговори з німцями про грошову позику з погрозою, що при повторенні таких вчинків він буде увільнений від служби” [796, арк. 55].

Наступного дня (вранці 1 квітня 1918 р.) на засіданні спеціальної комісії, що відбулося в приміщенні українського Держбанку, міністр фінансів УНР В. Мазуренко від імені свого уряду заявив, що Рада народних міністрів в цілому ухвалила проект угоди, але пропонує внести до неї кілька змін, а саме: “а) Замість передбаченого розрахункового курсу в 1-1/3 марки вона бажає такого в 1,5 марки. Відповідно до сього встановиться й курс австрійської крони; б) відсоток з 7% річних вважається надто високим; с) Видачу мільйона рублів “Ост” в рахунок авансу потрібно усунути; д) На контроль Германського та Австро-Угорського військового управління при сплаті жалування та заробітків не повинно бути дано згоди” [612, арк. 59]. Німецько-австрійські представники висловили готовність піти на певні поступки в питаннях зниження відсоткової ставки по позиках і відмовитися від видачі мільйона ост-рублів. Разом з тим представники окупаційної влади прагли зберегти за собою контроль над використанням коштів, заявляючи, що “запропонований шлях вповні охороняє права Українського Уряду” і, водночас, виявили згоду “розглянути й іншу пропозицію, що переслідує ту ж мету” [612, арк. 59–59 зв.].

Особливо загострилися переговори в частині обговорення умов валютного паритету. В питанні про зміну валютного курсу по позиції з 1 $\frac{1}{3}$ марки за рубль на 1,5 марки, представники Центральних держав залишилися непохитними і навіть ультимативно заявили, що “якщо Україна на це не може погодитися, то належить перервати переговори, як [такі], що не відбулися” [612, арк. 59–59 зв.]. Після цього міністр фінансів заявив, що український уряд відмовляється від авансу і має власні можливості заплатити залізничним службовцям та робітникам утримання запропонованими до випуску скарбовими знаками УНР. Представники Центральних держав, з свого боку, зазначили, що подальше питання може розглядатися між службовцями та чиновниками залізничного відомства та окупаційними властями, які перебрали на себе відповідальність за залізниці. За цим обидва представники верховного військового управління звернули увагу на те, що це справа в першу чергу військова і що обидва верховні військові управління залишають за собою безумовне право безпосередньої виплати робітникам, хоча б і через комітети службовців та за вказаним ними курсом, позаяк воєнні інтереси в жодному випадкові не повинні страждати. Міністр фінансів на такий демарш відповів, що він не вповноважений говорити від імені військового міністра й наголосив на тому, що уряд УНР висловився категорично проти безпосередньої сплати зарплатні залізничним службовцям Центральними державами і буде наполягати на недопущенні таких платежів та просити, щоби це було повідомлено верховному військовому командуванню [612, арк. 59–59 зв.].

Такий різкий протест українського представника аніскільки не вразив делегатів від Центральних держав. Не дотримуючись навіть переговорного етикету німецький майор Бюрман виразно змалював позиції та наміри в цьому питанні німецької та австро-угорської сторін, категорично вказавши українцям, що воєнні операції і військо в жодному випадкові не повинні страждати від подальшого погіршення стану

залізниць і що вони, у випадку необхідності, здійснять сплату. На це міністрові фінансів УНР нічого не залишалось, як повідомити, що він доведе заяву представників командування Німеччини та Австро-Угорщини до відома Ради народних міністрів і військового міністра України [612, арк. 59–59 зв.]. Того ж дня В. Мазуренко доповів уряду про провал переговорів [600], а ввечері міністр торгу і промисловості І. Фещенко-Чопівський на засіданні Комісії з товарообміну заявив, що Рада народних міністрів постановила припинити переговори про позику 25 млн. руб. в Німеччини та Австро-Угорщини [333, с. 71].

Втім, відмовитися від переговорів було легше, ніж віднайти кошти для виплати заборгованості залізничникам, що загрожували заворушеннями. Грошей же в розпорядженні уряду Центральної Ради не було. Знаходячись у безвихідному становищі, 3 квітня 1918 р. уряд знов повертається до питання зовнішньої позики. Засідання було досить бурхливим. Міністр шляхів Є. Сакович вказав, що становище на залізницях надзвичайно важке і слід негайно виплатити грошове утримання службовцям. Міністр внутрішніх справ М. Ткаченко висловився проти позики на умовах, запропонованих німцями, бо це був би політичний удар Україні. Державний секретар П. Христюк запропонував на це заключити займ, відкинувши проте умови, які є втручанням у внутрішні справи України (такі як забезпечення позики залізницями, неодмінна виплата зарплатні тільки залізничним службовцям, контроль тощо). В свою чергу міністр продовольства Д. Коліух висловив думку, що погодитися на виплату грошей з цієї позики по курсу 1 марка 33 крейцери за 1 рубль не можна, бо тоді справді можна викликати страйки, а тому умови позички повинно бути відхилено. Міністр фінансів В. Мазуренко з цього приводу повідомив, що німці можуть відмовитися від деяких умов, але будуть настоювати на заявленому ними курсу марки [797, арк. 58]. В результаті урядовці

вирішили продовжувати переговори про позичку, але при цьому дотримуватися таких вимог: 1) відкинути ті умови зовнішнього займу, які є втручанням в українські внутрішні справи; 2) підвищити курс марки до 1/33 за 1 рубль; 3) аванс повинен бути даний лише урядові УНР в розмірі 100 млн. руб., в крайньому разі – в 25 млн. рублів; 4) усунути умови контролю над використанням цього авансу [797, арк. 58].

Переговори було поновлено. Українські представники заявили, що уряд УНР погоджується встановити курс рубля в 1 марку і 33 крейцери. Щодо ж до суми авансу, то німці погоджувалися надати 50 і більше мільйонів рублів, але стосовно інших вимог висунули пропозицію не згадувати про них в договорі про позичку, але натомість занотувати їх окремо [601, арк. 63–63 зв.]. Суть цієї пропозиції полягала в тому, що австро-німецькі представники склали, на відміну від проекту на 25 млн. руб., два проекти договорів про надання УНР авансу: фінансовий і технічний. Фінансовий проект фактично відновлював проект договору на 25 млн. руб. з певними незначними змінами. Відсоток по позиці до розрахунку чи повернення було встановлено в 6 % річних, проте курс залишався той самий (75 коп. за марку і 50 коп. за крону). Німеччина та Австро-Угорщина відмовлялися від безпосереднього контролю над виплатою зарплатні службовцям та робітникам, але в технічному договорі вказали вимогу припинення безкоштовного пересування залізницями, встановлення зробної платні в залізничних майстернях та скасування військових надбавок [333, с. 71]. Таким чином Центральні держави прагли укласти угоду про аванс, не оприлюднюючи відокремлений від фінансового технічний договір, і тим самим зберегти репутацію Центральної Ради та її уряду. Разом з тим вимога підписання одночасно обох договорів залишалася непорушною. Українська ж делегація, навпаки, погоджувалася на підписання авансового договору, але протестувала

проти договору технічного, як такого, що легалізує втручання у внутрішні справи України.

5 квітня 1918 р. Рада народних міністрів заслухала звіт В. Мазуренка про перебіг переговорів. На цьому ж засіданні новим міністром фінансів було призначено П. Климовича, а позаяк він був відсутній в Києві, то урядовці знайшли привід відкласти на далі переговори до його приїзду в столицю. Така позиція зумовлювалась ще й тим, що В. Мазуренко повідомив членам уряду, що до 25 квітня 1918 р. ЕЗДП зможе випустити до 100 млн. крб. купюрами в 50 і менше карбованців [601, арк. 63–63 зв.]. Наступного дня, 6 квітня 1918 р., Рада народних міністрів вирішила відхилити договір про отримання авансу зі спеціальним призначенням від Німеччини та Австро-Угорщини [333, с. 72]. Більше переговори між представниками УНР та Центральних держав з цього приводу не поновлювалися.

Проблема ж виплати зарплатні залізничникам так і не була вирішена урядом Центральної Ради. Так, наприклад, 20 квітня 1918 р. на засіданні Малої Ради депутат від фракції соціал-демократів Скнар доводив до відома міністра шляхів, що серед робітників лівобережних залізниць спалахують хвилювання через те, що вони вже чотири місяці не одержували платні. Він застерігав можновладців, що з тієї ж причини можуть взагалі зупинитись залізниці й вказав на факти, що доходить вже до того, що німецькі солдати радять робітникам звернутись до свого коменданта який відразу ж виплатить їм гроші [420]. 22 квітня 1918 р. міністр фінансів П. Климович запропонував на розгляд Ради народних міністрів пропозицію Фінансово-економічної наради організувати (замість запропонованої групою німецьких банкірів) внутрішню залізничну позику для залізничного будівництва. Урядовці схвально відреагували на рекомендацію наради і доручили Міністерству фінансів розробити на Фінансово-економічній нараді умови внутрішньої позики в 750 млн. крб.

на будівництва і ремонт залізниць, після чого внести відповідний законопроект на розгляд уряду та Центральної Ради [773, арк. 84 зв.]. Втім на втілення цих намірів в життя часу в уряді Центральної Ради вже не залишалося.

Водночас, відповідно до торговельної угоди, в квітні 1918 р. розпочалися переговори про валютну трансакцію, яку Україна мала здійснити з Центральними державами. Необхідність такого валютного договору полягала в тому, що торговельні зносини УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною були побудовані на тій перспективі, що весь товарообмін між ними відбуватиметься за допомогою урядових установ, а також, що союзники утримаються від вільної закупівлі продовольства аби не сприяти спекуляції і непомірному підвищенню цін. Крім того, український уряд був зацікавлений в тому, щоб вітчизняний грошовий ринок не насичувався німецькою та австрійською валютою. Аби закупити щось для Центральних держав, українським установам необхідні були кошти українські, які Німеччина та Австро-Угорщина повинні були б мати, а для закупівель у цих країнах потрібна була валюта у марках і кронах. Тому для усіх сторін найбільш логічним і доцільним було здійснити взаємний обмін певною масою грошових знаків партнера і закріпити економічні домовленості валютною угодою. Не заперечували такій позиції й представники Центральних держав. Обумовлення цьому можна, зокрема, побачити в уже цитованій телеграмі (№ 95/746) Й. Форгача (від 30 березня 1918 р.) до міністра іноземних справ Австро-Угорщини О. Черніна, в якій австро-угорський посол зазначав про небажаність допуску великої маси австрійської валюти на український ринок і про затримку до кінця літа друку в Німеччині замовлених урядом Центральної Ради українських грошових знаків [848, с. 348–349].

В свою чергу 13 квітня 1918 р. на засіданні Ради народних міністрів Х. Барановський, в доповіді про роботу фінансової секції

Державної комісії по товарообміну між УНР та Центральними державами, довів до відома урядовців, що випуск серій Державної скарбниці УНР (3,6% облігацій) в Німеччині затягується, проте німці заявили, що можуть придбати ці папери на суму в 200 млн. крб. [575, арк. 9 зв.]. Втім, у цій привабливій для уряду України пропозиції, виявилися не досить прийнятними умови. Зокрема німецька сторона відмовлялася заплатити за ці папери гроші, а пропонувала “покласти їх в свої банки на проценти з тим, щоб списувати їх на рахунок платні од нас за німецькі товари” [575, арк. 9 зв.]. Надалі ж пропозиція полягала в тому, що коли після завершення торговельних операцій між країнами “сальдо” буде на користь УНР, то німці повернуть його так: третину від цієї суми буде повернуто через півроку по підписанню загального миру в світовій війні; інша третина – через рік і ще одна третина – через два роки [575, арк. 9 зв.].

Х. Барановський справедливо зазначив на це, що такі умови для України не вигідні, а розрахунок по майбутній військовій конвенції може цілком анулювати вигоди цієї позички. Він також повідомив урядовцям, що німцям було заявлено, що до підписання військової конвенції про надання їм на таких умовах серій української Державної скарбниці не може бути й мови, але ті вимагають негайної відповіді [575, арк. 9 зв.]. Обговорення проблеми одразу ж поставило в центр уваги питання укладання військової конвенції. М. Порш підтвердив, що відсутність конвенції не лише надзвичайно ускладнює роботу комісії, але й взагалі може анулювати всю її роботу. На його думку “цю справу треба цілком зняти з обміркування в Комісії”, позаяк в тому вигляді як ставлять її німці щодо серій Державної скарбниці та із знову піднятим земельним питанням⁸⁸, вона є “втручанням в наші внутрішні справи” [575, арк. 9 зв.].

⁸⁸ Тут, принагідно, зазначимо, що німецькі та австро-угорські експерти мали кардинально відмінну точку зору на розвиток сільськогосподарських відносин від уряду УНР. Основними підставами розвитку сільського господарства в Україні вони воліли бачити наступні засади: збереження права приватної власності на землю; передача частини поміщицької землі селянам за викуп; надання державної підтримки лише економічно стабільним, продуктивним селянським господарствам;

З свого боку М. Ткаченко запропонував аби фінансова секція рішуче заявила, що всі фінансові та економічні питання будуть одкинуті, поки не буде підписана конвенція. На це голова Ради народних міністрів В. Голубович зауважив, що справу конвенції українською стороною було піднято ще три тижні тому і цілком конкретні умови вже передано до Берліна. Німці ж, на його переконання, тут тягнуть час навмисно і Фінансовій комісії, відповідно, теж треба затягати всі фінансові справи до підписання конвенції [575, арк. 9 зв.].

В підсумку урядовці вирішили стояти на таких позиціях: 1) умови покупки 3,6% серій Державної скарбниці, запропоновані німецькими представниками, відхилити; 2) справа конвенції належить розв'язанню тільки українським урядом; 3) офіційно скликати окреме засідання в складі голови Ради Народних Міністрів, міністрів фінансів, внутрішніх, військових і закордонних справ УНР за участю представників німецького та австро-угорського урядів: Мумма, Штольценберга, Флейшмана і Форгача [575, арк. 10]. З приводу зазначеного урядового обговорення викликає здивування, що в такій важливій справі не висловлювався присутній на ньому міністр фінансів П. Климович [575]. Якщо ж врахувати, наприклад, думку австрійського генерал-майора Вальдштеттена, що банкір з Одеси П. Климович був нічого не значущою, випадковою в уряді людиною і, до того ж, ставлеником німців [848, с. 383], то питання його мовчазності, коли інші урядовці різко критикують німецьку позицію, стає більш ніж зрозумілою.

Непоступливість німців та австро-угорців підживлювалась й не досить міцними позиціями уряду В. Голубовича як в суспільстві, так і в соціалістичних колах тогочасного українського політикуму. Так, наприклад, вже згадуваний генерал-майор Вальдштеттен телеграфував

збереження спеціалізованих (зокрема цукровиробляючих) великих господарств; зміцнення державних фінансів шляхом отримання коштів від посередництва держави між поміщиками та селянами при здійсненні викупних операцій [291, с. 13].

16 квітня 1918 р. міністрові закордонних справ Австро-Угорщини О. Черніну, що 8 квітня повноважний представник Головного командування австро-угорською армією при уряді України подав звіт, в якому характеризувалися керівництво УНР, позиції Центральної Ради і партійні стосунки [848, с. 381–386]. В документі, зокрема, констатовалося: “Як вже показала зміна керівництва Міністерства фінансів, що відбулася нещодавно (П. Климович змінив С. Перепелицю), поки що зарано говорити про остаточне конституювання нового Кабінету Міністрів. Позаяк він спирається на положення соціал-революційних теорій (розподіл землі, монополізація зовнішньої торгівлі тощо), неопановані вияви яких Кабінет не може стримувати безпосередньо, то завжди потрапляє до екстремальних ситуацій і невпинно підпадає під різку критику з боку меншості. Навіть серед таких крупних партій як, наприклад, соціал-демократична дедалі більше звучать докори на адресу уряду в його відступі від загальноновизнаних соціал-демократичних засад, тоді як меншість звинувачує уряд в реакційному шовінізмі та безсиллі щодо зловживань владою окупаційних військ” [848, с. 385]. Таким чином цілком логічним видається те, що німецькі представники прагли якомога плідніше скористатися в переговорах з українцями не лише перевагами свого фактичного статусу в Україні, а й слабкістю та непевністю положення місцевої влади.

За таких обставин 17 квітня 1918 р. було укладено українсько-німецький протокол, згідно з яким УНР надавала Німеччині позику в сумі 400 млн. карбованців. Позика була обопільно вигідна. Німеччина отримувала кошти для закупівельних операцій в УНР, а Україна, завдяки конвертації в валюту Німеччини, створювала фундамент стабілізації національної фінансової системи. В. Перепеляк цілком слушно вважає, що така трансакція обмежувала фінансові можливості Німеччини, яка мала значні активи в російських рублях, отриманих від більшовиків в якості

репарацій [363, с. 14]. Колишній міністр фінансів УНР часів Директорії Б. Мартос згадував, що урядом Центральної Ради в Київській конторі Держбанку було записано на рахунок німецького Райхсбанку 2 млрд. грн. (1 млрд. крб.), а Рейхсбанк записав, як еквівалент, на рахунок Міністерства фінансів УНР суму 920 млн. марок (1 грн. = 0,46 марки). Подібно було вчинено і з Австро-Угорщиною: в Київській конторі Держбанку було записано 1 млрд. грн. (500 млн. крб.) на рахунок австро-угорського державного банку, а в ньому відкрито рахунок Міністерства фінансів УНР на 1 млрд. крон (1 грн. = 1 кроні) [302, с. 13–14]. Але чи були ті суми реальними (не віртуальними)? Бо ж відомо, що за Центральної Ради гривневої емісії ще не відбулося (вони були замовлені для друку в Німеччині і попадуть в розпорядження українського Державного банку, а потім до обігу лише за гетьманату П. Скоропадського). Якщо ж врахувати, що усе на той емісійне право Держбанку та Держскарбниці УНР як в карбованцях, так і в гривні, ледь могло помірятися з загальною сумою трансакції, вказаної Б. Мартосом, то мусимо визнати, що її суми існували лише на папері. Крім того, постійна колосальна нестача реальних коштів в розпорядженні Ради народних міністрів УНР дозволяла їй розраховувати на наповнення цих валютних переказів вмістом лише з огляду на перспективу. Проте втілюватиме її вже гетьманський уряд в травні та вересні 1918 року.

Того ж дня (17 квітня 1918 р.) на черговому засіданні комісії по товарообміну Х. Барановський, доповідаючи про перебіг переговорів з валютної позики, повідомив, що українські делегати запропонували Центральним державам, щоб сплату за передані Німеччині та Австро-Угорщині карбованці було здійснено готівковими марками та кронами. Цю пропозицію було відхилено. Натомість німецькі та австро-угорські представники запропонували сплатити білетами державних скарбниць своїх країн. При цьому $\frac{2}{3}$ всієї суми повинні були зберігатися на поточних

рахунках у Відні, Будапешті та Берліні; $\frac{1}{6}$ мала б зберігатися там само депозитом і ще $\frac{1}{6}$ передається Державному банкові УНР готівкою. На таку пропозицію українці відповіли рішучим протестом, внаслідок чого представники Центральних держав погодилися надати половину і депонувати її в державних банках Відня, Будапешта та Берліна [333, с. 73].

19 квітня 1918 р. на засіданні Ради народних міністрів товариш міністра фінансів В. Мазуренко доповів урядовцям, що німці знов запропонували взяти українських серій на 200 млн. крб. по 3,6%. Натомість вони погоджувалися надати українському урядові 100 мільйонів своїх серій по 4 $\frac{1}{2}$ %, а також відкрити в своїх банках поточний рахунок на 100 млн. українських серій з метою списання з нього сплати за ті товари, котрі вони поставлять в Україну [602, арк. 84–84 зв.]. Рішення уряду УНР цього разу було менш категоричним і більш схильним до компромісу: “Передати справу на розгляд Фінансово-Економічної Народи при Міністерстві Фінансів, яка в порозумінні з Державною Комісією повинна вияснити потребу для України мати запропонований біжучий рахунок в Германських банках” [602, арк. 84–84 зв.]. Тим часом 20 квітня 1918 р. Мала Рада ухвалила законопроект про випуск зобов’язань Державної скарбниці на забезпечення грошових знаків в сумі 500 млн. крб. (1 млрд. грн.) [421].

22 квітня 1918 р. міністр фінансів П. Климович доповідав урядові про пропозиції вищезгаданої Фінансово-економічної наради, проте щодо домовленостей про 3,6% серії Державної скарбниці УНР навіть не обмовився, як не згадав про них і голова Державної комісії М. Порш, який звітував перед Радою народних міністрів про сумарний договір по товарообміну УНР з Центральними державами [773]. Цей договір було підписано 23 квітня 1918 р. після довготривалих кількатижневих перемовин і, як зазначав міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф О. Чернін, під сильним дипломатичним тиском [803, с. 271]. Позаяк

питання товарообміну не входить до теми поданого дослідження, ми не будемо зупинятися тут на його умовах та вигодах чи прорахунках для якої б то не було з країн-фігурантів. Разом з тим, хотілося б вказати на окремі шляхи його втілення з боку Центральних держав і тих наслідків, зокрема з фінансового боку, на їхні грошові одиниці тощо. Гадаємо, що в цьому контексті коментар міністра закордонних справ Австро-Угорщини буде не лише змістовним, але й показовим. О. Чернін згадував: “Він [договір від 23 квітня 1918 р. – *П. Г.-Н.*] передбачав організацію крупного господарчого німецько-австро-угорського центру, або, кажучи простіше, величезного складу зернових продуктів, куди центральні держави відряджали б довірених фахівців з хлібної справи, з числа найдосвідченіших і краще усіх вивчивши умови хлібної торгівлі в Росії протягом багаторічної практики.

Але в той час, як весь цей апарат був ще тільки в періоді організації, у Відні (під враженням подій, що відбулися під час мандрівки імператора до північної Чехії) втратили терпіння; військові кола знайшли, що їм не слід більше придивлятися до робіт комерційної організації в окупованій військами області, в якості сторонніх глядачів. Генеральний штаб упевнив імператора видати указ, що доручав австро-угорським частинам збір зернових продуктів в окупованих ними областях. Для проведення такої тактики до Одеси було відряджено генерала (що до тієї пори діяв у Румунії), котрий і розпочав вести звідти свою особливу лінію “військових дій”. Для оплати зернових продуктів були застосовані крони, що отримувалися з Відня. Військова організація закупівлі зернових продуктів, була, таким чином, створена шляхом звернення імператора до уряду з пропозицією надати військовому міністерству сто мільйонів крон, які фактично й були потім переведені військовій закупівельній організації.

Дії військової організації, що відбувалися в той самий час, коли цивільна організація лише ще утворювалася, дуже зашкодили останній, а

широке розповсюдження наших [австрійських – *П. Г.-Н.*] паперових грошей також мало надзвичайний згубний вплив на курс нашої валюти в Україні. До того ж крони, пущені таким чином до обігу в Україні, потрапили контрабандним шляхом на скандинавські та голландські ринки і, по кількох місяцях, безумовно, сприяли відомому падінню крон” [803, с. 271–272].

Фінансове становище в Україні навесні 1918 р. тим часом продовжувало залишатися важким. Брак коштів уряд намагався компенсувати власним випуском державних кредитових і скарбових білетів. Проте українська Експедиція заготовок державних паперів була неспроможною задовольнити емісійні потреби молодій державі, а якість тих паперових грошових знаків, які випускалися українською владою була надзвичайно низькою. Уряд Центральної Ради змушений був звернутися по допомогу до Берліна. Як наслідок 26 квітня 1918 р. було офіційно укладено спеціальну угоду, що передбачала друк українських грошових знаків в Німеччині [533, с. 210]. Потреба в цій угоді для уряду Центральної Ради була життєво важливою, хоча й ставила УНР та її фінансову систему, що лише почала формуватися, у пряму залежність від Німеччини. Так чи інакше, але уряд Центральної Ради не встиг скористатися з її наслідків через ліквідацію УНР вже за два дні після укладання вищезгаданої угоди.

Між тим в країні все більше загострювалося військово-політичне і соціально-економічне становище. Зростало обопільне напруження й в стосунках між Центральною Радою та німецько-австро-угорським окупаційним командуванням. Так, наприклад, представник австро-угорського Міністерства іноземних справ при Головному командуванні австро-угорської армії генерал Р. Шторк 27 березня 1918 р. надіслав з Бадена своєму міністрові іноземних справ графові О. Черніну у Відень отриману ним з Києва доповідь одного з органів інформаційного відділу

Головного командування армією. В ній щодо урядової ситуації в УНР, зокрема, зазначалося: “Уряду симпатизує дуже незначна частина населення країни. Крупні поміщики, буржуазія, російські соціалісти-революціонери, кадети та частина селянства налаштовані проти нинішнього уряду, що спирається головним чином на багнети австрійських і німецьких військ. Фінансові та промислові кола відмовляють в підтримці уряду, посилаючись на ризикованість соціалістичної програми. Міністерства повністю дезорганізовані, усюди не вистачає досвідчених фахівців” [848, с. 350]. 30 березня 1918 р. австро-угорський посол в УНР граф Й. Форгач у телеграмі до Відня, повідомляючи міністрові іноземних справ О. Черніну про зубожілий стан на залізничному транспорті України, доповідав про владний та господарчий хаос і “повний крах фінансової системи в Україні” [848, с. 348–349]. Там же й промайнула думка, що для виправлення становища “необхідні певний час і зовсім інша державна влада, а не уряд кількох молодих безпорадних революціонерів та соціал-демократичних утопістів” [848, с. 349] 2 квітня 1918 р. головнокомандувач 4-ою австро-угорською армією з Одеси повідомляв Головне армійське командування в Бадені та Міністерство іноземних справ у Відні телеграмою (№ 1354) про критичний стан Центральної Ради, додаючи, що в Одесі ходять чутки про те, “що німці в Києві готуються взяти на себе повноваження уряду” [848, с. 347], тобто повалити Центральну Раду і встановити окупаційну владу на військово-окупаційних засадах.

Неспроможність державної організації призводила до невідконтрольності території краю урядом, до анархізації народних мас та їхнього поступової збільшовизації. На цьому ґрунті командування німецьких і австро-угорських окупаційних властей, що зневірилося у здатності української влади налагодити лад в державі й відновити господарство, почало перебирати адміністративний контроль у власні

руки. Головним поштовхом до таких дій була, перш за все, турбота воюючих з країнами Антанти Центральної Радю за військову допомогу у вигнанні з України більшовиків. Українська ж влада не надто переймалася виконанням умов торговельної угоди при Берестейському договорі. За таких умов, над Україною примарою нависло німецьке: "Wir werden Ordnung schaffen"⁸⁹.

Врешті, німецькі та австро-угорські війська почали захоплювати в свої руки залізницю, склади зброї, сирівців і хлібних продуктів, заявляючи на них так зване "право воєнної здобичі", що призвело в квітні 1918 р. до політичного (дипломатичного) конфлікту між окупаційним військовим командуванням і урядом УНР. Накази німецького головнокомандувача в Україні фельдмаршала Г. Айхгорна про засів полів і про заборону захоплення поміщицької землі від 6 квітня 1918 р. [329; 331], який був виданий без узгодження з урядом УНР і являв собою грубе втручання у внутрішні справи України, викликав різку критику з боку різноманітних діячів Центральної Ради. Уряд УНР заявив про скасування цього наказу, усвідомлюючи, що німецьке верховне командування ніколи не відмовиться від свого розпорядження. Врешті сам Г. Айхгорн остаточно переконався в неспроможності провідників Центральної Ради до державотворення, про що 13 квітня 1918 р. відверто повідомив своєму міністрові закордонних справ: "Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе" [517, с. 347]. Все це остаточно заглибило провалля на шляху компромісу між державною владою УНР та окупаційною владою в Україні. Порозуміння на основі розумних взаємних поступок ніхто не прагнув. 25 квітня 1918 р. Г. Айхгорн видав наказ про запровадження в Україні німецьких військово-польових судів, який

⁸⁹ Wir werden Ordnung schaffen! – Ми наведемо тут порядок! (нім.).

фактично визначав фіктивне становище українського уряду [330]. Провалля на шляху до полагодження конфлікту перетворювалося на нездоланну прірву.

Відомий тогочасний німецький публіцист К. Росс, який служив у військовому відділі Міністерства закордонних справ рейху і разом з кайзерівськими військами прибув у Київ, ще в березні 1918 р. у доповіді, складеній на прохання начальника операційного відділу Східного фронту, наголошував на небезпеці “цілковито хаотичного” фінансового стану в УНР і передбачав, що “надзвичайно важливою перепорою для налагодження й у майбутньому господарчих стосунків між Україною та центральними державами є повне знецінення грошей” [183, с. 292]. Невирішеність внутрішнього фінансового стану в країні, неспроможність уряду УНР забезпечити поставку продовольства до Німеччини та Австро-Угорщини й широке обговорення в Центральній Раді умов перебування окупаційних військ в Україні створили нездоланий бар’єр між державною та окупаційною владами. Генерал Е. Людендорф, як випливає з його спогадів, передбачав такий розвиток подій й те, що “молодий український уряд виявився неспроможним навести в країні лад і забезпечити нас [тобто німців – П. Г.-Н.] зерном”, вочевидь, не стало для нього несподіванкою [286, с. 274]. Розуміючи, що на поточний момент Центральна Рада не має ані сил, ані широкого кола прибічників, які стали б на її захист, німецьке командування твердо вирішило повалити її правління в країні.

Невдовзі німецьке командування увійшло в таємні переговори з генералом П. Скоропадським. 24 квітня 1918 р. в кабінеті начальника німецького генштабу генерала В. Гренера відбулася нарада, на якій вирішувалося питання про повалення Центральної Ради. Того ж дня один з учасників цієї наради посол Німеччини в Україні барон А. Мумм вручив українському уряду ноту-відповідь на українські вимоги від 16 квітня

1918 р., в якій Раді народних міністрів УНР окупаційна влада виставляла власні вимоги. Подібні ж вимоги (8 пунктів) опісля завершення наради у генерала В. Гренера було представлено в його ж кабінеті й П. Скоропадському. У разі неприйняття цих вимог жодною з сторін українців німецько-австрійські війська мали ліквідувати українську державність і встановити в Україні генерал-губернаторство з повним окупаційним режимом. Вимога щодо фінансової сфери ставилась така: "Фінанси й валютне питання мають регулюватися на основі взаємного порозуміння" [189, с. 31–32]. Інші вимоги окупаційних властей в загальному зводилися до визнання приватної власності, відмови України від формування власної армії (очевидно й внаслідок вражень з плану антинімецької мобілізації, що планувалася Військовим міністерством УНР), заведення для злочинців проти союзницьких військ німецьких та австро-угорських польових судів, забезпечення аполітизованості української юстиції, дозвіл вільної торгівлі із пільгами щодо Німеччини та Австро-Угорщини, встановлення спільного контролю на кордоні, розв'язки робітничого питання відповідним законодавством [189, с. 31–32]. Угоду визнав П. Скоропадський. Як відомо, це була єдина можливість для України зберегти свою державність. 29 квітня 1918 р. Українська Народна Республіка припинила своє існування; на зміну їй постала Українська Держава у формі гетьманату П. Скоропадського.

Немалу роль у крахові Центральної Ради зіграла й її загалом невдала внутрішня і міжнародна фінансова політика. "Безмежно жаль невміло загублених можливостей! Демагогія й партійництво, непрактичність і не фаховість підточили й зневірили поколіннями вимолену й вимріяну Українську Державу в її початках, в самому її зародку!", – з розпачем записав у своїх спогадах колишній міністр продовольства УНР І. Феценко-Чопівський [534, с. 54]. Українські політики й експерти в питаннях міжнародних фінансів діяли з позицій

мирного часу і рівних можливостей та потреб із переговорною стороною, що не відповідало тогочасній ані військово-політичній, ані фінансово-економічній дійсності. Успіх ведення державних фінансів не піддається патріотичним чи ідеологічним гаслам. Реальна ситуація вимагала з українського боку більшої гнучкості та розумної поступливості у веденні зовнішньої фінансової діяльності, чого кийівськими урядовцями усвідомлено не було, між тим як політика є, як відомо, мистецтвом можливого. В тому числі й політика ведення міжнародних фінансів. В підсумку саме зовнішній фактор призвів до повалення Центральної Ради та ліквідації УНР в квітні 1918 р., хоча й підвалини краху першої революційної форми української державності полягають глибше – у неспроможності тогочасних соціалістичних діячів до структурної розбудови держави як інституту влади, як соціально-економічного механізму, як, врешті, фінансової системи.

ВИСНОВКИ

Оглядаючись з відстані майже століття у далекі революційні та пореволюційні роки і оцінюючи фінансову політику українських урядів сучасній людині слід розуміти всю складність і заплутаність тогочасної ситуації як в Україні, так і навколо неї; як якісно нову для того часу соціально-політичну обстановку не лише глобального обширу, а й на рівні трансформації (зламу) психології пересічної особи, так і небаченого на тоді руйнування сталих економічних моделей в поєднанні з абсолютним крахом грошового господарства. Всі ці чинники, крім того, були тісно переплетені між собою, взаємозалежними й взаємопов'язаними одне одного, де успіх чи неуспіх у певній сфері дзеркально відображався на решті закутків суспільного та державного організмів.

Провідники та урядовці Центральної Ради безумовно були дітьми своєї епохи і, великою мірою, заручниками ідейного (національного, соціалістичного тощо) романтизму початку ХХ ст. зі всіма його позитивами і недоліками. Результати дослідження вказують, що лідери Центральної Ради, а згодом і провідники її уряду, очоливши український державотворчий процес, не мали попередньо виробленого плану побудови не лише національного державного, а й автономного ладу і елементарно не були готові до такої рутинної справи як створення грошової системи та ведення фінансової політики державного організму.

В результаті проведеного дослідження автор дійшов наступних висновків:

- Історіографічний аналіз наукової літератури засвідчив недостатність спеціального вивчення досліджуваної проблеми. На сьогодні не існує комплексного всебічного дослідження фінансової політики Центральної Ради та урядів УНР у 1917–1918 рр. Залучення

джерельної бази у згаданих роботах мінімальне. Виявлений дисертантом в архівних фондах комплекс документів (переважно вперше залучених до наукового обігу) дозволив по-новому і всебічно оцінити сучасний стан проблеми, джерельна база з якої є достатньою і достовірною для створення окремого комплексного дослідження теми дисертації;

- Встановлено, що фінансово-економічна і політична ситуація в Україні у 1917–1918 рр. була вкрай складною. Криза фінансового ринку, що розпочалася ще з часів царату, була максимально загострена революційними подіями і поширюваним безвладдям, грошова система знаходилася під впливом гіперінфляційних процесів;

- Дослідження показало, що керманічами Центральної Ради не було здійснено істотних законодавчих і, що особливо важливо, реальних адміністративно-економічних кроків щодо стабілізації фінансового становища. Керівництво Центральної Ради більш як 9 місяців 1917 р. самоусувалося від пошуку шляхів щодо вирішення питання власного фінансового забезпечення. На загальноросійську владу було перекладено не лише проблему налагодження фінансового господарства в Україні, а, власне, й забезпечення коштами самої Центральної Ради та Генерального секретаріату;

- Дослідження показало, що уряд Центральної Ради не виробив механізму втілення в життя власних рішень і, усвідомлюючи це, не вдався до дієвих кроків, а натомість оголосив свої постанови про встановлення національних податків морально-обов'язковими для населення;

- Юридичне унормування взаємовідносин з загальноросійським центром в Петрограді та діяльність Генерального секретаріату, як виконавчого органу Центральної Ради, що затверджувався Тимчасовим урядом, не виправдало надій українських діячів на розв'язання грошового голоду;

- Центральна Рада та її уряд не мали розробленого плану побудови національної грошової системи. Запровадити власну грошову одиницю – карбованець уряд УНР змусило безгрошів'я і фінансова ізоляція з боку Петрограду. Теоретичним підґрунтям до його прийняття стала субстанціональна економічна теорія, а остаточним поштовхом до практичного втілення – більшовицький переворот і остаточна відмова Ради народних комісарів постачати грошову масу в розпорядження уряду УНР;

- Оголошення про створення Держбанку, Держскарбниці, заборона надсилати податкові збори до всеросійського центру, запровадження цукрової монополії тощо в грудні 1917 р. були вкрай важливим кроком уряду УНР, але явно запізнілим і технічно невідповідним;

- Недоліки, що були присутніми за урядування В. Винниченка залишилися й за уряду В. Голубовича. Перш за все плідній роботі зважала кадрова проблема. Штатне укомплектування підрозділів Міністерства фінансів так і не набуло оптимального вигляду. Підбір працівників за соціальним походженням та партійною приналежністю викинув за межі державотворчої роботи досвідчених у фінансових і адміністративних справах працівників середньої ланки. Не було вжито заходів й до реформування системи праці у департаментах, через відсутність коштів заробітна платня урядових службовців не відповідала потребам часу, а отже не сприяла притоку фахівців до урядових структур;

- Суттєві недоліки виявилися й в роботі основоположних структур фінансової системи: в емісійній, податковій та банківській сферах. Держбанк залишався без основного і запасного капіталів, не було вироблено й його статуту, зв'язок з провінційними відділеннями не налагоджено. Податкова система зруйнована. Держскарбниця наповнювалася в основному шляхом акцизних зборів, які було найлегше

стягнути, але які приносили і найменше доходів. Державні монополії (хлібна, цукрова) не діяли. Політика реквізицій і разових зборів не могла принести суттєвих фінансових надходжень, проте надто шкодила репутації Центральної Ради. Держава жила за рахунок постійних емісій грошових знаків;

- Дослідження показало, що уряд Центральної Ради в області ведення власних, а згодом й державних, фінансів керувалася принципом проїдання коштів, а не зваженого ведення грошового господарства на перспективу;

- Немалу роль у крахові Центральної Ради зіграла й її загалом невдала внутрішня і міжнародна фінансова політика. Українські політики й експерти в питаннях міжнародних фінансів діяли з позицій мирного часу і рівних можливостей та потреб із переговорною стороною, що не відповідало тогочасній ані військово-політичній, ані фінансово-економічній дійсності. Успіх ведення державних фінансів не піддається патріотичним чи ідеологічним гаслам. Реальна ситуація вимагала з українського боку більшої гнучкості та розумної поступливості у веденні зовнішньої фінансової діяльності, чого київськими урядовцями усвідомлено не було, між тим як політика є, як відомо, мистецтвом можливого. В тому числі й політика ведення міжнародних фінансів. В підсумку саме зовнішній фактор призвів до повалення Центральної Ради та ліквідації УНР в квітні 1918 р., хоча й підвалини краху першої революційної форми української державності полягають глибше – у неспроможності тогочасних соціалістичних діячів до структурної розбудови держави як інституту влади, як соціально-економічного механізму, як, врешті, фінансової системи.

Аналізуючи дії керівництва УНР у фінансовій сфері мусимо визнати, що за 1917–1918 рр. діяльності уряду УНР у сфері державних фінансів, потугам щодо створення грошової, податкової та банківської

систем країни, так і не було надано якоїсь означеної й цілеспрямованої системності, проте впродовж чи не всього періоду існування політичного режиму, який уособлювала Центральна Рада, у цій галузі національного державотворення постійно була присутня саме “політика” і, нажаль, щонайменш фінансово-економічного гатунку, а здебільшого – партійного, класового, ідеологічного, кон'юктурного тощо. За весь час існування Центральної Ради та її урядів провідники революційної України не залишили, за винятком хіба-що факту запровадження національних грошових знаків, відчутного сліду у фінансовій історії країни. Подальші історичні події показали, що так непевно закладений фундамент, який прагла звести Центральна Рада, не став надійною підмурівкою для державного будівництва в Україні. Без сформованої фінансової системи напівдієздатними опинилися чи не всі галузі народного господарства. Недооцінка місця і ролі фінансової політики в життєздатності державного організму та її впливу на суспільні процеси врешті й стала однією з головних причин падіння Української Народної Республіки у 1918 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. А. Б. Доповідь д-ра В. Трембіцького “Українська державна валюта в 1917–1923 рр.” // Свобода. – 1959. – Ч. 145.
2. Арбатовъ З. Ю. Екатеринославъ 1917–22 г.г. // Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 12. – С. 83–148.
3. Артемьев Ю. Первый украинский денежный знак // Коллекционер. – 1995. – № 30. – С. 114–119.
4. Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 1. – 312 с.
5. Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 2. – 226 с.
6. Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 5. – 360 с.
7. Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 6. – 364 с.
8. Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 8. – 200 с.
9. Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 12. – 296 с.
10. Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Республика, 1992. – Т. 14. – 342 с.
11. Атлас З. В. Социалистическая денежная система: Проблемы социалистического преобразования и развития денежной системы СССР. – М.: Финансы, 1969. – 252 с.
12. Ауэрбах В. А. Революціонное общество по личнымъ воспоминаніямъ // Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Республика, 1992. – Т. 14. – С. 5–38.

13. Бабич Р. Гроші, гроші... // Старожитності. – 1993. – № 2. – С. 32.
14. Бабич Р. Гроші, гроші... ще раз // Старожитності. – 1993. – № 7/8. – С. 26.
15. Бадаев А. С. Бумажные деньги, ходившие на Украине (каталог XX столетия). – Чернигов: Ред.-изд. отдел областного управления по печати, 1991. – 196 с.
16. Барвінська П. І. Брестський мирний договір та Україна (історіографічний огляд) // Записки історичного факультету. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 200–204.
17. Барвінська П. І. Українсько-німецькі відносини в 1917–1922 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02. – Одеса: Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, 2001. – 21 с.
18. Барвінська П. І. Українсько-німецькі відносини в 1917–1922 рр.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02. На правах рукопису. – Одеса: Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, 2001. – 211 арк.
19. Барвінська П. І. Українсько-німецькі відносини на початковому етапі австро-німецької окупації (лютий–березень 1918 р.) // Київська старовина. – 2000. – № 2. – С. 157–161.
20. Барвінська П. І. Українсько-німецькі економічні відносини навесні 1918 р.: характер та проблеми // Записки історичного факультету. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 265–272.
21. Барятинская М. Моя русская жизнь. Воспоминания великосветской дамы. 1870–1918. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 367 с.
22. Бевз Г. А. Українська Центральна Рада і Тимчасовий уряд (березень–травень 1917 р.) // Вісник Київського університету. – К.: Київський університет ім. Т. Шевченка, 1995. – Вип. 33. – С. 88–95.

23. Берестейський мир (з нагоди 10-х роковин): Спомини та матеріали. – Львів: Червона калина, 1928. – 319 с.
24. Берхин И. Б. Экономическая политика советского государства в первые годы советской власти. – М.: Наука, 1970. – 239 с.
25. Біда М. Гроші Української Народної Республіки (з викладу проф. Б. Мартоса в Чикаго) // Українське Життя. – 1961. – № 4. – 28 січня.
26. Білокін С. Герб міста Києва // Пам'ятки України. – 1990. – № 3. – С. 16–17.
27. Боголепов Л. Н. Бумажные деньги. – Москва, 1922. – 157 с.
28. Богомазов Г. Г. Подоходный налог на Западе и в России. – Л., 1924. – 455 с.
29. Бойко А. Нарбутів “тріх” // Пам'ятки України. – 1990. – № 3. – С. 10–14.
30. Бокарев Ю. П., Боханов А. Н., Катыхова Л. А., Петров Ю. А., Степанов В. Л. Русский рубль: Два века истории. XIX–XX вв. – М.: Прогресс-Академия, 1994. – 336 с.
31. Большевистские дни в Киеве // Киевская мысль. – 1918. – 3 березня.
32. Бондаренко Д. Я. Взаимоотношения Временного правительства и Украинской Центральной Рады. – Одесса, 2004. – 189 с.
33. Бондаренко Д. Я., Крестовская Н. Н. Переговоры Временного правительства и Украинской центральной рады весной и летом 1917 года // Отечественная история. – 2002. – № 2. – С. 85–96.
34. Браиловский А. М. Денежные знаки революции 1917–1922 гг. – Тифлис, 1922. – 186 с.
35. Браиловский А. М. Монография-каталог денежных знаков Русской революции 1917–1922. – Тифлис, 1922. – 18 с.

36. Будков Д. В., Веденеев Д. В. Слово правды про Україну. Міжнародно-інформаційна діяльність Української держави. 1917–1923 рр. – К.: “К.І.С.”, 2004. – 204 с.
37. Буковецкий А. И. Введение в финансовую науку. – Л.: Госфиниздат, 1929. – 251 с.
38. Бумажные денежные знаки, выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 г. / Под ред. Ф. Г. Чучина. – М.: Изд. “Сов.Фил. Ассоциация”, 1927. – 352 с.
39. Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата. – М.: АСТ; – Мн.: Харвест, 2001. – 400 с.
40. Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата. – М.: Международные отношения, 1991. – 344 с.
41. Вайнштейн Э. “Гроши” Украины // Советский коллекционер. – 1928. – № 4. – С.1–4.
42. Вайнштейн Э. “Гроши” Украины // Советский коллекционер. – 1928. – № 5. – С. 3–7.
43. Вайнштейн Э. Одесская эмиссия бон // Советский филателист. – 1927. – № 9. – С. 19.
44. Вакуловський В. Коротка пам’ять // Батьківщина. – 1974. – № 5. – 9 березня.
45. Вакуловський В. Коротка пам’ять // Батьківщина. – 1974. – № 6. – 23 березня.
46. Васюков А. И., Горшков В. В., Колесников В. И., Чистяков М. М. Бумажные денежные знаки России и СССР. – СПб.: Политехника, 1993. – 216 с.
47. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 6. Циркуляр керуючого Чернігівської скарбовою палатою до скарбниць Чернігівської губернії, 17 січня 1918 р.

48. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 8. Таємна телеграма керуючого Чернігівським відділом Государственного банку до Ніжинської скарбниці, 13 лютого 1917 р.

49. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 11. Телеграма директора Кредитової канцелярії Міністерства фінансів УНР Г.Супруна до начальника штабу охорони Ніжинщини Сердюка, березень 1918 р.

50. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 14. Телеграма Чернігівського відділу Державного банку до Ніжинської скарбниці, 16 лютого 1918 р.

51. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 20. Обіжник Чернігівського губерніального комісара І.Шрага “До всіх урядових та громадських установ Чернігівської губернії”, 7 березня 1918 р.

52. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 21. Лист Чернігівського губерніального комісара І. Шрага до керуючого Чернігівським відділом Державного банку, лютий 1918 р.

53. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 23. Телеграма головного скарбника Південно-Західного фронту до міністра фінансів України, 2 березня 1918 р.

54. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 25. Обіжник Державного банку “Про випуск в обертання знаків Державної скарбниці в 5, 10, 25 і 50 карбованців вартості”, 8 квітня 1918 р.

55. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 25 зв. Закон “Про випуск на 100 млн. крб. знаків Державної скарбниці”, 30 березня 1918 р.

56. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 26. Обіжник Державного банку “Про випуск в обертання знаків Державної скарбниці в 5, 10, 25 і 50 карбованців вартості”, 8 квітня 1918 р.

57. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 26 зв. Закон “Про випуск на 100 млн. крб. знаків Державної скарбниці”, 30 березня 1918 р.

58. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 27. Обіжник Державного банку “Про гроші, внесені клієнтами на придбання 5% зобов’язань Державної скарбниці”, 10 квітня 1918 р.

59. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 28. Обіжник Державного банку “Про відновлення операцій з %% паперами”, 10 квітня 1918 р.

60. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 29. Обіжник Державного банку “Про прийом українських грошей та про розмін % паперів”, 17 квітня 1918 р.

61. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 30. Обіжник Державного банку “Про зміну календаря на новий стиль”, 13 квітня 1918 р.

62. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 32. Телеграма Київської контори Державного банку до Чернігівського відділу Державного банку з приводу Обіжника № 12 від 18 березня 1918 р., 25 квітня 1918 р.

63. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 34. Обіжник Державного банку “Про зміну календаря на новий стиль”, 13 квітня 1918 р.

64. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 38–38 зв. Циркуляр Міністерства фінансів УНР “Про встановлення твердого розрахункового курсу між рублем, маркою і кроною”, 9 квітня 1918 р.

65. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 40. Обіжник Державного банку “Про біжучі рахунки, відкриті різним більшовицьким організаціям і їх представникам”, 24 квітня 1918 р.

66. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 41–41 зв. Обіжник Державного банку “Про курс і розпорядок обміну германських марок, австрійських крон та румунських лей”, 23 квітня 1918 р.

67. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 42. Обіжник Державного банку “Про відновлення видавання грошей з біжучих рахунків харчових установ”, 2 травня 1918 р.

68. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 52–52 зв. Обіжник Державного банку “Про курс і розпорядок обміну германських марок, австрійських крон та румунських лей”, 23 квітня 1918 р.

69. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 107. Обіжник Державного банку про заборону без відома Військового міністерства робити видачі по вкладам на збереження, по поточним рахункам, книжкам по збереженню та іншим фінансовим операціям жодним військовим частинам, без дати, 1918 р.

70. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 128. Обов’язкова постанова Генерального секретаріату “Про обертання чеків Київської контори Державного банку і купонів, терміном не пізніш 1 березня 1918 р., від облігацій військових позичок та Позички волі”, 21 грудня 1917 р.

71. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 128 зв. Обов’язкова постанова Генерального секретаріату про видачу серій російських облігацій в якості грошових знаків, 4 грудня 1917 р.

72. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 129. Обов’язкова постанова Генерального секретаріату “Про купони облігацій військових позик та Позики волі, терміном не пізніше 1 травня 1918 р.”.

73. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 150. Закон “Про грошову одиницю, битте монети та друк державних кредитових білетів”, 1 березня 1918 р.

74. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 8–8 зв. Обіжник Генерального секретаріату фінансів до скарбових палат УНР, грудень 1917 р.

75. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 24. Обіжник Міністерства фінансів про українізацію роботи всіх підлеглих Міністерству фінансів установ, 1 березня 1918 р.

76. ВДАЧОН. – Ф. 344. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 27. Витяг з протоколу засідання Ради народних міністрів УНР, 16 березня 1918 р.

77. Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. (Февраль 1917 г. – апрель 1918 г.): Сборник документов и материалов: В 3 т. – К.: Госполитиздат, 1957. – Т. 1. – 1011 с.

78. Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. (Февраль 1917 г. – апрель 1918 г.): Сборник документов и материалов: В 3 т. – К.: Госполитиздат, 1957. – Т. 2. – 732 с.

79. Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. (Февраль 1917 г. – апрель 1918 г.): Сборник документов и материалов: В 3 т. – К.: Госполитиздат, 1957. – Т. 3. – 1000 с.

80. Верстюк В. Українська революція: доба Центральної Ради // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С.65–77.

81. Верстюк В. Українська революція: доба Центральної Ради // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 66–78.

82. Ветров І., Виговський М. Національні грошові знаки України 1917–1920 рр. // Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 88–93.

83. Винар Б. До питання історії дослідження розвитку української економічної думки // Український історик. – 1970. – № 1–3 (25–27). – С. 54–75.

84. Виноградов С. П. Денежные знаки революции и гражданской войны // Архив русской революции: В 22 т. – Берлин, 1923. – Т. 8. – С. 183–200.

85. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]): У 3 ч. – Київ; – Відень: Дзвін, 1920. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – Ч. I: Доба

Української Центральної Ради. Період перший. Революційна організація державности й морально-правової влади. – 348 с.

86. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]): У 3 ч. – Київ; – Відень: Дзвін, 1920. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – Ч. II: Доба Української Центральної Ради. Період другий. Організація юридично-правової влади. – 328 с.

87. Винниченко В. Публіцистика. – Нью-Йорк; – Київ: Українська Вільна академія наук у США, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2002. – 392 с.

88. [Виступ В. Винниченка на VII сесії Центральної Ради 29 жовтня 1917 р.] // Народня воля. – 1917. – 31 жовтня.

89. [Виступ В. Винниченка на VII сесії Центральної Ради 29 жовтня 1917 р.] // Нова Рада. – 1917. – 3 листопада.

90. [Виступ М. Туган-Барановського на VII сесії Центральної Ради 29 жовтня 1917 р.] // Народня воля. – 1917. – 31 жовтня.

91. Витанович І. Історія народнього господарства. – Мюнхен: Українська Висока Економічна Школа, 1947. – 153 с.

92. Вышевичъ К. Украинскій вопросъ. Россія и Антанта. – Гельсингфорсъ: Центральная типографія, 1918. – 43 с.

93. Выдача денегъ, сданныхъ для обмена // Киевская мысль. – 1918. – 8 березня.

94. Вірник Д. Економічний розквіт Української РСР – торжество ленінсько-сталінської національної політики. – К., 1951. – 97 с.

95. Вознесенский С. В. Сто лет Экспедиции Заготовления Государственных Бумаг 1818–1918: Историческая памятка. – Пг., 1918. – 60 с.

96. Воронянский А. В. Германская оккупационная политика и Центральная Рада // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1996. – С.142–150.

97. Гай-Нижник П. Вихід України з російської рубльової зони у 1918–1919 рр. (державний, громадсько-політичний і фінансово-економічний аспекти реформи) // Київська старовина. – 2005. – № 2. – С. 133–144.

98. Гай-Нижник П. Вища економічна рада УНР – невтілений в життя проект уряду Центральної Ради // Література та культура Полісся. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2007. – Вип. 36: Знаки питання в історії України: регіональний вимір української історії. – С. 151–157.

99. Гай-Нижник П. Володимир Ігнатович – директор Українського державного банку // Вісник Національного банку України. – 2003. – № 5. – С. 69–70.

100. Гай-Нижник П. Головні банкіри незалежної України 1917–1921 рр. (До історії створення Українського Державного банку) // Київська старовина. – 2005. – № 5. – С. 146–158.

101. Гай-Нижник П. Грошова система і фінансова політика урядів УНР та Української Держави в українській історіографії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. – Вип. 8. – С. 38–47.

102. Гай-Нижник П. Грошові взаємини України та Росії на початку ХХ ст. і перспективи фінансового розвитку УНР після 1917 р. Завдання Генерального Секретаріату у баченні директора Українського Державного банку і Державної скарбниці УНР М. Кривецького) // Економічний часопис – XXI. – 2003. – № 6. – С. 46–48.

103. Гай-Нижник П. День Українського Національного фонду – перший революційний добровільний податок Центральної Ради // Пам'ять століть. – 2007. – № 1. – С. 107–115.

104. Гай-Нижник П. Державний Земельний банк Української Держави – грошовий і операційний рушій селянської реформи 1918 року // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1999. – Т. 3. – С. 437–444.

105. Гай-Нижник П. Емісійна політика урядів України 1917–1918 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. – Вип. 9. – С. 100–125.

106. Гай-Нижник П. Заснування Центральної ради та її перші заходи у фінансовій сфері (березень–червень 1917 р.) // Зб. наук. пр. Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Поліграфічний центр “Фоліант”, 2007. – Т. XIV. – С. 411–421.

107. Гай-Нижник П. Костянтин Клепачівський – останній директор Українського державного банку УНР // Вісник Національного банку України. – 2004. – № 8. – С. 44–45.

108. Гай-Нижник П. Лебідь-Юрчик – директор Державної скарбниці України в 1917–1919 роках // Вісник Національного банку України. – 2003. – № 9. – С. 68.

109. Гай-Нижник П. ”Майже єдиним джерелом державних ”прибутків” було друкування грошей” (Податкова служба України у 1917–1919 роках) // Вісник податкової служби України. – 2002. – травень–червень. – С. 52–57.

110. Гай-Нижник П. Михайло Кривецький – перший директор Українського державного банку та Української державної скарбниці // Вісник Національного банку України. – 2003. – № 2. – С. 65.

111. Гай-Нижник П. Міжнародні стосунки Української Держави з військово-політичними утвореннями колишньої Російської імперії (Фінансовий аспект) // Пам’ятки. Археографічний щорічник. – 2003. – № 4. – С. 164–173.

112. Гай-Нижник П. Міжнародні фінансові угоди України за Гетьманату П. Скоропадського 1918 року // Вісник Київського державного лінгвістичного університету: Серія: історія, економіка, філософія. – К., 2000. – Вип. 4: Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. – С. 264–284.

113. Гай-Нижник П. Німецько-австрійський аванс для УНР: грошова позика, яка так і залишилась проектом // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомч. зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. – Вип. 15. – С. 214–225.

114. Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). – К.: Цифра-друк, 2006. – 303 с.

115. Гай-Нижник П. П. Валютна трансакція УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р.: досвід неукладеної угоди та політичної несумісності // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. – Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ, 2006. – Вип. 4. – С. 173–180.

116. Гай-Нижник П. П. Вихід України в 1917–1919 рр. з російської рубльової зони // Фінанси України. – 1997. – № 10. – С. 120–123.

117. Гай-Нижник П. П. Грошова політика уряду Центральної ради і діяльність Х. Барановського на посаді генерального секретаря фінансів (15 червня – 12 серпня 1917 р.) // Зб. наук. пр. Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Поліграфічний центр “Фоліант”, 2006. – Т. XII. – С. 301–318.

118. Гай-Нижник П. П. Інтелігент, політик, державний діяч УНР (М. Є. Кривецький – забутий патріот України) // Література та культура Полісся. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – Вип. 27: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. – С. 115–121.

119. Гай-Нижник П. П. Перша світова війна і її вплив на європейські державні фінанси // Фінанси України. – 2004. – № 11. – С. 148–152.

120. Гай-Нижник П. П. Теоретичні засади фінансової системи Української держави у 1917–1919 рр. // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 3–17.

121. Гай-Нижник П. П. Фінансові війни: Росія проти УНР (1917–1918 рр.) // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва: Зб. наук. пр. – Кривий Ріг, 2004. – С. 168–184.

122. Гай-Нижник П. Податкове законодавство України в сфері культури та розваг на початку ХХ століття // Вісник податкової служби. – 2001. – листопад–грудень. – С. 60–65.

123. Гай-Нижник П. Політичне і фінансове протистояння між Україною і Росією: 1917 рік // Україна дипломатична – 2005: Наук. щорічник. – К., 2005. – Вип. VI. – С. 430–449.

124. Гай-Нижник П. Приватні банківські та кредитові установи в Україні 1917–1918 рр. // Зб. наук. пр. Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Поліграфічний центр “Фоліант”, 2005. – Т. IV. – С. 394–404.

125. Гай-Нижник П. Створення митної кордонної служби України у 1918 р. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – Вип. 7. – С. 234–244.

126. Гай-Нижник П. Створення митної служби і митної кордонної охорони УНР та Української Держави (Гетьманату) в 1918 р. // Митна політика в Україні. Історичні та правові аспекти проблеми: Зб. наук. пр. пам'яті проф. Йосипа Леонідовича Рисіча. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2004. – С. 136–149.

127. Гай-Нижник П. Створення митної служби України (1918 р.) // Київська старовина. – 2006. – № 1. – С. 135–143.

128. Гай-Нижник П. Український державний банк // Вісник Національного банку України. – 2003. – № 2. – С. 70–71.

129. Гай-Нижник П. Український Державний банк: історія становлення. Документи і матеріали (1917–1918 рр.). – К.: Цифра-друк, 2007. – 340 с.

130. Гай-Нижник П. Українсько-французькі взаємини у 1917–1918 рр. (фінансово-політичний аспект) // Київська старовина. – 2006. – № 4. – С. 70–82.

131. Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). – К., 2004. – 430 с.

132. Гай-Нижник П. Фінансова політика Української Центральної Ради (1917–1918) // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1999. – Т. 3. – С. 356–400.

133. Гай-Нижник П. Фінансові взаємини Української Народної Республіки з Німеччиною та Австро-Угорщиною (1918 р.) // Україна дипломатична – 2006: Наук. щорічник. – К., 2006. – Вип. VII. – С. 407–442.

134. Гай-Нижник П. Фінансові взаємини Української Народної Республіки з Французькою Республікою як віддзеркалення стосунків України та країн Антанти (1917–1918 рр.) // Пам'ять століть. – 2007. – № 2. – С. 133–152.

135. Гай-Нижник П. Фінансові взаємини Української Народної Республіки і Української Держави з Німеччиною та Австро-Угорщиною (1918 р.) // Україна дипломатична – 2002: Наук. щорічник. – К., 2003. – Вип. III. – С. 394–412.

136. Гай-Нижник П. Характер і природа українських паперових грошових знаків 1917–1921 рр. // Економічний часопис – XXI. – 2002. – № 9. – С. 49–52.

137. Гай-Нижник П. “Requisitio” Центральної Ради – політика революційної доцільності чи державотворчої безпорадності? // Пам’ять століть. – 2006. – № 6. – С. 78–86.

138. Гамотюк О. Є. Центральна Рада в українському державотворчому процесі (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. – К.: Київський університет ім. Т. Шевченка, 1997. – 24 с.

139. Генеральный Секретариатъ. Выпускъ украинских денег // Киевская мысль. – 1917. – 6 (19) грудня.

140. Гермайзе О. Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археографічний збірник. – К.: Видання Української археографічної комісії Української Академії Наук, 1926. – Т. 1. – С. 271–354.

141. Гетьман Л. Г. Кредитно-денежные отношения в Украине в годы “военного коммунизма” и НЭПА (1918–1928): Автореферат дисертации на соискание научной степени кандидата экономических наук: 08.00.03. – М.: Орловский государственный университет, кафедра экономической теории, 2000. – 26 с.

142. Гловацька Н. Історія банківської системи України у XVIII–XX століттях // Вісник Національного банку України. – 2004. – № 5. – С. 116–123.

143. Гловінський Є. Гроші // Енциклопедія Українознавства. – Париж, 1957. – Т. 2. – С. 447.

144. Гловінський Є. Фінанси України в роках 1917–1920 // Гловінський Є. Фінанси У.С.С.Р. – Варшава: Український науковий інститут, 1938. – С. 10–57.

145. Гловінський Є. Фінанси У.С.С.Р. – Варшава: Український Науковий Інститут, 1938. – 330 с.

146. Гнатишак М. Державні гроші України 1917–1920 років. Ілюстрований історико-іконографічний нарис. – Клівленд: Український Музей-Архів, 1974. – 356 с.
147. Гнатишак М. Друкування українських грошей на Галицькій землі // Літопис Червоної калини (Львів). – 1931. – Ч. 7–8. – С. 23–24.
148. Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; – Л., 1930. – С. 1–63.
149. Гольденвейзеръ А. А. Изъ Кіевскихъ воспоминаній (1917–1921 гг.) // Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 6. – С. 161–303.
150. Государственный банк Российской империи [Электронный ресурс] // [http: www.ver.ru/bbl/history/cbr64.html](http://www.ver.ru/bbl/history/cbr64.html).
151. Гофман М. Записки и дневники 1914–1918. – Пг., 1920. – 264 с.
152. Гражданская война в Украине 1918–1920 гг.: Сб. док. и мат.: В 3 т., 4 кн. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1. – Кн. 1. – 875 с.
153. Гражданская война в Украине 1918–1920 гг.: Сб. док. и мат.: В 3 т., 4 кн. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1. – Кн. 2. – 491 с.
154. Гринберг И. Рубль, червонец, тенге... Из истории денежного обращения России, СССР и СНГ (1895–1995). – Алматы: Каржы Каражат (Финансы), 1997. – 240 с.
155. Гроші Української Держави 1917–1920 рр. – Бафело, 1970. – 10 с.
156. Гроші Української Держави 1917–1920 рр. – Львів, 1923. – 10 с.
157. Грошові знаки та монети України: Альбом. – Х.: Колорит, 2005. – 184 с.
158. Грушевський М. Велика хвиля // Нова Рада. – 1917. – 25 березня (6 квітня).
159. Грушевський М. С. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. – К.: Либідь, 1992. – 46 с.
160. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 11. – С. 113–131.

161. Грушевський М. Українська гривня // Вісник політики, літератури і життя (Відень). – 1918. – № 14. – С. 211–212.
162. Грушевський М. Українська гривня. Гроші Української Народної Республіки // Народна воля. – 1957. – № 47.
163. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
164. Гунчак Т. Українська революція. Документи. – Нью-Йорк, 1984. – 487 с.
165. Гурьев А. Очерк развития кредитных учреждений в России. – СПб., 1904. – 250, IV с.
166. ДАХО. – Ф. 84. – Оп. 1. – Спр. 910. – Арк. 20. Протокол засідання [службовців Харківської митниці], 5 травня 1917 р.
167. ДАХО. – Ф. 84. – Оп. 2. – Спр. 40. – Арк. 30. Обіжник Народного Міністерства фінансів “Про українізацію Міністерства”, 1 березня 1918 р.
168. ДАХО. – Ф. 84. – Оп. 2. – Спр. 40. – Арк. 57. Обов’язкова постанова [про прийом російських воєнних позик замість грошових знаків], 4 грудня 1917 р.
169. ДАХО. – Ф. 84. – Оп. 2. – Спр. 40. – Арк. 59. Обіжник Державного банку “Про курс і розпорядок обміну германських марок, австрійських крон та румунських лей”, 23 квітня 1918 р.
170. Действия правительства. Изъятие из обращения украинскихъ сторублёвок // Киевская мысль. – 1918. – 14 вересня.
171. “Декларація урядові Української Народної Республіки” об’єднаних організацій промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства України від 25 квітня 1918 р. // Известія Союза промышленности, торговли, финансовъ и сельскаго хозяйства Украины. – 1918. – 28 (15) квітня. – С. 3–4.
172. Деклярація Генерального секретаріату України // Нова Рада. – 1917. – 30 вересня.

173. Деклярація Генерального Секретаріату // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 10. – червень.

174. Делегація Центральної ради до Центрального російського правительства // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 8. – травень.

175. Денежные документы Генерала Алексева // Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 5. – С. 345–357.

176. Деникин А. И. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; – Л., 1930. – С. 136–185.

177. Держалюк М. Берестейський мир і Україна // Пам'ять століть. – 1998. – № 1. – С. 40–57.

178. Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с.

179. Дмитрієнко М. Ф., Лисенко О. Ю. Національна валюта України (1918–1919 рр.) // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 26–41.

180. Дмитрієнко М. Ф., Литвин В. М., Ющенко В. А., Яковлєва Л. В. Гроші в Україні: факти і документи. – К.: Інститут історії України НАНУ, Національний банк України, ЦДАВОВУ України, 1998. – 454 с.

181. Додатковий договір між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Українською Народною Республікою від 9 лютого 1918 р. // Робітнича газета. – 1918. – 15 березня.

182. Додатковий договір між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Українською Народною Республікою від 9 лютого 1918 р. // Робітнича газета. – 1918. – 16 березня.

183. Докладъ начальнику операціоннаго отдѣльня германскаго восточнаго фронта о положеніи дѣль на Украинѣ въ Мартѣ 1918 года // Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра, 1991. – Т. 1. – С. 288–294.

184. Документи о разгроме немецких оккупантов на Украине в 1918 г. / Под ред. И. И. Минца и Е. Н. Городецкого. – М.: Госполитиздат, 1942. – 240 с.
185. Дорофеєва Н. В., Комаринська З. М. З історії грошей України. – Львів: Видавництво Львівського банківського інституту НБУ, 2000. – 165 с.
186. Дорошенко Д. И. Война и революция на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; – Л., 1930. – С. 64–98.
187. Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна. – Кн. III. – Зб. V і VI. – Відень, 1921. – С. 75–104.
188. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: В 2 т. – Ужгород: Накладом др. Осипа Ципки, 1930. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – 437, XXI с.
189. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: В 2 т. – Ужгород; – Нью-Йорк: Накладом др. Осипа Ципки, 1930. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 429, LXXXVI с.
190. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр.: В 2 т. – К.: Темпора, 2002. – Т. I: Доба Центральної Ради. – 320 с.
191. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр.: В 2 т. – К.: Темпора, 2002. – Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 352 с.
192. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). – К.: Темпора, 2007. – 272 с.
193. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
194. До Українського Народу // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 1. – 19 березня.

195. Драбкина С. М. Крах продовольственной политики германских империалистов на Украине (февраль–июль 1918 года) // Исторические записки. – 1949. – № 28. – С. 69–110.

196. Друге загальне зібрання Української Центральної ради // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 5. – травень.

197. Евдокимова Н. П. Между Востоком и Западом. Проблема сепаратного мира и манёвры дипломатии австро-германского блока в 1914–1917 гг. – Л.: Издательство ЛГУ, 1990. – 166 с.

198. Енциклопедія Українознавства: В 3 т. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1995. – Т. 3. – 801–1230 с.

199. Єлизаветін Г. Гроші. – К.: Веселка, 1971. – 264 с.

200. Єшпанов В. С. Відносини між радянською Росією та Українською Народною Республікою (жовтень 1917 р. – березень 1918р.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02. – К.: Київський університет імені Тараса Шевченка, 1998. – 16 с.

201. Эрде Д. Революция на Украине: От керенщины до немецких оккупантов. – Харьков: Пролетарий, 1927. – 274 с.

202. Загородній А. Г., Вознюк Г. Л., Смовженко Т. С. Дизайн і захист грошових знаків України. – Львів: Видавництво Львівського банківського інституту НБУ, 2000. – 112 с.

203. Закон “Про випуск Українським Державним банком кредитових білетів на суму 500 млн. крб.” від 19 грудня 1917 р. // Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – № 8. – 31 грудня.

204. Закон “Про Головну скарбницю (казначейство)” від 9 грудня 1917 р. // Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – № 6. – 21 грудня.

205. Закон “Про Державний банк” від 9 грудня 1917 р. // Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – № 6. – 21 грудня.

206. Закон “Про Державні кошти України” від 9 грудня 1917 р. // Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – № 6. – 21 грудня.

207. Закон “Про підвищення поштово-телеграфного тарифу” від 19 грудня 1917 р. // Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 16 квітня.

208. Закон “Про скасування Дворянського та Селянського банків” від 9 грудня 1917 р. // Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – № 6. – 21 грудня.

209. Закон “Про цукрову монополію” від 9 грудня 1917 р. // Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – № 6. – 21 грудня.

210. Закон “Про виключне право Центральної Ради видавати законодавчі акти УНР” від 25 листопада 1917 р. // Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – № 3. – 1 грудня.

211. Закон “Про випуск на сто мільйонів знаків Державної скарбниці” від 30 березня 1918 р. // Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 13 квітня.

212. Закон “Про Головну скарбницю Української Народної Республіки” від 9 грудня 1917 р. // Народня Воля. – 1917. – 12 грудня.

213. Закон “Про грошову одиницю, биття монети та друк державних кредитових білетів” від 1 березня 1918 р. // Вістник Краєвого Комісаріату Української Народньої Республіки на Холмщину, Підляше й Поліссє. – 1918. – 12 квітня.

214. Закон “Про грошову одиницю, биття монети та друк державних кредитових білетів” від 1 березня 1918 р. // Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 15 березня.

215. Закон “Про Державний банк” від 9 грудня 1917 р. // Народня Воля. – 1917. – 12 грудня.

216. Закон “Про утримання Центральної Ради за державний рахунок” від 25 листопада 1917 р. // Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – № 3. – 1 грудня.

217. Залізник М. Перший виступ української держави у світовій політиці // Україна на дипломатичному фронті: Альманах “Червоної калини”. – Львів, 1938. – С. 48–56.

218. Засідання Комітету Центральної Ради // Нова Рада. – 1917. – 15 квітня.

219. Затока О. Б. До питання про характер взаємин Центральної Ради і Тимчасового уряду // Центральна Рада на тлі української революції. – К., 1996. – С. 44–52.

220. Збори Центральної ради // Робітнича газета. – 1917. – 16 квітня.

221. Зварич В. В. Нумізматичний словник. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1972. – 147 с.

222. Звернення Товариства Українських Поступовців до українського народу // Нова Рада. – 1917. – 25 березня.

223. Зозуля Я. Гривня і карбованець в українській грошовій системі // Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави. – Мюнхен: Український Технічно-Господарський Інститут 1972. – С. 34–46.

224. Иожеф Р. История денег. – Будапешт: Корвина, 1968. – 156 с.

225. Иольсон Л. М., Байер А. П., Белоусов В. П., Лихачев Г. Н., Вигилев С. М., Редько Т. Л. Бумажные денежные знаки, выпущенные на территории б. Российской империи за время с 1769 по 1924 годы. – М.: Издание Уполномоченного по филателии и бонам в СССР, 1925. – 200 с.

226. Иольсон Л. М., Кардаков Н. И. Перечень денежных знаков, выпущенных и курсировавших на территории Российской империи в годы войны и революции (1914–1923). – Берлин, 1923. – 325 с.

227. І. К.-Н. Деградація золота // Свобода (Дзжерзі Ситі, Нью-Йорк). – 1971. – Ч. 166. – 9 вересня. – С. 2.

228. Інструкція Тимчасового уряду для Генерального секретаріату України // Нова Рада. – 1917. – 6 серпня.

229. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. / Гол. ред. А. Г. Шевельов. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – 591 с.

230. Калиновский М. Денежное обращение Украины. Денежная эмиссия Украины // Советский коллекционер. – 1925. – № 10. – С. 6–7.

231. Калиновский М. Денежное обращение Украины. Денежная эмиссия Украины. // Советский коллекционер. – 1925. – № 11–12. – С. 36–41.

232. Каляев А. О., Кучик О. С., Трофимович В. В. Формування зовнішньополітичної концепції України в період Центральної Ради // Збірка науково-методичних праць. – Вип. IV. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 1998. – С. 75–83.

233. Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918-му році та її історична генеза // Український історик. – 1968. – Ч. 1–4 (17–20). – С. 5–18.

234. Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918-му році та її історична генеза // Український історик. – 1969. – Ч. 1–3 (21–23). – С. 12–17.

235. Капелюшний В. П. Зовнішня торгівля і митна політика як необхідні атрибути суверенності України 1917–1921 рр.: історіографічний аналіз // Історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 66–73.

236. Капустянський М. Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році // Україна. 1919 рік.: М. Капустянський “Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році”. Є. Маланюк “Уривки зі спогадів”. Документи та матеріали. – К.: Темпора, 2004. – С. 19–286.
237. Кардаков Н. И. Денежные знаки Украины // Россия. – 1936. – № 25.
238. Кардаков Н. И. Денежные знаки Украины // Россия. – 1936. – № 26.
239. Кардаков Н. И. Денежные знаки Украины // Россия. – 1939. – № 29.
240. Кардаков Н. И. Денежные знаки Украины // Россия. – 1939. – № 30.
241. Кардаков Н. И. Каталог денежных знаков России и Балтийских стран 1769–1950 гг. – Берлин, 1953. – 444 с.
242. Кацитадзе В. А. Каталог денежных знаков Русской революции. – Тифлис: 5-я тип. Полиграфотдела ВСНХ, 1922. – 16 с.
243. Кацитадзе В. А. Каталог денежных знаков русской революции. 2-е изд. – Тифлис: Тип. “Красный воин”, 1924. – 24 с.
244. Керенский А. Ф. Россия в поворотный момент истории. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 524 с.
245. Киркевич В. Київські адреси чехословацької державності // Дзеркало тижня. – 2004. – № 46. – 13 листопада. – С. 21.
246. Кікта С. Каталог державних грошей України. – Клівленд: Український музей-архів, 22 липня 1974. – 20 с.
247. Коваль В. В. Брест-Литовська конференція 1918 р.: діяльність делегації УНР по укладенню мирного договору з державами Четверного союзу: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02. – К.: Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2002. – 19 с.

248. Коваль В. Вихід України на міжнародну арену (1917–1918 рр.) // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1999. – Т. 3. – С. 521–578.

249. Коваль В. До історії української дипломатії: делегація УНР на Брестській мирній конференції // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1999. – Т. 4. – С. 206–220.

250. Коваль В. Захист економічних інтересів України на Брестській мирній конференції 1918 р. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – Ч. 4. – Част. 2. – С. 128–139.

251. Коваль Л. Михайло Туган-Барановський, життя і наукова діяльність // Хроніка 2000. Культура і наука світу: внесок України. – 2000. – Вип. 35–36. – Р. ІХ. – С. 332–365.

252. Коковцов В. Н. Изъ моего прошлаго. Воспоминанія 1903–1919 гг.: В 2 т. – Париж: Изданіе журнала “Иллюстрированная Россія”, 1933. – Т. 1. – 505 с.

253. Коковцов В. Н. Изъ моего прошлаго. Воспоминанія 1903–1919 гг.: В 2 т. – Париж: Изданіе журнала “Иллюстрированная Россія”, 1933. – Т. 2. – 504 с.

254. Комаринська З. Банки та банківська справа в Західній Україні // Вісник Національного банку України. – 2000. – № 11. – С. 58–61.

255. Комаринська З. Банківська система України періоду державності 1917–1920 рр.: становлення та реалії функціонування // Вісник Національного банку України. – 2002. – № 2. – С. 56–59.

256. Комаринська З. Правове регулювання діяльності деяких банківських установ Києва (XIX – поч. XX століття) // Вісник Національного банку України. – 2004. – № 11. – С. 51–53.

257. Кондратюк В., Буравченкова С. Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920). – К.: Стилос, 1998. – 280 с.
258. Кондратьев Н. Д. Михаил Иванович Туган-Барановский. – Петроград: Колос, 1923. – 123 с.
259. Копиленко М., Копиленко О. Зовнішня політика Центральної ради // Політика і час. – 1992. – № 11–12. – С. 68–72.
260. Косик В. Політика Франції щодо України (1917–1918) // Український історик. – 1979. – № 1–4 (61–64). – С. 41–54.
261. Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918). – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 264 с.
262. Краснікова О. М., Селіхов Д. А. Правове регулювання фінансово-кредитної діяльності Селянського поземельного банку в Україні на рубежі двох століть (XIX–XX) // Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук: Зб. пр. молодих вчених. – Полтава, 1997. – С. 236–249.
263. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов) / Под ред. М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана: В 2 т. – М.: Государственное изд-во “Истории гражданской войны”, 1936. – Т. 1: Германская оккупация на Украине, 1918. Документы и материалы. – 205 с.
264. Крохмалюк Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 р.) // Вісник Національного банку України. – 2000. – № 9. – С. 58–63.
265. Кудлай О. Б. Центральна Рада – тимчасовий уряд: Боротьба за автономію (березень–жовтень 1917 р.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1997. – 18 с.
266. Кулик І. Провал підступних планів іноземного імперіалізму проти Радянської України. – К.: Держполітвидав, 1953. – 104 с.

267. Кулінич І. М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. – К.: Наукова думка, 1969. – 276 с.
268. Кульчицький С. В. Нотатки про українські революції. – К., 2001. – 88 с.
269. Кульчицький С. Володимир Винниченко: світоглядна еволюція // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження): Зб. статей. – К.: ІПіЕНД, 2006. – С. 32–71.
270. Кураєв О. О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2006. – 247 с.
271. Кучик О. С. Зовнішньополітичні альтернативи Української Центральної Ради // Схід. – 2001. – № 1. – С. 32–36.
272. Кучик О. С. Союзницька інтервенція на Україні (1918–1919). – Львів: В-во ЛНУ, 1999. – 69 с.
273. Кучик О. С. Україна в зовнішній політиці держав Антанти (1917–1920 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. – Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАНУ, Львів, 2002. – 22 с.
274. Кучик О. С. Українське питання в політиці Великобританії (1914–1918) // Вісник Львівського університету. – Львів: Вид-во ЛНУ, 1999. – Серія міжнародні відносини. – Вип. 1. – С. 53–61.
275. Лебедева І. Неопубліковані протоколи засідань Генерального Секретаріату Центральної Ради // Студії з архівної справи та документознавства. – К.: Державний комітет архівів України; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства; Європейський університет, 2002. – Т. 8. – С. 215–221.
276. Лебедева І. М. Фінансова політика уряду УНР (листопад 1917 р. – квітень 1918 р.) // Вісник Київського державного лінгвістичного

університету. Серія “Історія, економіка, філософія”. – К.: КДЛУ, 1999. – Вип. 3. – С. 108–127.

277. Лебідь-Юрчик Х. Бюджетове право (Додаток: перший державний бюджет України на 1918 рік і пояснення найважливіших позицій бюджету). – Львів, 1927. – 191 с.

278. Левицький К. Великий Зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). – Львів: “Червона калина”, 1931. – 149 с.

279. Лейхтенбергский Г. Воспоминания об “Украине”: 1917–1918. – Берлин: Детинец, 1921. – 52 с.

280. Ленкавський С. Альбом українських грошей // Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави. – Мюнхен: Український Технічно-Господарський Інститут, 1972. – С. 57–99.

281. Лист Ніковського А. В. Чикаленку Є. Х. від 20 вересня 1917 р. // Пам’ять століть. – 1997. – № 5. – С. 39.

282. Лихолат А. В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1922 рр.) – К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – 662 с.

283. Лихолат А. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). – Л., 1954. – 656 с.

284. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава: Український науковий інститут, 1932. – 278 с.

285. Лупандін О. І. Українська державність у світлі Брестського миру // Центральна Рада на тлі української революції. – К., 1996. – С.108–117.

286. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне. 1914–1918 гг. – М., 1924. – 316 с.

287. Людендорф Э. Мои воспоминания. Первая мировая война в записках германского полководца. 1914–1918. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 351 с.

288. Мазепа І. Проти націоналістичних перекручень історії України. – Львів: Вільна Україна, 1947. – 29 с.

289. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.

290. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921: В 2 ч. – Б.м.: Прометей, 1950. – Ч. 1: Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – 208 с.

291. Малиновський Б. В. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02. – Дніпропетровськ, 2001. – 19 с.

292. Малиновський Б. Роль австро-венгерских и германских войск в Украине (июнь–ноябрь 1918 г.) // Вопросы германской истории: Сб. научн. ст. – Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского университета, 2000. – С. 206–223.

293. Малышев А. И., Таранков В. И., Смиранный И. Н. Бумажные денежные знаки России и СССР. – М., 1991. – 496 с.

294. Малышев В. П. Энциклопедия денежных эмиссий региональных и местных правительств России 1917–1923 гг. – СПб.: Конрос, 2003. – 122 с.

295. Марголин А. Украина и политика Антанты (записки еврея и гражданина). – Берлин: Издательство С. Ефрон, 1926. – 221 с.

296. Марголин А. Украина и политика Антанты // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; – Л., 1930. – С. 359–392.

297. Марковецька Г. М. Гроші та грошовий обіг Східної Галичини в ході Першої світової війни 1914–1918 рр. // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1999. – Т. 4. – С. 181–188.

298. Марковецька Г. М. Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914–1920 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.06. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2003. – 19 с.

299. Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави. – Мюнхен: Український Технічно-Господарський Інститут, 1972. – 102 с.

300. Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради // Український історик. – 1973. – № 3–4. – С. 99–112.

301. Мартос Б. Українська валюта 1917–1920 р.р. // Наукові записки Українського технічно-господарського інституту. – Мюнхен, 1970. – Т. XX. – С. 3–29.

302. Мартос Б. Українська валюта 1917–1920 років // Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави. – Мюнхен: Український Технічно-Господарський Інститут, 1972. – С. 9–33.

303. Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2001. – 266 с.

304. Матвієнко В. М. Політика УНР та Української Держави щодо новопосталих державних утворень на території колишньої Російської імперії (1917–1921 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07.00.02. – К.: Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2003. – 30 с.

305. Милюков П. Н. История второй русской революции. – Мн.: Харвест, 2002. – 752 с.

306. Міровий договір між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Українською Народною Республікою від 9 лютого 1918 р. // Нова Рада. – 1918. – 22 лютого.

307. Міровий договір між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Українською Народною Республікою від 9 лютого 1918 р. // Нова Рада. – 1918. – 24 лютого.

308. Мироненко О. М. Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К., 1995. – 328 с.

309. Митниці Слобожанщини: Збірник архівних документів і матеріалів: 1660–1870–1992–2000 / Державна митна служба України. Східна регіональна митниця; Ред. рада: П. В. Пашко, В. В. Резнікова, Л. Є. Поліщук та ін.; Упоряд.: Л. П. Добреля, Л. М. Момот та ін. – Харків: Каравела, 2000. – 496 с.

310. Михайлов И. Д. Состояние железнодорожного транспорта // Народное хозяйство. – 1919. – № 5.

311. Михайловский В. Экспедиция Заготовления Государственных Бумаг: Очерк. – СПб., 1900. – 92 с.

312. Михалевский Ф. И. История денег и кредита. – М.: Изд. Коммунистического университета им. Я. М. Свердлова, 1925. – 304 с.

313. Михаэлис А. Э., Харламов Л. А. Бумажные деньги России. – Пермь: Печатная ф-ка Гознака, 1993. – 176 с.

314. Мицак А. П. Митна політика періоду УНР–ЗУНР // Матеріали дев'ятої регіональної науково-практичної конференції “Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні”, м. Львів, 13–14 лютого 2003 р. – Львів, 2003. – С. 89–90.

315. Мицак А. П. Становлення та розвиток митного законодавства на території України: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.01. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2005. – 18 с.

316. Мицюк О. К. Історія політичної економії. – Подєбради: Українська Господарська академія в ЧСР, 1922–1923. – 254 с.

317. Мицюк О. К. Наукова діяльність політико-економіста М. І. Тугана-Барановського. – Львів, 1931. – 37 с.
318. Міжнародня економічна політика України // Нова Рада. – 1917. – № 195.
319. Мірчук П. Українська державність 1917–1922. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
320. Могилевский О. А. Налоги СССР за 10 лет. – Казань, 1927. – 187 с.
321. Могилянський Н. Трагедія України (Із пережитого в Києве в 1918 г.) // Революція на Україні по мемуарам белых. – М.; – Л., 1930. – С. 115–135.
322. Мозговий О., Головка А., Науменко О., Ровинський Ю. Цінні папери: історія та сучасність: Історико-економічний нарис. – О.: КПОМД, 2003. – 192 с.
323. Монсе В. А. К переизданию каталога бон // Советский коллекционер. – 1929. – № 10–12. – С. 72–74.
324. Мякотин В. Из недалекого прошлого. (Отрывки из воспоминаний) // Революція на Україні по мемуарам белых. – М.; – Л., 1930. – С. 222–238.
325. Набоковъ В. Временное Правительство // Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 1. – С. 9–96.
326. На варті митних рубежів. Митна справа на Слобожанщині: 1660–1870–1992–2000. – Харків: Каравела, 2000. – 208 с.
327. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1993. – 412 с.
328. Наказ “Про надсилку до Генерального секретарства фінансів проектів губерніяльних видатків на 1918 рік не пізніше 18 грудня 1917 р.” від 3 грудня 1917 р. // Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – № 4. – 9 грудня.

329. Наказ фельдмаршала Г. Айхгорна про заборону захоплення поміщицьких земель від 6 квітня 1918 р. // Киевская мысль. – 1918. – 12 квітня.

330. Наказ фельдмаршала Г. Айхгорна про запровадження в Україні німецьких військово-польових судів від 25 квітня 1918 р. // Нова Рада. – 1918. – 27 квітня.

331. Наказ фельдмаршала Г. Айхгорна про засів полів від 6 квітня 1918 р. // Народня воля. – 1918. – 13 квітня.

332. Наше денежное обращение: Сборник материалов по истории денежного обращения в 1914–1925 гг. / Под ред. Л. Н. Юровского. – М.: Финансовое изд-во НКФ СССР, 1926. – 354 с.

333. Немановъ Л. М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 – 4 февраля 1919 г.). – К.: Культура и Знание, 1919. – 212 с.

334. Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. – К.: Політична думка, 1999. – 274 с.

335. Несук О. М. Україно-російські відносини 1917–1922 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02. – К.: Київський університет імені Т. Шевченка, 1998. – 21 с.

336. Нечай Н. В. Нариси з історії оподаткування. – К.: “Вісник податкової служби України”, 2002. – 144 с.

337. Нечай Н. Фінансова та податкова політика України в 1917–1918 рр. // Вісник податкової служби України. – 1999. – № 26. – С. 48–51.

338. Никольников Г. А. Брестский мир и Украина. – К.: Наукова думка, 1981. – 175 с.

339. Ніньовський В. Гроші Української держави // Гомін України (Торонто). – 1973. – Ч. 19. – С. 3, 7.

340. Ніньовський В. Гроші Української держави // Свобода. – 1973. – Ч. 85. – С. 3.

341. Ніншовський В. Гроші Української держави // Український голос (Вінніпер). – 1973. – Ч. 19. – С. 8.

342. [Обговорення “Декларації” Генерального секретаріату] // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 14. – серпень.

343. Обідний М. Графіка українських грошових знаків // Стара Україна (Львів). – 1925. – №11–12. – С. 198–200.

344. Обіжник “Про закони й розпорядження, якими повинні керуватись митні установи при виконанні своїх обов’язків” від 26 квітня 1918 р. // Державний вістник. – 1918. – 29 липня.

345. Обіжник Міністерства внутрішніх справ “В справі державних податків” від 5 квітня 1918 р. // Вістник Ради Народних Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 24 квітня.

346. Обіжник Міністерства внутрішніх справ “В справі реквізиції лишків хліба і фуражу для потреб населення Української Народньої Республіки” від 5 квітня 1918 р. // Вістник Ради Народних Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 24 квітня.

347. Обміркування докладу [генерального секретаря фінансів Х. Барановського] // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 15/16. – вересень.

348. Обов’язкова постанова [про прийом російських воєнних позик замість грошових знаків] від 4 грудня 1917 р. // Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – № 5. – 15 грудня.

349. Обов’язкова постанова [про прийом російських воєнних позик замість грошових знаків], 4 грудня 1917 р. // Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – № 5. – 15 грудня.

350. Обов’язкова Постанова Генерального секретаріату “Про обертання чеків Київської контори Державного банку і купонів, терміном

не пізніше 1 березня 1918 р., від облігацій військових позик та “Позики волі” від 21 грудня 1917 р. // Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – № 7. – 23 грудня.

351. Одинець Г. М. Мої спогади про Центральну Раду. – Харків: Державне видавництво України, 1926. – 38 с.

352. Одставка Генерального секретаріату // Нова Рада. – 1917. – 15 серпня.

353. Озеров И. Х. Основы финансовой науки. – Рига, 1923. – 226 с.

354. Окуневський Я. Вже світає, спомин з 1918 року // Український Національний Календар на 1928 рік. – Перемишль, 1927. – С. 10.

355. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). – К.: Темпора, 2007. – 608 с.

356. Отказъ высылать деньги на Украину. Телеграммы // Киевская мысль. – 1917. – 8 (21) грудня.

357. Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. – 224 с.

358. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 роках (історико-генетичний аналіз). – К.: Манускрипт, 1995. – 261 с.

359. Палеолог М. Царская Россия накануне революции. – М.: Международные отношения, 1991. – 336 с.

360. Первая мировая война: дискуссионные проблемы истории. – Москва, 1994. – 304 с.

361. Переговори по прямому дроту представника ЦК УСДРП М. Порша та члена Київського обласного комітету РСДРП (б) С. Бакинського з представником Раднаркому Росії Й. Сталіним // Робітнича газета. – 1917. – 19 листопада.

362. Перепада В. Валютный запас УНР: воспоминания о будущем? // Зеркало недели. – 1996. – 23 серпня. – С. 5.

363. Перепадя В. В. Еволюція українсько-німецьких відносин в умовах Першої світової війни та Української революції: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2005. – 20 с.

364. Перепадя В. В., Пижик В. В. Україна в зовнішній політиці Німеччини кінця 1918 – середини 1919 рр. (за німецькими документами) // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Серія “Історія”. – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2000. – Вип. 49. – С. 34–37.

365. Перепадя В. В. Україна та Німеччина від Комп’єнського перемир’я до імплементації Версальського договору // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – Вип. XIV. – С. 98–105.

366. Перепадя В. В. Українсько-німецькі відносини в 1914–1920 рр. Соціоісторичний аналіз. – Запоріжжя: Лабораторія видавничих технологій і комп’ютерної графіки Запорізького державного університету, 1999. – 144 с.

367. Перепадя В. В. Українсько-німецькі відносини в період громадянської війни в Україні: фінансова та політична компоненти. – К.: “Абрис”, 1999. – 32 с.

368. Петров К. Финансовое положение в России в 1914–1917 гг. (Краткий обзор) // Вопросы экономики. – 1995. – № 8. – С. 99–106.

369. Петров Ю. А. “Русский Вандербильт” и планы германской экономической экспансии после Брестского мира: Документы Федерального архива ФРГ // Отечественная история. – 1993. – № 5. – С. 144–157.

370. Писарев В. Гоп, куме, не журися! Або не в грошах щастя? // Родослав. – 1992. – № 15–16. – С. 14.

371. [Повідомлення Комітету Центральної Ради про організацію Генерального секретаріату від 17 червня 1918 р.] // Народня воля. – 1917. – 17 червня.

372. [Повідомлення про виступ М. Туган-Барановського на VII сесії Центральної Ради 29 жовтня 1917 р.] // Нова Рада. – 1917. – 3 листопада.

373. [Повідомлення про прийом 8 січня 1918 р. В. Винниченком представника Великобританії в Україні П. Багге] // Нова Рада. – 1918. – 12 січня.

374. Позика волі // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 5. – травень.

375. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.

376. Поп И. И. Восточная политика центральных держав после Брестского мира // Германская политика в новое и новейшее время. Проблемы истории и историографии. – М.: Наука, 1974. – С.131–143.

377. Постанова Генерального секретаріату “Про купони облігацій військових позик та “Позики волі”, терміном не пізніше 1 березня 1918 р.” // Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – № 8. – 31 грудня.

378. Постанова Генерального секретаріату “Про купони облігацій військових позик та “Позики волі”, терміном не пізніше 1 травня 1918 р.” // Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1918. – № 2. – 11 січня.

379. Постанова “Про порядок забезпечення розмінних марок, які були випущені згідно з законом бувшої Центральної Ради від 18-го квітня 1918 року” від 8 липня 1918 р. // Державний вістник. – 1918. – 18 липня.

380. Постанова “Про податкову політику” від 20 грудня 1917 р. // Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – № 7. – 23 грудня.

381. [Постанова Тимчасового уряду про затвердження Генерального секретаріату України від 3 липня 1917 р.] // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 10. – червень.

382. Постанова Української Центральної Ради “Про компетенцію й склад Комітету Української Центральної Ради” від 29 червня 1917 р. // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 15/16. – вересень.

383. Постанови Фінансової комісії, ухвалені Українською Центральною радою 23 квітня 1917 р. // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 5. – травень.

384. Потемкин А. П. Государственные займы в период Временного правительства в 1917 г. // Финансы. – 1997. – № 1. – С. 55–57.

385. Правда истории против фальсификаторов: Критика буржуазных и буржуазно-националистических фальсификаций истории Украины: Сб. научн. трудов. – К.: Наукова думка, 1982. – 253 с.

386. Притуляк П. П. Брестський мир: зміст та наслідки // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С. 165–172.

387. Притуляк П. П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 62–72.

388. Притуляк П. П. Політика Центральної Ради щодо війни, укладення і реалізації Брестського мирного договору (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. – К.: Київський державний торговельно-економічний університет, 1999. – 20 с.

389. Притуляк П. П. Політика Центральної Ради щодо війни, укладення і реалізації Брестського мирного договору (березень 1917 –

квітень 1918 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. На правах рукопису. – К.: Київський державний торговельно-економічний університет, 1999. – 170 арк.

390. Притуляк П. П. Ратифікація Брестського миру: за і проти // Наукові праці історичного факультету. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – Вип. 6. – С. 140–148.

391. Притуляк П. Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр.). – К.: Київський національний торговельно-економічний університет, 2004. – 217 с.

392. Пришляк Я. Шляхами кооперації – до економічного відродження України. – Монреаль; – Стрий: Видання Української народної каси в Монреалі та кредитової спілки “Вигода” у Стрию, 1994. – 84 с.

393. Проект Конституції Української Народньої Республіки // Народня воля. – 1917. – 16 грудня.

394. Проект Конституції Української Народньої Республіки // Народня воля. – 1917. – 17 грудня.

395. Проект Конституції Української Народньої Республіки // Народня воля. – 1917. – 20 грудня.

396. [Промова М. Грушевського під час відкриття VII сесії Центральної Ради 29 жовтня 1917 р.] // Народня воля. – 1917. – 31 жовтня.

397. Протокол засідання Малої Ради від 16 липня 1917 р. // Нова Рада. – 1917. – 18 липня.

398. Протокол засідання Малої Ради від 10 серпня 1917 р. // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 22. – листопад.

399. Протокол засідання Малої Ради від 14 серпня 1917 р. // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 23. – листопад.

400. Протокол засідання Малої Ради від 17 серпня 1917 р. // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 24. – грудень.

401. Протокол засідання Малої Ради від 18 серпня 1917 р. // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 24. – грудень.

402. Протокол засідання Малої Ради від 18 серпня 1917 р. // Нова Рада. – 1917. – 19 серпня.

403. Протокол засідання Малої Ради від 28 серпня 1917 р. // Народня воля. – 1917. – 29 серпня.

404. Протокол засідання Малої Ради від 30 серпня 1917 р. // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 24. – грудень.

405. Протокол засідання Малої Ради від 9 вересня 1917 р. // Вісти з Української Центральної Ради. – 1918. – № 25. – січень.

406. Протокол засідання Малої Ради від 19 грудня 1917 р. // Народня воля. – 1917. – 21 грудня.

407. Протокол засідання Малої Ради від 21 грудня 1917 р. // Народня воля. – 1917. – 23 грудня.

408. Протокол засідання Малої Ради від 9 січня 1918 р. // Робітничка газета. – 1918. – 11 січня.

409. Протокол засідання Малої Ради від 11 січня 1918 р. // Нова Рада. – 1918. – 13 січня.

410. Протокол засідання Малої Ради від 17 березня 1918 р. // Робітничка газета. – 1918. – 19 березня.

411. Протокол засідання Малої Ради від 19 березня 1918 р. // Нова Рада. – 1918. – 20 березня.

412. Протокол засідання Малої Ради від 20 березня 1918 р. // Нова Рада. – 1918. – 22 березня.

413. Протокол засідання Малої Ради від 24 березня 1918 р. // Народня воля. – 1918. – 26 березня.

414. Протокол засідання Малої Ради від 24 березня 1918 р. // Робітничка газета. – 1918. – 26 березня.

415. Протокол засідання Малої Ради від 30 березня 1918 р. // Нова Рада. – 1918. – 31 березня.

416. Протокол засідання Малої Ради від 6 квітня 1918 р. // Народня воля. – 1918. – 7 квітня.

417. Протокол засідання Малої Ради від 11 квітня 1918 р. // Робітнича газета. – 1918. – 12 квітня.

418. Протокол засідання Малої Ради від 11 квітня 1918 р. // Робітнича газета. – 1918. – 13 квітня.

419. Протокол засідання Малої Ради від 18 квітня 1918 р. // Робітнича газета. – 1918. – 20 квітня.

420. Протокол засідання Малої Ради від 20 квітня 1918 р. // Народня воля. – 1918. – 23 квітня.

421. Протокол засідання Малої Ради від 20 квітня 1918 р. // Робітнича газета. – 1918. – 23 квітня.

422. Протокол засідання Малої Ради від 20 квітня 1918 р. // Робітнича газета. – 1918. – 23 квітня.

423. Протокол засідання Малої Ради від 23 квітня 1918 р. // Народня воля. – 1918. – 24 квітня.

424. Протокол засідання Малої Ради від 25 квітня 1918 р. // Народня воля. – 1918. – 27 квітня.

425. Протокол засідання Малої Ради від 25 квітня 1918 р. // Робітнича газета. – 1918. – 27 квітня.

426. Протокол засідання Малої Ради від 26 квітня 1918 р. // Робітнича газета. – 1918. – 28 квітня.

427. Протокол засідання Малої Ради від 19 грудня 1918 р. // Нова Рада. – 1917. – 21 грудня.

428. Протокол З'їзду Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України за 5 грудня 1917 р. // Робітнича газета. – 1917. – 8 грудня.

429. Разгром немецких захватчиков в 1918 г.: Сборник материалов и документов. – М., 1943. – 336 с.
430. Раковський І. Політика Франції щодо України в 1917–1918 рр. // Український історик. – 1988. – № 1–4. – С. 57–69.
431. Рафес М. Мои воспоминания // Былое. – 1922. – № 19. – С. 177–199.
432. Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; – Л., 1930. – XXXII, 435 с.
433. Реєнт О. П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні і економічні зміни 1917–1920 рр. – К., 1996. – 251 с.
434. Ремер К., Бах П. Політика німецького імперіалізму щодо України в першій світовій війні // Український історичний журнал. – 1968. – № 8. – С. 17–26.
435. Ривкин Б. Б. Финансовая политика в период Великой Октябрьской социалистической революции. – М.: Госфиниздат, 1957. – 319 с.
436. Родзянко М. В. Государственная Дума и февральская 1917 года революция // Архив русской революции: В 22-х т. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 6. – С. 5–82.
437. Родионов А. М. От драхмы до рубля. Краткий очерк истории денежного обращения в Крыму. – Симферополь: Республиканский краеведч. музей, 1994. – 36 с.
438. Росбер Н. Денежные знаки Украины // Россияка. – 1936. – № 23.
439. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 320 с.
440. Рудиченко А. І. Національні паперові гроші України 1918–1920. – Донецьк: Аспект, 1992. – 60 с.
441. Рябченко П. Паперові гроші на території України // Розбудова Держави. – 1996. – № 3. – С. 30–36.

442. Рябченко П. Ф. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769–1994 гг.). – К.: ИЦК “Софія”, Лісбанк, 1995. – 672 с.

443. Рябченко П. Ф., Нибак В. И. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России и СССР (1769–1990 гг.). – К.: РАНО “Укрвузполиграф”, 1991. – 592 с.

444. Садуль Ж. Записки о большевицкой революции. 1917–1919. – М.: Книга, 1990. – 400 с.

445. Сапожник Г. В. Грошова політика воюючих країн та місцевих влад у ході Першої світової війни на Волині в 1914–1918 рр. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія: історія. – Тернопіль, 2000.– Вип. 10. – С. 66–70.

446. Сапожник Г. В. Паперові грошові знаки та бони Волині 1914–1921 років як історико-економічне джерело і об’єкт боністики: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.06. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. – 24 с.

447. Севрюк О. Підписання Брестського договору // Україна на дипломатичному фронті. Альманах “Червоної калини”. – Львів, 1938. – С. 143–166.

448. Сергійчук В. Несприйняття України. – Львів, “Свічадо”, 2002. – 213 с.

449. Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. – Львів: Свічадо, 2002. – 704 с.

450. II сесія Центральної Ради (вечірнє засідання) // Робітнича газета. – 1917. – 26 квітня.

451. III сесія Центральної ради [вечірні збори] // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 6. – травень.

452. V сесія Центральної ради // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 13. – липень.

453. VIII сесія Центральної Ради, 12 грудня 1917 р. // Народня воля. – 1917. – 14 грудня.

454. VIII сесія Центральної Ради, 13 грудня 1917 р. // Народня воля. – 1917. – 14 грудня.

455. VIII сесія Центральної Ради, 16 грудня 1917 р. // Нова Рада. – 1917. – 17 грудня.

456. IX сесія Центральної Ради, 18 січня 1918 р. // Народня воля. – 1918. – 22 січня.

457. Симоненко Р. Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 р. – К.: В-во АН УРСР, 1962. – 440 с.

458. Симоненко Р. Г. Імперіалістична політика США щодо України в 1917–1918 рр. – К.: В-во АН УРСР, 1957. – 304 с.

459. Симоненко Р. Г. Брест: двобій війни і миру. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1988. – 278 с.

460. Слобода М. Валютова дійсність в Україні від 1919 до 1923 // Гнатишак М. Державні гроші України 1917–1920 років. Ілюстрований історико-іконографічний нарис. – Клівленд: Український музей-архів, 1974. – С. 213–215.

461. Смірнов Є. Сергій Шелухін. Життя і діяльність (до 130-річчя з дня народження) // Генеза. – 1994. – № 2. – С. 155–158.

462. Совецаніе представителей банковъ // Киевская мысль. – 1918. – 7 березня.

463. Соколишин О. Бібліографічна записка // Український Філятеліст. – 1966. – № 29. – С. 11–12.

464. Соколишин О. Українські поштові марки, українські паперові гроші, українські державні паспорти, українські військові відзнаки – докази самостійности та соборности української держави (в 50-річчя) // Український Філятеліст. – 1967. – № 30. – С. 6–7.

465. Соколов В. М. Ошибки и неовнота бонного каталога Советской Филателистической Ассоциации // Советский коллекционер. – 1929. – № 4–6. – С. 35.

466. Солдатенко В. Українська революція (концепція та історіографія (1918–1920 рр.)). – К.: Просвіта, 1999. – 507 с.

467. Солдатенко В. Ф. Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – К.: Світогляд, 2005. – 324 с.

468. Солдатенко В. Ф. Українська революція: Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.

469. Соловйова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. – 394 с.

470. Соловйова В. В. Українська дипломатія у країнах центральної Європи 1917–1920 рр. – Донецьк : ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2004. – 172 с.

471. Солуха П. Договір з Москвою проти Гетьмана Павла Скоропадського. – Хутір діда Петра, США, 1973. – 379 с.

472. Старовойтенко І. Епістолярний діалог Є. Х. Чикаленка з А. В. Ніковським (1908–1921) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – Вип. 7. – С. 316–336.

473. Стасенко Б. С., Штейнбук Э. Л., Степкин В. П. Каталог денежных знаков и бон, имевших хождение на территории Большого Донбасса в XX веке. – Донецк, 1996. – 64 с.

474. Статут Вищого Управління Україною // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 18. – листопад.

475. Сташевський Д. Провал антирадянської політики міжнародного імперіалізму (1917–1924). – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 135 с.

476. Стерчо П. Гроші Української держави // Америка (Філадельфія). – 1973. – 6 червня. – С. 3.

477. Стерчо П. Гроші Української держави // Наш Шлях (Вінніпег). – 1973. – Ч. 24. – 16 червня. – С. 7, 10.

478. Стефановський Е. Е. Закордонні інтервенції на Україні та бони // Ежемесячный Бюллетень Южного объединения отделения Советской филателистической ассоциации (Харьков). – 1929. – № 3. – С. 3.

479. Страхов В. В. Внутренние государственные займы царской России периода Первой мировой войны: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.02. – отечественная история. – М.: Рязанский государственный педагогический университет им. С. А. Есенина, 2000. – 19 с.

480. Страхов В. Внутренние военные займы России 1914–1917 годов // Россия в Первой мировой войне: Тезисы межвузовской научной конференции. – Рязань: Изд-во РГПУ, 1994. – С. 76–82.

481. Страхов В. Внутренние государственные займы царской России периода Первой мировой войны // Вестник Рязанского государственного педагогического университета им. С. А. Есенина. – 1999. – № 1. – С. 62–76.

482. Страхов В. Из истории внутренних государственных займов в России // Вестник Рязанского государственного педагогического университета им. С. А. Есенина. – 1996. – № 1 (4). – С. 51–60.

483. Страхов В. К вопросу о деятельности С. Ю. Витте как финансиста // Отечественная история: люди, события, мысль: Сб. научн. трудов. – Рязань: Изд-во РГПУ, 1998. – С. 126–131.

484. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.

485. Супруненко М. І. Великий Жовтень і Громадянська війна на Україні. – К.: Наукова думка, 1973. – 253 с.

486. Супруненко М. І. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.) – К.: Держполітвидав, 1951. – 344 с.

487. Табуї. Як я став комісаром Французької Республіки в Україні // Пам'ять століть. – 2007. – № 2. – С. 32–58.

488. Твердохлебов В. Местные финансы. – Одесса: Изд-во А. А. Ивасенко, 1919. – 304 с.

489. Тези доповідей Х.Барановського “Про загальні основи найближчої роботи у фінансових справах” та “Про систему та норми оподаткування населення” на засіданні Центральної Ради 27 червня 1917 р. // Нова Рада. – 1917. – 28 червня.

490. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809–1918: Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів, 2002. – 259 с.

491. Теодорович И. М. Разработка правительством Германии программы завоеваний на Востоке в 1914–1915 гг. // Первая мировая война. – М.: Наука, 1968. – С. 108–120.

492. Теодорович І. М. Політика монархії Габсбургів на Україні після Брест-Литовська (березень–листопад 1918 р.) // Питання нової та новітньої історії. Міжвідомч. наук. зб. – К., 1971. – Вип. 12. – С. 84–92.

493. Тимофіїв М. До наших економічних перспектив // Хліборобська Україна. – Відень: Видання Українського Союзу Хліборобів Державників. – 1920–1921. – Ч. II, III і IV. – С. 65–121.

494. Тимчасовий Закон “Про випуск державних кредитових білетів Української Народної Республіки” від 19 грудня 1917 р. // Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. – 1917. – № 7. – 23 грудня.

495. Тимчасовий Закон “Про випуск державних кредитових білетів Української Народної Республіки” від 19 грудня 1917 р. // Нова Рада. – 1917. – 21 грудня.

496. Тимчасовий Земельний закон від 18 січня 1918 р. // Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 30 січня.

497. Тичина В. Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 році. – Х.: Вид-во Харківського університету, 1969. – 284 с.

498. Тлущак Ю. М. Формування української правової традиції у сфері оподаткування та її втілення в розбудові національної державності 1917–1920 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.01. – Сімферополь: Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2004. – 20 с.

499. Трембіцький В. Українські гроші // Крила (Нью-Йорк). – 1952. – Ч. 2. – С. 15–17.

500. Тривус А. А. Налоги как орудие экономической политики. – Баку, 1925. – 235 с.

501. Туган-Барановский М. И. Русская революция и социализм. – Пг.: Акционерное общество “Муравей”, 1917. – 32 с.

502. Туган-Барановский М. И. Социализм как положительное учение. – Пг.: Кооперация, 1918. – 133 с.

503. Туган-Барановський М. Грошова криза української кооперації // Українська кооперація. – 1918. – Кн. 4. – жовтень. – С. 1–12.

504. Туган-Барановський М. Політична економія. Курс популярний. – К.: Наукова думка, 1994. – 263 с.

505. Тхоржевский Р. И. Бумажные денежные знаки, бонны как источник по истории Украинской ССР периодов гражданской войны и восстановления народного хозяйства 1918–1925 гг.: Автореферат

диссертации на соискание научной степени кандидата исторических наук. – К.: Университет им. Т. Г. Шевченко, 1975. – 28 с.

506. Тхоржевський Р. Грошові знаки Української Народної Республіки (1917–1920) // Освіта. – 1991. – 20 грудня.

507. Тхоржевский Р. И. Методические указания, статистические и наглядные материалы для изучения студентами эмиссий и обращения бумажных денег и их суррогатов (1917–1961 гг.). – Тернополь: Финансово-экономический институт, 1982. – 72 с.

508. Тхоржевський Р. Й. Нариси історії паперових грошей на Тернопільщині ХХ ст. (з каталогом). – Тернопіль: “Підручники і посібники”, 2000. – 87 с.

509. Тхоржевский Р. Й. Отечественная бонистика. – К.: Министерство высшего и среднего специального образования УССР; Учебно-методический кабинет по высшему образованию; Тернопольский финансово-экономический институт, 1988. – 68 с.

510. Тхоржевський Р. Й. Паперові гроші України 1917–1920 рр. – К., 1991. – 165 с.

511. Тхоржевський Р. І. Паперові грошові знаки, бони як історико-економічне джерело та об'єкт боністики (1917–1925 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1995. – 48 с.

512. Тхоржевський Р. Паперові гроші України 1917–1920 років (Центральна Рада, Гетьманщина, Директорія) // Вісник Національного банку України. – 1996. – № 4. – С. 81–89.

513. Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр.: У 3 т. – К.: Політвидав України, 1967–1970. – Т. 1. – 473 с.

514. Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр.: У 3 т. – К.: Політвидав України, 1967–1970. – Т. 2. – 423 с.

515. Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр.: У 3 т. – К.: Політвидав України, 1967–1970. – Т. 3. – 463 с.
516. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 591 с.
517. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2: 10 березня – 29 квітня 1918 р. – 422 с.
518. Українська Центральна рада у Києві // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 1. – 19 березня.
519. Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
520. Украинские деньги // Киевская мысль. – 1917. – 13 (26) грудня.
521. Украинские деньги // Последние новости. – 1917. – 23 грудня.
522. Универсал Центральной Рады // Украинская жизнь. – 1917. – № 3–6. – март–июнь.
523. Универсал Української Центральної ради до українського народу, на Україні й по за Україною сущого // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 9. – травень.
524. II Универсал Української Центральної Ради // Нова Рада. – 1917. – 4 липня.
525. III Универсал Української Центральної Ради // Нова Рада. – 1917. – 8 листопада.
526. IV Универсал Української Центральної Ради // Нова Рада. – 1918. – 13 січня.
527. IV Универсал Української Центральної Ради // Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 13 січня.
528. Уорт Р. Антанта и русская революция. 1917–1918. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 271 с.

529. Ухвали про призначення й увільнення від 5 квітня 1918 р. // Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 16 квітня.

530. Ушков В. Комментарии и дополнения к каталогам Н. И. Кардакова №№ 2 и 5 // Россия. – 1962. – № 62.

531. Фабрика фальшивых денег // Киевская мысль. – 1918. – 26 вересня.

532. Фальшивые карбованцы // Одесский листок. – 1918. – 26 червня.

533. Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 334 с.

534. Феценко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир: Житомирський вісник, 1992. – 122 с.

535. Фінансові законопроекти // Народня воля. – 1917. – 12 грудня.

536. Фрей Л. Денежное обращение на Украине // Южное дело. – 1918. – № 1.

537. Харітонов Д. Ф. Українські паперові гроші 1917–2005. – К.: “Купола”, 2005. – 112 с.

538. Харьковское правительство и украинские деньги // Последние новости. – 1918. – 4 (17) січня.

539. Хмелевский Н. Экономическая политика Временного правительства (февраль–октябрь 1917 г.) // Российский экономический журнал. – 1995. – № 12. – С. 100–106.

540. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: У 4 ч. – Відень: Український Соціологічний Інститут, 1921. – Ч. 1. – 204 с.

541. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: У 4 ч. – Відень: Український Соціологічний Інститут, 1921. – Ч. 3. – 160 с.

542. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: У 4 ч. – Відень: Український Соціологічний Інститут, 1922. – Ч. 4. – 405 с.

543. Цалик С. Что бывает, когда не платят зарплату... // Газета по киевски. – 2004. – № 3 (53). – 22–28 січня. – С. 28.

544. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 4–4 зв. Протокол засідання Генерального секретаріату, 2 жовтня 1917 р.

545. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 9 зв. – 10 зв. Протокол засідання Генерального секретаріату, 2 листопада 1917 р.

546. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 10 зв. – 12. Протокол засідання Генерального секретаріату, 3 листопада 1917 р.

547. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 12–13. Протокол засідання Генерального секретаріату, 4 листопада 1917 р.

548. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 20. Доповідь генерального секретаря торгу і промисловості В. Голубовича та директора відділу промисловості І. Чопівського про стан цукрової промисловості, 8 грудня 1917 р.

549. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 24–25. Протокол засідання Генерального секретаріату, 16 грудня 1917 р.

550. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 26. До голови Генерального секретаріату [Лист секретаря Центральної Ради М. Єремїва], 11 грудня 1917 р.

551. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 30. Витяг з протоколу засідання Центральної Ради, 17 грудня 1917 р.

552. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 31–32 зв. Законопроект “Про збільшення поштових, телеграфних і телефонних тарифів”, 1 січня 1918 р.

553. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 33–34 зв. Протокол засідання Генерального Секретаріату, 27 грудня 1917 р.

554. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 40–40 зв.
Протокол засідання Генерального Секретаріату, 30 грудня 1917 р.

555. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 2–2 зв.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 3 вересня 1917 р.

556. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 9–9 зв.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 2 жовтня 1917 р.

557. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 20–21 зв.
Журнал засідання Генерального Секретаріату, 6 грудня 1917 р.

558. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 20. Витяг з протоколу засідання Центральної Ради, 15 січня 1918 р.

559. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 27–27 зв.
Витяг з протоколу засідання Малої Ради, 1 березня 1918 р.

560. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 41. Витяг з протоколу засідання Малої Ради, 17 березня 1918 р.

561. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 45–46. Закон “Про підвищення акцизу на тютюн і вироби з нього”, 24 березня 1918 р.

562. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 47. Закон “Про скасування посад молодших помічників податкових інспекторів”, 24 березня 1918 р.

563. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 49. Витяг з протоколу засідання Центральної Ради, 18 квітня 1918 р. ; Закон “Про випуск розмінних марок Державної скарбниці”, 18 квітня 1918 р.

564. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 52. Закон “Про випуск на 100 млн. крб. знаків Державної скарбниці”, 30 березня 1918 р.

565. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 85. Закон “Про видачу Державною скарбницею УНР Державному банкові зобов’язань на забезпечення грошових знаків в сумі 500 млн. крб. (1 млрд. грн.)”. Витяг з протоколу засідання Центральної Ради, 20 квітня 1918 р.

566. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 3–3 зв.
Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 11 лютого 1918 р.

567. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 4–4 зв.
Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 12 лютого 1918 р.

568. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 5–5 зв.
Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 14 лютого 1918 р.

569. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 8–10.
Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 3 березня 1918 р.

570. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 2–6.
IV Універсал Української Центральної Ради, 9 (22) січня 1918 р.

571. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 7–8 зв.
III Універсал Української Центральної Ради, 19 листопада 1917 р.

572. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 18–19 зв.
Структура міністерств, без дати.

573. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 3. Витяг з протоколу засідання Центральної Ради про ухвалення Закону “Про скасування крайніх норм по страховій операції в ощадних касах УНР”, 9 квітня 1918 р.

574. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 4. Витяг з протоколу засідання Центральної Ради про ухвалення Закону “Про скасування крайніх норм по страховій операції в ощадних касах УНР”, 9 квітня 1918 р.

575. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 8–10.
Журнал засідання Ради народних міністрів, 13 квітня 1918 р.

576. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 6. Протокол засідання Генерального секретаріату, 8 вересня 1917 р.

577. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 16–16 зв.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 15 вересня 1917 р.

578. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 21.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 21 вересня 1917 р.
579. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 22.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 22 вересня 1917 р.
580. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 29–29 зв.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 2 жовтня 1917 р.
581. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 55–56 зв.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 3 листопада 1917 р.
582. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 60–61.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 4 листопада 1917 р.
583. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 70–71.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 10 листопада 1917 р.
584. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 72.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 11 листопада 1917 р.
585. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 73–73 зв.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 13 листопада 1917 р.
586. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 76–78.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 15 листопада 1917 р.
587. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 93–93 зв.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 24 листопада 1917 р.
588. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 94–94 зв.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 27 листопада 1917 р.
589. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 95–96.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 28 листопада 1917 р.
590. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 101^a –
101^a зв. Протокол засідання Генерального секретаріату, 30 листопада
1917 р.
591. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 102–103 зв.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 11 грудня 1917 р.

592. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 107–109 зв.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 20 грудня 1917 р.

593. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 114. Відозва
Генерального секретаріату “Про торговельну та фінансову діяльність”

594. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 115–115 зв.
Постанова Генерального секретаріату “Про податкову політику”,
20 грудня 1917 р.

595. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 119–122.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 22 грудня 1917 р.

596. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 135–136 зв.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 29 грудня 1917 р.

597. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 24–25.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 16 грудня 1917 р.

598. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 59–59 зв.
Закон “Про утворення Фінансової комісії при Міністерстві фінансів”, без
дати.

599. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 60–60 зв.
Статут Фінансової комісії, без дати.

600. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 45–46.
Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 1 квітня 1918 р.

601. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 63–64.
Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 5 квітня 1918 р.

602. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 84–85.
Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 19 квітня 1918 р.

603. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 5–5 зв.
Протокол засідання Малої Ради, 1 березня 1918 р.

604. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 24 а. – Арк. 15–16 зв.
Журнал малої Ради міністрів, 16, 17 липня 1918 р.

605. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 1–49. “Економіко-фінансові перспективи Української Республіки і найближчі економічні, фінансові та політичні завдання Генерального Секретаріату. Короткі міркування М. І. Кривецького”, 29 грудня 1917 р.

606. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 1–1 зв. Обіжник Державного банку “Про курс і розпорядок обміну германських марок, австрійських крон та румунських лей”, 23 квітня 1918 р.

607. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 2–2 зв. Лист Земельного департаменту Міністерства земельних справ до Ради народних міністрів УНР, 14 березня 1918 р.

608. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 41. Супровідний лист Кредитової канцелярії Міністерства фінансів до генерального писаря щодо Обіжника “Про курс грошей”, 13 квітня 1918 р.

609. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 42. Циркуляр Міністерства фінансів УНР “Про встановлення твердого розрахункового курсу між рублем, маркою і кроною”, 9 квітня 1918 р.

610. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 57–57 зв. Протокол засідання Фінансової комісії, 24 березня 1918 р.

611. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 58–58 зв. Протокол засідання Фінансової комісії, 26 березня 1918 р.

612. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 59–60. Протокол засідання Фінансової комісії про видачу авансу в 25 млн. руб., 1 квітня 1918 р.

613. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 61–61 зв. Проект Договору між урядами Німеччини, Австро-Угорщини та Української Народної Республіки про надання Центральними державами Україні авансу в 25 млн. крб., без дати.

614. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 13. Циркуляр Міністерства фінансів УНР “Про встановлення твердого розрахункового курсу між рублем, маркою і кроною”, 9 квітня 1918 р.

615. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 64. Циркуляр Міністерства фінансів УНР “Про встановлення твердого розрахункового курсу між рублем, маркою і кроною”, 9 квітня 1918 р.

616. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 2. Постанова “Про порядок забезпечення розмінних марок, які були випущені згідно закону Центральної ради від 18 квітня 1918 р”, 8 липня 1918 р.

617. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 3–3 зв. Пояснююча записка А. Ржепецького і К. Заммена Раді міністрів до проекту Закону “Про порядок забезпечення розмінних марок”, 4 липня 1918 р.

618. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 4. Законопроект “Про порядок забезпечення розмінних марок, випущених на підставі закону ухваленого Центральною Радою 18 квітня 1918 р”, липень 1918 р.

619. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 1. До Міністерства державного писарства. Прохання про надсилку всіх замовлень до Експедиції заготовок державних паперів через Департамент простих податків, без дати.

620. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 229. – Арк. 2. Постанова “Про збільшення утримання членам від Міністерства фінансів в Радах місцевих управлінь казенних залізниць”.

621. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 321. – Арк. 88. Прохання Експедиції заготовок державних паперів реквізувати в її розпорядження перфорольні та різальні машини, 3 квітня 1918 р.

622. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 1 зв. Порядок денний засідання Ради народних міністрів УНР на 13 квітня 1918 р.

623. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 7–7 зв. Доповідь в.о. народного міністра фінансів В. Мазуренка та в.о. директора Департаменту посередніх податків А. Маршинського “Про дозвіл спродувати коньяк і вино з фруктів та ягід”, 5 квітня 1918 р

624. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 8. Постанова Ради народних міністрів “Про дозвіл продажу коньяку та вина з фруктів і ягід”, 17 квітня 1918 р.

625. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 7–8 зв. Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 6 квітня 1918 р.

626. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 15. Протокол засідання Ради народних міністрів, 17 березня 1918 р.

627. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 1. Протокол засідання Ради народних міністрів, 20 березня 1918 р.

628. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 14–15. Протокол засідання Ради народних міністрів, 16 березня 1918 р.

629. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 6–7. Постанова Центральної Ради “Про компетенцію й склад Комітету Української Центральної Ради”, 29 червня 1917 р.

630. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 9. Постанова Комітету Центральної Ради “Про склад Генерального секретаріату”, 15 липня 1917 р.

631. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 10–12. Постанова Центральної Ради “Про Статут Генерального секретаріату”, 16 липня 1917 р.

632. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 13. Постанови Центральної Ради про затвердження бюджетів Генеральних

секретарств до 1 серпня 1917 р. Бюджет Генерального секретарства судових справ, 16 липня 1917 р.

633. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 14. Постанови Центральної Ради про затвердження бюджетів Генеральних секретарств до 1 серпня 1917 р. Бюджет Генерального секретарства земельних справ, 16 липня 1917 р.

634. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 15. Постанови Центральної Ради про затвердження бюджетів Генеральних секретарств до 1 серпня 1917 р. Бюджет Генерального секретарства фінансів, 16 липня 1917 р.

635. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16. Постанови Центральної Ради про затвердження бюджетів Генеральних секретарств до 1 серпня 1917 р. Бюджет Генерального секретарства освіти, 18 липня 1917 р.

636. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 17–18. Постанови Центральної Ради про затвердження бюджетів Генеральних секретарств до 1 серпня 1917 р. Бюджет генерального писаря, 20 липня 1917 р.

637. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 20. Постанови Центральної Ради про затвердження бюджетів Генеральних секретарств до 1 серпня 1917 р. Бюджет Генерального секретарства внутрішніх справ, 28 липня 1917 р.

638. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 24. Постанова Комітету Центральної Ради “Про склад Генерального секретаріату”, 21 серпня 1917 р.

639. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 93–94. Закони: “Про прибуток державного скарбу Української Народної Республіки”; “Про Головну скарбницю Української Народної Республіки”; “Про Український банк”; “Про ліквідацію відділів “Государственного

Дворянського Земельного Банку” та “Крестьянського Поземельного Банку””; “Про признання цукрової монополії виключним правом державного скарбу Української Народної Республіки”, 9 грудня 1917 р.

640. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 118–123 зв. Проект Конституції УНР, 6 грудня 1918 р.

641. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 134–135 зв. Витяг з протоколів засідань Малої Ради від VI сесії Центральної Ради до VII. Засідання від 21 серпня 1917 р.

642. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 171. Закон “Про випуск Українським Державним банком кредитових білетів на суму 500 млн. крб.”, 19 грудня 1917 р.

643. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 172–172 зв. Тимчасовий Закон “Про випуск державних кредитових білетів Української Народної Республіки”, 19 грудня 1917 р.

644. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 185–187 зв. Тимчасовий Земельний закон, 18 січня 1918 р.

645. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 9. III Універсал Української Центральної Ради, 19 листопада 1917 р.

646. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 9 зв. I Універсал Української Центральної Ради, 10 червня 1917 р.

647. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 10–11. II Універсал Української Центральної Ради, 3 липня 1917 р.

648. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 7. Супроводжувальна записка до Президії Центральної Ради щодо подачі на її розгляд Законопроекту “Про порядок державних видатків в 1918 році поки буде складений і ухвалений бюджет”, 23 березня 1918 р.

649. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 8. Законопроект “Про порядок державних видатків в 1918 році поки буде складений і ухвалений бюджет”, 1918 р.

650. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 9–9 зв. Законопроект “Про порядок державних видатків в 1918 році поки буде складений і ухвалений бюджет”, 1917 р.

651. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 13. Законопроект “Про скасування посад молодших помічників податкових інспекторів”, 23 березня 1918 р.

652. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 16. Супроводжувальна записка до Президії Центральної Ради щодо подачі на її розгляд Законопроекту “Про порядок державних видатків в 1918 році поки буде складений і ухвалений бюджет”, 23 березня 1918 р.

653. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 17–17 зв. Законопроект “Про порядок видатків на утримання державних інституцій Української Народної Республіки і виконання функцій, поставлених їм в обов’язок за кінець 1917 року”, без дати.

654. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 18–18 зв. Законопроект “Про порядок видатків на утримання державних інституцій Української Народної Республіки і виконання функцій, поставлених їм в обов’язок за 1917 рік”, без дати.

655. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 19. Супроводжувальна записка до Президії Центральної Ради щодо подачі на її розгляд Законопроекту “Про порядок державних видатків в 1918 році поки буде складений і ухвалений бюджет”, 23 березня 1918 р.

656. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 20. Законопроект “Про порядок державних видатків в 1918 році поки буде складений і ухвалений бюджет”, 1917 р.

657. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 21. Супроводжувальна записка до Президії Центральної Ради щодо подачі на її розгляд Законопроекту “Про порядок державних видатків в 1918 році поки буде складений і ухвалений бюджет”, 23 березня 1918 р.

658. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 22–22 зв. Законопроект “Про порядок видатків на утримання державних інституцій Української Народної Республіки і виконання функцій, поставлених їм в обов’язок за кінець 1917 року”, без дати.

659. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 23. До канцелярії Центральної Ради. Супровідна записка Кредитової канцелярії Міністерства фінансів до Закону “Про випуск на 100 млн. крб. знаків Державної скарбниці”, 25 березня 1918 р.

660. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 24. Закон “Про випуск на 100 млн. крб. знаків Державної скарбниці”, 30 березня 1918 р.

661. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 25. До канцелярії Центральної Ради. Супровідна записка (копія) Кредитової канцелярії Міністерства фінансів до Закону “Про випуск на 100 млн. крб. знаків Державної скарбниці”, 25 березня 1918 р.

662. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 26. Проект додаткового Закону “Про друк державних кредитових білетів”, 26 березня 1918 р.

663. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 75. Витяг з протоколу засідання Центральної Ради, 9 квітня 1918 р.

664. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 76. Законопроект “Про скасування крайніх норм по страховій операції в ощадних касах УНР”, без дати.

665. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 86. Законопроект “Про асигновку до розпорядження народного міністра внутрішніх справ 100 млн. крб. на видачу позичок місцевим народним самоврядуванням”, без дати.

666. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 96. Законопроект “Про випуск зобов’язань Державної скарбниці УНР на

забезпечення грошових знаків в сумі 500 млн. крб. (1 млрд. грн.)”, 13 квітня 1918 р.

667. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 97. Законопроект “Про видачу Державною скарбницею УНР Державному банкові зобов’язань на забезпечення грошових знаків в сумі 500 млн. крб. (1 млрд. грн.)”, 20 квітня 1918 р.

668. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 123. Супровідна записка до Законопроекту “Про випуск розмінних марок Державної скарбниці” та до Законопроекту “Про випуск зобов’язань Державної скарбниці на 500 млн. крб.”, 13 квітня 1918 р.

669. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 124. Законопроект “Про випуск розмінних марок Державної скарбниці”, 13 квітня 1918 р.

670. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 125. Законопроект “Про випуск розмінних марок Державної скарбниці”, без дати.

671. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 126. Закон “Про випуск розмінних марок Державної скарбниці”, 18 квітня 1918 р.

672. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 130. Законопроект “Про асигновку до розпорядження народного міністра внутрішніх справ 100 млн. крб. на видачу позичок місцевим народним самоврядуванням”, без дати.

673. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 134–134 зв. Законопроект “Про тимчасове кредитування Державним банком місцевих і міських само врядувань на загальну суму не вище 100 млн. крб.”, без дати.

674. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 135–135 зв. Закон “Про тимчасове кредитування Державним банком місцевих і

міських само врядувань на загальну суму не вище 100 млн. крб.”, 18 квітня 1918 р.

675. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 147–147 зв. Законопроект “Про тимчасове кредитування Державним банком місцевих і міських само врядувань на загальну суму не вище 100 млн. крб.”, без дати.

676. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 152. Закон “Про видачу Державною скарбницею Української Народної Республіки Державному банкові зобов’язань на забезпечення грошових знаків в сумі 500 млн. крб. (1 млрд. грн.)”, 20 квітня 1918 р.

677. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 157. Закон “Про видачу Державною скарбницею Української Народної Республіки Державному банкові зобов’язань на забезпечення грошових знаків в сумі 500 мільйонів карбованців (один мільярд гривень)”, 20 квітня 1918 р.

678. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 189–190 зв. Пояснююча записка до Законопроекту “Про установаження Вищої Економічної Ради Української Народної Республіки”, без дати.

679. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 108–108 зв. Протокол засідання Центральної Ради, 10 березня 1917 р.

680. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 109–109 зв. Протокол засідання Центральної Ради, 12 березня 1917 р.

681. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 111–111 зв. Протокол засідання Центральної Ради, 13 березня 1917 р.

682. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 114. Протокол засідання Центральної Ради, 20 березня 1917 р.

683. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 7–8. Протокол засідання комітету Центральної Ради, 1 травня 1917 р.

684. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 9 зв. – 11 зв. Протокол засідання комітету Центральної Ради, 11 травня 1917 р.

685. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 12.
Протокол засідання комітету Центральної Ради, 13 травня 1917 р.

686. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 12 зв.
Протокол засідання комітету Центральної Ради, 13 травня 1917 р.

687. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 13–13 зв.
Протокол засідання комітету Центральної Ради, 17 травня 1917 р.

688. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 14–16 зв.
Протокол засідання Центральної Ради, 19 травня 1917 р.

689. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 21–24 зв.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 29 червня 1917 р.

690. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 12–13 зв.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 15 грудня 1917 р.

691. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 16–18.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 23 грудня 1917 р.

692. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 1–2.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 19 грудня 1917 р.

693. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 4–4 зв.
Проект штатів служачих в центральних управліннях Генерального секретаріату, без дати.

694. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 37. Витяг з протоколу засідання Центральної Ради, 18 січня 1918 р.

695. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 48–49 зв.
Закон “Про заведення на Україні числення часу по новому стилю і перевод годинників на середньоєвропейський час”, 12 лютого 1918 р.

696. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 50–51.
Законопроект “Про грошову одиницю, бите монети та друк державних кредитових білетів”, без дати.

697. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 150.
Подання Міністерством фінансів до Центральної Ради Закону “Про

скасування посад молодших помічників податкових інспекторів”, 20 березня 1918 р.

698. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 151–151 зв. Пояснююча записка до законопроекту “Про скасування посад молодших помічників податкових інспекторів”, 23 березня 1918 р.

699. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 152. Закон “Про скасування посад молодших помічників податкових інспекторів”, 24 березня 1918 р.

700. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 25–30. Протоколи засідань Генерального секретаріату, 13, 14, 17 липня 1917 р.

701. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 10. Наказ № 9 товариша міністра фінансів УНР І.Шимановича, 5 березня 1918 р.

702. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 1–2 зв. Прибутки і видатки Центральної Ради, серпень 1917 р.

703. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 6. Рахунок за друк відозви “Від Генерального Секретаріату України”, 2 травня 1917 р.

704. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 7. Рахунок за друк відозви “До громадянства України. Старий лад на віки загинув”, 3 серпня 1917 р.

705. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 11. Рахунок за друк III Універсалу, 28 листопада 1917 р.

706. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 14. Рахунок за друк № 1 “Вістника Генерального Секретаріату”, 5 грудня 1917 р.

707. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 33. Служба експлуатації. Відділ автомобільної тяги. Рахунок Генеральному секретаріатові, 19, 22 грудня 1917 р.

708. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 117–122. Пояснююча записка до проекту бюджету державних прибутків і видатків на 1918 рік, без дати.

709. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 110 зв. Відозва Центральної Ради до громадян з приводу Дня Національного фонду, без дати.

710. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 112. Відозва Тимчасового організаційного комітету щодо зборів пожертв на Український Національний фонд, травень 1917 р.

711. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 138. Лист до Центральної Ради редакції газети “Рада”, 19 квітня 1917 р.

712. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 150. Лист підпоручника Коха про пожертву на Український Національний фонд, 21 березня 1917 р.

713. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 151. Лист до Центральної Ради Полтавського Союзу споживчих товариств, 31 березня 1917 р.

714. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 152. Підписка Українського Національного фонду, квітень 1917 р.

715. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 161–162 зв. Лист єфрейтора М. В. Мороза до провідників Центральної Ради з приводу пожертви на Національний фонд, 15 березня 1917 р.

716. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 164 зв. Підписний лист пожертв до Українського Національного фонду, без дати.

717. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 165. Підписний лист пожертв до Українського Національного фонду, без дати.

718. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 165 зв. Підписний лист пожертв до Українського Національного фонду, 7 квітня 1917 р.

719. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 63 зв. Зразок листа комітету Дня Українського Національного фонду із запрошенням прилучитися до організації збору пожертв, травень 1917 р.

720. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 73 зв. Зразок листа комітету Дня Українського Національного фонду із запрошенням прилучитися до організації збору пожертв, травень 1917 р.

721. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 147. Зразок листа комітету Дня Українського Національного фонду із запрошенням прилучитися до організації збору пожертв, травень 1917 р.

722. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 261–261 зв. Протокол засідання Центральної Ради, 11 березня 1917 р.

723. ЦДАВО України. – Ф. 1118. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 1–89. Матеріали про угоди України з Центральними державами з 23 квітня по 10 вересня 1918 р. (анонімний автор – член української Комісії з товарообміну), без дати.

724. ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 3–3 зв. Обіжник Державної скарбниці до всіх Фінансових палат України, квітень 1918 р.

725. ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 9–9 зв. Протокол (таємний) засідання Фінансової комісії, 24 березня 1918 р.

726. ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 10. З'ясовуюча записка виконуючого обов'язки міністра фінансів УНР В.Мазуренка з приводу ухваленого Центральною Радою 14 січня 1918 р. Закону “Про асигнування в розпорядження Міністерства продовольчих справ 500 мільйонів карбованців для видачі оборотних коштів продовольчим органам”, без дати.

727. ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 11. Законопроект “Про дозвіл Державній скарбниці відкрити в Державному банку спеціальний поточний рахунок для виконання закону про асигнування Міністерству продовольчих справ 500 мільйонів карбованців”, без дати.

728. ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 12. Законопроект “Про випуск розмінних марок Державної скарбниці”, без дати.

729. ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 13–13 зв. Пояснююча записка товариша міністра фінансів В. Мазуренка та виконуючого обов’язки директора Департаменту митних зборів П. Андрєйва про необхідність додаткового асигнування 250 тис. крб. для відкриття перепускних пунктів на кордоні з Росією, без дати.

730. ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 14–14 зв. Законопроект “Про порядок видатків на утримання державних інституцій Української Народної Республіки і виконання функцій, поставлених їм в обов’язок до кінця 1917 року”, без дати.

731. ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 17. Перелік місцевостей на кордоні України з Великоросією, в районі яких передбачено в найближчі дні відкрити митні установи, без дати.

732. ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 18. Розрахунок грошей, потрібних на місячне утримання тимчасового митного нагляду, без дати.

733. ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 19. Витяг з журналу засідань Ради народних міністрів УНР, 6 квітня 1918 р.

734. ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 2–15. Кошторис прибутків Департаменту посередніх податків на 1918 рік, без дати.

735. ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 18–24 зв. Відомості про вступ акцизних зборів (згідно з даними Фінансових палат), без дати.

736. ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 33–53. Кошторис видатків Департаменту посередніх податків Міністерства фінансів на 1918 р.

737. ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 71.
Департамент простих податків, 1918 р.

738. ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 74.
Департамент простих податків, Гербова скарбниця (штатні урядовці), без дати.

739. ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 75.
Департамент простих податків, Гербова скарбниця (персональний склад), без дати.

740. ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 1–5.
Кошториси Департаменту митних зборів, без дати.

741. ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 1.
Пояснююча записка до сміти Кредитової канцелярії на 1918 рік виконуючого обов'язки міністра фінансів С. Перепелиці та директора Кредитової канцелярії Г. Лерхе, без дати.

742. ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 2–3. Сміта прибутків Кредитової канцелярії на 1918 рік, без дати.

743. ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 6–8. Сміта видатків Кредитової канцелярії на 1918 рік, без дати.

744. ЦДАВО України. – Ф. 1509. – Оп. 5. – Спр. 6. – Арк. 11. Закон “Про грошову одиницю, биття монети та друк державних кредитових білетів”, 1 березня 1918 р.

745. ЦДАВО України. – Ф. 1509. – Оп. 5. – Спр. 6. – Арк. 22–22 зв.
Закон “Про випуск на сто мільйонів знаків Державної скарбниці”, без дати.

746. ЦДАВО України. – Ф. 1509. – Оп. 5. – Спр. 6. – Арк. 28–28 зв.
Закон “Про обов'язкове приставлення до установ Державного банку для штемпелювання 5% зобов'язань “Російського Государственнаго казначейства”, 4 жовтня 1918 р.

747. ЦДАВО України. – Ф. 1509. – Оп. 5. – Спр. 8. – Арк. 82–82 зв. Закони і постанови Центральної Ради і Генерального Секретаріату, 9 грудня 1917 р.

748. ЦДАВО України. – Ф. 1509. – Оп. 5. – Спр. 8. – Арк. 83–83 зв. Тимчасовий Закон “Про випуск державних кредитових білетів Української Народньої Республіки”, 19 грудня 1917 р.

749. ЦДАВО України. – Ф. 1509. – Оп. 5. – Спр. 13. – Арк. 1–1 зв. Обіжник Державного банку “Про курс і розпорядок обміну германських марок, австрійських крон та румунських лей”, 23 квітня 1918 р.

750. ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 3–6. Коротка пояснююча записка до штатів і діяльності Загальної канцелярії Міністерства фінансів, без дати.

751. ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 1. Департамент простих податків Міністерства фінансів, без дати.

752. ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 2. Гербова скарбниця, без дати.

753. ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 3–4. Лист директора Департаменту митних зборів П. Андреєва до Департаменту простих податків Міністерства фінансів, 30 квітня 1918 р.

754. ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 5. Список Департаменту митних зборів Міністерства фінансів, без дати.

755. ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 6. Список співробітників Департаменту митних зборів Міністерства фінансів, без дати.

756. ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 7. Супровідна записка Департаменту митних зборів до Департаменту простих податків УНР, 27 квітня 1918 р.

757. ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 8. Штат Департаменту митних зборів Міністерства фінансів, без дати.

758. ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 9–10.
Доповідь народного міністра фінансів П. Климовича Раді народних міністрів УНР, 26 квітня 1918 р.

759. ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 12–12 зв.
Список розміщених на території УНР митних установ, без дати.

760. ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 13–14.
Протокол засідань Ради при Департаменті митних зборів по організації митної служби на Україні, 14–16 квітня 1918 р.

761. ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 16–20 зв.
Проект розпису посад по дирекції Державних ощадних кас та її місцевих установ, без дати.

762. ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 21–23 зв.,
28. Проект розпису посад по дирекції Державних ощадних кас УНР та її місцевих установ, 24 квітня 1918 р.

763. ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 26.
Податкова інспекція (штатний розклад), квітень 1918 р.

764. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 48–49.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 1 грудня 1917 р.

765. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 50–51 зв.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 2 грудня 1917 р.

766. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 52–54.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 4 грудня 1917 р.

767. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 89–90.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 2 січня 1918 р.

768. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 91–92.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 3 січня 1918 р.

769. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 93–93 зв.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 4 січня 1918 р.

770. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 94–95 зв.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 7 січня 1917 р.

771. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 96–96 зв.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 8 січня 1918 р.

772. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 12. Лист
голови Ради народних міністрів УНР В. Голубовича та управляючого
Міністерством закордонних справ М. Любинського до президента Франції
з приводу призначення М. Шрага посланцем УНР при уряді Французької
Республіки, 26 квітня 1918 р.

773. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 84–85 зв.
Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 22 квітня 1918 р.

774. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 3.
Телеграма курінного отамана Лисенка до генеральних секретарів
О. Шульгина та М. Порша, 13 січня 1918 р.

775. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 1–6.
Мировий договір між УНР та Центральними державами, 9 лютого 1918 р.

776. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 10–13.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 7 грудня 1917 р.

777. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 24–27.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 18 грудня 1917 р.

778. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 46–47.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 2 січня 1918 р.

779. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 54–55.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 3 січня 1918 р.

780. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 56–56 зв.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 4 січня 1918 р.

781. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 57–58.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 7 січня 1917 р.

782. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 59–59 зв.
Протокол засідання Генерального секретаріату, 8 січня 1918 р.

783. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 7.
Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 29 січня 1918 р.

784. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 8–8 зв.
Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 12 березня 1918 р.

785. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 13–13 зв.
Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 30 січня 1918 р.

786. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 14–14 зв.
Протокол засідання Ради народних міністрів, 16 березня 1918 р.

787. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 15–16 зв.
Протокол засідання Ради народних міністрів, 13 березня 1918 р.

788. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 24–25.
Протокол засідання Ради народних міністрів, 10 березня 1918 р.

789. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 33–36 зв.
Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 9 березня 1918 р.

790. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 40–41.
Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 21 березня 1918 р.

791. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 44–44 зв.
Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 26 березня 1918 р.

792. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 45–46.
Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 27 березня 1918 р.

793. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 47–48.
Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 6 березня 1918 р.

794. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 49–50 зв.
Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 23 березня 1918 р.

795. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 51–52.
Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 25 березня 1918 р.

796. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 54–55.
Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 31 березня 1918 р.

797. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 58–59 зв.
Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 3 квітня 1918 р.

798. ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 75–77.
Протокол засідання Ради народних міністрів УНР, 17 квітня 1918 р.

799. ЦДАВО України. – Ф. 3866. – Оп. 1. – Спр. 228. – Арк. 2. IV
Універсал Української Центральної Ради, 22 січня 1918 р.

800. Церетели И. Г. Кризис власти. Воспоминания лидера меньшевиков, депутата II Государственной думы. 1917–1918. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 255 с.

801. Циркуляр Міністерства торгу і промисловості “Про ліквідацію комісаріатів-агентур” від 28 вересня 1918 р. // Державний вістник. – 1918. – 31 жовтня.

802. Чалий В. Українська держава 1917–1920 рр. як суб’єкт міжнародного права // Нова політика. – 1996. – № 1. – С. 35–41.

803. Чернин О. В дни мировой войны. Воспоминания бывшего австрийского министра иностранных дел. – М.; – Пг.: Гиз, 1923. – 292 с.

804. Черноіваненко В. Національні паперові бони України 1917–1920 років: Політичний, економічний і мистецький аспекти // Визвольний шлях. – 2004. – Кн. 3 (672). – С. 106–121.

805. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – К.: Темпора, 2003. – 416 с.

806. Чикаленко Є. Уривки з моїх споминів за 1917 р. – Прага: Видання Фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1932. – 41 с.

807. Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919–1920. – Київ; – Нью-Йорк: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – 640 с.

808. Чикаленко Є. Щоденник. У 2 т. – К.: Темпора, 2004. – Т. 1: 1907–1917. – 428 с.

809. Чикаленко Є. Щоденник. У 2 т. – К.: Темпора, 2004. – Т. 2: 1918–1919. – 464 с.
810. Чубарьян А. О. Брестский мир. – М., 1964. – 128 с.
811. Чучин Ф. Каталог бон и дензнаков России, СССР, окраин и образований (1769–1927гг.). – М.: Издание Советской Филателистической Ассоциации при комиссии ВЦИК фонда им. В. И. Ленина помощи беспризорным детям, 1927. – 176 с.
812. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага: Вільна спілка, 1928. – 333 с.
813. Шаповал М. Минувшина і будучина української визвольної боротьби // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 42–51.
814. Шат В. Создание украинской валюты // Финансовый журнал. – 1918. – № 7. – С. 5–8.
815. Швець В. Є. Каталог українських грошей від 1917 року. – Львів: ЗУІВЦНК, 2000. – 168 с.
816. Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Дрогобич: Бескид, 1992. – 248 с.
817. Шрамченко С. Перші українські марки-шаги (1918–1920) // Український філятеліст (Відень). – 1931. – № 3–4. – С. 1–7.
818. Шрамченко С. Ще про підроблені марки-шаги з 1918 року // Український філятеліст (Відень). – 1929. – № 7–8. – С. 3–4.
819. Шульгин О. Без території: ідеологія та чин Уряду УНР. – Париж, 1934. – 251 с.
820. Шульгин О. Політика: Державне будівництво України і міжнародні справи. Статті, документи, промови. – К.: Друкар, 1918. – 111 с.
821. Щоденник Володимира Вернадського. Полтава, 1918 // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 20–35.

822. Юровский Л. В. Денежная политика Советской власти (1917–1922). – Москва, 1928 – 378 с.

823. Юрченко В. М. Правове регулювання оподаткування в Україні у 1917–1929 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.01. – Харків: Національний університет внутрішніх справ, 2004. – 19 с.

824. Юрченко В. М. Правові засади податкової політики національних державних утворень на території України у роки визвольних змагань 1917–1921 рр. // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2004. – Вип. 26. – С. 169–177.

825. Ющенко В. А., Панченко В. Історія української гривні. – К.: Бібліотека українця, 1999. – 112 с.

826. Яневський Д. Перші кроки до національної державності (березень–листопад 1917 р.) // Пам'ять століть. – 1990. – № 3. – С. 2–9.

827. Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1982. – Serie A: 1918–1925. – Bd. I. – 700 s.

828. Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1984. – Serie A: 1918–1925. – Bd. II. – 710 s.

829. Baillie I. Ukraine: The Shagiv Issues. – Bristol, 1963. – 47 p.

830. Baumgart W. Deutsche Ostpolitik 1918. – Wien-München, 1966. – 462 s.

831. Bihl W.-D. Beiträge zur Ukraine – Politik Oesterreich-Ungarns 1918 // Jahrbuecher fuer Geschichte Osteuropas. – 1966. – Bd. 14. – S. 51–62.

832. Bihl W.-D. Einige Aspekte der oesterreichisch-ungarischen Ruthenenpolitik 1914–1918 // Jahrbuecher fuer Geschichte Osteuropas. – 1966. – № 14. – S. 539–550.

833. Bondioli R. Ukraina: La storia e l'anime di un grande popolo. – Roma: Vettogini, 1939. – 202 p.

834. Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderen Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. – Lbeck; – Hamburg, 1970. – 316 s.

835. Brest-Litowsk. – Vandenhoeck & Ruprecht in Goettingen, 1969. – 230 s.

836. Buryan J. Intervention, civil war, and communism in Russia. – Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1936. – 594 p.

837. Czernin O. In the World War. – London; – New-York; – Toronto; – Melbourne: Cassell and Company, Ltd., 1919. – 336 p.

838. Czernin O. WKI Im Weltkriege. – Ullstein, 1919. – 427 s.

839. Dmytryshyn B. German occupation of the Ukraine, 1918. Some new evidence // Slavic and East-European studies. – 1965/1966. – № 10. – Parts 3–4. – S. 79–92.

840. Doroschenko D. Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischen Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur. – Leipzig, 1941; – München: Nachdruck, 1994. – 654 s.

841. Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. – München: Ukrainische Freie Universität, 1994. – 298 s.

842. Doroshenko D. History of the Ukraine. – Edmonton, 1939. – 686 p.

843. Elmer G. Glanz und Untergang der Lufthansa. Das ukrainische Abenteuer. Die fliegende Kasse // Frankfurter Illustrierte. – 1952. – P. 13–14.

844. Epstein J. German-Ukrainian Operations during World War I // Ukrainian Quarterly. – 1959. – № 15. – P. 162–168.

845. Epstein Fritz T. Germany and the East. – Bloomington; – London: Indiana University Press., 1973. – 234 p.

846. Erdmann K. D. Der Erste Weltkrieg. – Muenchen; – Zuerich: Piper, 1994. – 1062 s.

847. Erdmann K. D. Der erste Weltkrieg. – Muenchen: Deutscher Taschenverlag, 1998. – 256 s.

848. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe / Von. Theophil Hornykiewicz.– Philadelphia: Ferdinand Berger & Söhne, OHG, Horn, N.Ц., 1966. – Band I. – 450 s.

849. Erzberger M. Erlebnisse im Weltkrieg. – Stuttgart; – Berlin, 1920. – 159 s.

850. Fedyshyn O. Germany's Drive the East and the Ukrainian Revolution, 1917–1918. – New Brunswick: New Jersey Rutgers University Press, 1971. – 401 s.

851. Fischer F. Griff nach der Weltmacht. – Duesseldorf: Droste Verlag, 1994. – 576 s.

852. Fischer F. Griff nach der Weltmacht. Die Kriegs-Zielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918. – Dusseldorf, 1962. – 896 s.

853. Fischer L. The soviets in world affairs. A histori of the relations between the soviet Union and the of World 1917–1929. – New-York, 1960. – 180 p.

854. Footman D. Civil War in Russia. – London: Faber and Faber, 1961. – 328 p.

855. Geiss I. Der lange Weg in die Katastrophe. – Muenchen; – Zuerich: Piper, 1990. – 368 s.

856. Germany and the Revolution in Russia, 1915–1918. Documents from the Archives of the German Foreign Ministry / Ed. Zbynek Zeman. – London; – New-York; – Toronto: Oxford University Press, 1958. – 157 p.

857. Golczewski F. Das ukrainische Reichsbank-Guthaben von 1918 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1991. – № 39. – S. 364–399.

858. Golczewski F. Deutschlands Ukraine-Politik 1918–1926 // Nationalities Papers. – 1997. – Vol. 25. – № 2. – S. 229–270.

859. Golczewski F. Die deutsche Polenpolitik und die Ukraine // In R.Schatkowsky (Hg.) Lokarno und Osteuropa. Fragen eines europäischen Sicherheitssystems in den 20-er Jahren. – Marburg, 1994. – S. 115–124.

860. Grebing H. Oesterreich-Ungarn und die "Ukrainische Aktion" 1914–1918 // Jahrbuecher fuer Geschichte Osteuropas. – 1959. – № 7. – S. 270–296.
861. Grцener W. Lebenserinnerungen (Jugend. Generalstab. Weltkrieg). – Gцttingen, 1957. – 584 s.
862. Grupp P. Deutsche Aussenpolitik im Schatten von Versailles. – Paderborn, 1988. – 239 s.
863. Hasegawa T. The February revolution, Petrograd, 1917. – Seattle; L.: Univ. of Washington press, 1981. – 652 p.
864. Hausmann G., Kappeler A. Ukraine. Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. – Baden-Baden, 1993. – 307 s.
865. Hoffmann M. Krieg der verseumten Moeglichkeiten. – Muenchen, 1924. – 386 s.
866. Holubnychy V. Ukraine. Finance // Encyclopaedia. – Toronto, 1971. – Vol. 2. – P. 952–978.
867. Horak S. The First Treaty of World War I. Ukraine's Treaty with the Central Powers of February 9, 1918. – New-York: Columbia University Press, 1988. – 205 p.
868. Hunczak T. The Ukrainian, 1917–1922: A Study of Revolution. – Cambridge: Harward Unuversity Press, 1977. – 425 p.
869. Kamenetsky I. German Colonization Plans in Ukraine during World Wars I and II // German-Ukrainian Relations in Historical Perspective. – Edmonton; – Toronto, 1994. – P. 95–109.
870. Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine. – Мьнchen: C.H.Deck, 2000. – 298 s.
871. Kerensky A. Russia and history's turning point. – New-York: Duell, Sloan and Pearce, 1965. – 558 p.
872. Klein F. Die diplomatischen Beziehungen Deutschlands zur Sowjetunion 1917–1932. – Berlin: Akad. – Verlag., 1952. – 252 s.

873. Koropets'kyi. I.S. Ukrainian Economic History: Interpretive Essays. – Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1991. – 390 p.
874. Kьhlman R. Erinnerungen. – Heidelberg, 1948. – 590 s.
875. L'argent de l'Etat Ukrainien 1917–1920. – Lwiw, 1923. – 10 s.
876. Lebid-Jurcyk Ch. Das erste ukrainische Staatsbudget fur das Jahe 1918 // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – Berlin, 1929. – Bd. 2. – S. 148–186.
877. Lincoln B. Red victory: A history of the Russian civil war. – New-York, 1989. – 637 p.
878. Ludendorff E. Meine Kriegserinnerungen – 1914–1918. – Berlin, 1919. – 234 s.
879. Ludendorff E. Memoirs. 1914–1918. – London: Hutchinson, 1921. – 336 p.
880. Magocsi P. R. A History of Ukraine. – Toronto; – Buffalo; – London: University of Toronto Press, 1996. – 784 p.
881. Mai G. Das Ende des Keiserreiches. – Muenchen: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1987. – 240 s.
882. Manchester Guardian. – 1918. – 6 лютого.
883. Margolin A. Ukraine and Policy of the Entente. – USA: Ukrainian Academy of Arts and Sciences, 1977. – 261 p.
884. Mark R. Die ukrainischen Gebiete 1914–1922: Krieg, Revolution, gescheiterte Staatsbildung // Цsterreichische Osthefte. – 2000. – Heft 3/4. – S. 279–291.
885. Martos B., Zozulya J. Die wdhrung des ukrainischen states 1917–1920 mit album // Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави. – Мюнхен Український Технічно-Господарський Інститут 1972. – С. 47–56.
886. Mihaly K. Ukraina's Paper Currencies 1917–1920 // International Bank Note Society Journal (Essex). – 1962. – P. 20–21.

887. Milow Caroline. Die ukrainische. Frage 1917–1923 im Spannungsfeld der europäischen Diplomatie. – Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2002. – 449 s.
888. Money of the Ukrainian State 1917–1920. – Lviv, 1923. – 10 p.
889. Nahayewsky I. History of the Modern Ukrainian State 1917–1923. – München: W.Goldmann, 1972. – 307 s.
890. Nahayewsky I. History of the Modern Ukrainian State 1917–1923. – Munich: Ukrainian Free University and Academy of Arts and Sciences, 1966. – 317 s.
891. Olszanski T. A. Historia Ukrainy XX w. – Warszawa, 1994. – 220 s.
892. Pidhainy O. The Formation of the Ukrainian Republic. – Vol. 1. – Toronto; – New-York, 1966. – 685 p.
893. Pipes P. The formation of the Soviet Union Communism and nationalism 1917–1923. – New-York: Atheneum, 1968. – XXIII, 366 p.
894. Podczaski A. Katalog papierowych pieniedzy zastepczych. – Lublin; – Warszawa, 2004. – T. 1. – 260 c.
895. Podczaski A. Katalog papierowych pieniedzy zastepczych. – Lublin; – Warszawa, 2005. – T. 2. – 320 c.
896. Remer C. Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19 Jahrhundert bis 1917–1918. – Frankfurt-am Mein; – Berlin; – Bern; – New-York; – Paris; – Wien, 1997. – 444 s.
897. Reshetar J. The Ukranian Revolution 1917–1920. A Study in Nationalism. – Princeton: Princeton University Press, 1952. – 363 p.
898. Roberts C.W. The currency stamps of the Ukraine // The British Journal of the Russian Philately (London). – 1951. – P. 5.
899. Russian and Germany at Brest-Litovsk. A Documentary History of the Peace Negotiations / Ed. Magnes Judah L. – New York: The Rand School of Social Science, 1919. – 192 p.
900. Sakwa R. The rise and fall of the Soviet Union. 1917–1991. – London; – New-York: Routledge, 1999. – 521 p.

901. Schupp F. Die ukrainische Sphinx // Osteuropäische Zukunft. – 1917. – Nr. 8. – 1. Aprilheft. – S. 113–114.

902. Subtelny O. Ukraine. A History. – Toronto; – Buffalo; – London: University of Toronto Press, 1988. – 666 p.

903. Tabouis G. Comment je devins Commissaire de la République Française en Ukraine. – Мюнхен: Український науковий інститут, 1932. – 28 p.

904. Tagebuch und Aufzeichnungen Wilhelm Groeners. – Goettingen, 1971. – 287 s.

905. The Conclusion with the Central Powers of the Peace of Brest Litovsk, March 3, 1918. Source: Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1918 Russia (in Three Volumes). – Vol. I. Department of State Publication 222 Washington, DC : Government Printing Office, 1931 USMARC Cataloging Record [Електронний ресурс] // www.yale.edu/lawweb/avalon/diplomacy/forrel/1918rv1/blmenu.htm.

906. Tournier G. Les timbres-monnais-Ukraine. L'Echo de la Timbrologie. – Amiens, 1930. – 834 p.

907. Ushkov V. Postage Stamps as money // The Numismatist (Chicago). – 1959. – P. 28.

908. Ushkov V. Ujdonsagog – Ukran bekepenz // Philatelia (Budapest). – 1918. – P. 10–12.

909. Ushkov V. Ukraine. Briefmarkengeld // Deutsche Zeitung für Briefmarkenkunde. – 1918. – P. 7–10.

ПОКАЖЧИК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні матеріали

Відділення Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (ВДАЧОН)

Фонд 344 – Ніжинське повітове казначейство, м. Ніжин Чернігівської губернії.

Опис 1. – Справа 198 – Циркуляри Чернігівського відділення Державного банку: про курс і порядок обміну німецьких марок, австрійських крон і румунських лей; про відновлення операцій з цінними паперами; про поточні рахунки, відкриті різним більшовицьким організаціям; про діяльність всіх Кредитових установ (1917–1918 рр.).

Опис 3. – Справа 1 – Обіжники та розпорядження Міністерства фінансів, Департаменту Державної скарбниці, Чернігівської Казенної палати про перечислення залишків кредитів, відкритих на воєнні витрати в кошториси 1918 року, про карточні операції тощо; копія доповідної записки до декрета про запровадження в Російській Республіці нового календаря (1917–1918 рр.).

Державний архів Харківської області (ДАХО)

Фонд 84 – Харківська митниця.

Опис 1. – Справа 910 – Про об'єднання службовців Харківської митниці.

Опис 2. – Справа 40 – Листування до керування.

**Центральний державний архів вищих органів влади
та управління України (ЦДАВО України)**

Фонд 1063 – Генеральний секретаріат. Рада народних міністрів Української Народної Республіки (1917–1918 рр.).

Опис 1. – Справа 1 – Протоколи засідань Генерального секретаріату
(8 червня – 27 грудня 1917 р.).

Справа 2 – Протоколи засідань Генерального секретаріату
(4 вересня – 6 грудня 1917 р.).

Справа 6 – Витяги з протоколів засідань Центральної Ради. Радіотелеграма Ради народних комісарів про мирні переговори (3 січня – 23 квітня 1918 р.).

Справа 7 – Копії протоколів засідання Ради народних міністрів УНР (31 січня – 7 березня 1918 р.).

Опис 2. – Справа 2 – Універсали та відозви Центральної Ради (1918 р.).

Справа 3 – Протоколи засідань Ради народних міністрів УНР (1918 р.).

Опис 3. – Справа 1 – Протоколи і журнали засідань Генерального секретаріату Центральної Ради (3 вересня – 29 грудня 1917 р.).

Фонд 1064 – Рада міністрів Української Держави гетьмана всієї України Павла Скоропадського (1918 р.).

- Опис 1. – Справа 1 – Короткий огляд Статуту про будівництво залізниці. Проект Закону “Про утворення Фінансової комісії при Міністерстві фінансів”. Штати міністерства, міністерств.
- Справа 4 – Журнали засідань Ради міністрів Української Держави (до грудня 1918 р.).
- Справа 10 – Журнали засідань Ради міністрів Української Держави (1 лютого – 27 серпня 1918 р.).
- Справа 24 а – Особливі журнали засідань Малої Ради міністрів Української Держави, реєстри засідань (27 травня – 17 жовтня 1918 р.).
- Справа 28 – Економіко-фінансові перспективи Української Республіки і найближчі економічні, фінансові і політичні завдання Генерального секретаріату (автор Кривецький М. І.) (29 грудня 1917 р.).
- Справа 32 – Бюлетень інформаційного відділу земельних справ про становище на місцях. Перелік законопроектів, що належать розглядові Бюджетової комісії. Протокол економічної угоди між Українською Державою, Німеччиною і Австро-Угорщиною на 1918/19 господарчий рік.
- Справа 35 – Обіжник української, німецької і австро-угорської Фінансових комісій “Про встановлення твердого розрахункового курсу між рублем, маркою і кроною” (30 червня – 22 листопада 1918 р.).

- Справа 62 – Постанова Ради міністрів Української Держави та проект Закону “Про порядок забезпечення розмінних марок, які були випущені згідно закону бувшої Центральної Ради від 18 квітня 1918 року” (4–8 липня 1918 р.).
- Справа 136 – Документи Міністерства освіти щодо Київського та Одеського шкільних округів (10 жовтня – 10 грудня 1918 р.).
- Справа 229 – Постанова Ради міністрів “Про збільшення утримання членам від Міністерства фінансів в Радах місцевих управлінь державних залізниць” (12 червня – 3 липня 1918 р.).
- Справа 321 – Реквізичійні акти, уповноваження, доповіді та листування про ревізування приміщень для потреб Ради народних міністрів (2 грудня 1917 р. – 30 квітня 1918 р.).
- Опис 2. – Справа 5 – Доповідні міністрів Раді міністрів та листування з ними про асигнування; Затвердження штатів та проведення українізації державних установ (12 березня – 5 червня 1918 р.).
- Справа 16 – Журнали (копії) засідань Ради народних міністрів УНР (28 березня – 6 квітня 1918 р.).
- Справа 17 – Журнали засідань Ради народних міністрів УНР (17 січня – 18 березня 1918 р.).
- Справа 18 – Журнал засідань Ради народних міністрів. Проект Закону “Про утворення посад місцевих комісарів Міністерства в справах великоруських” (18 березня 1918 р.).

Фонд 1115 – Українська Центральна Рада (1917–1918 рр.).

Опис 1. – Справа 1 – Постанови Центральної Ради та її Комітету: про затвердження Інструкції про Комісію для підготовки Статуту автономії України; компетенцію та склад Комітету Центральної Ради; склад Генерального секретаріату та його статут. Витяги з протоколів засідань. Обіжники, законопроекти та закони. Проект Конституції УНР. Статут канцелярії Центральної Ради. Тимчасовий Земельний закон та інше (11 травня 1917 р. – 2 квітня 1918 р.).

Справа 4 – I Універсал Центральної Ради. Статут Товариства “Кобзар” в Кирилівці (10–19 червня 1917 р.).

Справа 5 – Універсали Центральної Ради (8 липня – 7 листопада 1917 р.).

Справа 6 – Законопроекти, закони, статuti, прийняті Центральною Радою про: утворення Українського народного війська; національно-персональну автономію; флот УНР; земельний закон; робочий день тощо (3 січня – 2 березня 1918 р.).

Справа 13 – Протоколи засідань Центральної Ради та Комітету (22 березня – 28 грудня 1917 р.).

Справа 16 – Протоколи засідань Комітету Центральної Ради (26 квітня – 19 травня 1917 р.).

- Справа 18 – Виписки з протоколів засідань Комітету Центральної Ради. Закон “Про відстрочення призиву на військову службу та пояснююча записка до нього (29 червня – 19 серпня 1917 р.)”.
- Справа 26 – Протоколи засідань Генерального секретаріату УНР (15 листопада 1917 р. – 3 січня 1918 р.).
- Справа 27 – Журнал засідань Генерального секретаріату від 19 грудня 1917 р.
- Справа 29 – Виписки з пртоколів засідань. Законопроекти та закони, прийняті Центральною Радою: “Про підвищення акцизу на тютюн і вироби з нього”, “Про порядок державних видатків в 1918 р.”. Проект Статуту про Київську єврейську вчительську семінарію. Списки кандидатів на обрання до Генерального суду УНР та ін. (3 січня – 2 березня 1918 р.).
- Справа 32 – Протоколи, постанови зборів старшин та української військової громади (11 травня – 19 грудня 1917 р.).
- Справа 39 – Накази Міністерства пошти і телеграфу, Міністерства шляхів, Міністерства фінансів. Обіжники Міністерства внутрішніх справ УНР (14 лютого – 8 квітня 1918 р.).
- Справа 68 – Книга прибутків та витрат Центральної Ради (17 липня 1917 р. – 4 вересня 1918 р.).
- Справа 75 – Розпис державних прибутків та видатків України на 1918 р. Рахунки, заяви та

виправдані документи працівників Центральної Ради (6 червня 1917 р. – 22 вересня 1918 р.).

Справа 77 – Підписні листи на збір грошей для утворення Національного фонду (27 квітня – 7 червня 1917 р.).

Справа 78 – Підписні листи на збір грошей для утворення Національного фонду (8 квітня – 6 вересня 1917 р.).

Фонд 1118 – Міністерство торгу і промисловості Української Держави (1918 р.).

Опис 1. – Справа 38 – Документи про угоди України з Центральними державами з 23 квітня по 10 вересня 1918 р.

Фонд 1434 – Українська Центральна Рада. Генеральне секретарство фінансових справ. Міністерство фінансів Української Народної Республіки (Київ, Кам'янець-Подільський; територія Польщі, Чехословаччини).

Опис 1. – Справа 5 – 1918 р. Департамент кредитової канцелярії. Канцелярія. Протокол засідання Фінансової комісії при Міністерстві фінансів про встановлення курсу на німецько-австрійську валюту. Законопроекти: “Про порядок видатків на утримання державних установ”; “Про випуск розмінних марок скарбниці” (квітень 1918 р.).

Опис 2. – Справа 34 – Сміта департаментів податків Міністерства фінансів.

Справа 35 – Сміта Департаменту акцизних зборів
Міністерства фінансів на 1918 р.

Справа 38 – Сміта Кредитової канцелярії.

Фонд 1509 – Міністерство фінансів Української Народної Республіки
(Київ, Вінниця, Рівне, Кам'янець-Подільський).

Опис 5. – Справа 6 – Закони і постанови уряду про випуск нових
грошових знаків (21 грудня 1917 р. –
11 вересня 1920 р.).

Справа 8 – Закони Центральної Ради і постанови Ради
міністрів про організацію Державного банку,
про випуск кредитових білетів і грошових
знаків та пояснювальні записки до них.
Листування з Держбанком по економічних
витратах (19 грудня 1917 р. – 11 вересня
1920 р.).

Справа 13 – Листування з Радою міністрів про
відновлення грошових одиниць і проведення
грошових розрахунків, які виходять з цього
(15 червня 1918 р. – 13 січня 1919 р.).

Фонд 2199 – Міністерство фінансів Української Держави (1918 р.).

Опис 3. – Справа 10 – Про штати та організацію Міністерства
фінансів УНР (1918 р.).

Справа 11 – Про штати й оклади міністерств та установ
УНР (1918 р.).

Фонд 2592 – Секретарство національних справ Української Центральної
Ради. Генеральне секретарство мінародних справ Української Центральної

Ради. Народне міністерство справ закордонних Української Народної Республіки (1917–1918 рр.).

Опис 1. – Справа 2 – Журнал засідань Генерального секретаріату за період з 8 червня 1917 р. до 8 січня 1918 р. (копії).

Справа 53 – Про призначення М.Шрага головою дипломатичної місії до держав Західної Європи (вірчі грамоти до Франції, Італії, Іспанії та Швейцарії) (25–26 квітня 1918 р.).

Справа 65 – Журнал засідань Ради народних міністрів з № 8 від 21 січня до № 60 від 27 квітня 1918 р. (копії).

Справа 99 – Доповіді і таємні інформації особисто міністру з питань політики німців в Україні, національного руху і утворення української армії. Телеграма про захоплення Румунією Бессарабії (4 січня – 19 квітня 1918 р.).

Опис 2. – Справа 3 – Договір з Центральними державами (чернетки, копії, проекти).

Фонд 3690 – Державний контроль Української Народної Республіки (Київ).

Опис 1. – Справа 5 – Протоколи (журнали) засідань Генерального секретаріату Центральної Ради (1917 р.).

Справа 17 – Протоколи (журнали) засідань Ради народних міністрів Центральної Ради (1918 р.).

Фонд 3866 – Український історичний кабінет у м. Празі (Чехословаччина).

Опис 1. – Справа 228 – Фотокартки керівників українського громадського комітету, українського університету, товариства “Пасічництво” та повідомлення про смерть українських емігрантів.

2. Публіцистичні джерела

Винниченко В. Публіцистика. – Нью-Йорк; – Київ: Українська Вільна академія наук у США, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2002. – 392 с.

Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 1. – 19 березня.

Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 5. – травень.

Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 6. – травень.

Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 8. – травень.

Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 9. – травень.

Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 10. – червень.

Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 13. – липень.

Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 14. – серпень.

Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 15. – вересень.

Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 16. – вересень.

Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 18. – листопад.

Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 22. – листопад.

Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 23. – листопад.

Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – № 24. – грудень.

Вісти з Української Центральної Ради. – 1918. – № 25. – січень.

Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – № 3. – 1 грудня.

Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – № 4. – 9 грудня.

Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – № 5. – 15 грудня.

Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – № 6. – 21 грудня.

Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – № 7. – 23 грудня.

Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1917. – № 8. – 31 грудня.

Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. – 1918. – № 2. – 11 січня.

Вістник Краєвого Комісаріату Української Народньої Республіки на Холмщину, Підляше й Поліссє. – 1918. – 12 квітня.

Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 13 січня.

Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 30 січня.

Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 15 березня.

Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 13 квітня.

Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 16 квітня.

Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 24 квітня.

Грушевський М. Велика хвиля // Нова Рада. – 1917. – 25 березня (6 квітня).

Грушевський М. Українська гривня // Вістник політики, літератури і життя (Відень). – 1918. – № 14. – С. 211–212.

Державний вістник. – 1918. – 18 липня.

Державний вістник. – 1918. – 29 липня.

Державний вістник. – 1918. – 31 жовтня.

Докладъ начальнику операціоннаго отдѣльня германскаго восточнаго фронта о положеніи дѣль на Украинѣ въ Мартѣ 1918 года // Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра, 1991. – Т. 1. – С. 288–294.

Известія Союза промышленности, торговли, финансовъ и сельскаго хозяйства Украины. – 1918. – 28 (15) квітня.

Киевская мысль. – 1917. – 6 (19) грудня.

Киевская мысль. – 1917. – 8 (21) грудня.

Киевская мысль. – 1917. – 13 (26) грудня.

Киевская мысль. – 1918. – 3 березня.

Киевская мысль. – 1918. – 7 березня.

Киевская мысль. – 1918. – 8 березня.

Киевская мысль. – 1918. – 12 квітня.

Киевская мысль. – 1918. – 14 вересня.

Киевская мысль. – 1918. – 26 вересня.

Михайлов И. Д. Состояние железнодорожного транспорта // Народное хозяйство. – 1919. – № 5.

Народна воля. – 1917. – № 47.

Народня воля. – 1917. – 17 червня.

Народня воля. – 1917. – 29 серпня.

Народня воля. – 1917. – 31 жовтня.

Народня воля. – 1917. – 12 грудня.

Народня воля. – 1917. – 14 грудня.

Народня воля. – 1917. – 16 грудня.

Народня воля. – 1917. – 17 грудня.

Народня воля. – 1917. – 20 грудня.
Народня воля. – 1917. – 21 грудня.
Народня воля. – 1917. – 23 грудня.
Народня воля. – 1918. – 22 січня.
Народня воля. – 1918. – 26 березня.
Народня воля. – 1918. – 7 квітня.
Народня воля. – 1918. – 13 квітня.
Народня воля. – 1918. – 23 квітня.
Народня воля. – 1918. – 24 квітня.
Народня воля. – 1918. – 27 квітня.
Нова Рада. – 1917. – 25 березня.
Нова Рада. – 1917. – 15 квітня.
Нова Рада. – 1917. – 28 червня.
Нова Рада. – 1917. – 1 липня.
Нова Рада. – 1917. – 4 липня.
Нова Рада. – 1917. – 18 липня.
Нова Рада. – 1917. – 6 серпня.
Нова Рада. – 1917. – 15 серпня.
Нова Рада. – 1917. – 19 серпня.
Нова Рада. – 1917. – 30 вересня.
Нова Рада. – 1917. – 3 листопада.
Нова Рада. – 1917. – 8 листопада.
Нова Рада. – 1917. – 17 грудня.
Нова Рада. – 1917. – 21 грудня.
Нова Рада. – 1918. – 12 січня.
Нова Рада. – 1918. – 13 січня.
Нова Рада. – 1918. – 22 лютого.
Нова Рада. – 1918. – 24 лютого.
Нова Рада. – 1918. – 20 березня.

Нова Рада. – 1918. – 22 березня.

Нова Рада. – 1918. – 31 березня.

Нова Рада. – 1918. – 27 квітня.

Одесский листок. – 1918. – 26 червня.

Последние новости. – 1917. – 23 грудня.

Последние новости. – 1918. – 4 (17) січня.

Робітнича газета. – 1917. – 16 квітня.

Робітнича газета. – 1917. – 26 квітня.

Робітнича газета. – 1917. – 19 листопада.

Робітнича газета. – 1917. – 8 грудня.

Робітнича газета. – 1918. – 11 січня.

Робітнича газета. – 1918. – 15 березня.

Робітнича газета. – 1918. – 16 березня.

Робітнича газета. – 1918. – 26 березня.

Робітнича газета. – 1918. – 12 квітня.

Робітнича газета. – 1918. – 13 квітня.

Робітнича газета. – 1918. – 20 квітня.

Робітнича газета. – 1918. – 23 квітня.

Робітнича газета. – 1918. – 27 квітня.

Робітнича газета. – 1918. – 28 квітня.

Туган-Барановский М. И. Русская революция и социализм. – Пг.: Акционерное общество “Муравей”, 1917. – 32 с.

Туган-Барановский М. И. Социализм как положительное учение. – Пг.: Кооперация, 1918. – 133 с.

Туган-Барановський М. Грошова криза української кооперації // Українська кооперація. – 1918. – Кн. 4. – жовтень. – С. 1–12.

Украинская жизнь. – 1917. – № 3–6. – март–июнь.

Фрей Л. Денежное обращение на Украине // Южное дело. – 1918. – № 1.

Шаповал М. Минувшина і будучина української визвольної боротьби // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 42–51.

Шат В. Создание украинской валюты // Финансовый журнал. – 1918. – № 7. – С. 5–8.

Manchester Guardian. – 1918. – 6 лютого.

Schupp F. Die ukrainische Sphinx // Osteuropäische Zukunft. – 1917. – Nr. 8. – 1. Aprilheft. – S. 113–114.

3. Опубліковані документи, збірники документів

Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. (Февраль 1917 г. – апрель 1918 г.): Сборник документов и материалов: В 3 т. – К.: Госполитиздат, 1957. – Т. 1. – 1011 с.

Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. (Февраль 1917 г. – апрель 1918 г.): Сборник документов и материалов: В 3 т. – К.: Госполитиздат, 1957. – Т. 2. – 732 с.

Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. (Февраль 1917 г. – апрель 1918 г.): Сборник документов и материалов: В 3 т. – К.: Госполитиздат, 1957. – Т. 3. – 1000 с.

Гражданская война в Украине 1918–1920 гг. Сборник документов и материалов: В 3 т., 4 кн. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1. – Кн. 1. – 875 с.

Гражданская война в Украине 1918–1920 гг. Сборник документов и материалов: В 3 т., 4 кн. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1. – Кн. 2. – 491 с.

Гунчак Т. Українська революція. Документи. – Нью-Йорк, 1984. – 487 с.

Денежные документы Генерала Алексева // Архив русской революции: В 22 т. – М.: Terra; Политиздат, 1991. – Т. 5. – С. 345–357.

Докладъ начальнику операціоннаго отдѣленія германскаго восточнаго фронта о положеніи дѣль на Украинѣ въ Мартѣ 1918 года // Архив

русской революции: В 22 т. – М.: Terra; Политиздат, 1991. – Т. 1. – С. 288–294.

Документы о разгроме немецких оккупантов на Украине в 1918 г./ Под ред. И. И. Минца и Е. Н. Городецкого. – М.: Госполитиздат, 1942. – 240 с.

Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов) / Под ред. М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана: В 2 т. – М.: Государственное изд-во “Истории гражданской войны”, 1936. – Т. 1: Германская оккупация на Украине, 1918. Документы и материалы. – 205 с.

Лебедева І. Неопубліковані протоколи засідань Генерального Секретаріату Центральної Ради // Студії з архівної справи та документознавства. – К.: Державний комітет архівів України; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства; Європейський університет, 2002. – Т. 8. – С. 215–221.

Лист Ніковського А. В. Чикаленку Є. Х. від 20 вересня 1917 р. // Пам'ять століть. – 1997. – № 5. – С. 39.

Митниці Слобожанщини: Збірник архівних документів і матеріалів: 1660–1870–1992–2000 / Державна митна служба України. Східна регіональна митниця; Ред. рада: П. В. Пашко, В. В. Резнікова, Л. Є. Поліщук та ін.; Упоряд.: Л. П. Добреля, Л. М. Момот та ін. – Харків: Каравела, 2000. – 496 с.

Наше денежное обращение: Сборник материалов по истории денежного обращения в 1914–1925 гг. / Под ред. Л. Н. Юровского. – М.: Финансовое изд-во НКФ СССР, 1926. – 354 с.

Петров Ю. А. “Русский Вандербильт” и планы германской экономической экспансии после Брестского мира: Документы Федерального архива ФРГ // Отечественная история. – 1993. – № 5. – С. 144–157.

Разгром немецких захватчиков в 1918 г.: Сборник материалов и документов. – М., 1943. – 336 с.

Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 591 с.

Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2: 10 березня – 29 квітня 1918 р. – 422 с.

Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.

Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1982. – Serie A: 1918–1925. – Bd. I. – 700 s.

Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1984. – Serie A: 1918–1925. – Bd. II. – 710 s.

Brest-Litowsk. – Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 1969. – 230 s.

Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe / Von. Theophil Hornykiewicz. – Philadelphia: Ferdinand Berger & Söhne, OHG, Horn, N.Ц., 1966. – Band I. – 450 s.

Germany and the Revolution in Russia, 1915–1918. Documents from the Archives of the German Foreign Ministry / Ed. Zbynek Zeman. – London; – New-York; – Toronto: Oxford University Press, 1958. – 157 p.

Russian and Germany at Brest-Litovsk. A Documentary History of the Peace Negotiations / Ed. Magnes Judah L. – New York: The Rand School of Social Science, 1919. – 192 p.

The Conclusion with the Central Powers of the Peace of Brest Litovsk, March 3, 1918. Source: Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1918 Russia (in Three Volumes). – Vol. I. Department of State Publication 222 Washington, DC: Government Printing Office, 1931 USMARC Cataloging Record [Електронний ресурс] // www.yale.edu/lawweb/avalon/diplomacy/forrel/1918rv1/blmenu.htm.

4. Спогади, щоденники

Арбатовъ З. Ю. Екатеринославъ 1917–22 г.г. // Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 12. – С. 83–148.

Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 1. – 312 с.

Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 2. – 226 с.

Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 5. – 360 с.

Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 6. – 364 с.

Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 8. – 200 с.

Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 12. – 296 с.

Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Республика, 1992. – Т. 14. – 342 с.

Ауэрбах В. А. Революціонное общество по личнымъ воспоминаніямъ // Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Республика, 1992. – Т. 14. – С. 5–38.

Барятинская М. Моя русская жизнь. Воспоминания великосветской дамы. 1870–1918. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 367 с.

Берестейський мир (з нагоди 10-х роковин): Спомини та матеріали. – Львів: Червона калина, 1928. – 319 с.

Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата. – М.: АСТ; – Мн.: Харвест, 2001. – 400 с.

Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата. – М.: Международные отношения, 1991. – 344 с.

Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]): У 3 ч. – Київ; – Відень: Дзвін, 1920. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – Ч. I: Доба Української Центральної Ради. Період перший. Революційна організація державности й морально-правової влади. – 348 с.

Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]): У 3 ч. – Київ; – Відень: Дзвін, 1920. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – Ч. II. Доба Української Центральної Ради. Період другий. Організація юридично-правової влади. – 328 с.

Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; – Л., 1930. – С. 1–63.

Гольденвейзеръ А. А. Изъ Кіевскихъ воспоминаній (1917–1921 гг.) // Архив русской революции: В 22 т. – М.: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 6. – С. 161–303.

Гофман М. Записки и дневники 1914–1918. – Пг., 1920. – 264 с.

Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 11. – С. 113–131.

Деникин А. И. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; – Л., 1930. – С. 136–185.

Дорошенко Д. И. Война и революция на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; – Л., 1930. – 64–98.

Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна.– Відень, 1921. – Кн. III. – Зб. V і VI. – С. 75–104.

Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). – К.: Темпора, 207. – 272 с.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). – К.: Темпора, 2007. – 632 с.

Залізняка М. Перший виступ української держави у світовій політиці // Україна на дипломатичному фронті: Альманах “Червоної калини”. – Львів, 1938. – С. 48–56.

Капустянський М. Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році // Україна. 1919 рік.: М. Капустянський “Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році”. Є. Маланюк “Уривки зі спогадів”. Документи та матеріали. – К.: Темпора, 2004. – С. 19–286.

Керенский А. Ф. Россия в поворотный момент истории. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 524 с.

Коковцов В. Н. Изъ моего прошлаго. Воспоминанія 1903–1919 гг.: В 2 т. – Париж: Изданіе журнала “Иллюстрированная Россія”, 1933. – Т. 1. – 505 с.

Коковцов В. Н. Изъ моего прошлаго. Воспоминанія 1903–1919 гг.: В 2 т. – Париж: Изданіе журнала “Иллюстрированная Россія”, 1933. – Т. 2. – 504 с.

Левицький К. Великий Зрив. (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). – Львів: “Червона калина”, 1931. – 149 с.

Лейхтенбергский Г. Воспоминания об “Украине”: 1917–1918. – Берлин: Детинец, 1921. – 52 с.

Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава: Український науковий інститут, 1932. – 278 с.

Людендорф Э. Мои воспоминания о войне. 1914–1918 гг. – М., 1924. – 316 с.

Людендорф Э. Мои воспоминания. Первая мировая война в записках германского полководца. 1914–1918. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 351 с.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921: У 2 ч.– Б.м.: Прометей, 1950. – Ч. 1: Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – 208 с.

Марголин А. Украина и политика Антанты (записки еврея и гражданина). – Берлин: Издательство С. Ефрон, 1926. – 221 с.

Марголин А. Украина и политика Антанты // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; – Л., 1930. – С. 359–392.

Милуков П. Н. История второй русской революции. – Мн.: Харвест, 2002. – 752 с.

Могиланский Н. Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 г.) // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; – Л., 1930. – С. 115–135.

Мякотин В. Из недалекого прошлого. (Отрывки из воспоминаний) // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; – Л., 1930. – С. 222–238.

Набоковъ В. Временное Правительство // Архив русской революции: В 22 т. – М.: Terra; Политиздат, 1991. – Т. 1. – С. 9–96.

Одинець Г. М. Мої спогади про Центральну Раду. – Харків: Державне видавництво України, 1926. – 38 с.

Окуневський Я. Вже світає, спомин з 1918 року // Український Національний Календар на 1928 рік. – Перемишль, 1927. – С. 10.

Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). – К.: Темпора, 2007. – 608 с.

Палеолог М. Царская Россия накануне революции. – М.: Международные отношения, 1991. – 336 с.

Рафес М. Мои воспоминания // Былое. – 1922. – № 19. – С. 177–199.

Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; – Л., 1930. – XXXII, 435 с.

Родзянко М. В. Государственная Дума и февральская 1917 года революция // Архив русской революции: В 22 т. – М.: Terra; Политиздат, 1991. – Т. 6. – С. 5–82.

Садуль Ж. Записки о большевицкой революции. 1917–1919. – М.: Книга, 1990. – 400 с.

Севрюк О. Підписання Брестського договору // Україна на дипломатичному фронті: Альманах “Червоної калини”. – Львів, 1938. – С. 143–166.

Табуї. Як я став комісаром Французької Республіки в Україні // Пам’ять століть. – 2007. – № 2. – С. 32–58.

Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир: Житомирський вісник, 1992. – 122 с.

Церетели И. Г. Кризис власти. Воспоминания лидера меньшевиков, депутата II Государственной думы. 1917–1918. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 255 с.

Чернин О. В дни мировой войны. Воспоминания бывшего австрийского министра иностранных дел. – М.; – Пг.: Гиз, 1923. – 292 с.

Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – К.: Темпора, 2003. – 416 с.

Чикаленко Є. Уривки з моїх споминів за 1917 р. – Прага: Видання Фонду імені Є.Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1932. – 41 с.

Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919–1920. – Київ; – Нью-Йорк: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – 640 с.

Чикаленко Є. Щоденник: У 2 т. – К.: Темпора, 2004. – Т. 1: 1907–1917. – 428 с.

Чикаленко Є. Щоденник: У 2 т. – К.: Темпора, 2004. – Т. 2: 1918–1919. – 464 с.

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага: Вільна спілка, 1928. – 333 с.

Шульгин О. Без території: ідеологія та чин Уряду УНР. – Париж, 1934. – 251 с.

Шульгин О. Політика: Державне будівництво України і міжнародні справи. Статті, документи, промови. – К.: Друкар, 1918. – 111 с.

Щоденник Володимира Вернадського. Полтава, 1918 // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 20–35.

Buryan J. Intervention, civil war, and communism in Russia. – Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1936. – 594 p.

Czernin O. In the World War. – London; – New-York; – Toronto; – Melbourne: Cassell and Company, Ltd., 1919. – 336 p.

Czernin O. WKI Im Weltkriege. – Ullstein, 1919. – 427 s.

Grцener W. Lebenserinnerungen (Jugend. Generalstab. Weltkerieg). – Gцttingen, 1957. – 584 s.

Hoffmann M. Krieg der verseumten Moeglichkeiten. – Muenchen, 1924. – 386 s.

Kerensky A. Russia and history's turning point. – New York: Duell, Sloan and Pearce, 1965. – 558 p.

Kьhlman R. Erinnerungen. – Heidelberg, 1948. – 590 s.

Ludendorff E. Meine Kriegserinnerungen. – 1914–1918. – Berlin, 1919. – 234 s.

Ludendorff E. Memoirs. 1914–1918. – London: Hutchinson, 1921. – 336 p.

Margolin A. Ukraine and Policy of the Entente. – USA: Ukrainian Academy of Arts and Sciences, 1977. – 261 p.

Tabouis G. Comment je devins Commissaire de la Rйpublique Franzaise en Ukraine. – Мюнхен: Український науковий інститут, 1932. – 28 p.

Tagebuch und Aufzeichnungen Wilhelm Groeners. – Goettingen, 1971. – 287 s.

5. Монографії і брошури

Атлас З. В. Социалистическая денежная система: Проблемы социалистического преобразования и развития денежной системы СССР. – М.: Финансы, 1969. – 252 с.

Берхин И. Б. Экономическая политика советского государства в первые годы советской власти. – М.: Наука, 1970. – 239 с.

Боголепов Л. Н. Бумажные деньги. – М., 1922. – 157 с.

Богомазов Г. Г. Подходный налог на Западе и в России. – Л., 1924. – 455 с.

Бокарев Ю. П., Боханов А. Н., Катыхова Л. А., Петров Ю. А., Степанов В. Л. Русский рубль: Два века истории. XIX–XX вв. – М.: Прогресс-Академия, 1994. – 336 с.

Бондаренко Д. Я. Взаимоотношения Временного правительства и Украинской Центральной Рады. – Одесса, 2004. – 189 с.

Будков Д. В., Веденеев Д. В. Слово правди про Україну. Міжнародно-інформаційна діяльність Української держави. 1917–1923 рр. – К.: “К.І.С.”, 2004. – 204 с.

Буковецкий А. И. Введение в финансовую науку. – Л.: Госфиниздат, 1929. – 251 с.

Витанович І. Історія народнього господарства. – Мюнхен: Українська Висока Економічна Школа, 1947. – 153 с.

Вышевичъ К. Украинскій вопросъ. Россія и Антанта. – Гельсингфорсъ: Центральная типография, 1918. – 43 с.

Вірник Д. Економічний розквіт Української РСР – торжество ленінсько-сталінської національної політики. – К., 1951. – 97 с.

Вознесенский С. В. Сто лет Экспедиции Заготовления Государственных Бумаг 1818–1918: Историческая памятка. – Пг., 1918. – 60 с.

Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УРСР (1917–1930 рр.). – К.: Цифра-друк, 2006. – 303 с.

Гай-Нижник П. Український Державний банк: історія становлення. Документи і матеріали. – К.: Цифра-друк, 2007. – 340 с.

Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). – К., 2004. – 430 с.

Гловінський Є. Фінанси У.С.С.Р. – Варшава: Український Науковий Інститут, 1938. – 330 с.

Гнатишак М. Державні гроші України 1917–1920 років. Ілюстрований історико-іконографічний нарис. – Клівленд: Український Музей-Архів, 1974. – 356 с.

Грушевський М. С. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. – К.: Либідь, 1992. – 46 с.

Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

Гурьев А. Очерк развития кредитных учреждений в России. – СПб., 1904. – 250, IV с.

Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с.

Дмитрієнко М. Ф., Литвин В. М., Ющенко В. А., Яковлева Л. В. Гроші в Україні: факти і документи. – К.: Інститут історії України НАНУ, Національний банк України, ЦДАВОВУ України, 1998. – 454 с.

Дорофєєва Н. В., Комаринська З. М. З історії грошей України. – Львів: Видавництво Львівського банківського інституту НБУ, 2000. – 165 с.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: В 2 т. – Ужгород: Накладом Др. Осипа Ципки, 1930. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – 437, XXI с.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: В 2 т. – Ужгород; – Нью-Йорк: Накладом Др. Осипа Ципки, 1930. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 429, LXXXVI с.

Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр.: В 2 т. – К.: Темпора, 2002. – Т. I: Доба Центральної Ради. – 320 с.

Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр.: В 2 т. – К.: Темпора, 2002. – Т. II: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 352 с.

Евдокимова Н. П. Между Востоком и Западом. Проблема сепаратного мира и манёвры дипломатии австро-германского блока в 1914–1917 гг. – Л.: Издательство ЛГУ, 1990. – 166 с.

Єлизаветін Г. Гроші. – К.: Веселка, 1971. – 264 с.

Єрде Д. Революція на Україні: От керенщини до немецких окупантов. – Харьков: Пролетарий, 1927. – 274 с.

Загородній А. Г., Вознюк Г. Л., Смовженко Т. С. Дизайн і захист грошових знаків України. – Львів: Видавництво Львівського банківського інституту НБУ, 2000. – 112 с.

Иожеф Р. История денег. – Будапешт: Корвина, 1968. – 156 с.

Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. / Гол. ред. А. Г. Шевельов. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – 591 с.

Кондратюк В., Буравченкова С. Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920). – К.: Стилос, 1998. – 280 с.

Кондратьев Н. Д. Михаил Иванович Туган-Барановский. – Петроград: Колос, 1923. – 123 с.

Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918). – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 264 с.

Кулик І. Провал підступних планів іноземного імперіалізму проти Радянської України. – К., Держполітвидав, 1953. – 104 с.

Кулінич І. М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. – К.: Наукова думка, 1969. – 276 с.

Кульчицький С. В. Нотатки про українські революції. – К., 2001. – 88 с.

Кураєв О. О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2006. – 247 с.

Кучик О. С. Союзницька інтервенція на Україні (1918–1919). – Львів: Видавництво ЛНУ, 1999. – 69 с.

Лебідь-Юрчик Х. Бюджетове право (Додаток: перший державний бюджет України на 1918 рік і пояснення найважливіших позицій бюджету). – Львів, 1927. – 191 с.

Лихолат А. В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1922 рр.) – К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – 662 с.

Лихолат А. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). – Л., 1954. – 656 с.

Мазепа І. Проти націоналістичних перекирвань історії України. – Львів: Вільна Україна, 1947. – 29 с.

Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави. – Мюнхен: Український Технічно-Господарський Інститут, 1972. – 102 с.

Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2001. – 266 с.

Мироненко О. М. Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К., 1995. – 328 с.

Михайловский В. Экспедиция Заготовления Государственных Бумаг: Очерк. – СПб., 1900. – 92 с.

Михалевский Ф. И. История денег и кредита. – М.: Изд. Коммунистического университета им. Я. М. Свердлова, 1925. – 304 с.

Михаэлис А. Э., Харламов Л. А. Бумажные деньги России. – Пермь: Печатная ф-ка Гознака, 1993. – 176 с.

Мицюк О. К. Історія політичної економії. – Подєбради: Українська Господарська академія в ЧСР, 1922–1923. – 254 с.

Мицюк О. К. Наукова діяльність політико-економіста М. І. Тугана-Барановського. – Львів, 1931. – 37 с.

Мірчук П. Українська державність 1917–1922. – Філадельфія, 1967. – 400 с.

Могилевский О. А. Налоги СССР за 10 лет. – Казань, 1927. – 187 с.

Мозговий О., Головка А., Науменко О., Ровинський Ю. Цінні папери: історія та сучасність: Історико-економічний нарис. – О.: КПОМД, 2003. – 192 с.

На варті митних рубежів. Митна справа на Слобожанщині: 1660–1870–1992–2000. – Харків: Каравела, 2000. – 208 с.

Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1993. – 412 с.

Немановъ Л. М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 – 4 февраля 1919 г.). – К.: Культура и Знание, 1919. – 212 с.

Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. – К.: Політична думка, 1999. – 274 с.

Нечай Н. В. Нариси з історії оподаткування. – К.: “Вісник податкової служби України”, 2002. – 144 с.

Никольников Г. А. Брестский мир и Украина. – К.: Наукова думка, 1981. – 175 с.

Озеров И. Х. Основы финансовой науки. – Рига, 1923. – 226 с.

Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. – 224 с.

Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 роках (історико-генетичний аналіз). – К.: Манускрипт, 1995. – 261 с.

Первая мировая война: дискуссионные проблемы истории. – Москва, 1994. – 304 с.

Перепадя В. В. Українсько-німецькі відносини в 1914–1920 рр. Соціоісторичний аналіз. – Запоріжжя: Лабораторія видавничих технологій і комп’ютерної графіки Запорізького державного університету, 1999. – 144 с.

Перепадя В. В. Українсько-німецькі відносини в період громадянської війни в Україні: фінансова та політична компоненти. – К.: “Абрис”, 1999. – 32 с.

Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.

Правда истории против фальсификаторов: Критика буржуазных и буржуазно-националистических фальсификаций истории Украины: Сборник научных трудов / Редколлегия: И. С. Хмель отв. ред. и др. – К.: Наукова думка, 1982. – 253 с.

Притуляк П. Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр.). – К.: Київський національний торговельно-економічний університет, 2004. – 217 с.

Пришляк Я. Шляхами кооперації – до економічного відродження України. – Монреаль; – Стрий: Видання Української народної каси в Монреалі та кредитової спілки “Вигода” у Стрию, 1994. – 84 с.

Реєнт О. П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні і економічні зміни 1917–1920 рр. – К., 1996. – 251 с.

Ривкин Б. Б. Финансовая политика в период Великой Октябрьской социалистической революции. – М.: Госфиниздат, 1957. – 319 с.

Родионов А. М. От драхмы до рубля. Краткий очерк истории денежного обращения в Крыму. – Симферополь: Республиканский краеведч. музей, 1994. – 36 с.

Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 320 с.

Рудиченко А. І. Національні паперові гроші України 1918–1920. – Донецьк: Аспект, 1992. – 60 с.

Сергійчук В. Несприйняття України. – Львів: “Свічадо”, 2002. – 213 с.

Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. – Львів: Свічадо, 2002. – 704 с.

Симоненко Р. Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 р. – К.: В-во АН УРСР, 1962. – 440 с.

Симоненко Р. Г. Імперіалістична політика США щодо України в 1917–1918 рр. – К.: В-во АН УРСР, 1957. – 304 с.

Симоненко Р. Г. Брест: двобій війни і миру. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1988. – 278 с.

Солдатенко В. Українська революція (концепція та історіографія (1918–1920 рр.)). – К.: Просвіта, 1999. – 507 с.

Солдатенко В. Ф. Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – К.: Світогляд, 2005. – 324 с.

Солдатенко В. Ф. Українська революція: Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.

Соловйова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 394 с.

Соловйова В. В. Українська дипломатія у країнах центральної Європи 1917–1920 рр. – Донецьк : ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2004. – 172 с.

Солуха П. Договір з Москвою проти Гетьмана Павла Скоропадського. – Хутір діда Петра, США, 1973. – 379 с.

Сташевський Д. Провал антирадянської політики міжнародного імперіалізму (1917–1924). – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 135 с.

Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.

Супруненко М. І. Великий Жовтень і Громадянська війна на Україні. – К.: Наукова думка, 1973. – 253 с.

Супруненко М. І. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.) – К.: Держполітвидав, 1951. – 344 с.

Твердохлебов В. Местные финансы. – Одесса: Изд-во А. А. Ивасенко, 1919. – 304 с.

Тейлор А. Дж. П. Габсбургська монархія 1809–1918: Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів, 2002. – 259 с.

Тичина В. Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 році. – Х.: Вид-во Харківського університету, 1969. – 284 с.

Тривус А. А. Налоги как орудие экономической политики. – Баку, 1925. – 235 с.

Туган-Барановський М. Політична економія. Курс популярний. – К.: Наукова думка, 1994. – 263 с.

Тхоржевський Р. И. Методические указания, статистические и наглядные материалы для изучения студентами эмиссий и обращения

бумажных денег и их суррогатов (1917–1961 гг.). – Тернополь: Финансово-экономический институт, 1982. – 72 с.

Тхоржевский Р. И. Отечественная бонистика. – К.: Министерство высшего и среднего специального образования УССР; Учебно-методический кабинет по высшему образованию; Тернопольский финансово-экономический институт, 1988. – 68 с.

Тхоржевський Р. Й. Паперові гроші України 1917–1920 рр. – К., 1991. – 165 с.

Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр.: У 3 т. – К.: Політвидав України, 1967–1970. – Т. 1. – 473 с.

Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр.: У 3 т. – К.: Політвидав України, 1967–1970. – Т. 2. – 423 с.

Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр.: У 3 т. – К.: Політвидав України, 1967–1970. – Т. 3. – 463 с.

Уорт Р. Антанта и русская революция. 1917–1918. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 271 с.

Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 334 с.

Харітонов Д. Ф. Українські паперові гроші 1917–2005. – К.: “Купола”, 2005. – 112 с.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: У 4 ч. – Відень: Український Соціологічний Інститут, 1921. – Т. 1. – 204 с.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: У 4 ч. – Відень: Український Соціологічний Інститут, 1921. – Т. 3. – 160 с.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: У 4 ч. – Відень: Український Соціологічний Інститут, 1922. – Т. 4. – 405 с.

Чубарьян А. О. Брестский мир. – М., 1964. – 128 с.

Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Дрогобич: Бескид, 1992. – 248 с.

Юровский Л. В. Денежная политика Советской власти (1917–1922). – М., 1928 – 378 с.

Ющенко В. А., Панченко В. Історія української гривні. – К.: Бібліотека українця, 1999. – 112 с.

Baillie I. Ukraine: The Shagiv Issues. – Bristol, 1963. – 47 p.

Baumgart W. Deutsche Ostpolitik 1918. – Wien; – Мьнchen, 1966. – 462 s.

Bondioli R. Ukraina: La storia e l'anime di un grande popolo. – Roma: Vettogini, 1939. – 202 p.

Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderen Verьksichtigung der Wirtschaftsfragen. – Льbeck; – Hamburg, 1970. – 316 s.

Doroschenko D. Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischen Beziehungen im Spiegel der deutschen Wiessenschaft und Literatur. – Leipzig, 1941. – Мьнchen: Nachdruck, 1994. – 654 s.

Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. – Мьнchen: Ukrainische Freie Universitdt, 1994. – 298 s.

Doroshenko D. History of the Ukraine. – Edmonton, 1939. – 686 p.

Epstein Fritz T. Germany and the East. – Bloomington; – London: Indiana University Press., 1973. – 234 p.

Erdmann K. D. Der Erste Weltkrieg. – Muenchen; – Zuerich: Piper, 1994. – 1062 s.

Erdmann K. D. Der ertse Weltkrieg. – Muenchen: Deutscher Taschenverlag, 1998. – 256 s.

Erzberger M. Erlebnisse im Weltkrieg. – Stuttgart; – Berlin, 1920. – 159 s.

Fedyshyn O. Germany's Drive the East and the Ukrainian Revolution, 1917–1918. – New Brunswick: New Jersey Rutgers University Press, 1971. – 401 s.

Fischer F. Griff nach der Weltmacht. – Duesseldorf: Droste Verlag, 1994. – 576 s.

Fischer F. Griff nach der Weltmacht. Die Kriegs-Zielpolitik des keiserlichen Deutschland 1914–1918. – Dusseldorf, 1962. – 896 s.

Fischer L. The soviets in world affairs. A histori of the relations between the soviet Union and the of World 1917–1929. – New-York, 1960. – 180 p.

Footman D. Civil War in Russia. – London: Faber and Faber, 1961. – 328 p.

Geiss I. Der lange Weg in die Katastrophe. – Muenchen; – Zuerich: Piper, 1990. – 368 s.

Grupp P. Deutsche Aussenpolitik im Schatten von Versailles. – Paderborn, 1988. – 239 s.

Hasegawa T. The February revolution, Petrograd, 1917. – Seattle; L.: Univ. of Washington press, 1981. – 652 p.

Hausmann G., Kappeler A. Ukraine. Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. – Baden-Baden, 1993. – 307 s.

Horak S. The First Treaty of World War I. Ukraine's Treaty with the Central Powers of February 9, 1918. – New-York: Columbia University Press, 1988. – 205 p.

Hunczak T. The Ukrainian, 1917–1922: A Study of Revolution. – Cambridge: Harward Unuversity Press, 1977. – 425 p.

Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine. – Mьnchen: C.H.Deck, 2000. – 298 s.

Klein F. Die diplomatischen Beziehungen Deutschlands zur Sowjetunion 1917–1932. – Berlin: Akad. – Verlag., 1952. – 252 s.

Koropets'kyi. I.S. Ukrainian Economic History: Interpretive Essays. – Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1991. – 390 p.

Lincoln B. Red victory: A history of the Russian civil war. – New-York, 1989. – 637 p.

Magocsi P.R. A History of Ukraine. – Toronto; – Buffalo; – London: University of Toronto Press, 1996. – 784 p.

Mai G. Das Ende des Kaiserreiches. – Muenchen: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1987. – 240 s.

Milow Caroline. Die ukrainische. Frage 1917–1923 im Spannungsfeld der europdischen Diplomatie. – Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2002. – 449 s.

Nahayewsky I. History of the Modern Ukrainian State 1917–1923. – Mьnchen: W.Goldmann, 1972. – 307 s.

Nahayewsky I. History of the Modern Ukrainian State 1917–1923. – Munich: Ukrainian Free University and Academy of Arts and Sciences, 1966. – 317 s.

Olszacski T. A. Historia Ukrainy XX w. – Warszawa, 1994. – 220 s.

Pidhainy O. The Formation of the Ukrainian Republic. – Toronto; – New York, 1966. – Vol. 1. – 685 p.

Pipes P. The formation of the Soviet Union Communism and nationalism 1917–1923. – New-York: Atheneum, 1968. – XXIII, 366 p.

Remer C. Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19 Jahrhundert bis 1917–1918. – Franfurkt-am Mein; – Berlin; – Bern; – New-York; – Paris; – Wien, 1997. – 444 s.

Reshetar J. The Ukranian Revolution 1917–1920. A Study in Nationalism. – Princeton: Princeton University Press, 1952. – 363 p.

Sakwa R. The rise and fall of the Soviet Union. 1917–1991. – London; New York: Routledge, 1999. – 521 p.

Subtelny O. Ukraine. A History. – Toronto; – Buffalo; – London: University of Toronto Press, 1988. – 666 p.

Tournier G. Les timbres-monnais-Ukraine. L'Echo de la Timbrologie. – Amiens, 1930. – 834 p.

6. Статті

А. Б. Доповідь д-ра В. Трембіцького “Українська державна валюта в 1917–1923 рр.” // Свобода. – 1959. – Ч. 145.

Артемьев Ю. Первый украинский денежный знак // Коллекционер. – 1995. – № 30. – С. 114–119.

Бабич Р. Гроші, гроші... // Старожитності. – 1993. – № 2. – С. 32.

Бабич Р. Гроші, гроші... ще раз // Старожитності. – 1993. – № 7/8. – С. 26.

Барвінська П. І. Брестський мирний договір та Україна (історіографічний огляд) // Записки історичного факультету. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 200–204.

Барвінська П. І. Українсько-німецькі відносини на початковому етапі австро-німецької окупації (лютий–березень 1918 р.) // Київська старовина. – 2000. – № 2. – С. 157–161.

Барвінська П. І. Українсько-німецькі економічні відносини навесні 1918 р.: характер та проблеми // Записки історичного факультету. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 265–272.

Бевз Г. А. Українська Центральна Рада і Тимчасовий уряд (березень – травень 1917 р.) // Вісник Київського університету. – К.: Київський університет ім. Т. Шевченка, 1995. – Вип. 33. – С. 88–95.

Біда М. Гроші Української Народної Республіки (з викладу проф. Б.Мартоса в Чікаго) // Українське Життя. – 1961. – № 4. – 28 січня.

Білокінь С. Герб міста Києва // Пам'ятки України. – 1990. – № 3. – С. 16–17.

Бойко А. Нарбутів “гріх” // Пам’ятки України. – 1990. – № 3. – С. 10–14.

Бондаренко Д. Я., Крестовская Н. Н. Переговоры Временного правительства и Украинской центральной рады весной и летом 1917 года // Отечественная история. – 2002. – № 2. – С. 85–96.

Вайнштейн Э. “Гроши” Украины // Советский коллекционер. – 1928. – № 4. – С. 1–4.

Вайнштейн Э. “Гроши” Украины // Советский коллекционер. – 1928. – № 5. – С. 3–7.

Вайнштейн Э. Одесская эмиссия бон // Советский филателист. – 1927. – № 9. – С. 19.

Вакуловський В. Коротка пам’ять // Батьківщина. – 1974. – № 5. – 9 березня.

Вакуловський В. Коротка пам’ять // Батьківщина. – 1974. – № 6. – 23 березня.

Верстюк В. Українська революція: доба Центральної Ради // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С.65–77.

Верстюк В. Українська революція: доба Центральної Ради // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 66–78.

Ветров І., Виговський М. Національні грошові знаки України 1917–1920 рр. // Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 88–93.

Винар Б. До питання історії дослідження розвитку української економічної думки // Український історик. – 1970. – № 1–3 (25–27). – С. 54–75.

Виноградов С. П. Денежные знаки революции и гражданской войны // Архив русской революции: В 22 т. – Берлин, 1923. – Т. 8. – С. 183–200.

Воронянский А. В. Германская оккупационная политика и Центральная Рада // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1996. – С.142–150.

Гай-Нижник П. "Майже єдиним джерелом державних "прибутків" було друкування грошей" (Податкова служба України у 1917–1919 роках) // Вісник податкової служби України. – 2002. – травень–червень. – С. 52–57.

Гай-Нижник П. Вихід України з російської рубльової зони у 1918–1919 рр. (державний, громадсько-політичний і фінансово-економічний аспекти реформи) // Київська старовина. – 2005. – № 2. – С. 133–144.

Гай-Нижник П. Від імперіялізму царського до імперіялізму радянського // Розбудова держави. – 1997. – № 5. – С. 43–45.

Гай-Нижник П. Володимир Ігнатович – директор Українського державного банку // Вісник Національного банку України. – 2003. – № 5. – С. 69–70.

Гай-Нижник П. Головні банкіри незалежної України 1917–1921 рр. (До історії створення Українського Державного банку) // Київська старовина. – 2005. – № 5. – С. 146–158.

Гай-Нижник П. Грошова система і фінансова політика урядів УНР та Української Держави в українській історіографії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. – Вип. 8. – С. 38–47.

Гай-Нижник П. Грошові взаємини України та Росії на початку ХХ ст. і перспективи фінансового розвитку УНР після 1917 р. Завдання Генерального Секретаріату у баченні директора Українського Державного банку і Державної скарбниці УНР М. Кривецького) // Економічний часопис – ХХІ. – 2003. – № 6. – С. 46–48.

Гай-Нижник П. День Українського Національного фонду – перший революційний добровільний податок Центральної Ради // Пам'ять століть. – 2007. – № 1. – С. 107–115.

Гай-Нижник П. Державний Земельний банк Української Держави – грошовий і операційний рушій селянської реформи 1918 року // Наукові

записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1999. – Т. 3. – С. 437–444.

Гай-Нижник П. Емісійна політика урядів України 1917–1918 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. – Вип. 9. – С. 100–125.

Гай-Нижник П. Заснування Центральної ради та її перші заходи у фінансовій сфері (березень–червень 1917 р.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Поліграфічний центр “Фоліант”, 2007. – Т. XIV. – С. 411–421.

Гай-Нижник П. Костянтин Клепачівський – останній директор Українського державного банку УНР // Вісник Національного банку України. – 2004. – № 8. – С. 44–45.

Гай-Нижник П. Лебідь-Юрчик – директор Державної скарбниці України в 1917–1919 роках // Вісник Національного банку України. – 2003. – № 9. – С. 68.

Гай-Нижник П. Михайло Кривецький – перший директор Українського державного банку та Української державної скарбниці // Вісник Національного банку України. – 2003. – № 2. – С. 65.

Гай-Нижник П. Міжнародні стосунки Української Держави з військово-політичними утвореннями колишньої Російської імперії (Фінансовий аспект) // Пам’ятки. Археографічний щорічник. – 2003. – № 4. – С. 164–173.

Гай-Нижник П. Міжнародні фінансові угоди України за Гетьманату П. Скоропадського 1918 року // Вісник Київського державного лінгвістичного університету: Серія: історія, економіка, філософія. – К., 2000. – Вип. 4: Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. – С. 264–284.

Гай-Нижник П. Німецько-австрійський аванс для УНР: грошова позика, яка так і залишилась проектом // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. – Вип. 15. – С. 214–225.

Гай-Нижник П. П. Валютна трансакція УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р.: досвід неукладеної угоди та політичної несумісності // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ, 2006. – Вип. 4. – С. 173–180.

Гай-Нижник П. П. Вихід України в 1917–1919 рр. з російської рубльової зони // Фінанси України. – 1997. – № 10. – С. 120–123.

Гай-Нижник П. П. Грошова політика уряду Центральної ради і діяльність Х. Барановського на посаді генерального секретаря фінансів (15 червня – 12 серпня 1917 р.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Поліграфічний центр “Фоліант”, 2006. – Т. XII. – С. 301–318.

Гай-Нижник П. П. Інтелігент, політик, державний діяч УНР (М. Є. Кривецький – забутий патріот України) // Література та культура Полісся. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – Вип. 27: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. – С. 115–121.

Гай-Нижник П. П. Перша світова війна і її вплив на європейські державні фінанси // Фінанси України. – 2004. – № 11. – С. 148–152.

Гай-Нижник П. П. Теоретичні засади фінансової системи Української держави у 1917 – 1919 рр. // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 3–17.

Гай-Нижник П. П. Фінансові війни: Росія проти УНР (1917–1918 рр.) // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи

співробітництва: Збірник наукових праць. – Кривий Ріг, 2004. – С. 168–184.

Гай-Нижник П. Податкове законодавство України в сфері культури та розваг на початку ХХ століття // Вісник податкової служби. – 2001. – листопад–грудень. – С. 60–65.

Гай-Нижник П. Політичне і фінансове протистояння між Україною і Росією: 1917 рік // Україна дипломатична – 2005. Науковий щорічник. – К., 2005. – Вип. VI. – С. 430–449.

Гай-Нижник П. Приватні банківські та кредитові установи в Україні 1917–1918 рр. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Поліграфічний центр “Фоліант”, 2005. – Т. IV. – С. 394–404.

Гай-Нижник П. Створення митної кордонної служби України у 1918 р. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – Вип. 7. – С. 234–244.

Гай-Нижник П. Створення митної служби і митної кордонної охорони УНР та Української Держави (Гетьманату) в 1918 р. // Митна політика в Україні. Історичні та правові аспекти проблеми: Збірник наукових праць пам’яті професора Йосипа Леонідовича Рисіча. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2004. – С. 136–149.

Гай-Нижник П. Створення митної служби України (1918 р.) // Київська старовина. – 2006. – № 1. – С. 135–143.

Гай-Нижник П. Український державний банк // Вісник Національного банку України. – 2003. – № 2. – С. 70–71.

Гай-Нижник П. Українсько-французькі взаємини у 1917–1918 рр. (фінансово-політичний аспект) // Київська старовина. – 2006. – № 4. – С. 70–82.

Гай-Нижник П. Фінансова політика Української Центральної Ради (1917–1918) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та

аспірантів. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1999. – Т. 3. – С. 356–400.

Гай-Нижник П. Фінансові взаємини Української Народної Республіки з Німеччиною та Австро-Угорщиною (1918 р.) // Україна дипломатична – 2006: Науковий щорічник. – К., 2006. – Вип. VII. – С. 407–442.

Гай-Нижник П. Фінансові взаємини Української Народної Республіки з Французькою Республікою як віддзеркалення стосунків України та країн Антанти (1917–1918 рр.) // Пам'ять століть. – 2007. – № 2. – С. 133–152.

Гай-Нижник П. Фінансові взаємини Української Народної Республіки і Української Держави з Німеччиною та Австро-Угорщиною (1918 р.) // Україна дипломатична – 2002: Науковий щорічник. – К., 2003. – Вип. III. – С. 394–412.

Гай-Нижник П. Характер і природа українських паперових грошових знаків 1917–1921 рр. // Економічний часопис – XXI. – 2002. – № 9. – С. 49–52.

Гай-Нижник П. “Requisitio” Центральної Ради – політика революційної доцільності чи державотворчої безпорадності? // Пам'ять століть. – 2006. – № 6. – С. 78–86.

Гермайзе О. Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археографічний збірник. – К.: Видання Української археографічної комісії Української Академії Наук, 1926. – Т. 1. – С. 271–354.

Гловацька Н. Історія банківської системи України у XVIII–XX століттях // Вісник Національного банку України. – 2004. – № 5. – С. 116–123.

Гловінський Є. Гроші // Енциклопедія Українознавства. – Париж, 1957. – Т. 2. – С. 447.

Гловінський Є. Фінанси України в роках 1917–1920 // Гловінський Є. Фінанси У.С.С.Р. – Варшава: Український науковий інститут, 1938. – С. 10–57.

Гнатишак М. Друкування українських грошей на Галицькій землі // Літопис Червоної калини (Львів). – 1931. – Ч. 7–8. – С. 23–24.

Государственный банк Российской империи [Електронний ресурс] // [http: www.ver.ru/bbl/history/cbr64.html](http://www.ver.ru/bbl/history/cbr64.html).

Держалюк М. Берестейський мир і Україна // Пам'ять століть. – 1998. – № 1. – С. 40–57.

Дмитрієнко М. Ф., Лисенко О. Ю. Національна валюта України (1918–1919 рр.) // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 26–41.

Драбкина С. М. Крах продовольственной политики германских империалистов на Украине (февраль–июль 1918 года) // Исторические записки. – 1949. – № 28. – С. 69–110.

Затока О. Б. До питання про характер взаємин Центральної Ради і Тимчасового уряду // Центральна Рада на тлі української революції. – К., 1996. – С. 44–52.

Зозуля Я. Гривня і карбованець в українській грошовій системі // Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави. – Мюнхен: Український Технічно-Господарський Інститут 1972. – С. 34–46.

І. К-Н. Деградація золота // Свобода (Дзержі Ситі, Нью-Йорк). – 1971. – Ч. 166. – 9 вересня. – С. 2.

Калиновский М. Денежное обращение Украины. Денежная эмиссия Украины // Советский коллекционер. – 1925. – № 10. – С. 6–7.

Калиновский М. Денежное обращение Украины. Денежная эмиссия Украины. // Советский коллекционер. – 1925. – № 11–12. – С. 36–41.

Каляев А. О., Кучик О. С., Трофимович В. В. Формування зовнішньополітичної концепції України в період Центральної Ради //

Збірка науково-методичних праць. – Львів: Вид-во ЛНУ, 1998. – Вип. IV. – С. 75–83.

Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918-му році та її історична генеза // Український історик. – 1968. – Ч.1–4 (17–20). – С. 5–18.

Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918-му році та її історична генеза // Український історик. – 1969. – Ч. 1–3 (21–23). – С. 12–17.

Капелюшний В. П. Зовнішня торгівля і митна політика як необхідні атрибути суверенності України 1917–1921 рр.: історіографічний аналіз // Історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 66–73.

Кардаков Н. И. Денежные знаки Украины // Россия. – 1936. – № 25.

Кардаков Н. И. Денежные знаки Украины // Россия. – 1936. – № 26.

Кардаков Н. И. Денежные знаки Украины // Россия. – 1939. – № 29.

Кардаков Н. И. Денежные знаки Украины // Россия. – 1939. – № 30.

Киркевич В. Київські адреси чехословацької державності // Дзеркало тижня. – 2004. – № 46. – 13 листопада. – С. 21.

Коваль В. Вихід України на міжнародну арену (1917–1918 рр.) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1999. – Т. 3. – С. 521–578.

Коваль В. До історії української дипломатії: делегація УНР на Брестській мирній конференції // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1999. – Т. 4. – С. 206–220.

Коваль В. Захист економічних інтересів України на Брестській мирній конференції 1918 р. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та

методики: Збірка наукових праць та спогадів. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – Ч. 4. – Част. 2. – С. 128–139.

Коваль Л. Михайло Туган-Барановський, життя і наукова діяльність // Хроніка 2000. Культура і наука світу: внесок України. – 2000. – Вип. 35–36. – Р. IX. – С. 332–365.

Комаринська З. Банки та банківська справа в Західній Україні // Вісник Національного банку України. – 2000. – № 11. – С. 58–61.

Комаринська З. Банківська система України періоду державності 1917–1920 рр.: становлення та реалії функціонування // Вісник Національного банку України. – 2002. – № 2. – С. 56–59.

Комаринська З. Правове регулювання діяльності деяких банківських установ Києва (XIX – поч. XX століття) // Вісник Національного банку України. – 2004. – № 11. – С. 51–53.

Копиленко М., Копиленко О. Зовнішня політика Центральної ради // Політика і час. – 1992. – № 11–12. – С. 68–72.

Косик В. Політика Франції щодо України (1917–1918) // Український історик. – 1979. – № 1–4 (61–64). – С. 41–54.

Краснікова О. М., Селіхов Д. А. Правове регулювання фінансово-кредитної діяльності Селянського поземельного банку в Україні на рубежі двох століть (XIX–XX) // Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук: Збірник праць молодих вчених. – Полтава, 1997. – С. 236–249.

Крохмалюк Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 р.) // Вісник Національного банку України. – 2000. – № 9. – С. 58–63.

Кульчицький С. Володимир Винниченко: світоглядна еволюція // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження): Збірник статей. – К.: ІПІЕНД, 2006. – С. 32–71.

Кучик О. С. Зовнішньополітичні альтернативи Української Центральної Ради // Схід. – 2001. – № 1. – С. 32–36.

Кучик О. С. Українське питання в політиці Великобританії (1914–1918) // Вісник Львівського університету: Серія міжнародні відносини. – Львів: Вид-во ЛНУ, 1999. – Вип. 1. – С.53–61.

Лебедєва І. М. Фінансова політика уряду УНР (листопад 1917 р. – квітень 1918 р.) // Вісник Київського державного лінгвістичного університету: Серія “Історія, економіка, філософія”. – К.: КДЛУ, 1999. – Вип. 3. – С. 108–127.

Ленкавський С. Альбом українських грошей // Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави. – Мюнхен: Український Технічно-Господарський Інститут, 1972. – С. 57–99.

Лупандін О. І. Українська державність у світлі Брестського миру // Центральна Рада на тлі української революції. – К., 1996. – С.108–117.

Малиновський Б. Роль австро-венгерських и германських войск в Украине (июнь–ноябрь 1918 г.) // Вопросы германской истории: Сборник научных статей. – Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского университета, 2000. – С. 206–223.

Марковецька Г. М. Гроші та грошовий обіг Східної Галичини в ході Першої світової війни 1914–1918 рр. // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1999. – Т. 4. – С. 181–188.

Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради // Український історик. – 1973. – № 3–4. – С. 99–112.

Мартос Б. Українська валюта 1917–1920 р.р. // Наукові записки Українського технічно-господарського інституту. – Мюнхен, 1970. – Т. XX. – С. 3–29.

Мартос Б. Українська валюта 1917–1920 років // Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави. – Мюнхен: Український Технічно-Господарський Інститут, 1972. – С. 9–33.

Мицак А. П. Митна політика періоду УНР–ЗУНР // Матеріали дев'ятої регіональної науково-практичної конференції “Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні”, м. Львів, 13–14 лютого 2003 р. – Львів, 2003. – С. 89–90.

Монсе В. А. К переизданию каталога бон // Советский коллекционер. – 1929. – № 10–12. – С. 72–74.

Нечай Н. Фінансова та податкова політика України в 1917–1918 рр. // Вісник податкової служби України. – 1999. – № 26. – С. 48–51.

Ніньовський В. Гроші Української держави // Гомін України (Торонто). – 1973. – Ч. 19. – С. 3, 7.

Ніньовський В. Гроші Української держави // Свобода. – 1973. – Ч. 85. – С. 3.

Ніньовський В. Гроші Української держави // Український голос (Вінніпег). – 1973. – Ч. 19. – С. 8.

Обідний М. Графіка українських грошових знаків // Стара Україна (Львів). – 1925. – №11–12. – С. 198–200.

Перепадя В. Валютный запас УНР: воспоминания о будущем? // Зеркало недели. – 1996. – 23 серпня. – С. 5.

Перепадя В. В. Україна та Німеччина від Комп'єнського перемир'я до імплементації Версальського договору // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – Вип. XIV. – С. 98–105.

Перепадя В. В., Пижик В. В. Україна в зовнішній політиці Німеччини кінця 1918 – середини 1919 рр. (за німецькими документами) // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Серія “Історія”. – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2000. – Вип. 49. – С. 34–37.

Петров К. Финансовое положение в России в 1914–1917 гг. (Краткий обзор) // Вопросы экономики. – 1995. – № 8. – С. 99–106.

Писарев В. Гоп, куме, не журися! Або не в грошах щастя? // Родослав. – 1992. – № 15–16. – С. 14.

Поп И. И. Восточная политика центральных держав после Брестского мира // Германская политика в новое и новейшее время. Проблемы истории и историографии. – М.: Наука, 1974. – С.131–143.

Потемкин А. П. Государственные займы в период Временного правительства в 1917 г. // Финансы. – 1997. – № 1. – С. 55–57.

Притуляк П. П. Брестський мир: зміст та наслідки // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С.165–172.

Притуляк П. П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 62–72.

Притуляк П. П. Ратифікація Брестського миру: за і проти // Наукові праці історичного факультету. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – Вип. 6. – С. 140–148.

Раковський І. Політика Франції щодо України в 1917–1918 рр. // Український історик. – 1988. – № 1–4. – С. 57–69.

Ремер К., Бах П. Політика німецького імперіалізму щодо України в першій світовій війні // Український історичний журнал. – 1968. – № 8. – С. 17–26.

Росбер Н. Денежные знаки Украины // Россия. – 1936. – № 23.

Рябченко П. Паперові гроші на території України // Розбудова Держави. – 1996. – № 3. – С. 30–36.

Сапожник Г. В. Грошова політика воюючих країн та місцевих влад у ході Першої світової війни на Волині в 1914–1918 рр. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені

Володимира Гнатюка: Серія: історія. – Тернопіль, 2000. – Вип. 10. – С. 66–70.

Слобода М. Валютова дійсність в Україні від 1919 до 1923 // Гнатишак М. Державні гроші України 1917–1920 років. Ілюстрований історико-іконографічний нарис. – Клівленд: Український музей-архів, 1974. – С. 213–215.

Смірнов Є. Сергій Шелухін. Життя і діяльність (до 130-річчя з дня народження) // Генеза. – 1994. – № 2. – С. 155–158.

Соколишин О. Бібліографічна записка // Український Філятеліст. – 1966. – № 29. – С. 11–12.

Соколишин О. Українські поштові марки, українські паперові гроші, українські державні пашпорти, українські військові відзнаки – докази самостійности та соборности української держави (в 50-річчя) // Український Філятеліст. – 1967. – № 30. – С. 6–7.

Соколов В.М. Ошибки и неповнота бонного каталога Советской Филателистической Ассоциации // Советский коллекционер. – 1929. – № 4–6. – С. 35.

Старовойтенко І. Епістолярний діалог Є. Х. Чикаленка з А. В. Ніковським (1908–1921) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – Вип. 7. – С. 316–336.

Стерчо П. Гроші Української держави // Америка (Філадельфія). – 1973. – 6 червня. – С. 3.

Стерчо П. Гроші Української держави // Наш Шлях (Вінніпег). – 1973. – Ч. 24. – 16 червня. – С. 7, 10.

Стефановський Е. Е. Закордонні інтервенції на Україні та бони // Ежемесячный Бюллетень Южного объединения отделения Советской филателистической ассоциации (Харьков). – 1929. – № 3. – С. 3.

Страхов В. Внутренние военные займы России 1914–1917 годов // Россия в Первой мировой войне: Тезисы межвузовской научной конференции. – Рязань: Изд-во РГПУ, 1994. – С. 76–82.

Страхов В. Внутренние государственные займы царской России периода Первой мировой войны // Вестник Рязанского государственного педагогического университета им. С. А. Есенина. – 1999. – № 1. – С. 62–76.

Страхов В. Из истории внутренних государственных займов в России // Вестник Рязанского государственного педагогического университета им. С. А. Есенина. – 1996. – № 1 (4). – С. 51–60.

Страхов В. К вопросу о деятельности С. Ю. Витте как финансиста // Отечественная история: люди, события, мысль: Сборник научных трудов. – Рязань: Изд-во РГПУ, 1998. – С. 126–131.

Теодорович И. М. Разработка правительством Германии программы завоеваний на Востоке в 1914–1915 гг. // Первая мировая война. – М.: Наука, 1968. – С. 108–120.

Теодорович І. М. Політика монархії Габсбургів на Україні після Брест-Литовська (березень–листопад 1918 р.) // Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. – К., 1971. – Вип. 12. – С. 84–92.

Тимофіїв М. До наших економічних перспектив // Хліборобська Україна. – Відень: Видання Українського Союзу Хліборобів Державників, 1920–1921. – Ч. II, III і IV. – С. 65–121.

Трембіцький В. Українські гроші // Крила (Нью-Йорк). – 1952. – Ч. 2. – С. 15–17.

Тхоржевський Р. Грошові знаки Української Народної Республіки (1917–1920) // Освіта. – 1991. – 20 грудня.

Тхоржевський Р. Паперові гроші України 1917–1920 років (Центральна Рада, Гетьманщина, Директорія) // Вісник Національного банку України. – 1996. – № 4. – С. 81–89.

Ушков В. Комментарии и дополнения к каталогам Н. И. Кардакова №№ 2 и 5 // Россика. – 1962. – № 62.

Хмелевский Н. Экономическая политика Временного правительства (февраль–октябрь 1917 г.) // Российский экономический журнал. – 1995. – № 12. – С. 100–106.

Цалик С. Что бывает, когда не платят зарплату... // Газета по-киевски. – 2004. – № 3 (53). – 22–28 січня. – С. 28.

Чалий В. Українська держава 1917–1920 рр. як суб'єкт міжнародного права // Нова політика. – 1996. – № 1. – С. 35–41.

Черноіваненко В. Національні паперові бони України 1917–1920 років: Політичний, економічний і мистецький аспекти // Визвольний шлях. – 2004. – Кн. 3 (672). – С.106–121.

Шрамченко С. Перші українські марки-шаги (1918–1920) // Український філятеліст (Відень). – 1931. – № 3–4. – С. 1–7.

Шрамченко С. Ще про підроблені марки-шаги з 1918 року // Український філятеліст (Відень). – 1929. – № 7–8. – С. 3–4.

Юрченко В. М. Правові засади податкової політики національних державних утворень на території України у роки визвольних змагань 1917–1921 рр. // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2004. – Вип.26. – С. 169–177.

Яневський Д. Перші кроки до національної державності (березень – листопад 1917 р.) // Пам'ять століть. – 1990. – № 3. – С. 2–9.

Bihl W.-D. Beitrage zur Ukraine – Politik Oesterreich–Ungarns 1918 // Jahrbuecher fuer Geschichte Osteuropas. – 1966. – Bd. 14. – S. 51–62.

Bihl W.-D. Einige Aspekte der oesterreichisch-ungarischen Ruthenenpolitik 1914–1918 // Jahrbuecher fuer Geschichte Osteuropas. – 1966. – 14. – S. 539–550.

Dmytryshyn B. German occupation of the Ukraine, 1918. Some new evidence // *Slavic and East-European studies*. – 1965/1966. – № 10. – Parts 3–4. – S. 79–92.

Elmer G. Glanz und Untergang der Lufthansa. Das ukrainische Abenteuer. Die fliegende Kasse // *Frankfurter Illustrierte*. – 1952. – P. 13–14.

Epstein J. German-Ukrainian Operations during World War I // *Ukrainian Quarterly*. – 1959. – № 15. – P. 162–168.

Golczewski F. Das ukrainische Reichsbank-Guthaben von 1918 // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 1991. – № 39. – S.364–399.

Golczewski F. Deutschlands Ukraine-Politik 1918–1926 // *Nationalities Papers*. – 1997. – Vol. 25. – № 2. – S. 229–270.

Golczewski F. Die deutsche Polenpolitik und die Ukraine // In R. Schatkowsky (Hg.) *Lokarno und Osteuropa. Fragen eines europäischen Sicherheitssystems in den 20-er Jahren*. – Marburg, 1994. – S. 115–124.

Grebing H. Oesterreich-Ungarn und die “Ukrainische Aktion” 1914–1918 // *Jahrbuecher fuer Geschichte Osteuropas*. – 1959. – № 7. – S. 270–296.

Holubnychy V. Ukraine. Finance // *Encyclopaedia*. – Toronto, 1971. – Vol. 2. – P. 952–978.

Kamenetsky I. German Colonization Plans in Ukraine during World Wars I and II // *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective*. – Edmonton; Toronto 1994. – P. 95–109.

Lebid-Jurcyk Ch. Das erste ukrainische Staatsbudget für das Jahr 1918 // *Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin*. – Berlin, 1929. – Bd. 2. – S. 148–186.

Mark R. Die ukrainischen Gebiete 1914–1922: Krieg, Revolution, gescheiterte Staatsbildung // *Österreichische Osthefte*. – 2000. – Heft 3/4. – S. 279–291.

Martos B., Zozulya J. Die wdhrung des ukrainischen states 1917–1920 mit album // Мартос Б., Зозуля Я.Гроші Української Держави. – Мюнхен Український Технічно-Господарський Інститут 1972. – С. 47–56.

Mihaly K. Ukraina's Paper Currencies 1917–1920 // International Bank Note Society Journal (Essex). – 1962. – P. 20–21.

Roberts C.W. The currency stamps of the Ukraine // The British Journal of the Russian Philately (London). – 1951. – P. 5.

Ushkov V. Postage Stamps as money // The Numismatist (Chicago). – 1959. – P. 28.

Ushkov V. Ujdonsagog – Ukran bekepenz // Philatelia (Budapest). – 1918. – P. 10–12.

Ushkov V. Ukraine. Briefmarkengeld // Detsche Zeitung fur Briefmarkenkunde. – 1918. – P. 7–10.

7. Дисертації та автореферати дисертацій

Барвінська П. І. Українсько-німецькі відносини в 1917–1922 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02. – Одеса: Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, 2001. – 21 с.

Барвінська П. І. Українсько-німецькі відносини в 1917–1922 рр.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02. На правах рукопису. – Одеса: Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, 2001. – 211 арк.

Гамотюк О. Є. Центральна Рада в українському державотворчому процесі (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. – К.: Київський університет імені Тараса Шевченка, 1997. – 24 с.

Гетьман Л. Г. Кредитно-денежные отношения в Украине в годы “военного коммунизма” и НЭПА (1918–1928): Автореферат дисертации на соискание научной степени кандидата экономических наук: 08.00.03. – М.: Орловский государственный университет, 2000. – 26 с.

Єшпанов В. С. Відносини між радянською Росією та Українською Народною Республікою (жовтень 1917 р. – березень 1918р.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02. – К.: Київський університет імені Тараса Шевченка, 1998. – 16 с.

Коваль В. В. Брест-Литовська конференція 1918 р.: діяльність делегації УНР по укладенню мирного договору з державами Четверного союзу: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02. – К.: Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2002. – 19 с.

Кудлай О. Б. Центральна Рада – тимчасовий уряд: Боротьба за автономію (березень–жовтень 1917 р.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1997. – 18 с.

Кучик О. С. Україна в зовнішній політиці держав Антанти (1917–1920 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. – Львів: Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАНУ, 2002. – 22 с.

Малиновський Б. В. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02. – Дніпропетровськ, 2001. – 19 с.

Марковецька Г. М. Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914–1920 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.06. – К.: Інститут української

археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2003. – 19 с.

Матвієнко В. М. Політика УНР та Української Держави щодо новопосталих державних утворень на території колишньої Російської імперії (1917–1921 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07.00.02. – К.: Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2003. – 30 с.

Мицак А. П. Становлення та розвиток митного законодавства на території України: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.01. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2005. – 18 с.

Несук О. М. Україно-російські відносини 1917–1922 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02. – К.: Київський університет імені Тараса Шевченка, 1998. – 21 с.

Перепадя В. В. Еволюція українсько-німецьких відносин в умовах Першої світової війни та Української революції: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2005. – 20 с.

Притуляк П. П. Політика Центральної Ради щодо війни, укладення і реалізації Брестського мирного договору (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. – К.: Київський державний торговельно-економічний університет, 1999. – 20 с.

Притуляк П. П. Політика Центральної Ради щодо війни, укладення і реалізації Брестського мирного договору (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. На правах рукопису. – К.: Київський державний торговельно-економічний університет, 1999. – 170 арк.

Сапожник Г. В. Паперові грошові знаки та бони Волині 1914–1921 років як історико-економічне джерело і об'єкт боністики: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.06. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. – 24 с.

Страхов В. В. Внутренние государственные займы царской России периода Первой мировой войны: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.02. – отечественная история. – М.: Рязанський державний педагогічний університет ім. С. А. Есенина, 2000. – 19 с.

Тлуцак Ю. М. Формування української правової традиції у сфері оподаткування та її втілення в розбудові національної державності 1917–1920 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.01. – Сімферополь: Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2004. – 20 с.

Тхоржевский Р. И. Бумажные денежные знаки, бонны как источник по истории Украинской ССР периодов гражданской войны и восстановления народного хозяйства 1918–1925 гг.: Автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата исторических наук. – К.: Университет им. Т. Г. Шевченко, 1975. – 28 с.

Тхоржевський Р. І. Паперові грошові знаки, бони як історико-економічне джерело та об'єкт боністики (1917–1925 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1995. – 48 с.

Юрченко В. М. Правове регулювання оподаткування в Україні у 1917–1929 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.01. – Харків, Національний університет внутрішніх справ, 2004. – 19 с.

8. Енциклопедичні та довідкові видання

Бадаев А. С. Бумажные деньги, ходившие на Украине (каталог XX столетия). – Чернигов: Ред.-изд. отдел областного управления по печати, 1991. – 196 с.

Браиловский А. М. Денежные знаки революции 1917–1922 гг. – Тифлис, 1922. – 186 с.

Браиловский А. М. Монография-каталог денежных знаков Русской революции 1917–1922. – Тифлис, 1922. – 18 с.

Бумажные денежные знаки, выпущенные на территории бывшей российской империи за время с 1769 по 1924 г. / Под редакцией Ф. Г. Чучина. – М.: Изд. “Сов. Фил. Ассоциация”, 1927. – 352 с.

Васюков А. И., Горшков В. В., Колесников В. И., Чистяков М. М. Бумажные денежные знаки России и СССР. – СПб.: Политехника, 1993. – 216 с.

Гринберг И. Рубль, червонец, тенге... Из истории денежного обращения России, СССР и СНГ (1895–1995). – Алматы: Каржы Каражат (Финансы), 1997. – 240 с.

Гроші Української Держави 1917–1920 рр. – Бафело, 1970. – 10 с.

Гроші Української Держави 1917–1920 рр. – Львів, 1923. – 10 с.

Грошові знаки та монети України: Альбом. – Х.: Колорит, 2005. – 184 с.

Енциклопедія Українознавства. В 3 т. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1995. – Т. 3. – 801–1230 с.

Зварич В. В. Нумізматичний словник. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1972. – 147 с.

Иольсон Л. М., Байер А. П., Белоусов В. П., Лихачев Г. Н., Вигилев С. М., Редько Т. Л. Бумажные денежные знаки, выпущенные на территории б. Российской империи за время с 1769 по 1924 годы. – М.: Издание Уполномоченного по филателии и бонам в СССР, 1925. – 200 с.

Иольсон Л. М., Кардаков Н. И. Перечень денежных знаков, выпущенных и курсировавших на территории Российской империи в годы войны и революции (1914–1923). – Берлин, 1923. – 325 с.

Кардаков Н. И. Каталог денежных знаков России и Балтийских стран 1769–1950 гг. – Берлин, 1953. – 444 с.

Кацитадзе В. А. Каталог денежных знаков Русской революции. – Тифлис: 5-я тип. Полиграфотдела ВСНХ, 1922. – 16 с.

Кацитадзе В. А. Каталог денежных знаков русской революции. 2-е изд. – Тифлис: Тип. “Красный воин”, 1924. – 24 с.

Кікта С. Каталог державних грошей України. – Клівленд: Український музей-архів, 22 липня 1974. – 20 с.

Малышев А. И., Таранков В. И., Смиренный И. Н. Бумажные денежные знаки России и СССР. – М., 1991. – 496 с.

Малышев В. П. Энциклопедия денежных эмиссий региональных и местных правительств России 1917–1923 гг. – СПб.: Конрос, 2003. – 122 с.

Рябченко П. Ф. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769–1994 гг.). – К.: ИЦК “Софія”, Лісбанк, 1995. – 672 с.

Рябченко П. Ф., Нибак В. И. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России и СССР (1769–1990 гг.). – К.: РАНО “Укрвзуполиграф”, 1991. – 592 с.

Стасенко Б. С., Штейнбук Э. Л., Степкин В. П. Каталог денежных знаков и бон, имевших хождение на территории Большого Донбасса в XX веке. – Донецк, 1996. – 64 с.

Тхоржевський Р. Й. Нариси історії паперових грошей на Тернопільщині ХХ ст. (з каталогом). – Тернопіль: “Підручники і посібники”, 2000. – 87 с.

Чучин Ф. Каталог бон и дензнаков России, СССР, окраин и образований (1769–1927гг.). – М.: Издание Советской Филателистической Ассоциации при комиссии ВЦИК фонда им. В. И. Ленина помощи беспризорным детям, 1927. – 176 с.

Швец В. Є. Каталог українських грошей від 1917 року. – Львів: ЗУІВЦНК, 2000. – 168 с.

L'argent de l'Etat Ukrainien 1917–1920. – Lwiw, 1923. – 10 s.

Money of the Ukrainian State 1917–1920. – Lviv, 1923. – 10 p.

Podczaski A. Katalog papierowych pieniedzy zastepczych. – Lublin; Warszawa, 2004. – Т. 1. – 260 с.

Podczaski A. Katalog papierowych pieniedzy zastepczych. – Lublin; Warszawa, 2005. – Т. 2. – 320 с.